К. МАРКС

вэ

Ф. ЭНКЕЛС

ДИН ҺАГГЫНДА

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

Сов.ИКП МК јанында МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУ

К. МАРКС
вә
Ф. ЕНКЕЛС

ДИН ҺАГГЫНДА

АЗӘРБАЈҸАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы • 1958

3 к 13
Д 53

*Тәрҹүмәси Сов.ИКП МК јанында
Марксизм-ленинизм институтунун
Азәрбајҹан филиалы тәрәфиндән
һазырланмышдыр.*

МҮГӘДДИМӘ

Ҝ. Марксын вә Ф. Энкелсин бу мәчмуәйә дахил эдилән әсәрләриндә онларын динин маһиййәти вә мәншәинә, һәмчинин синфи чәмиййәтдә динин ролуна олан бахышлары шәрһ эдилир; һәмин әсәрләрдә пролетар, марксист атеизминин нәзәри әсаслары гоюлмушдур. Марксын вә Энкелсин яратдығы дүнякөрүшү бүтүнлүклә тәбиәтин вә чәмиййәтин инкишафынын об'ектив ганунауйғунлугларыны әсас көтүрүр, тамамилә элмин дәлилләринә архаланыр вә динә көкүндән әксдир.

«Демокритин натурфәлсәфәси илә Эпикурун натурфәлсәфәси арасындакы фәрг» мөвзуунда өз докторлуг диссертасиясына яздығы вә бу мәчмуәнин әввәлиндә дәрч эдилән мүгәддимәдә Ҝ. Маркс Эпикурун материалист фәлсәфәсинин дин илә барышмаз олдуғуну тә'кидлә гейд этмишдир. Айры-айры ерләри бу мәчмуәдә дәрч эдилән «Мүгәддәс аилә, яхуд Тәнгиди тәнгидин тәнгиди» әсәриндә Ҝ. Маркс вә Ф. Энкелс, иртичачы феодал-дин дүнякөрүшү әлейһинә мүбаризәдә XVIII әср франсыз материалистләринин нечә бөйүк рол ойнадыгларыны көстәрмиш вә бир тәрәфдән атеист тәблиғаты, дикәр тәрәфдән исә һәм материалист фәлсәфәсинин инкишафы, һәм дә тәбиәтшүнаслығын мүвәффәгиййәтләри арасындакы әлагәни ашкара чыхармышлар. Маркс вә Энкелс көстәрмишләр ки, атеизм габагчыл синифләр үчүн характерикдир, инкилис вә франсыз материалист-атеистләри йүксәлмәкдә олан буржуазиянын идеологлары идиләр. Лакин буржуазия һөкмранлыға наил олдугда, пролетариат илә буржуазия арасында синфи зиддиййәтләр исә кәскинләшдикдә буржуазия дәрһал өзүнүн кечмишдәки азад фикирлилийиндән әл чәкди вә диндән халг күтләләрини күтләшдирмәк үчүн истифадә этмәйә башлады. Бу мүддәаны Ф. Энкелс, «Сосялизмин утопиядан элмә доғру инкишафы» әсәринин инкилисчә

нәшринә яздығы вә бу мәчмуәйә дахил эдилмиш олан киришдә айдын вә парлаг бир сурәтдә изаһ этмишдир.

Марксизмин баниләри кечмишдәки материалист вә атеист тәблиғатынын (XVII вә XVIII әсрләрдәки инкилис вә франсыз материалистләринин, Л. Фейербахын вә башгаларынын) хидмәтләрини гейд этмәклә бәрабәр буржуа атеизминин ярымчыглығыны, ардычылсызлығыны, синфи мәһдудлуғуну, пассив-сейрчи характердә олдуғуну, динин ичтимаи көкләрини ашкара чыхармағы бачармадығыны тәнгид этмишләр.

Ялныз марксизм динин маһиййәтини ахырадәк ашкара чыхара билмиш вә көстәрмишдир ки, дин «инсанларын күндәлик һәятында онлара һөкмранлыг эдән харичи гүввәләрин инсанларын бейниндәки фантастик ин'икасындан, ер гүввәләринин көй гүввәләри шәкли алдығы ин'икасдан» башга бир шей дейилдир (бах: бу мәчмуә, сәһ. 114).

«Капитал», «Анти-Дүринг», «Лүдвиг Фейербах» әсәрләриндә вә башгаларында К. Маркс вә Ф. Энкелс динин көкләрини ашкара чыхарыб сүбут этмишләр ки, әкәр бәшәр чәмиййәти инкишафынын ән илк дөврүндә дини э'тигадлар тәбиәт гүввәләринә гаршы мүбаризәдә ибтидаи инсанын ачизлийиндән ирәли кәлирдисә, синфи чәмиййәтдә, антагонист чәмиййәтдә мәһз зәһмәткеш күтләләрин ичтимаи әсарәтдә олмасы, истисмарчылара гаршы мүбаризәдә онларын санки ачиз олмасы дини, бу дүняда чәкилән әзабларын мүгабилиндә куя ахирәтдә яхшы һәят олачағы инамыны доғурур вә давам этдирир.

К. Марксын вә Ф. Энкелсин: «Алман идеолокиясы», ««Rheinischer Beobachter» гәзетинин коммунизми», «Коммунист партиясынын манифести» әсәрләриндән бу мәчмуәйә дахил эдилән парчалар көстәрир ки, дин ичтимаи шүурун формаларындан биридир, синфи чәмиййәтдә үстгурумун үнсүрләриндән биридир. Марксизмин баниләри ичтимаи мүнасибәтләрин инкишафындан, чәмиййәтин синфи гурулушундан динин асылылығыны вә халг күтләләринин көзүнү бағламаг, онлары чиловламаг васитәси олан динин сахланмасында истисмарчы синифләрин марагы олдуғуну ачыб көстәрмишләр. К. Маркс 1844-чү илдә язмышдыр ки, «дин — халг үчүн тирйәкдир». Бу кәлам дин мәсәләсиндә марксизмин бүтүн дүня бахышынын тәмәл дашы олмушдур.

Ф. Энкелсин мәчмуәйә дахил олан «Бруно Бауэр вә илк христианлыг», «Вәһй китабы» вә «Илк христианлығын тарихинә даир» әсәрләри гәдим Рома империясынын дағылмасы дөврүндә ичтимаи, сиясй вә идеоложи мүбаризәнин тарихи шәраитини — христиан дининин мейдана кәлмәсини мүәййән этмиш олан бу шәраити айдынлашдырыр. Һәмин мәгаләләрдә айдын вә инандырычы бир сурәтдә көстәрилмишдир ки, христианлыг, Рома империясынын зүлмүнә гаршы гулларын, йохсулларын вә әсарәт алтындакы халгларын чохлу үсянлары гана гәрг эдиләндән сонра тамамилә үмидсиз-

лийә гапылмыш инсанларын дүнјакөрүшү олараг мейдана кәлмишдир.

«Тәбиәтин диалектикасы» әсәринин әлјазмасындан бу мәчмуәйә дахил эдилмиш олан фәсилләрдә вә парчаларда Ф. Энкелс, элми дүнјакөрүшү илә дини дүнјакөрүшү арасындакы фасиләсиз мүбаризәни әјани бир сурәтдә ашкара чыхарыр вә динин элмә гаршы төрәтмиш олдуғу маниәләри көстәрир; динин бүтүн тарихи элми фикрин инкишафы әлейһинә мүбаризә илә долудур. Килсә ән бөйүк алимләри күт бир гәддарлыгла тә'гиб этмиш, онлара ән ағыр ишкәнчәләр вермиш, онлары тонгалда яндырмыш, онларын әсәрләрини гадаған этмишдир, мәһв этмишдир. Инквизисияны өзүнә аләт этмиш олан католик килсәси бу чәһәтдән хүсусилә чанфәшанлыг көстәрмишдир. Йүз илләр бою килсә ән иртичачы рол ойнамыш, элми дүнјакөрүшү әлейһинә, демократик һәрәкат вә сосялист һәрәкаты әлейһинә шиддәтли мүбаризә апармышдыр. Лакин тәбиәтшүнаслығын инкишафынын лабүд нәтичәси олараг дини-идеалист дүнјакөрүшүндә ени-ени сарсынтылар әмәлә кәлирди. Буна көрә дә марксизмин баниләри элми-материалист дүнјакөрүшүнүн тәблиғини динә гаршы мүбаризәдә гүдрәтли васитә һесаб эдирдиләр.

Анархистләрин, бланкистләрин, Дүрингин вә башгаларынын динә гаршы чәбр тәдбирләри васитәсилә мүбаризә апармаг чәһдләрини Маркс вә Энкелс гәт'и рәдд эдирдиләр (бах: «Анти-Дүринг», «Мүһачир әдәбийяты»; мәчмуәйә һәмин әсәрләрдән парчалар дахил эдилмишдир). Онлар сүбут эдирдиләр ки, динин гадаған вә тә'гиб олунмасы дини дуйғулары анчаг гүввәтләндирә биләр. Дикәр тәрәфдән, буржуа атеизминин, онун мүчәррәд идеоложи тәблиғатынын вә мәһдуд мәдәнийјәтчилийинин эксинә олараг марксизм сүбут эдир ки, ялныз динә ярдым эдән ичтимаи вә сияси шәраит бүтүнлүклә арадан галдырылдыгда динә сон гоймаг мүмкүн олачагдыр. Фәһләләр, зәһмәткешләр өзләринин игтисади вә сияси азадлығы уғрунда апардыглары ингилаби мүбаризәнин кедишиндә дини бахышлардан вә мөвһуматдан хилас олурлар. Онлара материалист дүнјакөрүшү руһунда идея тәрбийәси верилмәси дә буна көмәк эдир. Марксизмин баниләри пролетар партияларынын рәһбәрләрини материалист әдәбийятынын ән яхшы әсәрләрини, һабелә тәбиәт элмләринин вә ичтимаи элмләрин наилийјәтләрини фәһләләр арасында тәблиғ этмәйә чағырырдылар.

Дини көрүшләри арадан галдырмаг йоллары һаггында марксизм-ленинизмин көстәришләри Совет сосялист дөвләти шәраитиндә бүтүнлүклә доғруя чыхды. Өлкәмиздә сосялизмин галиб кәлмәси, истисмарчы синифләрин вә милли әдавәтин ләғв эдилмәси, мәдәни сәвийјәнин йүксәлмәси нәтичәсиндә ССРИ-дә динин ичтимаи вә идеоложи көкләри һәмишәлик сарсыдылмышдыр; өлкәнин әһалисинин эксәрийјәти чохдандыр ки, дини мөвһуматлардан хилас олмушдур. Лакин совет вәтәндашларынын бә'зи һиссәсиндә дини

көрүшләрин галыглары һәлә дә галмышдыр. Динә гаршы мүбаризәни диндарларын ишинә инзибати мүдахилә васитәсилә дейил, дәрин вә мүнтәзәм элми-атеист тәблиғаты васитәсилә апармаг лазым олдуғуна даир марксизм классикләринин кѳстәришләри бу шәраитдә хүсусилә мүһүмдүр.

Коммунист партиясы марксист-ленинчи, диалектик-материалист дүнякөрүшүнү рәһбәр тутараг, тәбиәт, техника элмләринин вә ичтимаи элмләрин инкишафына һәр васитә илә ярдым этмәйи өзүнә борч билир. Һәмин элмләр, тәбиәт гүввәләрини чәмиййәтин хидмәтинә вермәк үчүн бәшәриййәтә тәбиәтин вә чәмиййәтин об'ектив ганунларыны кетдикчә даһа дәриндән өйрәнмәкдә көмәк эдир. Буна көрә дә элмә зидд олан, инсанын шүуруну корлаян, инсаны пассивлийә мәһкум эдән, онун ярадычылыг сә'йини вә тәшәббүсүнү буховлаян дини дүнякөрүшүнә гаршы мүнтәзәм сурәтдә идея мүбаризәси апармағы партия өзүнүн билаваситә вәзифәси һесаб эдир. Партия даим кѳстәрир ки, элми-атеист тәблиғатыны астрономия, биолокия, физиолокия, физика, кимя элмләри вә башга элмләр саһәсиндә әлдә эдилән, тәбиәт вә чәмиййәт һаггындакы материалист дүнякөрүшүнүн доғрулуғуну тәсдиг эдән наилиййәтләрин садә шәкилдә изаһ олунмасы әсасында гурмаг лазымдыр.

* * *

Бу мәчмуәйә дахил эдилән бүтүн материаллар кечмишдә К. Марксын вә Ф. Энкелсин Әсәрләриндә вә Марксизм-ленинизм институтунун башга нәшрләриндә дәрч эдилмишдир. Һәмин мәчмуәйә дахил эдилән әсәрләрин мәтнләри үчүн Институтун сон нәшрләри әсас көтүрүлмүшдүр. Бүтүн материал хронoложи гайдада ерләшдирилмишдир. Мәчмуәнин ахырында арайыш бөлмәси—гейдләр, адлар кѳстәричиси, библия вә мифолокия адлары кѳстәричиси, гысача мѳвзу-тематика кѳстәричиси верилир.

Сов.ИКП МК янында
Марксизм-ленинизм институту

К. МАРКС

«ДЕМОКРИТИН НАТУРФӘЛСӘФӘСИ ИЛӘ ЭПИКУРУН НАТУРФӘЛСӘФӘСИ АРАСЫНДАКЫ ФӘРГ» МӨВЗУУНДА ДИССЕРТАСИЯЯ МУГӘДДИМӘ

Әкәр бу әсәр әввәлдә докторлуг диссертасиясы үчүн нәзәрдә тутулмуш олмасайды, онда бунун формасы, бир тәрәфдән, даһа артыг дәрәҹәдә халис элми форма, дикәр тәрәфдән исә өзүнүн бә'зи һиссәләри ҹәһәтдән аз педантик форма оларды. Лакин харичи сәбәбләр ону бу шәкилдә чапа вермәйә мәни мәҹбур эдир. Бундан элавә, зәннимҹә бу әсәрдә, юнан фәлсәфәси тарихинә аид олуб индийәдәк һәлл эдилмәмиш галан бир проблеми һәлл этмәк мәнә мүйәссәр олмушдур.

Ишә бәләд олан адамлара мә'лумдур ки, бу әсәрин мөвзууна даир габагларда язылан һеч бир аз-чох ярарлы әсәр йохдур. Тситсеронун вә Плутархын һәдянларыны индийә гәдәр тәкрар этмәкдәдирләр. Эпикуру килсә башчыларынын вә там ҹәфәнкият дөврү олан бүтүн орта әсрин гадағасындан азад этмиш Гассенди өз тәфсирләриндә[1] тәк бирҹә мараглы шей верир. О өз католик виҹданыны өз бүтпәрәст билийи илә, Эпикуру килсә илә бир тәһәр барышдырмаға чалышыр ки, бу да, әлбәттә, әбәс бир зәһмәт иди. Бу она бәнзәр ки, юнан Лаисасынын чичәкләнән, һәятла ҹошан бәдәнинә христиан раһибәси дону кейдирмәк истәсинләр. Гассенди әслиндә өзү Эпикурдан фәлсәфә өйрәнир вә Эпикурун фәлсәфәси һаггында бизә ибрәтли һеч бир шей хәбәр верә билмир.

Бу әсәрә даһа кениш бир әсәрин анҹаг мүждәчиси кими бахмаг лазымдыр ки, орада мән эпикуреизм, стоисизм вә скептисизм фәлсәфәси тсиклини бүтүн юнан спекулятив тәфәккүрү илә әлагәдарлыгда этрафлы арашдырмаг фикриндәйәм[2]. Бу әсәрин һәм форма ҹәһәтдән, һәм дә башга ҹәһәтләрдән олан нөгсанлары орада арадан галдырылаҹагдыр.

Һәрчәнд *Һекел* көстәрилән системләрин үмуми хассәләрини бүтөвлүкдә дүзкүн мүәййән этмишдир, лакин онун фәлсәфә тарихинин, — үмумиййәтлә фәлсәфә тарихи исә мәһз бундан башла-

ныр, — чох кениш вә чәсарәтли планы олмасына бахмајараг, Һекел тәфсилата киришә билмәмишдир. Дикәр тәрәфдән, Һекелин par excellence* спекулятив адландырдығы шејә олан бахышы бу нәһәнк мүтәфәккирин көстәрилән системләри јунан фәлсәфәси тарихи үчүн вә үмумијјәтлә јунан руһу үчүн јүксәк әһәмијјәтли системләр һесаб етмәсинә мане олмушдур. Һәмин системләр јунан фәлсәфәсинин һәгиги тарихинин ачарыдыр. Һәмин системләрин јунан һәјаты илә әлагәсинин даһа дәрин көстәрилдијини мәним достум *Көппенин* «Бөјүк Фридрих вә онун әлејһдарлары» әсәриндә[3] тапмаг олар.

Епикурун теолокијасына гаршы Плутархын мүбаһисәсинин тәнгиди бурада әлавә шәклиндә верилмишдирсә, бунун сәбәби одур ки, һәмин мүбаһисә тәк бир шеј дејилдир, мүәјјән мәсләк үчүн характерикдир вә теолокијачылыг едән дүшүнчәнин фәлсәфәјә мүнасибәтини чох ајдын ифадә едир.

Һәмин тәнгиддә, башга чәһәтләрлә бәрабәр белә бир чәһәт дә тохунулмамыш галыр ки, Плутарх фәлсәфәни динин мүһакимәсинә чәкдији заман үмумијјәтлә онун нөгтеји-нәзәри нә дәрәчәдә јанлышдыр. Бу мүнасибәтлә, һәр чүр мүлаһизәдәнсә, Давид Јумун әсәринин бир јерини көстәрмәк кифајәтдир:

«*Јүксәк мө'тәбәрлији* һәр јердә е'тираф едилмәли олан фәлсәфә үчүн, әлбәттә, бир нөв һәгарәтдир ки, ону һәр һансы бир мүнасибәтлә мәчбур едирләр өз чыхартдығы нәтичәләр үчүн үзр истәсин вә гане етмәдији һәр бир сәнәт вә һәр һансы бир елм гаршысында өзүнү доғрултмаға чалышсын. *Бурада өз тәбәәләринә гаршы дөвләт хәјанәтиндә иттиһам едилән бир крал хатирә кәлир*»[4].

Фәлсәфә, нә гәдәр ки, өзүнүн бүтүн дүнјаны фәтһ едән, тамамилә азад чырпынан үрәјиндә тәкчә бир дамчы да олса ган ишләјир — Епикурла бирликдә — һәмишә өз әлејһдарларына дејәчәкдир: «Кафир о шәхс дејилдир ки, чамаатын аллаһларыны рәдд едир, о шәхсдир ки, чамаатын аллаһлар һаггындакы фикринә шәрик олур»[5].

Фәлсәфә буну кизләтмир. Прометејин:

Бил, бүтүн аллаһлара нифрәт бәсләјирәм мән,

дејән е'тирафы фәлсәфәнин өз е'тирафыдыр, онун өз кәламыдыр вә инсанын мәнлик шүуруну ән јүксәк илаһијјәт һесаб етмәјән бүтүн көј вә јер аллаһларынын әлејһинә чеврилмишдир. Бу јүксәк илаһијјәтлә бир сырада һеч бир илаһијјәт олмамалыдыр.

Чәмијјәтдә фәлсәфәнин мөвгеинин, јәгин ки, писләшмәси мүнасибәтилә шәнлик едән довшан үрәклиләрә чаваб олараг фәлсәфә, Прометејин аллаһлар нөкәри Һермесә дедикләрини тәкрар едир:

* — әсас е'тибарилә. *Ред.*

Яхшы бил ки, мән дәйишмәздим
Өз кәдәрләрими гул хидмәтинә:
Гаяя мыхланмаг яхшыдыр мәнчә
Нәинки Зевсин садиг нөкәри олмаг[6].

Прометей – фәлсәфә тәгвиминдә ән нәчиб, мүгәддәс вә шәһид бир симадыр.

Берлин, март 1841-чи ил.

К. МАРКС

«KÖLNISCHE ZEITUNG»[7]-ун 179-чу №-синдә БАШ МӘГАЛӘ

«Kölnische Zeitung»-у биз индийәдәк «*Рейн тәфәккүрү органы*» олмаса да, «*Рейн э'ланлар гәзети*»* сайырдыг. Биз онун башлыча олараг «сияси баш мәгаләләринә» охучуну сиясәтдән икраһ етдирмәли олан мүдрик вә инчә бир васитә кими бахырдыг; беләликлә охучу һәят тәравәти илә долу олан, саһибкарлыг һәвәси илә чошан, бә'зән инчә вә чазибәдар э'ланлар аләминә даһа бөйүк бир әһтирасла чан атмалы иди; охучу: бурада да: per aspera ad astra**, сиясәт васитәсилә илбизләрә кечмәк принсипинә әмәл етмәли иди. Лакин «Kölnische Zeitung»-ун индийәдәк сиясәт илә э'ланлар арасында сахлая билдийи көзәл әндазәни сон заманларда хүсуси нөв э'ланлар позду; бунлары «сияси саһибкарлыг даирәсиндән олан э'ланлар» адландырмаг олар. Редаксия илк заманлар бу ени нөв э'ланлары гәзетдә нечә ерләшдирмәк лазым олдуғуну һәлә билмәдийинә көрә, чох вахт елә олурду ки, э'лан баш мәгаләйә, баш мәгалә исә э'лана чеврилирди, һәм дә елә бир э'лана ки, сияси дилдә буна «чуғуллуг»*** дейилир. Лакин белә бир э'лана әкәр пул верилирсә, онда бу садәчә «э'лан» адланыр.

Шималда белә бир адәт вардыр ки, гонаглара мүхтәсәр бир емәк верилиркән габагча сечмә спиртли ичкиләр верирләр. Бу адәтә әмәл едәрәк, шималлы гонағымыза емәкдән габаг хүсусән она көрә даһа һәвәслә спирт тәклиф едәчәйик ки, бу емәйин өзү, йә'ни «Kölnische Zeitung»-ун 179-чу №-синдәки чох «чылыз»**** мәгалә

---

* Чинас вардыр: «Blatt der Intelligenz» — «тәфәккүр органы олан гәзет», «Intelligenzblatt» — «э'ланлар гәзети». *Ред.*

** — тиканлы йол илә улдузлу йүксәкләрә. — Бу чүмләдәки чинас латынча «astra» («улдузлар») сөзү илә алманча «Auster» («илбиз») сөзүнүн бир чүр сәсләнмәси әсасында гурулмушдур. *Ред.*

*** Чинас вардыр: «Anzeige» «чуғуллуг», һәмчинин «э'лан» демәкдир. *Ред.*

**** Чинас вардыр «leitender Artikel» — «баш мәгалә», «leidender» — «чылыз» демәкдир. *Ред*

һәр чүр «spiritus»*-дан мәһрумдур. Биз биринчи нөвбәдә Лукианын «Аллаһларын сөһбәтиндән» бир сәһнәни охучуя тәгдим едәчәйик; биз бурада онун «һамы үчүн мүйәссәр тәрчүмәсини»[8] ситат кәтиририк, чүнки бизим охучулар ичәрисиндә, һәр һалда, *бир нәфәр* тапылачагдыр ки, о, еллин дейилдир.

Лукианын «Аллаһларын сөһбәти»

XXIV. ҺЕРМЕСИН ШИКАЙӘТЛӘРИ

Һермес, Майя

Һермес. — Севимли ана, көрәсән бүтүн көй үзүндә мәндән бәдбахт аллаһ вармы?

Майя. — Елә данышма, оғлум!

Һермес. — Бир һалда ки, мәним бойнума бу гәдәр чүрбәчүр ишләр йүкләмишләр, бир һалда ки, тәкчә мәни даим ишләмәйә, бир йығын гул вәзифәләри ифа етмәйә мәчбур едирләр, нә үчүн белә данышa билмәрәм? Сүбһ ачылан кими мән дәрһал аяға галхмалыям ки, емәкхананы йығышдырмагла мәшғул олум вә мүшавирә залында ерләрин һәр бирини гайдая салым. Бу иши көрәндән сонра мән Юпитерин сәрәнчамына кечирәм вә бүтүн күн онун тапшырыгларыны еринә етирән гасид сифәтилә ашағы-юхары гачырам. Тозторпаг ичиндә еничә гайыдан кими дәрһал сүфрә башында аллаһлара емәк дашымалыям. Һамысындан да бетәри одур ки, тәкчә мәни кечәләр дә раһат бурахмырлар, чүнки кечәләр мән өләнләрин руһуну Плутонун янына кәтирмәли вә онларын мүһакимәси заманы чүрбәчүр тапшырыглары еринә етирмәк үчүн галмалыям. Санки мәним күндүз ишләрим аз имиш, — ахы мән *кимнастика мәшгләриндә дә* иштирак етмәлийәм, халг йығынчагларында *чарчы* вәзифәсини ифа етмәлийәм, халг трибунларынын өз нитгләрини әзбәрләмәсинә көмәк етмәлийәм, — белә мүхтәлиф вәзифәләр йүкү алтында тагәтдән дүшүркән, *өлүләрә аид бүтүн ишләри* дә тамамилә мәнә йүкләмишләр.

Олимпдән говулдуғу вахтдан е'тибарән Һермес өз көһнә адәти үзрә һәлә енә дә «гул вәзифәләрини» еринә етирмәкдә вә өлүләрә аид бүтүн ишләри көрмәкдәдир.

179-чу №-дәки чылыз мәгаләни Һермес өзүмү, йохса онун оғлу, кечиләр аллаһы Пан язмышдыр, — гой буну охучу һәлл етсин, лакин охучу әввәлчә ядына салмалыдыр ки, юнан Һермеси бәлағәт вә мәнтиг аллаһы иди.

«Гәзет васитәсилә фәлсәфи вә дини идеялар яйылмасыны, һәмчинин гәзет сәһифәләриндә онлара гаршы мүбаризә апарылмасыны биз эйни дәрәчәдә йолверилмәз һесаб едирик».

Бу гоча һәдянларыны динләдикдә мән дәрһал сездим ки, мүәллиф** чүрбәчүр каһин кәламлары илә долу бир дарыхдырычы

---

* Чинас вардыр: «spiritus» «спиртли ичкиләр», һәмчинин «руһ» демәкдир. *Ред.*

** — «Kölnische Zeitung» редактору Һермес. *Ред.*

нәсиһәтнамә башламаг нийјәтиндәдир. Лакин сәбрсизлијими азалтмаға чалышараг, өз-өзүмә дедим ки, өз фикрини өз евиндә там ачыг сөјләјәҹәк гәдәр саф гәлбли олан бу ағыллы адама инанмамаға мәним һеч бир әсасым јохдур, одур ки, керисини охумагда давам етдим. Лакин мә'лум олду ки, — чох тәәҹҹүб! — ичиндә һәр һансы бир фәлсәфи идеја олдуғуну сөјләмәк әсла мүмкүн олмајан бу мәгалә һәр һалда фәлсәфи идејаларла мүбаризә апармаг вә дини идејалар јајмаг мејлиндәдир.

Өз јашамаг һүгугуна өзү шүбһә едән, өзүнүн сәлаһијјәтсизлијини өзү габагҹадан бәјан едән бир мәгаләнин бизим үчүн нә әһәмијјәти ола биләр? Данышган мүәллиф бизә ҹаваб верәр ки, онун ловға мәгаләләрини нечә охумаг лазым олдуғуна даир бизә о өзү көстәриш верир. Дејир ки, фикри о јалныз гырыг-кәсик шәкилдә сөјләмәклә кифајәтләнир, «бунлары тутушдурмағы вә әлагәләндирмәји» исә «охуҹунун фәрасәтинә» тәрк едир. Бу, әлбәттә, гәзетин һәвәслә өзүнә пешә етдији е'ланлары тәгдим етмәк үчүн ән јахшы үсулдур. Одур ки, биз дә өз мәгаләмиздә «тутушдурмаг вә әлагәләндирмәк» фикриндәјик вә әкәр нәтиҹәдә тәсбеһдән инҹи бојунбағы һасил етмәсәк бу даһа бизим күнаһымыз дејилдир.

Мүәллиф дејир:

«Белә васитәләрә әл атан» (јә'ни гәзет васитәсилә фәлсәфи вә дини идејалар јајан, јахуд бунларын әлејһинә мүбаризә апаран) «партија, *бизим* фикримизҹә, бунунла көстәрир ки, онун нијјәтләри *һеч дә тәмиз нијјәт дејилдир* вә онун башлыҹа вәзифәси халгы өјрәтмәк вә маарифләндирмәк дејил, һәгигәтдә *башга, кәнар мәгсәдләрә* наил олмагдыр».

Әкәр мүәллифин *өз* фикри беләдирсә, онда мәгалә анҹаг кәнар мәгсәдләр күдә биләр. Һәмин «кәнар мәгсәдләр» исә, тезликлә мејдана чыхар.

Мүәллиф дејир ки, «*чағырылмамыш* бошбоғазларын ағзыны јummag» дөвләтин јалныз һаггы дејил, һәмчинин вәзифәсидир. «Чағырылмамыш бошбоғазлар» дедикдә мүәллиф, јәгин ки, өз идеја *әлејһдарларыны* нәзәрдә тутур, зира о өзүнү *чағырылмыш* бошбоғаз һесаб етмәјә чохдан разы олмушдур.

Беләликлә, дин ишләри барәсиндә сензуранын даһа да күчләндирилмәсиндән, јениҹә азад нәфәс алмаға башламыш олан мәтбуата гаршы јени полис тәдбирләри көрүлмәсиндән бәһс олунур.

«Бизим фикримизҹә дөвләти, һәддән артыг сәртлик көстәрмәкдә дејил, бәлкә дә чох әндазәсиз бир јумшаглыг көстәрмәкдә төһмәтләндирмәк олар».

Лакин баш мәгаләнин мүәллифи бирдән ајылыб әл-ајаға дүшүр: ахы дөвләти гынамаг тәһлүкәлидир. Буна көрә дә мүәллиф өз төһмәтләрини һакимијјәт нүмајәндәләринә аид едир, онун мәтбуат азадлығына гаршы иттиһамы сензорлара гаршы иттиһам

шәкли алыр. О, сензорлары төһмәтләндирир ки, онлар сензураны «һәддән артыг зәиф» тәтбиг етмишләр.

«*Доғрудур, дөвләт тәрәфиндән дейил, «айры-айры һакимиййәт нүмайәндәләри»* тәрәфиндән көстәрилән вә гынанмаға лайиг олан юмшаглыг индийәдәк ондан ибарәт олмушдур ки, ән ени фәлсәфә мәктәбинә, — һәм гәзет сәһифәләриндә, һәм дә тәкчә мәһдуд бир даирәдән ибарәт элмли адамлара мәхсус олмаян башга нәшрләрдә — христианлыг үзәринә ән ләягәтсиз һүчумлар этмәк имканы вермишләр».

Мүәллиф енидән пауза верир — вә енидән әл-аяға дүшүр. Чәми сәккизчә күн әввәл о белә зәнн эдирди ки, сензура азадлығы мәтбуат азадлығына аз ер гоюр, инди исә зәнн эдир ки, сензорларын мәтбуат үзәриндәки әсарәтиндә сензура әсарәти аздыр.

Бир тәһәр бу зиддиййәтин ичиндән чыхмаг лазымдыр.

«Нә гәдәр ки, һәлә сензура вардыр, онун ән вачиб вәзифәси — сон күнләрдә көзүмүзү бу гәдәр тез-тез тәһгир эдән ийрәнч ушаг шулуглуғу габарларыны кәсиб атмагдыр».

Зәиф көзләр! Зәиф көзләр! Һәм дә «анчаг кениш күтләнин анлама сәвиййәси үчүн нәзәрдә тутула билән бир ифадә ән зәиф көзү тәһгир этмиш олар».

Әкәр үмуми сензуранын тәкчә юмшалдылмасы ийрәнч габарларын мейдана кәлмәсинә имкан верирсә, онда мәтбуат азадлығы буна даһа артыг бир дәрәчәдә ярдым этмәзми? Әкәр бизим көзләримиз, сензурая табе эдилмиш мәтбуатын «шулуглугларына» дөзә билмәйәчәк дәрәчәдә зәифдирсә, онда нә сурәтлә һәмин көзләр о гәдәр гүввәтләнә биләр ки, азад мәтбуатын «чәсурлуғуна»* дөзә билсин?

«Нә гәдәр ки, сензура вардыр, онун ән вачиб вәзифәси...». Бәс әкәр сензура даһа мөвчуд олмаса, онда нечә? Бу чүмлә белә баша дүшүлмәлидир: сензуранын ән вачиб вәзифәси — мүмкүн гәдәр узун мүддәт мөвчуд олмагдыр.

Буна көрә мүәллиф енидән әл-аяға дүшүр:

«Бизим вәзифәмиз *үмуми* иттиһамчы сифәтилә чыхыш этмәк дейилдир, буна көрә дә чох мүфәссәл бәянат вермәкдән имтина эдирик».

Бу адамда нә гәдәр мәлаикә мәрһәмәти вардыр! О, чох конкрет «бәянат» вермәкдән имтина эдир, һалбуки *өзүнүн* әслиндә нә истәдиййини о анчаг там конкрет, там мүәййән изаһатларла сүбут эдә вә көстәрә биләрди. Бунун әвәзиндә о, бәдкуманлыг яймаг мәгсәдилә, явашчадан, санки өтәри олараг ялныз анлашылмаз сөзләр данышыр. Онун вәзифәси *үмуми* иттиһамчы кими чыхыш этмәк дейил, анчаг *кизли иттиһамчы* кими чыхыш этмәкдир.

Бу бинәванын ән нәһайәт ядына дүшүр ки, ахы онун вәзифәси либерал баш мәгаләләр язмаг вә өзүнү «мәтбуат азадлығынын сә-

---

* Чинас вардыр: «Übermut» — «шулуглуг», «Mut» — «чәсурлуг» демәкдир. *Ред.*

мими тәрәфдары» кими гәләмә вермәкдир. Буна көрә дә о белә бир тәрәфдар әдасы илә дейир:

«Биз өзүмүзү бу чүр бир һәрәкәт тәрзинә гаршы протест этмәкдән сахлая билмәдик, зира бу һәрәкәт тәрзи, әкәр садәчә тәсадүфи бир сәһләнкарлыг нәтичәси дейилдирсә, онда бунун еканә мәгсәди анчаг, мәтбуатын даһа азад һәрәкәтини ичтимаи фикир гаршысында нүфуздан салмагдыр вә мүвәффәгиййәтсизлийә дүчар олмамаг үчүн ачыг чыхыш этмәкдән горхан бу азадлыг әлейһдарларынын әлинә бу саягла дәлил вермәкдир».

Мәтбуат азадлығынын, итиағыллы олдуғу гәдәр чәсур олан бу мүдафиәчиси бизә өйүд вериб дейир ки, сензура, о әкәр үзәриндә, «I sleep, wake me not!»* сөзләри язылмыш олан инкилис бәбири дейилдирсә, мәтбуатын даһа азад һәрәкәтини ичтимаи фикир гаршысында нүфуздан салмаг үчүн бу «фәлакәтли» йол илә кетмишдир.

Мәкәр мәтбуатын белә бир һәрәкәтини һәлә бир дә нүфуздан салмаг лазымдырмы ки, о, сензуранын диггәтини *«тәсадүфи сәһләнкарлыглара»* чәлб этмәйи өзүнә борч билир вә үмид эдир ки, *«сензорун гәләм бычағы»* ичтимаи фикир гаршысында онун шөһрәтини давам этдирәчәкдир?

Белә бир һәрәкәт ялныз она көрә «азад» һәрәкәт адландырыла биләр ки, һәясызлыг сәрбәстлийи дә бә'зән «азадлыг» адландырылыр; мәкәр бу һәясызчасына бир сарсаглыг вә икиүзлүлүк дейилми ки, адам өзүнү мәтбуат азадлығынын кенишләндирилмәсинин тәрәфдары кими гәләмә версин вә бунунла бир заманда бизә нәсиһәт эдиб десин ки, әкәр ики жандарм даһа мәтбуаты голундан тутуб апармаса, онда мәтбуат дәрһал һөкмән арха йыхылар.

Һәм дә бир сурәтдә ки, фәлсәфә мәтбуаты өзү өзүнү ичтимаи фикир гаршысында нүфуздан салырса, онда бүтүн сензура, бүтүн бу баш мәгаләләр нәйә лазымдыр? Айдындыр ки, мүәллиф һеч бир һалда *«элми тәдгигат азадлығынын»* мәһдуд эдилмәсини истәмир.

«Бизим зәманәмиздә *элми тәдгигата* һаглы оларагән кениш,ән һүдудсуз мейдан верилмишдир».

Лакин, элми тәдгигат һаггында бу кишинин нә кими бир тәсәввүрә малик олдуғуну ашағыдакы бәянат көстәрә биләр:

«Христианлығын өзүнә файда верә биләчәк элми тәдгигатын азадлығынын тәләб этдийи шейлә элми тәдгигатдан кәнарда олан шейи бир-бириндән чидди фәргләндирмәк лазымдыр».

Элми тәдгигатын һүдудларыны элми тәдгигатын өзүндән гейри ким мүәййән этмәлидир? Һәмин баш мәгаләнин фикринчә эл-

* — «Ятмышам, оятма мәни!». *Ред.*

мин һүдудлары она кәнардан көстәрилмәлидир. Беләликлә, баш мәгалә елә бир *«рәсми зәканын»* мөвчуд олдуғуну гәбул эдир ки, о, элмдән дәрс алмаг дейил, элмә дәрс верир вә бир нөв элм каһини олараг мүәййән эдир ки, дүня һикмәтинин тәчәссүмү ола билмәк үчүн алимин саггалындакы түкләрин һәр бири нә өлчүдә олмалыдыр. Баш мәгалә сензуранын элми илһамына инаныр.

Баш мәгаләнин «элми тәдгигат» һаггындакы бу чәфәнк мулаһизәләринин ардынча даһа ирәлиләрә кедәндән әввәл бир дәгигәлийә ч-б Һ-ин* *«дин фәлсәфәсиндән»*, онун «өз элминдән» һәзз алаг.

«Дин дөвләтин әсасыдыр вә, ялныз харичи мәгсәдә наил олунмасына табе эдилмәйән һәр бир ичтимаи бирлик үчүн ән зәрури шәртдир».

Субут: «Өзүнүн ән габа формасында, *ушаг фетишизми* формасында о, һәр һалда инсаны мүәййән дәрәчәдә өз һисси арзуларындан йүксәйә галдырыр, елә арзулардан ки, инсан бүтүнлүклә бунлара табе олдугда *ону һейван сәвиййәсинә алчалдыр* вә ону һәр һансы даһа бир йүксәк вәзифәни еринә етирмәк габилиййәтиндән мәһрум эдир».

Баш мәгаләнин мүәллифи фетишизми[9] динин *«ән габа* формасы» адландырыр. Демәли, мүәллиф онун разылығы олмадан да «элми тәдгигат» нүмайәндәләринин мүәййән етдикләрини гәбул эдир, йә'ни о гәбул эдир ки, *«һейванлары илаһиләшдирмәк»* динин фетишизмдән *даһа йүксәк* бир формасыдыр; лакин һейванларын илаһиләшдирилмәси мәкәр инсаны һейванларын сәвиййәсиндән ашағы салмыр, мәкәр һейваны инсана аллаһ етмир?

Бәс «фетишизм» һаггындакы бу данышыглар! Бир гәпиклик китабчалардан әхз эдилмиш алимлик мәһз бурададыр! Фетишизм инсаны өз һисси арзуларындан *йүксәйә* галдырмагдан чох узагдыр, — эксинә, фетишизм *«һисси арзулар динидир»*. Арзулар нәтичәсиндә гызышмыш фантазия фетишистдә елә бир иллүзия ярадыр ки, гуя «һиссиз шей» анчаг фетишистин шылтағыны тә'мин етмәк үчүн өз тәбии хассәләрини дәйишдирә биләр. Буна көрә дә, фетиш даһа фетишистин габа арзусунун ән садиг нөкәри олмадыгда о өз фетишини *сындырыр*.

«Йүксәк тарихи әһәмиййәт кәсб етмиш олан милләтләрдә, онларын халг һәятынын тәрәгги дөврү онларын дини шүурунун ән йүксәк инкишаф дөврүнә уйғун кәлир, онларын әзәмәт вә гүввәсинин сүгуту дөврү исә, онларын дини һәятынын сүгуту дөврүнә уйғун кәлир».

Мүәллифин иддиасы һәгигәт олмаг үчүн тамамилә тәрсинә чеврилмәлидир,—мүәллиф тарихи садәчә баш-аяг етмишдир. Юнаныстан вә Рома гәдим дүня халглары ичәрисиндә мәһз ән йүксәк «тарихи инкишаф» өлкәләридир. Юнаныстанын ән йүксәк дахили

* — Һермесин. *Ред.*

тәрәггиси Перикл дөврүнә, ән йүксәк харичи тәрәггиси Александр дөврүнә уйғун кәлир. Перикл дөврүндә софистләр, фәлсәфәнин тәчәссүмү адландырыла биләчәк Сократ, инчәсәнәт вә риторика дини сыхышдырыб арадан чыхармышды. Александр дөврү Аристотел дөврү иди вә о, һәм «фәрди» руһун әбәдилийини, һәм дә позитив динләрин аллаһыны рәдд этмишди. Бу, Рома һаггында хүсусилә доғрудур! Тситсерону охуюн! Эпикурун[10], стоикләрин[11] вә я скептикләрин[12] фәлсәфи нәзәрийәләри Романын мәһз өз инкишафынын зирвәсинә галхмыш олдуғу бир дөврдә элмли ромалыларын динләри иди. Әкәр гәдим дөвләтләр мәһв олдугда онларын динләри дә мәһв олурса, онда бу фактын хүсуси изаһатлара эһтияҹы йохдур, чүнки гәдим адамларын «әсл дини» онларын өз «милләтинә», өз «дөвләтинә» пәрәстиши иди. Гәдим динләрин мәһви гәдим дөвләтләрин мәһвинә сәбәб олмаг дейил, эксинә, гәдим дөвләтләрин мәһви гәдим динләрин мәһвинә сәбәб олмушдур. Мүзакирә эдилән баш мәгаләнин бүрузә вердийи мәһз бу авамлыг өзүнү «элми тәдгигатын ганунверичиси» э'лан эдир вә фәлсәфә үчүн «декретләр» верир!

«Бүтүн гәдим дүня мәһз она көрә мәһв олмалы иди ки, элм саһәсиндә халгларын газандыглары мүвәффәгиййәтләрлә бәрабәр, онларын дини көрүшләринин әсасыны тәшкил эдән янылмалар да ашкара чыхмалы иди».

Демәли, баш мәгалә мүәллифинин фикринчә бүтүн гәдим дүня она көрә мәһв олмушдур ки, элмин инкишафы гәдим динләрин янылмаларыны ашкара чыхартмышды. Әкәр элм дини янылмаларын үзәриндән сүкутла кечсәйди, әкәр Рома һөкмдарлары баш мәгалә мүәллифинин мәсләһәтинә әмәл эдәрәк Лукретси вә Лукианын әсәрләрини йох этсәйдиләр, онда гәдим дүня мәһв олмагдан гуртулмаздымы?

Ери кәлмишкән биз чәсарәт эдиб ч-б Һ-ин алимлийини бир хәбәрлә зәнкинләшдирәчәйик.

Мәһз антик дүнянын мәһви яхынлашдығы заман *Александрия мәктәби* мейдана кәлди; бу мәктәб юнан мифолокиясынын «әбәди һәгигәт» олдуғуну, «элми тәдгигатын нәтичәләринә» тамамилә уйғун кәлдийини зоракылыг йолу илә сүбут этмәйә чалышырды. Һәлә император Юлианын да мәнсуб олдуғу бу мәсләк зәнн эдирди ки, өзүнә йол ачан зәманә руһуну тамамилә йох олмаға мәчбур этмәк олар, — бунун үчүн анчаг көз юмуб ону көрмәмәк кифайәтдир. Лакин Һ-ин өзүнүн чыхартдығы нәтичәләр сәтһиндә галаг. Гәдим динләрдә «илаһи башланғыч һаггындакы зәиф фикир ишартылары кәсиф янылмалар зүлмәтинә бүрүнмүшдү», буна көрә дә элми тәдгигатларын дәлилләри гаршысында давам кәтирә билмирди. Христианлыг мәсәләси исә мәһз эксинәдир — бу сөзләрдән һәр чүр тәфәккүр машыны бу кими бир нәтичә чыхарар. Доғрудан да Һ. иддиа эдиб дейир:

«Элми тәдгигатын чох бөйүк нәтичәләри индийәдәк анчаг, христиан дининин һәгигәтләринин сүбут олунмасына хидмәт этмишдир».

Бурада ондан бәһс этмәйәчәйик ки, кечмишдәки фәлсәфи нәзәриййәләрин истиснасыз олараг һамысыны, өз вахтында һәр бирини теологлар христиан дининдән азмагда тагсырландырмыш, һәтта мө'мин Малбранш вә көйләрдән илһам алмыш кими чыхыш эдән Якоб Бөмэ дә бундан гуртула билмәмишләр; ондан бәһс этмәйәчәйик ки, Брауншвейг кәндлиләри Лейбнитси «Löwenix» (һеч бир шейә инанмаян) адландырмышдылар вә инкилис Кларк, һабелә Нүтонун башга тәрәфдарлары ону атеизмдә тагсырландырмышды. Ону да хатырлатмаячағыг ки, христианлыг, протестант теологларынын ән мө'тәбәр вә ардычыл һиссәсинин иддиа этдийи кими, зәка илә уюшдурула билмәз, чүнки «дүнйәви» зәка «дини» зәка илә зиддийјәт тәшкил эдир ки, буну һәлә Тертуллиан өзүнүн ашағыдакы классик формулу илә ифадә этмишдир: «verum est, quia absurdum est»*. Биз анчаг буну дейәчәйик: элмин вә динин чыхартдығы нәтичәләрин бир биринә уйғунлуғуну сиз белә бир йолдан гейри бир йолла сүбут эдә биләрсинизми ки, элмә там инкишаф азадлығы верәсиниз, бунунла да элми динә гайнайыб гарышмаға мәчбур эдәсиниз? Һәр һансы бир башга мәчбурийјәт, һәр һалда, сүбут олмазды.

Әлбәттә, экәр сиз лап әввәлдән анчаг өз бахышларыныза уйғун кәләнләри элми тәдгигатын нәтичәләри һесаб этмишсинизсә, онда сизин үчүн пейғәмбәр ролунда чыхыш этмәк чәтин дейилдир. Лакин онда сизин сүбутунуз һинд браһманынын иддиасындан нә кими бир үстүнлүйә маликдир, зира һинд браһманы мүгәддәс шейләри онунла сүбут эдир ки, бунлары охумаг һаггынын анчаг өзүнә мәхсус олдуғуну иддиа эдир!

Бәли, — Һ. дейир, — «элми тәдгигатдан бәһс олунур». Лакин христианлыға зидд олан һәр һансы бир тәдгигат исә «яры йолда галыр», яхуд «янлыш йол илә кедир». Дәлил тапмағы өзү үчүн бундан артыг асанлашдырмаг олармы?

Элми тәдгигат, экәр «әлдә этдийи нәтичәләрин мәзмунуну өзү үчүн *айдынлашдырмышса*, һеч вахт христианлығын һәгигәтләринә зидд олмаячагдыр», лакин эйни заманда дөвләт чалышмалыдыр ки, бу «*айдынлашдырма*» мүмкүн олмасын, зира тәдгигат өз шәрһини кениш күтләнин анлама сәвийјәсинә уйғунлашдырмамалыдыр, йә'ни һеч бир вахт *өзү үчүн* айдын вә анлашыглы олмамалыдыр! Һәтта элмдән узаг олан тәдгигатчылар монархиянын бүтүн гәзетләриндә элми биабыр этдикдә дә элм тәвазө'карлыг көстәрмәли вә сусмалыдыр.

Христианлыг куя «һәр чүр ени дүшкүнлүк» имканыны арадан галдырыр, лакин полис көз гоймалыдыр ки, философлуг эдән гә-

* — «бу һәгигәтдир, зира чәфәнкиятдыр». *Ред.*

зетчиләр белә бир дүшкүнлүйә сәбәб олмасынлар, — полис буна чох чидди көз гоймалыдыр. Һәгигәтә гаршы мүбаризә просесиндә янылма өзү-өзүнү ифша эдир, буна көрә дә ону әзмәк үчүн харичи гүввә тәтбиг этмәйә лүзум йохдур; лакин дөвләт һәгигәтин бу мүбаризәсини асанлашдыраraг, «янылма» тәрәфдарларыны дахили азадлыгдан олмаса да, — дөвләт онлары бу азадлыгдан мәһрум эдә билмәз, — бу азадлығын зәрури шәртиндән, мәһз мөвчудлуг имканындан мәһрум этмәлидир!

Христианлыг өз гәләбәсинә әминдир, лакин, Һ.-ин фикринчә, о дәрәчәдә әмин дейилдир ки, полисин ярдымына э'тина этмәсин.

Әкәр сизин э'тигадыныза зидд олан һәр шей анчаг буна көрә лап әввәлдән янылмадырса вә янылма һесаб эдилмәлидирсә, онда сизин иддиаларынызын бир мүсәлманын иддиаларындан, һәр һансы бир башга динин иддиаларындан нә фәрги вар? Әһкамын әсас мүддәаларына зидд чыхмамаг үчүн фәлсәфә «һәр шәһәрин өз дәби вар» мәсәлинә уйғун олараг һәр бир айрыча өлкә үчүн хүсуси принсипләрәми малик олмалыдыр? Бир өлкәдә о инанмалыдырмы ки, $3 \times 1 = 1$, дикәр өлкәдә инанмалыдырмы ки, гадынларын руһу йохдур, үчүнчүсүндә инанмалыдырмы ки, көйдә пивә ичирләр? Биткиләрин вә улдузларын үмуми тәбиәти мөвчуд олдуғу кими, *үмуми бәшәр* тәбиәти мөвчуд дейилми? Фәлсәфә сорушур: һәгигәт нәдир? — сорушмур ки, һәгигәт һесаб олунан нәдир? Фәлсәфәни нәйин һамы үчүн һәгигәт олдуғу мараглаңдырыр, нәйин анчаг бә'зиләри үчүн һәгигәт олдуғу мараглаңдырмыр; фәлсәфәнин метафизик һәгигәтләри сияси чоғрафиянын һүдудларыны танымыр; «һүдудларын» һарада башландығы исә фәлсәфәнин сияси һәгигәтләринә о гәдәр яхшыча мә'лумдур ки, хүсуси дүнябахышларынын вә милли көрүшләрин хәяли үфүгү инсан руһунун һәгиги үфүгү илә гарышдырыла билмәз. Христианлығын бүтүн мүдафиәчиләри ичәрисиндә Һ. эн зәифидир.

Христианлығын *узун яшамасы* Һ.-ин бурада христианлығын хейринә кәтирдийи еканә сүбутдур. Лакин мәкәр фәлсәфә өзү дә Фалес заманындан индийә гәдәр яшамыр вә мәһз Һ. демирми ки, фәлсәфә һазырда һәтта һәр заманкындан даһа чох иддиа ирәли сүрүр вә өз әһәмиййәтинә һәр заманкындан даһа йүксәк гиймәт верир?

Нәһайәт, Һ. нечә сүбут эдир ки, мүасир дөвләт «христиан» дөвләтидир вә әхлагглы шәхсиййәтләрин азад бирләшдирилмәсини дейил, диндарларын бирләшдирилмәсини, азадлығын һәята кечирилмәсини дейил, әһкамын һәята кечирилмәсини өз гаршысына вәзифә гоюр? — «Бизим бүтүн Авропа дөвләтләри христианлыға әсасланыр».

Демәли, *франсыз* дөвләтидәми? Бәс ахы хартияда, 3-чү маддәдә дейилмир ки: «һәр бир христиан», яхуд «анчаг христиан», дейилир ки: «*бүтүн франсызлар* бәрабәр һүгугла мүлки вә һәрби вәзифәләрә бурахылыр».

Эйнилә Пруссия һүгугунда да, II һиссәдә, XIII бөлмәдә дејилир:

«Дөвләт башчысынын *башлыча* вәзифәси һәм харичдән, һәм дә дахилдән өлкәнин асайиш вә тәһлүкәсизлијини тә'мин этмәк вә һәр кәси она мәхсус шејләр үзәринә зоракы гәсдләрдән горумагдыр».

1-чи §-а көрә исә дөвләт башчысы өз шәхсиндә «дөвләтин бүтүн вәзифә вә һүгугларыны» бирләшдирир. Бу о демәк дејилдир ки, дөвләтин башлыча вәзифәси бид'әт јанылмаларыны мәһв этмәкдән вә өз тәбәәләри үчүн ахирәт сәадәти тә'мин этмәкдән ибарәтдир.

Лакин әкәр Авропа дөвләтләриндән бә'зиләри һәгигәтән христианлыға әсасланырса, мәкәр һәмин дөвләтләр өз анлајышына ујғундур вә мәкәр һәр һансы бир һалын «мөвчуд олмасындан ибарәт гуруча бир факт» өзлүјүндә она мөвчуд олмаг һаггы верир? Бизим Һ.-ин фикринчә, шүбһәсиз, верир, зира кәнч һекелчилик тәрәфдарларына о хатырладыр

«ки, дөвләтин чох һиссәсиндә гүввәдә олан ганунлара әсасән *килсә тәрәфиндән тәгдис эдилмәмиш бир издивач никаһсыз јашамаг* сајылыр вә бунун үчүн өзлүјүндә *полис* чәзасы верилир».

Беләликлә, әкәр «килсә тәрәфиндән тәгдис эдилмәмиш издивач» Рејндә, Наполеон мәчәлләсинә көрә «никаһ» һесаб эдилир, Шпредә исә, Пруссия һүгугуна көрә, «никаһсыз јашамаг» сајылырса, онда Һ.-ин фикринчә «полис» чәзасы «философлара» белә бир чәһәти инандыра билән бир дәлил хидмәтини көрмәлидир ки, бир ердә һүгуга зидд сајылан шеј, башга ердә һүгугдур, — белә бир чәһәтин фајдасына олан бир дәлил хидмәтини көрмәлидир ки, никаһ һаггында элми, әхлаги вә зәкајујғун анлајыш Наполеон мәчәлләсиндә дејил, Пруссия һүгугунда өз ифадәсини тапмышдыр. Бу «полис чәзасы фәлсәфәси» бәлкә дә башга бир ердә инандырычы ола биләр, — *Пруссијада* о һеч кәси инандыра билмәз. Һәм дә, «мүгәддәс» никаһ нөгтеји-нәзәринин Пруссия һүгугу үчүн нә гәдәр аз характерик олдуғуну 12-чи §, II һиссә, I бөлмә көстәрир; орада дејилир:

«Буна бахмајараг, өлкәнин ганунларынын јол вердији никаһ үчүн руһани органларындан ичазә алынмамышса, јахуд буна ичазә верилмәси рәдд эдилмишдирсә, һәмин никаһ өз *мүлки* гүввәсини итирмир».

Демәли, Пруссијада да никаһ «руһани органларынын» тә'сириндән гисмән азад олунур вә онун «мүлки» гүввәси илә «килсә гүввәси» арасында һәдд гојулур.

Бизим бөјүк христиан дөвләт философунун дөвләт һаггында «јүксәк» тәсәввүрүнүн олмадығы өзлүјүндә ајдындыр.

«Бизим дөвләтләр бир тәк *һүгуг тәшкилатлары* дејил, эјни заманда да әсл *тәрбијә верән* вә өз һимајәсини кәнчләрә тәрбијә вермәк үчүн олан тә'-

сисатлара нисбәтән *даһа кениш* шәхсләр даирәсинә шамил эдән тә'сисатлар олдуғуна көрә» вә и. а., «бизим бүтүн ичтимаи тәрбийәмиз» «христианлыг тәмәлинә» әсасланыр.

Бизим мәктәбли кәнчләрин тәрбийәси катехизисә әсасландығы эйни дәрәчәдә гәдим классикләрә вә үмумиййәтлә элми фәнләрә әсасланыр.

Дөвләт, Һ.-ин фикринчә, ушаг юрдундан өз вәзифәләринин мәзмуну илә дейил, анчаг өз өлчүсү илә фәргләнир,—онун «һимайәси» даһа кениш шәхсләр даирәсинә шамил олур.

Һәгигәтдә исә дөвләтин әсл «ичтимаи-тәрбийәви ролу» онун зәкаяуйғун вә ичтимаи варлығындан ибарәтдир. Дөвләт өзү өз үзвләринә о йолла тәрбийә верир ки, онлары дөвләтин үзвләри эдир, хүсуси мәгсәдләри үмуми мәгсәдләрә, габа инстинкти әхлаг мейлләринә, тәбии истиглалиййәти—мә'нәви азадлыға дөндәрир; о йолла тәрбийә верир ки, айрыча бир шәхсиййәт тамын һәяты илә бирләшир, там исә һәр бир айрыча шәхсиййәтин шүурунда өз ин'икасыны тапыр.

Баш мәгалә исә, әксинә, дөвләти, гаршылыглы сурәтдә бир-биринә тәрбийә верән азад адамларын иттифагы кими дейил, юхарыдан тәрбийә верилмәли олан вә «дарысгал» мәктәб бинасындан «даһа кениш» биная кечмәли олан яшлы адамлар дәстәси кими анлайыр.

Бу тәрбийә вә гәйюмлуг нәзәриййәси бурада, мәтбуат азадлығынын элә бир досту тәрәфиндән еридилир ки, о, һәмин чазибәдар азадлыға мәһәббәт бәсләдийинә көрә «сензуранын сәһләнкарлыгларыны» гейд эдир, лазыми еринде «кениш күтләнин анлама сәвиййәсини» тәсвир этмәйи бачарыр («гейри-фәлсәфи гәзетин» йүксәк хассәләрини кениш күтләнин даһа гиймәтләндирмәмәси нәтичәси дейилми ки, һәмин күтләнин бу анлама сәвиййәси хүсусән *сон заманлар* «Kölnische Zeitung»-а шүбһәли көрүнмәйә башламышдыр?) вә алимләри өйрәдир ки, сәһнәдә бир чүр бахышлар, сәһнә архасында исә башга чүр бахышлар ирәли сүрүлмәлидир!

Баш мәгалә дөвләт һаггында өзүнүн «*йүксәк олмаян*» тәсәввүрүнү нүмайиш этдирдийи кими, «*христианлыг һаггында*» өзүнүн *алчаг тәсәввүрүнү* дә көстәрир.

«Өзүнү үмумиййәтлә мәмнун вә хошбәхт һисс эдән әһалини дүнядa һеч бир гәзет мәгаләси һеч вахт инандыра билмәз ки, о, фәлакәтли вәзиййәтдәдир.

Бәс белә! Мәмнунлуг вә хошбәхтлийин *мадди* дуйғусу гәзет мәгаләләринә гаршы, диндарлыгдакы хиласэдичи вә һәр шейә галиб кәлән мөһкәмликдән даһа э'тибарлы бир даягдыр! Һ. э'лан этмир ки: «аллаһ—бизим пәнаһымыздыр!» Элә чыхыр ки, «кениш күтләнин» әсл диндар гәлби шүбһә пасына «мәһдуд даирәнин» инчә дүнйәви зиялылығындан даһа артыг мә'руздур.

«Һәтта гияма таһрик этмәйи» мүәллиф «*абад* дөвләтдә» «абад килсәдәкиндән» аз тәһлүкәли һесаб эдир, һалбуки килсәйә һәр

ишдә «аллаһ руһу» дүз йол көстәрмәкдәдир. Әчәб диндардыр! Һәлә онун кәтирдийи әсас нечәдир! Сияси мәгаләләр, дейир, күтлә үчүн анлашыглыдыр, фәлсәфи мәгаләләр исә анлашыглы дейилдир!

Баш мәгалә ишарә эдир ки, «сон заманлар кәнч һекелчилийә гаршы көрүлән *ярымчыг тәдбирләр* адәтән *ярымчыг тәдбирләрин* вердийи нәтичәләри вермишдир; һәмчинин белә бир *садәдил-хейрхаһ* арзу ирәли сүрүлүр ки, һекелчиләрин сон чыхышлары онлардан өтрү «*о гәдәр дә зәрәрли* нәтичәләр» доғурмасын; әкәр биз, нәһайәт, һәмин ишарәни бу арзу илә мүгайисә этсәк, онда биз «Лир» әсәриндә Корнуолун ашағыдакы сөзләрини баша дүшәрик:

Ялтаглыг, ялан демәк кәлмәз онун әлиндән —
Дүзкүнлүйү севәндир; садәдир тәбиәтән.
Адамлар инанса да, инанмаса да она,
Сөзүн дүзү нәдирсә, дейир мәрди-мәрдана.
О хейли садәлөвһдүр.
Әкәр билмәк истәсән
Элә фырылдагчылар көстәрә биләрәм мән
Ки, садәлик маскасы архасында һәр бири
Гуллуг ярашдырмаға, ялтаглыға чан атан
Ийирми нөкәрдәки пислийи, фитнә-шәри
Үрәйиндә кизләдиб, көзләрдән этмиш нәһан.

Өз еринә отурдулмуш ci-devant* либералын, «кечмиш чаван оғланын»[13] чидди олмагдан артыг мәзһәкәли олан мәнзәрәсиндә «Rheinische Zeitung»[14] охучуларынын мүәййән бир ганелик тапа биләчәкләрини дүшүнсәйдик, биз буну һәмин охучулар үчүн тәһгир һесаб эдәрдик. Биз «*ишин өз маһиййәти һаггында*» бир нечә кәлмә демәк истәйирик. Нә гәдәр ки, биз чылыз мәгаләнин мүәллифинә гаршы мүбаһисә илә мәшғул идик, онун өз-өзүнү мәһв этмәси ишинин арасыны кәсмәйи әдаләтсизлик һесаб эдирдик.

Һәр шейдән әввәл белә бир суал гаршыя чыхыр: «Фәлсәфә гәзет мәгаләләриндәдәми дин ишләринә тохунмалыдыр?»

Бу суала анчаг ону тәнгид этмәклә чаваб вермәк олар.

Фәлсәфә, хүсусилә дә алман фәлсәфәси тәнһалыға маилдир, өз системләри ичәрисинә чәкилиб раһатча өз-өзүнү сейр этмәйә маилдир; бүтүн бунлар лап ибтидадан фәлсәфәни өзү үчүн ябанчы бир шейә, гәзетләрин үмуми характеринә — онларын даим дөйүш һазырлығы вәзиййәтиндә олмасына, онларын курулту гопаран күндәлик мараглы хәбәрләри өйрәнмәк вә бу хәбәрләри тез яймаг һәрислийинә гаршы гоюр. Өз систематик инкишафы һалында көтүрүлән фәлсәфә популяр дейилдир; онун әсрарәнкиз далғынлығы мә'луматсыз адамларын нәзәриндә эйнилә һәм гәрибә, һәм дә сәрфәсиз бир мәшғәләдир; она элә бир овсун профессору кими бахырлар ки, бунун овсунлары, һеч кәсин баша дүшмәдийи үчүн, тәнтәнәли сәсләнир.

* — Кечмиш. *Ред.*

Фәлсәфә өз характеринә уйғун олараг, һеч вахт заһид руһани либасыны гәзетләрин йүнкүл модалы палтарына дәйишмәк үчүн илк аддым атмамышдыр. Лакин философлар көбәләк кими ердән чыхмыр, онлар өз зәманәсинин, өз халгынын мәһсулудур, халгын ән инчә, гиймәтли вә көзәкөрүнмәз ширәләри фәлсәфә идеяларында чәмләнир. Фәһләләрин әли илә дәмир йоллар чәкән эйни руһ философларын бейниндә фәлсәфи системләр ярадыр. Бейин мә'дәдә ерләшмәсә дә инсандан кәнарда олмадығы кими, фәлсәфә дә дүнядан кәнарда сейр этмир. Лакин, әлбәттә, фәлсәфә дүня илә әввәлчә бейин васитәсилә бағлы олур вә ялныз сонра аяглары үстә ердә дурур; һалбуки инсан фәалиййәтинин бир чох башга саһәләри артыг чохдан һәр ики аяғы илә ерә дирәнир, әлләри илә ердәки бәһрәләри йығыр вә һәтта фикринә дә кәтирмир ки, «баш» да һәмин дүнянынкыдыр, яхуд һәмин дүня баш дүнясыдыр.

Һәр бир һәгиги фәлсәфә өз зәманәсинин мә'нәвиййатынын мәғзи олдуғуна көрә, зәрури олараг элә бир вахт кәлиб чатыр ки, фәлсәфә тәкчә дахилән, өз мәзмуну чәһәтдән дейил, һабелә харичән, өз тәзаһүрү чәһәтдән дә өз зәманәсинин керчәк аләми илә тәмаса вә гаршылыглы фәалиййәтә кирир. Онда фәлсәфә дикәр муәййән системләрә нисбәтән даһа муәййән бир систем олмур, үмумиййәтлә дүня барәсиндә фәлсәфә олур, мүасир дүнянын фәлсәфәси олур. Фәлсәфәнин белә бир әһәмиййәт кәсб этмиш олдуғуну, мәдәниййәтин чанлы руһуну тәшкил этдийини, фәлсәфәнин дүнйәви фәлсәфәйә, дүнянын исә фәлсәфи дүняя чеврилдийини көстәрән харичи тәзаһүрләр бүтүн заманларда бир-биринин эйни олмушдур. Фәлсәфәнин салонлара, кешиш эвинә, гәзет редаксияларына, кралларын гәбул отагларына, мүасирләрин үрәкләринә—онлары бүрүйән мәһәббәт вә нифрәт дуйғуларына йол тапдығыны там айдын бир сурәтдә көстәрән ән садә харичи формаларын нечә эйнилә тәкрар олундуғуну һәр бир тарих дәрслийи бизә сөйләр. Фәлсәфә өз дүшмәнләринин бағыртылары ичәрисиндә дүняя гәдәм гоюр; лакин фәлсәфә өз дүшмәнләринә дә дахилән сирайәт эдир вә онлар буну идеялар янғыны элейһинә ярдыма чағыран өз вәһши фәрядлары илә бүрузә верирләр. Һәйәчан ичиндә гулағы сәсдә олан ана үчүн ушағын илк чығыртысынын нә кими әһәмиййәти вардырса, фәлсәфә дүшмәнләринин бу чығыртысынын да фәлсәфә үчүн эйни әһәмиййәти вардыр; бу—фәлсәфәнин идеяларынын илк чығыртысыдыр; бу идеялар системин гәрарлашмыш иероглиф пәрдәсини йыртыб дүня вәтәндашлары олараг чаһана кәлир. Көрпә Зевсин доғулдуғуну учадан вә курулту илә дүняя хәбәр верән корибантлар вә кабирләр[15] биринчи нөвбәдә философларын, дин мәсәләси илә мәшғул олан һиссәси элейһинә үсян эдирләр; бу гисмән ондан ирәли кәлир ки, инквизитор инстинкти чамаатын бу сентиментал чәһәтинә тохунмағы ән дүрүст бир сурәтдә бачарыр; гисмән дә ондан ирәли кәлир ки, фәлсәфә элейһдарларынын да мәнсуб олдуғу чамаат фәлсәфәнин идея саһәсини анчаг өзүнүн идея

чайнаглары илә тута биләр, чамаатын нәзәриндә, демәк олар, мадди тәләбат системи гәдәр гиймәтә малик олан еканә идеялар даирәси исә — дини идеялар даирәсидир. Дин, нәһайәт, бир мүәййән фәлсәфи системә гаршы дейил, үмумиййәтлә бүтүн мүәййән системләр фәлсәфәсинә гаршы мүбаһисә эдир.

Индики заманын һәгиги фәлсәфәси өзүнүн бу мүгәддәраты чәһәтчә кечмиш заманларын һәгиги фәлсәфәләриндән фәргләнмир. Әксинә, бу мүгәддәрат фәлсәфәнин һәгигилийи үчүн, məһз тарихин вермәли олдуғу бир сүбутдур.

Будур, алты ил әрзиндә алман гәзетләри, дин мәсәләләри илә мәшғул олан философлара гаршы курулту гопарырдылар, — бөһтан атыр, фикри әйир, тәһриф эдирдиләр[16]. Аугсбургда чыхан «Allgemeine» гызғын арияларı охуюрду, демәк олар һәр увертюрада белә бир мөвзу тәкрар олунурду ки, һәмин гәзет, бу әлламә ханым үчүн фәлсәфә һәтта данышыг мөвзуу да олмаға лайиг дейилдир, фәлсәфә елбейин кәнчләрин уйдуғу бир шейдир, һәятдан доймуш даирәчикләрин дәбидир вә и. а. Лакин бүтүн бунлара бахмаяраг фәлсәфәдән яха гуртармаг мүмкүн дейилди, буна көрә дә һәр дәфә енидән тәбил сәсләри учалырды, чүнки Аугсбург гәзети фәлсәфә әлейһинә өз дарабара консертләрини еканә бир аләтдә — екнәсәг тәбилдә ифа эдир. «Berliner politisches Wochenblatt»[17]-дан вә «Hamburger Korrespondent»[18]-дән далдабучаг ерләрдәки гәзетләрә гәдәр, *«Kölnische Zeitung»*-а гәдәр бүтүн алман гәзетләриндә Һекел вә Шеллинг, Фейербах вә Бауэр һаггында, «Deutsche Jahrbücher»[19] вә и. а. һаггында мин авазла курулту гопарырдылар. Нәһайәт, чамаат Левиафанын өзүнү көрмәк арзусу илә чошду, хүсусән она көрә ки, ярымрәсми мәгаләләрдә һәдәләйиб дейирдиләр ки, дәфтәрхана әмрләри васитәсилә фәлсәфәни ганунда көстәрилән чәрчивәйә салачаглар. Фәлсәфә мәһз бу заман гәзетләрин сәһифәләриндә мейдана чыхды. Инсан дүһасынын узун илләр әрзиндә чәкдийи зәһмәтләри, мәһрумиййәтләрлә долу олан, тәнһалыгда көрүлән ағыр бир ишин бәһрәләрини, көзә көрүнмәйән вә яваш-яваш тагәтдән салан фикир мүбаризәсинин нәтичәләрини бир нечә чүрүк гәзет ибарәләрилә сабун говуғу кими дағыдыб пуч эдәчәйини тәкәббүрлә билдирән ловға сәтһи фикрә гаршы фәлсәфә узун заман сүкут эдирди. Фәлсәфә гәзетләри өзү үчүн әлверишли бир мейдан һесаб этмәйәрәк, *гәзетләрә гаршы һәтта протест эдирди*, лакин фәлсәфә, ән нәһайәт, өз сүкутуну позмалы олду, гәзетләрдә иштирак этмәйә башлады вә бирдән—эшидилмәмиш бир диверсия баш верди: бошбоғаз гәзет чызмагарачылары бу фикрә кәлдиләр ки, фәлсәфә—гәзет охучулары үчүн гида дейилдир. Һәм дә онлар, әлбәттә, һөкумәтләрин диггәтини белә бир чәһәтә чәлб этмәк фүрсәтини дә әлдән гачырмадылар ки, куя нә исә вичдансыз бир һәрәкәт эдилир, куя фәлсәфә вә дин мәсәләләри гәзет сәһифәләринә чамааты маарифләндирмәк үчүн дейил, кәнар мәгсәдләрә наил олмаг үчүн кечирилир.

Фәлсәфә дин һаггында вә өзү һаггында пис нә дейә биләрди ки, сизин гәзет һәдянларыныз онлара чохдан, һәм дә даһа чох пис вә даһа ләягәтсиз бир формада иснад вермәмиш олсун? Философ олмаян сиз капусинләрин дин һаггында һәр авазла мин дәфә дедикләрини фәлсәфә анчаг тәкрар этмәлидир, онда дин һаггында ән пис сөз дейилмиш олар.

Лакин дин вә фәлсәфә мөвзуларындан фәлсәфә сизин бәһс этмиш олдуғунуздан өзкә чүр бәһс эдир. Сиз бу мөвзулары өйрәнмәдән онларын һаггында бәһс эдирсиниз; фәлсәфә исә онлары өйрәнәндән сонра онлардан бәһс эдир; сиз дуйғуя мүрачиәт эдирсиниз, фәлсәфә исә зәкая мүрачиәт эдир; сиз лә'нәт яғдырырсыныз, фәлсәфә исә өйрәдир; сиз көйү вә бүтүн дүняны вә'д эдирсиниз, фәлсәфә исә һәгигәтдән гейри һеч бир шей вә'д этмир; сиз өз дининизә иман кәтирмәйи тәләб эдирсиниз, фәлсәфә өзүнүн чыхартдығы нәтичәләрә э'тигад эдилмәсини тәләб этмир, шүбһәләрин йохланмасыны тәләб эдир; сиз горхудурсунуз, о сакитләшдирир. Доғрудан да, фәлсәфә һәята кифайәт гәдәр бәләддир вә анлайыр ки, онун чыхартдығы нәтичәләр нә ахирәт, нә дә дүня зөвгләри һәрислийини вә худбинлийи тәшвиг этмир. Лакин һәгигәти вә идракы онларын өз хатиринә севән чамаат өз әгли вә мә'нәви күчүнү надан, ялтаг, сәбатсыз вә сатгын чызмагарачыларын әгли вә мә'нәви күчү илә сынаша биләр.

Әлбәттә, бу вә я башга бир адам өз ағлынын вә дүшүнмә тәрзинин кәмлийи үзүндән фәлсәфәни янлыш тәфсир эдә биләр, лакин сиз протестантлар мәкәр белә һесаб этмирсинизми ки, католикләр христианлығы янлыш тәфсир эдирләр, мәкәр сиз VIII вә IX әсрләрдәки рүсвайчы вахтлары[20], Варфоломей кечәсини[21], яхуд инквизисияны[22] христиан дини үчүн күнаһ һесаб этмирсиниз? Инандырычы сүбутлар вардыр ки, протестант теолокиясынын философлара нифрәт бәсләмәси әһәмиййәтли дәрәчәдә бундан ирәли кәлир ки, фәлсәфә өзлүйүндә һәр бир айрыча мәзһәбә дөзүмлүлүк көстәрир. Фейербахы, Штраусу христианлыг әһкамларыны зәка әһкамлары һесаб этмәмәк үстүндә гынамагдан чох, католик әһкамларыны христиан әһкамлары һесаб этмәк үстүндә гынайырдылар.

Лакин айры-айры шәхсләр әкәр ән ени фәлсәфәни һәзм эдә билмир вә фәлсәфә һәзмсизлийиндән өлүрләрсә, бу һеч дә фәлсәфәнин әлейһинә бир дәлил дейилдир, нечә ки, бухар газанынын партламасы вә бунун нәтичәсиндә бир нечә минийин мәһв олмасы кими айры-айры һаллар механика әлейһинә дәлил дейилдир.

Дин вә фәлсәфә ишләрини гәзетләрдә мүзакирә эдиб-этмәмәк мәсәләси онун өз идея мәзмунсузлуғу нәтичәсиндә арадан галхыр.

Әкәр белә мәсәләләр чамааты инди *күндәлик мәтбуат мәсәләләри* олараг марагландырырса, демәли, бунлар *күнүн мәсәләләри* олмушдур. Онда мәсәлә даһа бунда дейилдир ки, онлары үмумиййәтлә мүзакирә этмәк лазымдыр, я йох, мәсәлә ондадыр ки,

бунлары һарада вә нечә: аилә чәрчивәсиндә вә салонлардамы, мәктәбләрдә вә килсәләрдәми, йохса мәтбуатда мүзакирә етмәк лазымдыр? Бунлардан фәлсәфәнин әлейһдарларымы, йохса философлар бәһс етмәлидир, — шәхси рә'й саһибинин тутгун дилиләми, йохса ичтимаи зәканын айдын дили илә бәһс етмәлидир? Белә бир суал ортая чыхыр: керчәк һәятдакы бүтүн ишләр мәтбуат саһәсинә дахилдирми? Онда мәтбуатын бу вә я башга хүсуси мәзмунундан бәһс олунмур, онда үмуми характерли бир мәсәлә ирәли сүрүлүр: мәтбуат һәгиги мәтбуат, йә'ни азад мәтбуат олмалыдырмы?

Икинчи мәсәләни биз биринчи мәсәләдән тамамилә айырырыг: «Гәзетләр христиан дөвләти дейилән дөвләтдә сиясәти фәлсәфә нөгтейи-нәзәриндән мүзакирә етмәлидирми?»

Әкәр дин сияси амилә, сиясәт мөвзууна чеврилирсә, онда көрүнүр, һәтта демәк дә артыгдыр ки, гәзетләр сияси мәсәләләри нәинки мүзакирә едә биләр, һәтта мүзакирә етмәлидир. Өзлүйүндә айдындыр ки, дүнйәви һикмәтин, фәлсәфәнин бу дүня сәлтәнәти илә, дөвләт илә марагланмаға ахирәт һикмәтиндән, диндән даһа чох һаггы вардыр. Мәсәлә онда дейилдир ки, дөвләт һаггында үмумиййәтлә философлуг етмәк лазымдыр, я йох, мәсәлә ондадыр ки, дөвләт һаггында яхшы, йохса пис, философчасына, йохса гейри-философчасына, мөвһуматлы, йохса мөвһуматсыз, шүурлу, йохса шүурсуз, ардычыл, йохса гейри-ардычыл, там расионал, йохса ярымрасионал философлуг етмәк лазымдыр. Әкәр дини дөвләт һүгугу нәзәриййәси едирсинизсә, онда динин өзүнү сиз фәлсәфәнин бир нөвү етмиш олурсунуз.

Килсәни дөвләтдән биринчи айыран мәкәр христианлыг олмамышдыр?

Рәһмәтлик Августинин «Аллаһ шәһәри һаггында» әсәрини охуюн, килсә башчыларыны вә христианлыг руһуну өйрәнин вә сонра енидән кәлиб дейин: «христиан дөвләти» нәдир—килсәдир, йохса дөвләтдир? Мәкәр сизин әмәли һәятынызын һәр дәгигәси сизин нәзәриййәнизин ялан олдуғуну ифша етмир? Өз һүгугларыныз тапдаландыгда мәкәр сиз мәһкәмәйә мүрачиәт етмәйи янлыш һесаб едирсиниз? Бәс ахы апостол дейир ки, бу дүзкүн дейил. Сизин сол янағыныза шиллә вурдугда сағ янағынызыдамы тутурсунуз ки, вурсунлар, йохса әксинә, бу һәгарәтли һәрәкәт барәсиндә мәһкәмә иши галдырырсыныз? Бәс ахы инчил буну гадаған едир. Мәкәр сиз бу дүняда зәкаяуйғун һүгуг олмасыны тәләб етмирсиниз, мәкәр сиз һәр һансы бир веркинин ән азачыг йүксәлдилмәсинә гаршы дейинмирсиниз, мәкәр сиз шәхси азадлығын ән азачыг позулмасы мүнасибәтилә өзүнүздән чыхмырсыныз? Бәс ахы сизә дейилмишди ки, бу һәятда чәкилән әзаблар кәләчәк зөвгләрин гаршысында бир һечдир, дейилмишди ки, узун сәбрлә итаәткарлыг вә үмид сәадәти башлыча хейир әмәлләрдир.

Мәкәр сизин галдырдығыныз мәһкәмә ишләринин бөйүк гисминдә вә мүлки ганунларын бөйүк гисминдә мәсәлә мүлкиййәт

үзэриндэ дейил? Бэс ахы сизэ дейилмишди ки, сизин сэрвэтлэриниз бу дүнядакы сэрвэтлэр дейилдир. Йох экэр сиз э'тираф эдирсинизсэ ки, гейсэринкини гейсэрэ, аллаһынкыны да аллаһа вермэк лазымдыр, онда ялныз гызыл дананы дейил, — һеч олмазса эйни дэрэчэдэ, — азад зэканы да дүнянын һөкмдары һесаб эдин; биз мэһз «азад зэканын фэалиййэтини» философлуг адландырырыг.

Мүгэддэс иттифагын шэхсиндэ дөвлэтлэрин уйдурма дини иттифагыны яратмаг фэрз эдилиркэн вэ дин Аврогпа дөвлэтлэрининшүары олмалы икэн *Рома папасы* бу Мүгэддэс иттифага кирмэкдэн дэрин бир анлама вэ чидди ардычыллыгла боюн гачыртды, зира, онун фикринчэ, халгларын үмуми христианлыг элагэси килсэдир, дипломатия дейилдир, дөвлэтлэрин дүнйэви иттифагы дейилдир.

Эсл дини дөвлэт—теократия дөвлэтидир. Белэ дөвлэтлэрин башчысы я йэһуди дөвлэтиндэ олдуғу кими, динин аллаһы, Йэһва өзү, я Тибетдэ олдуғу кими, аллаһын вэлиси, далай-лама олмалыдыр, я да, нэһайэт, Көрресин өз сон китабында христиан дөвлэтлэриндэн һаглы тэлэб этдийи кими, христиан дөвлэтлэрининистиснасыз олараг һамысы «нөгсансыз килсэ» олан еканэ килсэйэ табе олмалыдыр, зира—протестантлыгда олдуғу кими — али килсэ башчысы мөвчуд олмадығы һалларда динин һөкмранлығы һөкмранлыг дининдэн, һөкумэтин ирадэсинэ пэрэстишдэн өзкэ бир шей ола билмэз.

Бир һалда ки, дөвлэтдэ бэрабэр һүгуглу бир нечэ мэзһэб вардыр, онда дөвлэт айры-айры мэзһэблэрин һүгугларыны позмадан даһа дини дөвлэт ола билмэз; белэ дөвлэт һэр бир башга динин тэрэфдарыны кафир кими пислэйэн, чөрэйин һэр парчасыны имандан асылы эдэн вэ эһкамы айрыча бир фэрд илэ онун бир дөвлэт вэтэндашы кими мөвчуд олмасы арасында еканэ элагэйэ чевирэн килсэ һалындан чыхыр. «Мискин яшыл Эринин»* сакинлэри олан католиклэрдэн сорушун, Франса ингилабындан эввэлки вахтларын гугенотларындан[23] сорушун: онлар динэ истинад этмирдилэр, зира онларын дини дөвлэт дини дейилди; онлар «инсан һүгугларына» истинад эдирдилэр, бу һүгугларын шэрһи илэ исэ фэлсэфэ мэшғул олур, — фэлсэфэ тэлэб эдир ки, дөвлэт инсанын тэбиэтинэ уйғун дөвлэт олсун.

Лакин ярымчыг, мэһдуд, имансыз вэ эйни заманда теоложи расионализм иддиа эдир ки, мэзһэб фэргиндэн асылы олмаяраг үмуми христианлыг руһу куя дөвлэт руһу олмалыдыр! Динин үмуми руһуну һэгигэтэн мөвчуд олан диндэн айырмаг—эн бөйүк динсизликдир, дүнйэви зэканын тэкэббүрүдүр. Дини өз эһкамларындан вэ мүддэаларындан бу чүр айырмаг белэ бир иддиая бэнзэр дейэсэн ки, мүэййэн ганунлардан вэ мүсбэт һүгуг мүддэаларындан асылы олмаяраг дөвлэтдэ үмуми һүгуг руһу һөкмран олмалыдыр.

---

* — Ирландиянын гэдим адыдыр. *Ред.*

Әкәр сиз өзүнүз өзүнүзү диндән о гәдәр йүксәк тутурсунузса ки, динин үмуми руһуну онун позитив тә'рифләриндән айырмаға өзүнүзү һаглы билирсиниз, онда философлар бу айырманы ярыя гәдәр дейил, бүтүнлүкдә кечирмәк истәдикдә, динин үмуми руһуну христиан руһу дейил, бәшәр руһу адландырдыгда онлары нечә тынаяя биләрсиниз?

Христианлар мүхтәлиф сияси гурулушлу дөвләтләрдә яшайырлар: бә'зиләри республикада, бә'зиләри мүтләгиййәт монархиясында, бә'зиләри дә конститусиялы монархияда яшайырлар. Христианлыг дөвләт формаларынын *гиймәтлилийи* барәсиндә фикир еритмир, зира онларын арасында нә кими фәргләр олдуғуну көрмүр, динин өйрәтмәли олдуғу кими өйрәдир: һакимиййәтә итаәт эдин, зира *һәр бир һакимиййәт* аллаһдандыр. Беләликлә, дөвләт формалары һүгугуну сиз христианлыгдан дейил, дөвләтин өз тәбиәтиндән, дөвләтин өз маһиййәтиндән, йә'ни христианлығын тәбиәтиндән дейил, бәшәр чәмиййәтинин тәбиәтиндән һасил этмәлисиниз.

Византия дөвләти әсл дини дөвләт иди, зира бурада әһкамлар сияси мәсәләләр иди, бәс ахы Византия дөвләти ән пис дөвләт иди. Ancien régime* дөвләтләр ән гаты христиан дөвләтләри иди, лакин буна бахмаяраг онлар «сарай ирадәси» дөвләтләри иди.

Элә бир дилемма вардыр ки, «сағлам» инсан ағлы онун гаршысында ачиздир.

Я будур ки, христиан дөвләти, зәкаяуйғун азадлығын һәята кечирилмәси демәк олан дөвләт анлайышына мүвафигдир, демәли, онда христиан дөвләти олмаг үчүн дөвләтин зәкаяуйғун бир дөвләт олмасы кифайәтдир, онда дөвләти инсан мүнасибәтләринин зәкаяуйғунлуғундан һасил этмәк кифайәтдир, — фәлсәфә дә беләэдир. Я да будур ки, зәкаяуйғун азадлыг дөвләти христианлыгдан һасил эдилә билмәз, демәли, онда сиз өзүнүз э'тираф этмәлисиниз ки, белә бир һасилэтмә христианлығын мәгсәдләринә дахил дейилдир; христианлыг пис дөвләт истәмир, зәкаяуйғун азадлығын һәята кечирилмәси демәк олмаян дөвләт исә ахы пис дөвләтдир.

Сиз бу дилемманы истәдийиниз кими һәлл эдә биләрсиниз, лакин сиз э'тираф этмәли олачагсыныз ки, дөвләти дин әсасында дейил, азадлыг зәкасы әсасында гурмаг лазымдыр. Ялныз ән кобуд наданлыг нәтичәсиндә иддиа эдилә биләр ки, бу нәзәриййә, дөвләт анлайышыны мүстәгил анлайыша чевирмәк — ән ени философларын өтәри фантазиясыдыр.

Физика, риязийят, тәбабәт вә һәр һансы башга элм өз саһәсиндә нә этмишсә, фәлсәфә дә сиясәтдә ону этмишдир. Бэкон Веруламски теоложи физиканы аллаһа һәср олунан вә доғуб-төрәмәз бир гыз адландырмышдыр; о, физиканы теолокиядан азад этди вә физика доғуб-төрәйән олду. Нечә ки, сиз бир һәкимин диндар олуб

* — көһнә гурулушлу. *Ред.*

олмадығыны сорушмурсунуз, сиясәтчидән дә буну сорушмамалысыныз. Коперникин бөйүк кәшфи илә—һәгиги күнәш системинин кәшфи илә—демәк олар эйни заманда дөвләтләрин чазибә гануну да кәшф эдилмиш олду: дөвләтин ағырлыг мәркәзи онун өзүндә тапылды. Мүхтәлиф Аврола һөкумәтләри һәмин гануну дөвләтләрин мүвазинәтини яратмаг мә'насында тәтбиг этмәйә—доғрудур, илк әмәли аддымлар атылдығы заман олдуғу кими, сәтһи шәкилдә,—чәһд этмишди. Лакин артыг Макиавелли, Кампанелла, сонралар исә Һоббс, Спиноза, Гуго, Гротси, һәтта Руссо, Фихте, Һекел дөвләтә инсан көзү илә бахмаға вә онун тәбии ганунларыны теолокиядан дейил, зәка вә тәчрүбәдән һасил этмәйә башладылар. Онлар Коперник кими этдиләр, зира Коперники белә бир вәзиййәт әсла чәкиндирмәди ки, Иисус Навин күнәшә Кедеонда, ая исә Аялон вадисиндә даянмағы әмр этмишди. Ән ени фәлсәфә һәлә Һераклит вә Аристотел тәрәфиндән башланмыш олан иши анчаг давам этдирирди. Демәли, сиз ән ени фәлсәфә зәкасына гаршы мүбаһисә этмирсиниз, даим ени олан зәка фәлсәфәсинә гаршы мүбаһисә эдирсиниз. Өзлүйүндә айдындыр ки, чох гәдим мәншәи олан дөвләт идеяларыны ола билсин ки, анчаг дүнән вә я срағагүн «Rheinische», яхуд «Königsberger Zeitung»-да[24] илк дәфә ашкар этмиш олан наданлар һәмин тарихи идеялары айры-айры шәхсләрин гәфләтән доғулмуш фантазиясы һесаб эдир, чүнки надан тәнгидчийә бунлар анчаг дүнәндән бәри мә'лум олмушдур. Бу наданлар дәрк этмирләр ки, онлар, килсә хош әмәлини дейил, сияси хош әмәли дөвләт үчүн йүксәк мәзиййәт э'лан этмиш Монтеск'ени ләягәтсиз фикир еритмәкдә ачыг мүттәһим этмәйи өзүнә борч билән бир Сорбонна докторунун көһнә ролуну өз үзәрләринә көтүрүрләр. Онлар көрмүрләр ки, Волфу чуғулламыш олан Иоахим Ланкенин ролуну үзәрләринә көтүрмүшләр; Ланке Волфу чуғуллайыб демишди ки, гуя онун гәзаву-гәдәр һаггындакы нәзәриййәси әскәрләрин ордудан гачмасына, әскәри интизамын зәифләмәсинә вә сон нәтичәдә бүтүн дөвләтин позулмасына сәбәб олур. Һәмин наданлар, нәһайәт, унудурлар ки, Пруссия һүгугу мәһз «бу Волфун» фәлсәфи мәктәбиндән башланыб кәлир вә Наполеонун Франса мәчәлләси Әһди-этигдән дейил, Волтерин, Руссонун, Кондорсенин, Мирабонун, Монтеск'енин идеяларындан вә Франса ингилабындан башланыб кәлир. Наданлыг—шейтани бир гүввәдир вә биз горхуруг ки, о һәлә бир чох фачиәләрә сәбәб олсун. Әбәс дейил ки, ән бөйүк юнан шаирләри өзләринин Микен вә Фивадакы чар ханәданларынын һәятына аид сарсыдычы драмаларында наданлығы фачиәли бир бәдбәхтлик кими тәсвир эдирләр.

Кечмишдәки дөвләт һүгугу философлары өз дөвләт конструксияларында инстинктләри, мәсәлән, шөһрәтпәрәстлийи, үнсиййәти,—яхуд һәтта зәканы, лакин ичтимаи зәканы дейил, фәрди зәканы әсас көтүрүрдүләр. Ән ени фәлсәфә даһа чох идеал вә дәрин бахышлары рәһбәр тутараг өз дөвләт конструксиясында тама аид идеяны

әсас тутур. Ән ени фәлсәфә дөвләтә бөйүк бир организм кими бахыр, elә бир организм ки, орада һүгуг, әхлаг азадлығы вә сияси азадлыг һәята кечмәлидир, һәм дә айрыча бир вәтәндаш дөвләтин ганунларына табе олмагла ялныз өз шәхси зәкасынын, инсан зәкасынын тәбии ганунларына табе олур. Sapienti sat*.

Ахырда биз фәлсәфи вида сөзү илә бир даһа «Kölnische Zeitung»-а мүрачиәт эдирик. О чох ағыллы иш көрүб «кечмиш» либералы өзүнә хидмәтчи этмишдир. О ән мүнасиб бир сурәтдә эйни заманда һәм либерал, һәм дә иртичачы ола биләр, — бунун үчүн анчаг кифайәт гәдәр чевиклик көстәрмәк вә Видокун: «я мәһбус, я да һәбсхана көзәтчиси» дилеммасындан өзкә һеч бир дилемма билмәйән яхын кечмишдәки либераллара вахтында мүрачиәт этмәк лазымдыр. Даһа ағыллысы о иди ки, яхын кечмишин либералы индики вахтын либералына гаршы чыхмышдыр. Партиялар олмадан инкишаф ола билмәз, айрылмадан тәрәгги ола билмәз. Биз үмид эдирик ки, 179 №-дәки баш мәгалә илә бирликдә «Kölnische Zeitung» үчүн ени дөвр — характер дөврү башланмышдыр.

---

* — Ариф үчүн кифайәтдир. *Ред.*

К. МАРКС

ҺЕКЕЛИН ҺҮГУГ ФӘЛСӘФӘСИНИН ТӘНГИДИНӘ ДАИР. КИРИШ

Алмания үчүн *динин тәнгиди* әслиндә гуртармышдыр, динин тәнгиди исә һәр бир башга тәнгид үчүн илкин шәртдир.

Мадамки, яныlманын *көйләрдәки* oratio pro aris et focis*-и тәкзиб эдилмишдир, демәк онун *ер үзүндәки* варлығы да нүфуздан салынмышдыр. Көйүн фантастик варлығында фөвгәлбәшәр бир вүчуд ахтарыркән анчаг өзүнүн *ин'икасыны* тапмыш олан инсан өз һәгиги варлығыны ахтардығы вә тапмалы олдуғу ердә даһа ялныз өз *көрүнүшүнү*, ялныз гейри-инсан тапмаг истәмәйәчәкдир.

Динә гаршы тәнгидин әсасы беләдир: *инсан дини ярадыр*, дин исә инсаны яратмыр. Йә'ни: дин элә бир инсанын мәнлик шүуру вә мәнлик һиссидир ки, о я һәлә өзүнү тапмамыш, я да артыг өзүнү енидән итирмишдир. Лакин *инсан*—һарада исә дүнядан кәнарда яшаян абстракт бир варлыг дейилдир. Инсан—*инсанын аләмидир*, дөвләтдир, чәмиййәтдир. Бу дөвләт, бу чәмиййәт дин төрәдир, *сахта дүнякөрүшү* ярадыр, зира онларын өзү *сахта аләмдир*. Дин һәмин аләмин үмуми нәзәриййәсидир, онун энсиклопедик компендиумудур, онун популяр формада мәнтигидир, онун спиритуалист point d'honneur**-идир, онун вәчдидир, онун мә'нәви санксиясыдыр, онун тәнтәнәли тамамланмасыдыр, онун тәсәлли вә бәраәт үчүн үмуми әсасыдыр. Дин инсанын маһиййәтини *фантастик бир керчәклийә* чевирир, она көрә ки, *инсанын маһиййәти* һәгиги керчәклийә малик дейилдир. Демәли, динә гаршы мүбаризә долайысы илә *элә бир аләмә* гаршы мүбаризәдир ки, дин онун *мә'нәви һәззидир*.

---

* — өзүнү мәдһи (һәрфиййән: мә'бәд вә очаглары мүдафиә үчүн сөйләнән нитг). *Ред.*

** — шәрәф мәсәләсидир. *Ред.*

Дини мискинлик эйни заманда керчәк мискинлийин *ифадәсидир* вә бу керчәк мискинлийә гаршы *протестдир*. Дин—мәһкум мәхлугун наләсидир, гәлбсиз аләмин гәлбидир, нечә ки, о, руһсуз гайдаларын руһудур. Дин халг үчүн *тирйәкдир*.

Халгын *иллүзиялы* сәадәти олан динин ләғв эдилмәси халгын *керчәк* сәадәтинин тәләбидир. Өз мөвгеи һаггындакы иллүзиялардан әл чәкмәк тәләби, *иллүзиялара эһтийачы олан бир мөвгедән әл чәкмәк тәләбидир*. Демәли, динин тәнгиди мүсибәтли *күзәранын рүшейм һалында олан тәнгидидир, элә бир күзәранын* ки, дин онун *мүгәддәс һаләсидир*.

Зәнчирләри бәзәйән сахта чичәкләри тәнгид она көрә гопарыб атмамышдыр ки, бәшәриййәт һәмин зәнчирләри һәр чүр фәрәһ вә һәр чүр зөвгдән мәһрум бир формада енә өз үзәриндә сахласын, она көрә гопарыб атмышдыр ки, бәшәриййәт бу зәнчирләри өз үзәриндән атыб чанлы чичәйә әл узатсын. Динин тәнгиди инсаны иллүзиялардан азад эдир ки, инсан дүшүнсүн, фәалиййәт көстәрсин, өз керчәк һәятыны иллүзиялардан азад олмуш, зәкаланмыш бир инсан кими гурсун; өз әтрафында вә өз керчәк күнәши әтрафында фырлансын. Дин анчаг иллүзиялы бир күнәшдир вә инсан өзү өз әтрафында фырланмаға башлаяна гәдәр инсанын әтрафында фырланыр.

Демәли, *тарихин вәзифәси—о дүня һәгигәти* арадан галхдығы вахтдан э'тибарән, — *бу дүня һәгигәтини* гәрарлашдырмагдан ибарәтдир. Тарихә хидмәт эдән *фәлсәфәнин* ән яхын *вәзифәси*—инсан өзүнүтәчридинин *мүгәддәс образы* ифша эдиләндән сонра—*гейри-мүгәддәс образлардакы* өзүнүтәчриди ифша этмәкдән ибарәтдир. Беләликлә, көйүн тәнгиди—ерин тәнгидинә, *динин тәнгиди — һүгугун тәнгидинә, теолокиянын тәнгиди — сиясәтин тәнгидинә* чеврилир.

Киришдән сонра вериләчәк тәдгигат,—бу әсәрә мүәййән әлавә олараг, — әввәлчә орикинала дейил, сурәтинә — алман дөвләт вә һүгуг *фәлсәфәсинә* мүрачиәт эдир, — садәчә она көрә ки, чыхыш нөгтәси олараг *Алманияны* көтүрүр.

Әкәр алман status guo*-су әсас көтүрүлсәйди,—һәтта еканә мүнасиб формада, мәһз мәнфи формада көтүрүлсәйди,—нәтичә енә дә *анахронизм* олараг галарды. Индики сияси һәятымызын һәтта инкары да инди артыг мүасир халгларын тарих амбарында, үстүнү тоз басмыш бир кечмиш кими сахланылыр. Мән пудраланмыш һөрүкләри рәдд этдикдә, енә дә пудраланмамыш һөрүкләрә мүрачиәт эдирәм. Мән 1843-чү илдәки алман гайдаларыны рәдд этдийим заман, франсыз тәгвими үзрә чәтин ки, һәтта 1789-чу илдә олурам, әсла индики дөврдә олмурам.

Бәли, алман тарихи элә бир һәрәкатла ловғаланыр ки, буну тарих үфүгүндә һеч бир халг ондан әввәл этмәмишдир вә буну һеч

* — мөвчуд вәзиййәти, мөвчуд гайдасы. *Ред.*

бир халг кәләҹәкдә тәглид этмәйәҹәкдир. Ахы биз мүасир халгларын ингилабларына шәрик олмадығымыз һалда, реставрасияларда онлара шәрик олмушуг. Реставрасиялары биз, әввәлән, она көрә этмишик ки, башга халглар ингилаб этмәйә ҹүр'әт эдирдиләр, икинҹиси дә она көрә ки, башга халглар эксинҝилабдан изтираб чәкирдиләр; биринҹи һалда она көрә ки, бизим һөкмдарлар горху ичиндә идиләр, икинҹи һалда она көрә ки, бизим һөкмдарлар горху ичиндә дейилдиләр. Кешишләримиз башда олмагла биз адәтән анҹаг бир дәфә—*азадлығын дәфн күнү* азадлыг ҹәмиййәтиндә олурдуг.

О мәктәб ки, бу күнүн рәзаләтини дүнәнин рәзаләти илә бәраәтләндирир, тәһкимлиләрин гамчы әлейһинә һәр бир фәрядыны,—әкәр бу гамчы ирс галмыш, көһнә, тарихи гамчыдырса,—гиям э'лан эдир, о мәктәб ки, Исраил аллаһынын өз нөкәри Мусая көстәрдийи кими, тарих она анҹаг өз а posteriori-сини көстәрир,—бу сәбәбдән һәмин *тарихи һүгуг мәктәби*[25], әкәр өзү алман тарихинин иҹады олмасайды, алман тарихини иҹад эдәрди. Һәгиги Шейлок, лакин нөкәр Шейлок олан һәмин мәктәб халгын үрәйиндән һәр дәфә бир кирвәнкә әт кәсиб көтүрдүкдә өз векселинә, өз тарихи векселинә, өз христиан-алман векселинә анд ичир.

Лагейдликлә вәҹдә кәләнләр, ганларында тевтонҹулуг оланлар вә рефлексия үзрә азадфикирлиләр исә бизим азадлығымызын тарихини бизим тарихин о тайында—ибтидаи тевтон мешәләриндә ахтарырлар. Лакин бизим азадлығымызын тарихини әкәр анҹаг мешәләрдә ахтарыб тапмаг мүмкүн олсайды, онда бизим азадлығымызын тарихи вәһши габанын азадлығынын тарихиндән нә илә фәргләнәрди? Һәм дә мә'лумдур ки, мешәдә сәс нечә чыхарылырса, экссәда да элә эшидилир. Одур ки, кәлин ибтидаи тевтон мешәләрини раһат бурахаг!

Алман гайдаларына гаршы *мүһарибә*! Һөкмән мүһарибә! Һәмин гайдалар *тарихин сәвиййәсиндән ашағыдадыр*, онлар *һәр ҹүр тәнгиддән ашағыдадыр*, лакин инсанлыг сәвиййәсиндән ашағыда дуран бир ҹинайәткарын *ҹәллад* үчүн об'ект олмасы кими, һәмин гайдалар да тәнгид үчүн об'ект олараг галыр. Бу гайдаларла мүбаризәдә тәнгид зәка эһтирасы дейил, эһтирас зәкасыдыр. Тәнгид анатомик бычаг дейилдир, о, силаһдыр. Тәнгидин об'екти онун *дүшмәнидир* вә тәнгид ону тәкзиб этмәк дейил, *мәһв этмәк* истәйир. Она көрә ки, һәмин гайдаларын руһу артыг тәкзиб олунмушдур. Һәмин гайдалар өзлүйүндә *фикирләшмә* мөвзуу олмаға *лайиг дейилдир*—бунлар нифрәт эдилдийи дәрәҹәдә мәнфур олан бир шей кими *мөвҹуддур*. Тәнгидин бу об'ектә өз мүнасибәтини айдынлашдырмасына эһтияҹ йохдур—тәнгид онунла һәр бир һагг-һесабы чәкмишдир. Тәнгид даһа *өзлүйүндә мәгсәд* кими дейил, ялныз бир *васитә* кими чыхыш эдир. Тәнгидин әсас пафосу—*һиддәтдир*, онун әсас иши *ифшадыр*.

Мәсәлә бүтүн ичтимаи даирәләрин бир-биринә гаршылыглы ағыр тәзйигинин, фәалиййәтсиз үмуми наразылығын, эйни дәрәчәдә һәм өзүнү көйләрә галдырмагда, һәм дә өзүнү алчалтмагда ифадә олунан мәһдудлуғун тәсвири үзәриндәдир,—варлығы анчаг һәр чүр рәзаләтләри горумагдан ибарәт олан вә өзү дә *һөкумәтин тәчәссүм этдирдийи рәзаләтдән* башга бир шей олмаян бир һөкумәт системи чәрчивәсинә салынмыш нә варса, һамысынын тәсвири үзәриндәдир.

Бу нә мәнзәрә! Чәмиййәт интәһасыз бир сурәтдә өз хырда нифрәтләри, ләкәли вичданлары вә кобуд габилиййәтсизлийи илә бир-бирләринә гаршы дуран ән мүхтәлиф касталара парчаланыр вә һәмин касталарын мәһз бу гаршылыглы икимә'налы вә э'тимадсыз мүнасибәти онларын *һөкмдарларына* имкан верир ки, һеч фәрг гоймадан, — мүхтәлиф рәсмиййәтләрлә олса да, — бунларын һамысы илә *ялныз бөйүкләрин мәрһәмәти сайәсиндә яшаян мәхлуглар* кими рәфтар этсинләр. Һәтта онларын үзәриндә *һөкмранлыг эдилмәси*, онларын *идарә олунмасы* вә онлара *йийәлик эдилмәси* фактыны да онлар *көйләрин мәрһәмәти* сайыб буна шүкүр этмәйә борчлудурлар! О бири тәрәфдә исә һөкмдарларын өзләри дурурлар ки, бунларын да бөйүклүйү өзләринин сайына тәрс нисбәтдәдир!

Бу об'ектлә мәшғул олан тәнгид — *әлбәяха* тәнгиддир, әлбәяха вурушмада исә мүһүм чәһәт о дейилдир ки, дүшмән нәчибдирми, бәрабәр нәслдәндирми, *көзәлдирми*, я йох, — мүһүм чәһәт *она зәрбә вурмагдыр*. Өзләрини алдатмаг вә итаәткарлыг үчүн кәрәк алманлара бир дәгигә дә олса вахт верилмәсин. Керчәк мәһкумлуға мәһкумлуг дүшүнчәсини дә әлавә этмәклә ону даһа чох әзичи этмәк лазымдыр; рүсвайчылығы ачыб э'лан этмәклә ону даһа чох рүсвайчы этмәк лазымдыр. Алман чәмиййәтинин һәр бир даирәсини алман чәмиййәтинин partie honteuse*-си кими тәсвир этмәк лазымдыр, даша дөнмүш бу гайдаларын өз һавасыны чалыб онлары ойнамаға мәчбур этмәк лазымдыр! Халгы *чәсур* этмәк үчүн ону өз-өзүндән *дәһшәтләнмәйә* мәчбур этмәк лазымдыр. Бунунла алман халгынын рәфэдилмәз тәләбаты ярадылмыш олар, халгларын тәләбатынын өзү исә бу тәләбатын тә'мин олунмасынын һәллэдичи сәбәбидир.

Алман status quo-сунун мәһдуд мәзмунуна гаршы мүбаризә һәтта *муасир* халглар үчүн дә мараглы олмая билмәз, зира *алман* status quo-су ancien régime**-нин *ачыгча баша чатдырылмасыдыр*, ancien régime исә *муасир дөвләтин өртүлү рәзаләтидир*. Алман сияси һәятына гаршы мүбаризә муасир халгларын кечмиши илә мүбаризәдир, һәмин кечмишин изләри исә бу халглара һәлә енә тәзйиг көстәрмәкдәдир. Онларда өз *фачиәсини* кечирмиш ancien

* — рүсвайчы ләкәси. *Ред.*
** — көһнә гайданын. *Ред.*

régime-нин о дүнядан гайыдыб кәлмиш алманын шәхсиндә нечә өз *комедиясыны* ойнадығыны көрмәк онлар үчүн ибрәтлидир. Нә гәдәр ки, көһнә гайда гәдимдән бәри мөвчуд олан дүня һакимиййәти иди, азадлыг исә, әксинә, айры-айры шәхсләри руһландыран бир идея иди,—башга сөзлә, нә гәдәр ки, көһнә гайда өзүнүн һаглы олдуғуна өзү инанырды вә инанмалы иди,—бу мүддәтдә көһнә гайданын тарихи *фачиәли* иди. Нә гәдәр ки, мөвчуд дүня гайдасы олмаг э'тибарилә ancien régime еничә доғулмагда олан дүня әлейһинә мүбаризә апарырды, һәмин ancien régime-нин тәрәфиндә шәхси янылма дейил, умум дүня-тарихи янылма дурурду. Буна көрә дә онун мәһви фачиәли иди.

Мүасир алман үсул-идарәси, — бу анахронизм, үмумән гәбул эдилмиш аксиомалара гаршы бу биабырчы зиддиййәт, ancien régime-нин бүтүн дүня гаршысында нүмайиш этдирилән бу мискинлийи исә,—әксинә, өзүнә инандығыны тәкчә анчаг хәял эдир вә буну хәял этмәйи дүнядан да тәләб эдир. Әкәр о өзү өз *маһиййәтинә* һәгигәтән инансайды, онда буну өзкә маһиййәтин *көрүнүшү* алтында кизләдәрдими вә өз ничат йолуну риякарлыгда вә софизмләрдә ахтарардымы? Һазыркы ancien régime—әслиндә элә бир дүня гайдасынын анчаг *комедиантыдыр* ки, онун *һәгиги гәһрәманлары* артыг өлмүшләр. Тарих әсаслы һәрәкәт эдир вә көһнәлмиш һәят формасыны гәбрә апарыркән бир чох фазисләрдән кечир. Үмум дүня-тарихи форманын ахырынчы фазиси онун *комедиясыдыр*. Эсхилин «Зәнчирләнмиш Прометейиндә» артыг бир дәфә- фачиәли шәкилдә—өлүмчүл яраланмыш олан Юнаныстан аллаһлары Лукианын «Сөһбәтләриндә»—комик формада—бир даһа өлмәли олдулар. Тарихин кедиши нә үчүн беләдир? Бу ондан өтрүдүр ки, бәшәриййәт өз кечмиши илә *шадлыгла* видалашсын. Алманиянын сияси һакимләри үчүн дә биз мәһз белә *шад* бир тарихи агибәтин кәлиб чатмасына чалышырыг.

Лакин *һазыркы* сияси-ичтимаи һәят өзү тәнгид олундугда, демәли, тәнгид йүксәлиб әсл инсани проблемләр дәрәчәсинә чатдыгда, дәрһал алман status quo-су һүдудундан кәнара чыхмыш олур; белә олмасайды, о, өз об'ектинә һәмин об'ектин һәгиги сәвиййәсиндән *ашағы* олан бир сәвиййәдә янашарды. Будур бир мисал! Сәнаеин вә үмумиййәтлә сәрвәт дүнясынын сияси дүняя мүнасибәти ени зәманәнин башлыча проблемләриндән биридир. Һәмин проблем алманлары һансы формада мәшғул этмәйә башлайыр? *Һимайә көмрүкләри, гадаған системи, милли игтисадиййат* формасында. Тевтончулуг инсандан материяя кечмүшдүр, беләликлә, бизим памбыг рысарларымыз вә дәмир гәһрәманларымыз күнләрин бириндә сәһәр юхудан ояныб вәтәнпәрвәр олмушлар. Демәли, Алманияда инһисарын өлкә дахилиндә суверенлийини гәбул этмәйә башлаяраг, инһисара *харичдә суверенлик* верирләр. Демәли, о шей ки, Франсада вә Инкилтәрәдә она сон гоймаг истәйирләр, Алманияда онун еничә ибтидасыны гоймаг истәйирләр.

Һәмин өлкәләр көһнә чүрүк гайдаларын нәзәри ҹәһәтдән элейһинә чыхыркән вә бунлара анҹаг зәнҹирә дөзән кими һәлә дә дөзүркән, Алманияда бу гайдалар, һәлә ениҹә *кәләкбаз* нәзәрийјәдән* ән һәјасыз практикаја кечмәјә ҹүр'әт едән көзәл кәләҹәјин доғмагда олан шәфәги кими алгышланыр. Франсада вә Инкилтәрәдә проблем дејир: *сијаси игтисад*, јахуд *ҹәмијјәтин сәрвәт үзәриндә һөкмранлығы*, Алманияда о дејир: *милли игтисад*, јахуд *хүсуси мүлкијјәтин милләт үзәриндә һөкмранлығы*. Демәли, Франсада вә Инкилтәрәдә мәсәлә, инкишаф едиб өзүнүн сон һәддинә чатан инһисары мәһв етмәк үзәриндәдир; Алманияда исә мәсәлә, инһисары инкишаф етдириб сон һәддинә чатдырмаг үзәриндәдир. Орада мәсәләнин һәллиндән бәһс едилир, бурада анҹаг коллизијадан. Бу—мүасир проблемләрин *алман* формасынын кифајәт гәдәр ајдын бир мисалыдыр, бу мисал көстәрир ки, бизим тарихимиз, ениҹә сәфәрбәрлијә алынмыш вә көһнә мәшгләри тәкрар едән баҹарыгсыз бир әскәр кими, индијәдәк өз вәзифәсини јалныз, чејнәнмиш әһвалатлары анҹаг тәкрар етмәкдән ибарәт санмышдыр.

Демәли, әкәр *үмуми* алман инкишафы *сијаси* алман инкишафынын чәрчивәсиндән кәнара чыхмамыш олсајды, онда мүасир проблемләрдә алман ән чоху анҹаг *русун* иштирак едә билдији кими иштирак едә биләрди. Лакин әкәр ајрыҹа бир шәхсијјәт милләтин һүдудлары илә бағлы дејилдирсә, онда ајрыҹа бир шәхсијјәтин азад олмасы нәтиҹәсиндә милләт бүтөвлүкдә һеч дә азад бир милләт олмур. Јунаныстан философлары ичәрисиндә бир нәфәр скиф[26] вар иди, лакин бу һал скифләри јунан мәдәнијјәтинә бир аддым да олса јахынлашдырмады.

Хошбәхтликдән биз алманлар скиф дејилик.

Гәдим халглар өз тарихгабағы дөврләрини хәјалларда, *мифолокијада* кечирдикләри кими, биз алманлар өз кәләҹәк тарихимизи фикирләрдә, *фәлсәфәдә* кечиририк. Биз һазыркы әсрин *тарихи* мүасирләри олмадығымыз һалда, онун *фәлсәфи* мүасирләријик. Алман фәлсәфәси—алман тарихинин *идејада давамыдыр*. Демәли, биз реал тарихимизин oeuvres incomplétes**-си әвәзиндә идеал тарихимизин oeuvres posthumes***-сини, *фәлсәфәни* тәнгид етдијимиз заман бизим тәнгид етдијимиз мәсәләләрин лап дәринләринә кирмиш олур ки, бунларын һаггында индики әср дејир: that is the question!****О шеј ки, габагҹыл халгларда мүасир дөвләт гајдалары илә *әмәли сурәтдә* елағәнин кәсилмәсидир, һәмин шеј бу гајдаларын һәтта һәлә мөвҹуд олмадығы Алманияда әввәлҹә һәмин гајдаларын фәлсәфи ин'икасы илә *тәнгиди сурәтдә* әлағәнин кәсилмәсидир.

---

* Ҹинас вардыр: «*listige* Theorie» («*кәләкбаз* нәзәријјә») Фридрих Листин һимајәчилик тәшвигатына ишарәдир. *Ред*.

** — әсәрләринин баша чатдырылмамыш нәшри. *Ред*.

*** — өләндән сонра нәшр едилмиш әсәрләрини. *Ред*.

**** — будур мәсәлә! (Шекспир, «Һамлет»). *Ред*.

Алман һүгуг вә дөвләт фәлсәфәси — рәсми мүасир һәятын al pari*-синдә дуран еканә *алман тарихидир*. Буна көрә дә алман халгы өзүнүн бу хәяли тарихини өзүндә мөвҹуд олан гайдалара гошмалы вә бир тәк һәмин мөвҹуд гайдалары дейил, бирликдә һәмин гайдаларын абстракт давамыны да тәнгид этмәлидир. Алман халгынын кәләҹәйи нә өз реал дөвләт-һүгуг гайдаларынын билаваситә инкары илә, нә дә онун идеяда мөвҹуд олан дөвләт-һүгуг гайдаларынын билаваситә һәята кечирилмәси илә *кифайәтләнә* билмәз, зира алман халгы өзүнүн бу идеал гайдаларында өз реал гайдаларынын билаваситә инкарына маликдир, өз идеал гайдаларынын билаваситә һәята кечирилмәсинә исә о, гоншу халгларын һәятыны мүшаһидә этмәклә, демәк олар артыг *наил олмушдур*. Буна көрә дә Алманияда *әмәли* сияси партия һаглы олараг *фәлсәфәнин инкарыны* тәләб эдир. Онун сәһви бу тәләбдә дейилдир, ондадыр ки, һәмин партия өзүнүн ҹидди олараг еринә етирмәдийи вә еринә етирә билмәйәҹәйи бу тәләбдән о яна кетмир. Һәмин партия зәнн эдир ки, фәлсәфәйә архасыны чевирмәклә вә башыны дөндәриб онун һаггында бир нечә аҹыглы вә баяғы ибарә ишләтмәклә фәлсәфәнин бу инкарыны һәята кечиртмиш олур. Бу партиянын көрүш даирәсинин мәһдудлуғу онда тәзаһүр эдир ки, о, фәлсәфәни *алман* һәяты даирәсинә аид этмир, яхуд хәял эдир ки, фәлсәфә һәтта алман тәҹрүбәсиндән вә она хидмәт эдән нәзәриййәләрдән дә *ашағыда* дурур. Сиз *һәятын керчәк рүшеймләринә* әсасланмаг тәләбини ирәли сүрүрсүнүз, лакин сиз унудурсунуз ки, алман халгынын һәятынын керчәк рүшейми индийәдәк онун анҹаг *кәлләсинин* ичиндә ҹүҹәрмишдир. Бир сөзлә: *сиз фәлсәфәни керчәклийә чевирмәдән ону ләғв эдә билмәзсиниз.*

Мәншәи фәлсәфәдән кәлән *нәзәри* сияси партия да эйни сәһви эдирди, лакин *әкс* истигамәтдә.

Һәмин партия һазыркы мүбаризәдә *фәлсәфәнин алман дүнясы илә анҹаг тәнгиди мүбаризәсини* көрүрдү, о, дүшүнмәмишди ки, *мөвҹуд фәлсәфәнин* өзү һәмин дүняя мәнсубдур вә идеал мә'нада олса да, онун *әлавәсидир*. О, өз дүшмәнинә тәнгиди мүнасибәт бәсләдийи һалда өзү өзүнә тәнгиди мүнасибәт бәсләмирди, чүнки фәлсәфәнин *илк шәртләринә* әсасланырды, я һәмин илк шәртләрдән ирәли кәлән нәтиҹәләрдән о яна кетмирди, я да башга мәнбәдән алынан тәләб вә нәтиҹәләри фәлсәфәнин билаваситә тәләб вә нәтиҹәләри кими гәләмә верирди, һалбуки һәмин тәләб вә нәтиҹәләр,—экәр онларын доғру олдуғу фәрз эдилсә,—эксинә, анҹаг *мөвҹуд фәлсәфәни*, өзлүйүндә фәлсәфәни билаваситә *инкар этмәк* йолу илә әлдә эдилә биләр. Биз һәмин партиянын даһа әтрафлы тәсвиринә гайытмаг һүгугуну өзүмүздә сахлайырыг. Бу партиянын әсас эйбини бундан ибарәт саймаг олар: *о, зәнн эдирди ки,*

*—сәвиййәиндә .*Ред*.

фәлсәфәнин өзүнү ләғв этмәдән фәлсәфәни керчәклийә чевирмәк олар.

Алман дөвләт вә һүгуг фәлсәфәсинин тәнгиди,—*Һекелин* әсәрләриндә өзүнүн ән ардычыл, ән зәнкин вә биткин тә'рифини алмыш олан бу тәнгид,—эйни заманда мүасир дөвләтин вә онунла әлагәдар олан һәятын тәнгиди тәһлилидир, һабелә *алман сияси вә һүгуг шүурунун* индийәдәк мөвчуд олан бүтүн *формасынын* ән гәт'и инкарыдыр ки, һәмин шүурун ән әһәмиййәтли, универсал ифадәси, *элм* дәрәчәсинә йүксәлдилмиш ифадәси дә мәзһ *спекулятив һүгуг фәлсәфәсинин* өзүдүр. Әкәр Алманияда спекулятив һүгуг фәлсәфәси мүмкүн олмушса, мүасир дөвләт һаггында һәятла әлагәси олмаян бу абстракт тәфәккүр,—керчәклийи о дүнядан ибарәт олараг галан бир тәфәккүр,—һәтта һәмин о дүня анчаг Рейнин о тайында олмуш олса да,—әкәр бу *тәфәккүр* мүмкүн олмушса, онда һәмчинин әксинә, *алманларын* фикриндәки мүасир дөвләт образы, *керчәк инсаны* нәзәрә алмаян бу дөвләт образы ялныз она көрә мүмкүн олмушдур ки, мүасир дөвләтин өзү *керчәк инсаны* нәзәрә алмыр, яхуд *бүтүн* инсаны анчаг хәяли образ илә кифайәтләндирир. Сиясәтдә башга халгларын *этдикләрини* алманлар *дүшүнүрдүләр*. Алмания онларын *нәзәри вичданы* иди. Онун тәфәккүрүнүн абстрактлығы вә тәкәббүрлүйү илә янашы олараг онун һәяты һәмишә биртәрәфли вә гүсурлу олмушдур. Демәли, әкәр *алман дөвләт гурулушунун* status quo-су мүасир дөвләтин организминә батмыш бир тикан олан ancien régine-нин *баша чатмасыны* ифадә эдирсә, *дөвләт һаггындакы алман нәзәриййәсинин status quo-су мүасир дөвләтин камил олмадығыны*, онун өз организминдә эйиб олдуғуну ифадә эдир.

Спекулятив һүгуг фәлсәфәсинин тәнгиди *алман* сияси шүурунун кечмиш формасына инди гәт'и дүшмән олмаг э'тибарилә өзү өз ичәрисинә далмаг дейил, элә *вәзифәләрә* киришир ки, онларын еринә етирилмәси үчүн анчаг бир васитә вардыр, о—*тәчрүбәдир*.

Суал олунур: Алмания ä la hauteur des principes* бир тәчрүбәйә, йә'ни *ингилаба* наил ола билэрми ки, о, Алманияны ялныз мүасир халгларын *рәсми сәвиййәсинә* галдырмаг дейил, һәмчинин бу халгларын яхын кәләчәйини тәшкил эдәчәк *инсан йүксәклийинә* галдыра билсин?

Тәнгид силаһы, әлбәттә, силаһла тәнгиди әвәз эдә билмәз, мадди гүввәни мадди гүввә илә дә девирмәк лазымдыр; лакин нәзәриййә дә күтләләрә йийәләндикдә дәрһал мадди гүввә олур. Нәзәриййә ad hominem**-и сүбут этдикдә күтләләрә йийәләнә билир, ad hominem-и исә о заман сүбут эдир ки, радикал бир нәзәриййә олур. Радикал олмаг—шейи көкүндән баша дүшмәк демәкдир. Лакин инсан үчүн көк инсанын өзүдүр. Алман нәзә-

* — принсипләр йүксәклийиндә. *Ред*

** — argumentum ad hominem — мә'лум шәхс барәсиндә сүбут. *Ред.*

риййэсинин радикал характеринин, демәли, онун әмәли энеркиясынын айдын сүбуту бундан ибарәтдир ки, онун башланғыч нөгтәси динин гәт'и, *әсаслы* сурәтдә ләғв эдилмәсиндән ибарәт иди. Динин тәнгиди белә бир нәзәриййә илә баша чатыр ки, *инсан инсан үчүн ән йүксәк мәхлугдур*, демәли, инсаны алчалдылмыш, мәһкум, ачиз, һәгир бир мәхлуг вәзиййәтинә салмыш олан *бүтүн мүнасибәтләри алт-үст этмәйи әмр эдән гәт'и бир императив* илә баша чатыр; һәмин мүнасибәтләри исә, итләрә верки гоймаг истәнилмәси мүнасибәтилә бир франсызын сөйләдийи ашағыдакы сөзләрдән яхшы тәсвир этмәк олмаз: «Языг итләр! Сизинлә дә инсанларла рәфтар эдилдийи кими рәфтар этмәк истәйирләр!»

Һәтта тарих нөгтейи-нәзәриндән нәзәри азадлығын Алмания үчүн спесифик әмәли әһәмиййәти вардыр. Ахы Алманиянын *ингилаби* кечмиши нәзәридир, бу—*реформасиядыр*. Ингилаб о заман *раһибин* бейниндә башландығы кими, инди *философун* бейниндә башланыр.

Доғрудур, *Лүтер диндарлыг* үзрә көләлийә бунунла галиб кәлди ки, онун еринә *э'тигад* үзрә көләлийи гойду. О, иман нүфузуну бәрпа этмәклә, нүфуза иманы мәһв этди. О, дүнйәви адамлары кешишләрә чевирмәклә, кешишләри дүнйәви адамлара чевирди. О, диндарлығы инсанын дахили аләминә чевирмәклә, инсаны харичи диндарлыгдан азад этди. О, инсанын гәлбинә бухов вурмагла, шәһвәти буховлардан азад этди.

Лакин протестанизм мәсәләни дүзкүн һәлл этмәдисә дә, һәр һалда ону дүзкүн гойду. Инди мәсәлә даһа дүнйәви адамын *дүнйәви адам харичиндәки кешиш* илә мүбаризәси үзәриндә дейил, *өзүнүн дахилиндәки кешиш* илә, өз *кешиш тәбиәти* илә мүбаризәси үзәриндә иди. Әкәр дүнйәви алманын протестантлыг әсасында кешишә чеврилмәси дүнйәви папалары, *князлары*, онларын бүтүн —имтиязлы вә филистер—күруһлары илә бирликдә азад этдисә, кешиш руһлу алманын фәлсәфә әсасында инсана чеврилмәси *халгын* азад эдилмәси олачагдыр. Лакин азадлыг бир тәк князлар үзәриндә даяныб дурмалы олмадығы кими, эмлакын *дүнйәвиләшдирилмәси* дә бир тәк *килсә эмлакынын зәбт эдилмәси* үзәриндә—икиүзлү Пруссиянын башгаларындан әввәл һәята кечирмиш олдуғу бу зәбтэтмә үзәриндә даяныб дурмаячагдыр. Кәндли мүһарибәси, алман тарихинин бу ән радикал һадисәси о заман теолокия тәрәфиндән әзилди. Инди, теолокиянын өзү әзилмиш олдуғу бир заманда алман тарихиндә азадсызлығын ән кәскин тәзаһүрү—бизим status quo—фәлсәфә тәрәфиндән әзиләчәкдир. Реформасиядан бир күн әввәл рәсми Алмания Романын ән мүт'и бир гулу иди. Өз ингилабындан бир күн әввәл о — Ромадан кичик олан бир шейин мүт'и гулудур, Пруссиянын вә Австриянын, кобуд юнкерләрин вә филистерләрин гулудур.

Лакин *радикал* алман ингилабына, көрүнүр, бир бөйүк чәтинлик мане олур.

Иш ондадыр ки, ингилабларын пассив *үнсүрә, мадди* әсаса еһтияҹы вардыр. Һәр бир халгда нәзәриййә һәмишә, ялныз она көрә һәята кечир ки, нәзәриййә онун тәләбатынын һәята кечирилмәсидир. Лакин алман тәфәккүрүнүн тәләбләрилә алман һәятынын һәмин тәләбләрә вердийи ҹаваблар арасындакы мүдһиш ихтилафа мүвафиг оларағ вәтәндаш ҹәмиййәтинин дөвләт илә вә өзү илә эйни бир ихтилафы мөвҹуд олаҹагдырмы? Нәзәри тәләбат билавеситә әмәли тәләбат олаҹагдырмы? Фикрин һәятда тәҹәссүм етмәйә ҹан атмасы кифайәт дейилдир, һәят өзү фикрә доғру ҹан атмалыдыр.

Лакин Алмания сияси азадлығын орта пилләләринә мүасир халгларла бир заманда галхмамышдыр. О һәтта, нәзәри ҹәһәтдән кәлиб чатдығы пилләләрә дә әмәли ҹәһәтдән һәлә кәлиб чатмамышдыр. Бәс о ялныз өз маниәләри үзәриндән, бунунла бәрабәр һәмчинин мүасир халгларын гаршысында дуран маниәләр үзәриндән, һәгигәтдә өз керчәк маниәләрини арадан галдырмаг кими гәбул етмәли олдуғу вә өз сә'йләринин мәгсәдини тәшкил етмәли олан бу маниәләр үзәриндән бир *маяллагла* неҹә сычрая биләр? Радикал ингилаб анҹаг радикал тәләбат ингилабы ола биләр, бу тәләбатын доғулмасы үчүн исә, кәрәк ки, мәһз нә илк шәрт, нә дә зәрури зәмин йохдур.

Лакин Алмания мүасир халгларын инкишафыны, һәмин инкишафын һәгиги дөйүшләриндә фәал иштирак етмәдән ялныз абстракт тәфәккүр фәалиййәти илә мүшайиәт едирдисә, дикәр тәрәфдән, һәмин инкишафын шадлыгларына, онун гисмән әлдә етдийи наилиййәтләрә шәрик олмадығы һалда, онун *изтирабларына* шәрик иди. Бир тәрәфдәки абстракт фәалиййәтә мүвафиг оларағ, дикәр тәрәфдә абстракт изтираб чәкилир. Буна көрәдир ки, Алмания бир дәфә дә олса Авропа азадлығы сәвиййәсиндә дурмадан күнләрин бириндә Авропа сүгуту сәвиййәсиндә олаҹагдыр. Алманияны, христианлығын хәстәликләриндән солуб зәифләйән бир *бүтпәрәст* илә мүгайисә етмәк олар.

Әкәр биз инди *алман һөкумәтләринә* мүраҹиәт етсәк, көрәрик ки, һазыркы мүнасибәтләр үзүндән, Алманиянын вәзиййәти үзүндән, алман тәһсилинин характери үзүндән вә, нәһайәт, өзләринин доғру инстинкти үзүндән һәмин һөкумәтләр үстүнлүкләриндән истифадә етмәдийимиз *мүасир дөвләт дүнясынын мәдәни нөгсанларыны, ancien régime*-нин мүкәммәл һәзз алдығымыз *вәһши нөгсанлары* илә әлагәләндирмәйә мәҹбурдурлар. Буна көрә дә Алмания өз status quo-сундан йүксәкдә дуран дөвләт системләринин дә, зәкаяуйғун ҹәһәтләриндә олмаса да, һәр һалда зәкаяуйғун олмаян ҹәһәтләриндә кетдикҹә даһа артыг иштирак етмәли олур. Мәсәлән, дүняда һеч элә бир өлкә вармы ки, конститусиялы Алмания дейилән Алманиянын етдийи кими, конститусиялы дөв-

лəт гурулушунун реал наилийиәтләринә шәрик олмадығы һалда, онун бүтүн иллүзияларына садәдилликлә шәрик олсун? Яхуд алман һөкумәтиндән башга һансы бир һөкумәтин ағлына кәлә биләрди ки, сензура əзабларыны о, мәтбуат азадлығыны нәзәрдә тутан франсыз сентябр ганунларынын[27] əзаблары илә бирләшдирмәйә әл атсын! Нечә ки, Рома пантеонунда бүтүн милләтләрин *аллаһларыны* тапмаг мүмкүн иди, эләчә дә алман милләтинин Мүгәддәс Рома империясында бүтүн дөвләт формаларынын *гусурларыны* тапмаг олар. Бу эклектизмин индийәдәк һәлә мисли көрүнмәмиш бир дәрәчәйә чатачағына хүсусән бир алман кралынын* *сияси-эстетик гурманлығы* рәһндир; о, крал һакимийиәтинин бүтүн ролларыны, һәм феодал, һәм дә бүрократик, һәм мүтләгийиәт, һәм дә конститусиялы, һәм автократик, һәм дә демократик һакимийиәт ролларыны ойнамаг истәйир, халгын шәхсиндә олмаса да, *өзүнүн* шәхсиндә, халг үчүн олмаса да, *өзү* үчүн ойнамаг истәйир. *Алмания, бу сияси муасирлик мискинлийи, өз хүсуси алəми һалында тәшәккүл тапмыш* олан бу мискинлик сияси мүасирлийин үмуми маниәләрини йыхмадан спесифик алман маниәләрини йыха билмәз.

Алмания үчүн утопик арзу *радикал* ингилаб дейил, *үмумбәшәр* азадлығы дейил, һәгигәтдә, гисми ингилабдыр, *анчаг* сияси ингилабдыр, – бинанын әсл тәмәлинә тохунмаян бир ингилабдыр. Гисми ингилаб, анчаг сияси ингилаб нәйә әсасланыр? Она əсасланыр ки, *вәтәндаш чәмийиәтинин бир гисми* өзүнү азад эдир вә *үмуми* һөкмранлыға наил олур; она әсасланыр ки, мүәййән бир синиф өз *хүсуси вәзийиәтини* әсас тутараг бүтүн чәмийиәти азад этмәйә башлайыр. Бу синиф бүтүн чәмийиәти азад эдир, амма ялныз о һалда ки, бүтүн чәмийиәтин һәмин синфи вәзийиәтиндә олдуғу, йә'ни онун, мисал үчүн, пулу вә тәһсили олдуғу, яхуд истәдикдә бунлары әлдә эдә биләчәйи фәрз эдилмиш олсун.

Вәтәндаш чәмийиәтинин һеч бир синфи өзүндә вә күтләләр ичәрисиндә дәрһал руһ йүксәклийи оятмадан бу ролу ойная билмәз. Бу элә бир андыр ки, бу заман һәмин синиф бүтүн чәмийиәтлә гардашлашыб бирләшир, бу заман һәмин синфи чәмийиәт илә гарышдырырлар, ону *һамынын нүмайәндәси* олараг гәбул эдиб таныйырлар; бу заман һәмин синфин өз иддиа вә һүгуглары һәгигәтән чәмийиәтин өзүнүн һүгуг вә иддиаларыдыр; бу заман о доғрудан да ичтимаи зәка вә ичтимаи үрәк олур. Ялныз чәмийиәтин үмуми һүгуглары наминә айрыча бир синиф үмуми һөкмранлыг иддиасында ола биләр. Бу хиласкар мөвгеини әлдә этмәк үчүн, демәли, чәмийиәтин бүтүн даирәләриндән өз хүсуси даирәсинин мәнафеинә сияси чәһәтдән истифадә этмәк үчүн тәкчә ингилаби чошгунлуг вә өз ләягәтинин мә'нәви дуйғусу кифайәт дейилдир. *Халг ингилабы* илә вәтәндаш чәмийиәтинин *айрыча бир синфи*-

* — IV Фридрих-Вилһелмин. *Ред.*

нин азадлығынын бир-биринә уйғун кәлмәси үчүн, *бир* силкин бүтүн ҹәмиййәт силки сайылмасы үчүн, — бундан өтрү, дикәр тәрәфдән, ҹәмиййәтин бүтүн нөгсанлары һәр һансы бир башга синифдә ҹәмләнмиш олмалыдыр, бундан өтрү мүәййән бир силк умуми маниәләрин тәҹәссүмү, һамы үчүн умуми бир сәддин тәҹәссүмү олмалыдыр; бундан өтрү хүсуси иҹтимаи даирә бүтүн ҹәмиййәт үчүн *һамылыгҹа гәбул эдилмиш ҹинайәт* сайылмалыдыр, белә ки, һәмин даирәдән азад олмаг үмумин өзүнү азадэтмәси шәклиндә мейдана чыхыр. *Бир* силкин par excellence* хиласкар силк олмасы үчүн, бундан өтрү дикәр силк, эксинә, ачыгҹа зүлмкар силк олмалыдыр. Франсыз задәканларынын вә франсыз руһаниләринин үмуми-мәнфи әһәмиййәти онларла билаваситә һәмһүдуд олан вә онлара гаршы дуран синфин — *буржуазиянын* үмуми-мүсбәт әһәмиййәти үчүн шәрт олду.

Лакин Алманияда һеч бир айрыҹа синифдә нәинки элә ардыҹыллыг, кәскинлик, ҹәсарәт вә амансызлыг йохдур ки, она ҹәмиййәтин мәнфи нүмайәндәси дамғасыны вурмуш олсун. Эйни дәрәҹәдә һеч бир силкдә элә гәлб кенишлийи дә йохдур ки, өзүнү ялныз бир анлыға да олса халгын гәлби илә эйниләшдирсин, элә бир илһам йохдур ки, мадди гүввәни сияси зоракылыға руһландырсын, элә бир ингилаби рәшадәт йохдур ки, дүшмәнә өткәмликлә мейдан охуюб десин: *мән — һеҹәм, амма мән һәр шей олмалыям.* Алман әхлаг вә намуслулуғунун әсасыны, ялныз айры-айры шәхсиййәтләрин дейил, синифләрин дә әхлаг вә намуслулуғунун әсасыны эксинә, элә бир *тәмкинли худбинлик* тәшкил эдир ки, о өз мәһдудлуғуну мүдафиә эдир вә йол верир ки, онун мүгабилиндә башгалары да өз мәһдудлуғуну мүдафиә этсин. Буна көрә дә алман ҹәмиййәтинин мүхтәлиф даирәләри арасындакы мүнасибәт драматик мүнасибәт дейил, эпик мүнасибәтдир. Онлардан һәр бири өзүнү дәрк этмәйә вә бүтүн өз хүсуси иддиалары илә о биринин янында ерләшмәйә башлайыр, өзүнүн әсарәтдә олдуғу вахтда дейил, элә бир вахтда ерләшмәйә башлайыр ки, бу заман мүасир мүнасибәтләр — онун тәрәфиндән һеч бир ярдым олмадан — ондан ашағыда дуран вә онун әсарәт алтына ала биләҹәйи бир иҹтимаи даирә яратмыш олур. *Алман буржуазиясынын* һәтта *өз ләягәтинин мә'нәви дуйғусу да* ялныз белә бир ҹәһәтин дәрк эдилмәсинә әсасланмышдыр ки, һәмин буржуазия бүтүн башга синифләрин филистер баҹарыгсызлығынын үмуми нүмайәндәсидир. Буна көрә дә нәинки ялныз алман краллары mal á propos**тахта чыхырлар; вәтәндаш ҹәмиййәтинин һәр бир даирәси өз гәләбәсини байрам этмәмишдән өз мәғлубиййәтинә мә'руз галмыш олур, өз гаршысына гоюлан маниәни йыхмамышдан өз хүсуси маниәләрини яратмыш олур, өз алиҹәнаблыг маһиййәтини

* — башлыҹа олараг, сөзүн һәгиги мә'насында. *Ред.*
** — вахтында олмаяраг. *Ред.*

көстәрмәмишдән өз мәрһәмәтсизлик маһиййәтини көстәрмиш олур, — белә ки, һәтта бөйүк рол ойнамаг имканы да һәмишә һәлә тәзаһүр этмәмишкән архада галмыш олур вә һәр синиф өзүндән юхарыда дуран синиф илә мүбаризәйә башлаян кими дәрһал, өзүндән ашағыда дуран синифлә мүбаризәйә чәлб эдилмиш олур. Буна көрә дә княз һакимиййәти крал һакимиййәти илә мүбаризә эдир, бурократ задәканларла мүбаризә эдир, буржуа бирликдә онларын һамысы илә мүбаризә эдир, пролетар исә бу заман буржуанын әлейһинә мүбаризәйә башлайыр. Буржуазия азадлыг фикрини, өз нөгтейи-нәзәриндән, ифадә этмәйә һәлә чәсарәт этмәдийи бир заманда ичтимаи шәраитин инкишафы, һабелә сияси нәзәриййәнин тәрәггиси һәмин нөгтейи-нәзәрин өзүнү көһнәлмиш вә я, һәр һалда, проблематик э'лан эдир.

Франсада һәр шей олмаг арзусуна дүшмәк үчүн бир шей олмаг кифайәтдир. Алманияда һәр шейдән әл чәкмәк истәмирсәнсә, кәрәк һеч бир шей оласан. Франсада гисми азадлыг үмуми азадлығын әсасыдыр. Алманияда үмуми азадлыг һәр чүр гисми азадлыг үчүн conditio sine qua non*-дур. Франсада там азадлыг тәдричи азадлығын һәгиги просесиндән доғмалыдыр, Алманияда исә— белә тәдричи просесин гейри-мүмкүн олмасындан. Франсада халгын һәр синфи *сияси идеалистдир* вә өзүнү һәр шейдән әввәл айрыча бир синиф кими дейил, үмумиййәтлә ичтимаи тәләбатын нүмайәндәси кими һисс эдир. Буна көрә дә *хиласкар* ролу ардычыл сурәтдә — драматизмлә долу һәрәкатда — франсыз халгынын мүхтәлиф синифләринә кечир; беләликлә, нәһайәт, нөвбә элә бир синфә кәлиб чатачагдыр ки, бу синиф ичтимаи азадлығы һәята кечирәчәкдир, ону даһа инсандан кәнарда дуран, лакин һәр һалда инсан чәмиййәти тәрәфиндән ярадылмыш олан мүәййән шәртләрлә мәһдуд этмәйәчәкдир, әксинә, ичтимаи азадлығы зәрури илк шәрт олараг әсас көтүрүб инсан яшайышынын бүтүн шәртләрини тәшкил эдәчәкдир. Мә'нәви һәятын әмәли иш илә әлагәдән мәһрум олмасы кими, әмәли һәятын мә'нәви мәзмундан мәһрум олдуғу Алманияда, әксинә, вәтәндаш чәмиййәтинин һеч бир синфи өзүнүн *билавасигә* вәзиййәти, *мадди* зәрурәт, онун *өз зәнчирләри* ону мәчбур этмәйинчә нә үмуми азадлыға тәләбат, нә дә өзүндә буна габилиййәт һисс этмир.

Демәли, алман азадлығынын *мүсбәт* имканы бәс нәдән ибарәтдир?

Чаваб: *радикал зәнчирлә* буховланмыш бир синфин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир, вәтәндаш чәмиййәтинин элә бир синфинин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир ки, о, вәтәндаш чәмиййәтинин синфи дейилдир; элә бир силкин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир ки, о, бүтүн силкләрин парчаланмасы демәкдир; элә бир даирәнин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир ки, о өзүнүн универсал изтирабла-

* — зәрури шәртидир. *Ред.*

ры үзүндән универсал характердәдир вә һеч бир *хүсуси һүгуг* иддиасында дейилдир, зира о *хүсуси бир һүгугсузлуғун* дейил, *үмумиййәтлә һүгугсузлуғун* тәзйиги алтындадыр, о даһа *тарихи* һүгуга истинад едә билмәз, ялныз *инсан* һүгугуна истинад едә биләр; о, алман дөвләт гурулушундан доған нәтичәләрлә биртәрәфли зиддиййәтдә олмаг дейил, һәмин гурулушун илк шәртләри илә һәртәрәфли зиддиййәтдәдир; нәһайәт, елә бир даирәнин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир ки, о өзүнү чәмиййәтин бүтүн башга даирәләриндән азад етмәдән вә бунунла бирликдә чәмиййәтин бүтүн башга даирәләрини азад етмәдән өзүнү азад едә билмәз,—бир сөзлә, елә бир даирәнин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир ки, о, инсанын *тамамилә итирилмәси* демәкдир вә, демәли, ялныз *инсаны тамам чанландырмаг* йолу илә өзүнү чанландыра биләр. Чәмиййәтин парчаланмасынын бу нәтичәси, хүсуси силк олмаг е'тибарилә, *пролетариатдыр*.

Алманияда пролетариат, өзүнә йол ачмаға башлаян *сәнае* инкишафы нәтичәсиндә доғулур; зира *кортәбии йолла* әмәлә кәлмәк дейил, *сүн'и сурәтдә ярадылмыш* олан йохсуллуг, чәмиййәтин ағырлығы алтында механики сурәтдә әйилән инсан күтләси дейил, чәмиййәтин *сүр'әтли парчаланма просесиндән*, башлыча олараг орта силкин парчаланмасындан әмәлә кәлән күтлә, — пролетариат мәһз бундан ибарәтдир, һәрчәнд өзлүйүндә айдын олдуғу кими, тәдричлә һәм кортәбии сурәтдә әмәлә кәлән йохсуллар, һәм дә христиан-алман тәһкимлиләр силки пролетариатын сыраларына долур.

Мөвчуд чәмиййәт гайдасынын парчаланмасыны е'лан етмәклә пролетариат ялныз *өзүнүн варлығы сиррини* ачыб көстәрир, зира пролетариат өзү һәмин чәмиййәт гайдасынын *фе'лән* парчаланмасыдыр. *Хүсуси мүлкиййәтин инкарыны* тәләб етмәклә пролетариат ялныз, чәмиййәт тәрәфиндән *онун* принсипинә чеврилмиш олан шейи, *онун*, пролетариатын өз ярдымы олмадан чәмиййәтин мәнфи нәтичәси олараг онда тәчәссүм етдирилмиш олан шейи *чәмиййәтин принсипинә* чевирмиш олур. Аты *өзүнүнкү* адландырдығы кими, халгы *өзүнүнкү* адландыран *алман кралы* артыг яранмыш олан дүня һаггында нә кими бир һүгуга маликдирсә, пролетариат да доғулмагда олан дүня һаггында әйни һүгуга маликдир. Крал халгы өзүнүн хүсуси мүлкиййәти е'лан етмәклә анчаг, хүсуси мүлкиййәтчинин крал олдуғу фактыны ифадә едир.

Фәлсәфә пролетариатда өз *мадди* силаһыны тапдығы кими, пролетариат да фәлсәфәдә өз *мә'нәви* силаһыны тапыр вә тәфәккүр шимшәйи һәлә әл дәймәмиш бу халг зәмининә möһкәмчә зәрбә вурдугда дәрһал *алман* азад олуб *инсана* чевриләчәкдир.

Бүтүн бунлардан ашағыдакы нәтичә чыхыр:

Алманиянын *әмәли* сурәтдә мүмкүн олан еканә азадлығы — инсаны инсанын ән йүксәк маһиййәти е'лан едән *нәзәриййәнин* мөвгеләри әсасында азад олмасыдыр. Алманияда *орта әср* гайда-

ларындан азад олмаг ялныз, эйни заманда орта әср гайдалары үзәриндәки *гисми* гәләбәләрдән азад олмаг шәклиндә мүмкүндүр. Алманияда *һәр чүр* көләлик мәһв эдилмәдән *һеч бир* көләлик мәһв эдилә билмәз. *Әсаслы* Алмания *лап әсасдан* ингилаб башламайынча ингилаб эдә билмәз. *Алманын азад олмасы инсанын азад олмасыдыр*. Һәмин азадлығын *башы фәлсәфәдир*, онун *үрәйи пролетариатдыр*. Пролетариат ләғв эдилмәдән фәлсәфә керчәкләшә билмәз, пролетариат фәлсәфәни керчәкләшдирмәдән өзүнү ләғв эдә билмәз.

Бүтүн дахили шәртләр етишдикдә, алманларын *өлүлүкдән дирилмәси күнү галл хорузунун банлайышы* илә хәбәр вериләчәкдир.

К. МАРКС вә Ф. ЭНКЕЛС

МҮГӘДДӘС АИЛӘ
вә я
ТӘНГИДИ ТӘНГИДИН ТӘНГИДИ

БРУНО БАУЭР ВӘ КОМПАНИЯСЫНЫН ӘЛЕЙҺИНӘ[28]

[Алтынҹы фәсилдән]

d) ФРАНСЫЗ МАТЕРИАЛИЗМИ ИЛӘ ТӘНГИДИ ВУРУШМА

«*Спинозизм* XVIII әсрдә һәм өзүнүн материяны субстансия этмиш олан ән сонракы франсыз нөвүндә, һәм дә материяя даһа чох руһани ад вермиш олан деизмдә һөкмран олмушдур... *Спинозанын франсыз мәктәби* вә деизм тәрәфдарлары *Спиноза системинин* һәгиги мә'насы һаггында бир-бирилә мүбаһисә эдән ялныз ики секта иди... Садәҹә тале бу Маарифи мәһвә мәһкум этди — франсыз һәрәкаты заманындан башламыш иртиҹаа әсир дүшмәйә мәҹбур оландан сонра *романтикада* әрийиб кетди».

Тәнгид белә дейир.

Биз мүхтәсәр шәкилдә франсыз материализминин тәнгиди тарихинә һәмин материализмин ердәки вә һамынын көрә билдийи тарихини гаршы гояҹағыг. Һәгигәтдә баш вермиш олан тарих илә, һәм енини, һәм дә көһнәни эйни дәрәҹәдә ярадан «мүтләг тәнгидин» декрети үзрә баш верән тарих арасында учурум олдуғуну биз бөйүк бир эһтирамла э'тираф эдәрик. Нәһайәт, тәнгидин көстәришләринә итаәт эдәрәк тәнгиди тарихин: «нә сәбәбә?» «һарадан?» вә «һарая?» суалларыны «инадлы тәдгигат предмети» эдәк.

«*Дүрүст* вә *ади* дил илә дейилсә», XVIII әср франсыз Маарифи вә хүсусән *франсыз материализми* ялныз мөвҹуд сияси тә'сисат әлейһинә, онунла бирликдә исә мөвҹуд дин вә теолокия әлейһинә мүбаризә дейил, һәмчинин *XVII әср метафизикасы*[29] әлейһинә вә *һәр ҹүр метафизика* әлейһинә, хүсусән *Декарт*, *Малбранш*, *Спиноза* вә *Лейбнитс* метафизикасы әлейһинә *айдын ифадә олунмуш ачыг* мүбаризә иди. *Фейербах* өзүнүн *Һекел* әлейһинә биринҹи гәт'и чыхышы заманы *айыг фәлсәфәни сәрхош спекулясияя*[30] гаршы гойдуғу кими, *фәлсәфә* дә *метафизикая* гаршы гоюлмушду. XVIII әср франсыз Маарифи вә хүсусән *франсыз материализми* тәрәфиндән әзилмиш олан XVII әср *метафизикасы алман фәлсәфәсиндә* вә хүсусән XIX әсрин *спекулятив алман*

фәлсәфәсиндә өз *галибиййәтли вә мәзмунлу бәрпасыны кечиртди. Һекел* ону бүтүн сонракы метафизика илә вә алман идеализми илә даһиянә сурәтдә бирләшдирәндән вә метафизики универсал сәлтәнәт тә'сис эдәндән сонра, XVIII әсрдә олдуғу кими, енә дә, теолокия үзәринә һүчума мүвафиг олараг *спекулятив метафизика* үзәринә вә *үмумиййәтлә һәр чүр метафизика* үзәринә һүчум эдилди. *Спекулясиянын* өзүнүн фәалиййәти сайәсиндә инди баша чатмыш олан вә *һуманизм* илә уйғун кәлән *материализм* ону һәмишәлик мәғлуб эдәчәкдир. *Фейербах һуманизм* илә уйғун кәлән *материализмин нәзәри* саһәдә ифадәчиси олдуғу кими, франсыз вә инкилис *сосялизми* вә *коммунизми* дә һәмин материализмин *әмәли* саһәдә ифадәчиси олмушдур.

«*Дүрүст* вә *ади дил* илә дейилсә», *франсыз материализминдә ики чәрәян* вардыр: биринин мәншәи *Декартдан*, о бирисининки *Локкдан* башланыр. Материализмин бу сонунчу чәрәяны *башлыча олараг франсыз* элмли үнсүрүндән ибарәтдир вә билаваситә *сосялизмә* доғру апарыр. Биринчи, *механист* материализм сөзүн әсл мә'насында франсыз *тәбиәтшүнаслығына* бирләшир. Инкишафын кедишиндә һәр ики чәрәян чарпазлашыр. Мәншәи билаваситә *Декартдан* башланан франсыз материализмини бизим мүфәссәл көздән кечирмәйимизә лүзум йохдур; эйнилә дә *Нүтонун* франсыз мәктәби үзәриндә вә үмумиййәтлә франсыз тәбиәтшүнаслығынын инкишафы үзәриндә даянмағымыза лүзум йохдур.

Буна көрә анчаг ашағыдакыны гейд эдәк:

Декарт өз *физикасында материяя* мүстәгил ярадычылыг гүввәси иснад вермиш вә *механики* һәрәкәти материянын һәятынын тәзаһүрү һесаб этмишдир. О өз *физикасыны* өз *метафизикасындан* тамамилә айырмышдыр. Онун физикасы *һүдудлары дахилиндә материя* варлығын вә идракын еканә *субстансиясыдыр*, еканә әсасыдыр.

Механист франсыз материализми *Декартын* метафизикасынын әксинә олараг онун *физикасына* гошулмушдур. Онун шакирдләри пешә э'тибарилә *антиметафизик* идиләр, йә'ни *физик* идиләр.

Һәким Леруа бу мәктәбин ибтидасыны гоюр; бу мәктәб һәким *Кабанисин* шәхсиндә өзүнүн ән йүксәк нөгтәсинә чатыр; һәким *Ламетри* онун мәркәзидир. Декарт һәлә сағ икән Леруа Декартын *һейван* конструксиясыны инсан үзәринә кечиртмиш (XVIII әсрдә *Ламетри* буна бәнзәр бир шей этмишди) вә руһу *бәдәнин модусу, идеяларыны* исә *механики һәрәкәтләр* э'лан этмишди. Леруа һәтта белә зәнн эдирди ки, Декарт өзүнүн әсл фикрини кизләтмишдир. Декарт протест этмишди. XVIII әсрин ахырларында *Кабанис* өзүнүн: «*Инсанда физики илә мә'нәвинин нисбәти*» адлы китабында Картези материализмини[31] баша чатдырды.

Картези материализми Франсада һәлә бу вахтадәк яшайыр. О, «*дүрүст* вә *ади* дил илә дейилсә» *романтикада* һәр шейдән аз

тагсырландырыла биләчәк *механист тәбиәтшүнаслыгда* хейли мүвәффәгиййәт газанмышдыр.

Франсада башлыча нүмайәндәси *Декарт* олан XVII әср *метафизикасы* өз доғулдуғу күндән э'тибарән *материализм* онун *антагонисти* олмушдур. *Эпикуреизм* материализмини бәрпа етмиш олан *Гассендинин* шәхсиндә материализм Декартын әлейһинә чыхды. Франсыз вә инкилис материализми *Демокрит* вә *Эпикур* илә һәмишә сых әлагә сахламышдыр. Картези метафизикасы *инкилис* материалисти *Һоббсын* шәхсиндә дикәр бир әлейһдара раст кәлди. Гассенди вә Һоббс өзләринин әлейһдарына өз өлүмүндән узун мүддәт сонра, мәһз бу әлейһдарын бүтүн франсыз мәктәбләриндә артыг рәсми сурәтдә һөкмран олдуғу заман галиб кәлди.

Волтер демишди ки, иезуитләрин янсенистләрлә[32] мүбаһисәсинә XVIII әср франсызларынын лагейдлийинин сәбәби фәлсәфәдән даһа чох *Лоун* малиййә эһтикары иди. Доғрудан да, XVII әср метафизикасынын деврилмәси XVIII әср материализм нәзәриййәсинин тә'сири илә ялныз она көрә изаһ олуна биләр ки, бу нәзәри һәрәкатын өзү о заманкы франсыз һәятынын өз әмәли характери илә изаһ олунур. Бу һәят билаваситә керчәклийә доғру, дүня зөвгүнә вә дүня марагына доғру, *ер үзүндәки* аләмә доғру йөнәлдилмишди. Бу һәятын антитеоложи, антиметафизики, материалист тәчрүбәсинә антитеоложи, антиметафизики, материалист нәзәриййәләр мүвафиг олмалы иди. Метафизика бүтүн э'тибарыны *әмәли оларaг* итирмишди. Биз бурада һәмин тәкамүлүн ялныз *нәзәри* кедишини гысача гейд этмәлийик.

XVII әср метафизикасында һәлә *мүсбәт*, дүнйәви мәзмун вар иди (Декарты, Лейбнитси вә с. ядымыза салаг). О, риязиййатда, физикада вә өзү илә айрылмаз сурәтдә бағлы көрүнән дикәр дәгиг элмләрдә кәшфләр эдирди. Лакин артыг XVIII әсрин әввәлләриндә бу хәяли әлагә пуч олду. Мүсбәт элмләр метафизикадан айрылды вә өзү үчүн мүстәгил саһәләр айырыб көтүрдү. Метафизиканын бүтүн сәрвәти инди ялныз тәфәккүр маһиййәтләриндән вә илаһи мөвзулардан ибарәт иди, һәм дә мәһз элә бир заманда ки, керчәк варлыглар вә дүнйәви шейләр бүтүн марагы өзүнә чәлб этмәйә башламышды. Метафизика даяз бир шей олду. XVII әсрин сонунчу бөйүк франсыз метафизикләри, Малбранш вә Арно вәфат этдийи илдә *Һелветси* вә *Кондиляк* дүняя кәлди.

XVII әср метафизикасына вә үмумиййәтлә *һәр чүр* метафизикая *э'тибары нәзәри чәһәтдән* сарсытмыш олан шәхс *П'ер Бейл* олмушдур. Онун силаһы метафизиканын өзүнүн сеһрли формулларындан дүзәлдилмиш *скептисизм* иди. О өзү илк заманлар картези метафизикасына әсасланырды. Нечә ки, спекулятив теолокия әлейһинә мүбаризә *Фейербахы спекулятив фәлсәфә* әлейһинә мүбаризәйә мәһз она көрә сөвг этмишди ки, Фейербах спекулясиянын теолокия үчүн сон даяг олдуғуну көрмүш вә теологлары

гайыдыб хәяли элмдән *кобуд*, икраһэдичи *имана* гайытмаға вадар этмәйә мәчбур олмушду, эләчә дә дини шүбһә Бейли, һәмин иман үчүн даяг олан метафизикада шүбһәйә кәтириб чыхартды. Буна көрә дә о, метафизиканын бүтүн тарихи инкишафыны тәнгид этди. О, метафизиканын өлүм тарихини язмаг үчүн онун тарихчиси олду. О башлыча олараг *Спинозаны* вә *Лейбнитси* тәкзиб эдирди.

П'ер Бейл скептисизм васитәсилә метафизиканы нәинки дағытды, бунунла да Франсада материализмин вә сағлам дүшүнчә фәлсәфәсинин мәнимсәнилмәси үчүн зәмин һазырлады. О, тезликлә яшамаға башламалы олан *атеист чәмиййәтинин* мейдана кәләчәйини хәбәр верди, белә бир *сүбутла* ки, бир тәк атеистләрдән ибарәт бир чәмиййәтин яшамасы *мүмкүндүр*, атеист һөрмәтли адам *ола биләр*, инсаны атеизм дейил, мөвһумат вә бүтпәрәстлик алчалдыр.

Бир франсыз язычысынын дедийи кими, *П'ер Бейл «XVII әср мә'насында сонунчу метафизик вә XVIII әср мә'насында биринчи философ иди».*

XVII әср теолокиясынын вә метафизикасынын мәнфи тәкзибиндән әлавә, *мүсбәт антиметафизика* системи дә лазым иди. Элә бир китабын зәрурилийи һисс олунурду ки, бу китаб о заманкы һәят тәчрүбәсини системә салсын вә ону нәзәри чәһәтдән әсасландырсын. *Локкун* инсан зәкасынын мәншәи һаггында әсәри[33] Ла-Маншын о бири саһилиндән чох вахтында кәлиб чыхды. О, чохдан вә эһтирасла көзләнилән бир гонаг кими руһ йүксәклийилә гаршыланды.

Суал олунур: *Локк Спинозанын* шакирди дейилдими? «Күнаһкар» тарих буна белә чаваб верә биләр:

Материализм *Бөйүк Британиянын доғма* оғлудур. Һәлә Бөйүк Британия схоластики[34] *Дунс Скот* өзүндән сорушурду: *«материя дүшүнмәйә габил дейилдирми?»*

Белә бир мө'чүзәни мүмкүн этмәк үчүн о һәр шейә гадир аллаһа әл атырды, йә'ни *теолокиянын* өзүнү мәчбур эдирди ки, *материализм* тәблиғ этсин. Бундан әлавә о *номиналист*[35] иди. Номинализм *инкилис* материалистләриндә башлыча үнсүрләрдән бири иди вә үмумиййәтлә материализмин *илк ифадәсидир*.

Инкилис материализминин вә бүтүн *муасир експериментал* элмин әсл баниси *Бэкондур*. Онун нәзәриндә тәбиәтшүнаслыг һәгиги элмдир, һисси тәчрүбәйә әсасланан *физика* исә тәбиәтшүнаслығын ән мүһүм бир һиссәсидир. О, *һомеомериялардан* бәһс эдән *Анаксагору* вә атомлардан бәһс эдән *Демокрити* чох заман мө'тәбәр бир сима кими мисал кәтирир. Онун нәзәриййәсинә көрә *һиссләр* янылмыр вә һәр чүр билийин *мәнбәидир*. Элм *тәчрүбәви элмдир* вә *расионал методу* һиссләр йолу илә әлдә эдилән мә'лумата тәтбиг этмәкдән ибарәтдир. Индуксия, тәһлил, мүгайисә, мүшаһидә, експеримент расионал методун башлыча шәртләридир. *Материянын* әзәли хассәләриндән биринчиси вә

ән мүһүму *һәрәкәтдир*, — тәкчә *механики* вә *риязи* һәрәкәт дейил, даһа чох дәрәчәдә *сә'й*, *һәят руһу*, *кәркинликдир*, — яхуд, Яков Бөменин ифадәси илә десәк, материянын «*өзиййәтидир*» («*Qual*»). Материянын илк формалары — чанлы, фәрдиләшдиричи, она дахилән хас олан вә спесифик фәргләр ярадан *маһиййәт гүввәләридир*.

Материализмин илк ярадычысы олан *Бэконда* материализм һәртәрәфли инкишафын һәлә садә формада кизли рүшеймләринә маликдир. Материя һисс эдилән өз шаиранә парлаглығы илә бүтүн инсанын үзүнә күлүмсәйир. Афоризмләр шәклиндә шәрһ эдилән нәзәриййәнин өзү исә, әксинә, һәлә теоложи ардычылсызлыгларла долудур.

Материализм өзүнүн сонракы инкишафында *биртәрәфли* олур. *Һоббс Бэкон* материализминин *системләшдиричисидир*. Һиссийят өз парлаг әлванлығыны итирир вә *һәндәсә мүтәхәссисинин* абстракт һиссийятына чеврилир. *Физики* һәрәкәт *механики* вә я *риязи* һәрәкәтә гурбан верилир; *һәндәсә* башлыча элм э'лан эдилир. Материализм *инсана дүшмән* олур. *Инсана дүшмән олан чисимсиз* руһу онун өз саһәсиндә арадан галдырмаг үчүн материализм өзү өз нәфсини өлдүрүб *аскет* олмаг мәчбуриййәтиндә галыр. О *дүшүнән* бир *вүчуд* кими мейдана чыхыр, лакин о дүшүнчәнин бүтүн нәтичәләрини амансыз бир ардычыллыгла инкишаф этдирир.

Әкәр бизим һиссләримиз бүтүн биликләримизин мәнбәидирсә, — дейә Һоббс Бэкона әсасланараг мүһакимә еридир, — онда идея, фикир, тәсәввүр вә и. а. — бунлар һамысы аз вә я чох дәрәчәдә өз һисси формасындан азад эдилмиш чисмани аләмин фантомларындан башга бир шей дейилдир. Элм бу фантомлара анчаг ад верә биләр. Эйни ад бир чох фантома аид эдилә биләр. Һәтта адларын да адлары ола биләр. Лакин бир тәрәфдән, һисси аләми бүтүн идеяларын мәнбәи һесаб этмәк, дикәр тәрәфдән дә, сөзүн тәкчә сөз дейил, ондан артыг бир шей олдуғуну, бизим һәмишә тәсәввүр этдийимиз айры-айры маһиййәтләрдән башга бир нөв умуми маһиййәтләр олдуғуну иддиа этмәк зиддиййәт оларды. *Чисимсиз субстансия* — *чисимсиз чисим* кими бир зиддиййәтдир. *Чисим*, *варлыг*, *субстансия* — бунлар һамысы эйни бир *реал* идеядыр. Тәфәккүрү *дүшүнән* материядан айырмаг олмаз. Материя бүтүн дәйишилмәләрин суб'ектидир. Әкәр *сонсуз* сөзү, мүәййән бир кәмиййәтә бизим руһумузун сонсуз әлавәләр этмәк бачарығы демәк дейилдирсә, *мә'насыздыр*. Ялныз мадди олан шей гавранылдығына, дәрк эдилдийинә көрә, аллаһын варлығы һаггында *һеч бир шей* мә'лум дейилдир. Ялныз мәним өз варлығым йәгиндир. Һәр һансы бир инсан еһтирасы, гуртармагда вә я башланмагда олан механики бир һәрәкәтдир. Сә'йләрин об'ектләри — биз мәһз бунлары не'мәт адландырырыг. Инсан да тәбиәтин табе олдуғу эйни ганунлара табедир. Гүдрәт вә азадлыг эйни шейдир.

Һоббс Бэкону системә салмышдыр, лакин билик вә идеяларын һиссләр аләминдән әмәлә кәлдийи һаггында онун әсас принсипини даһа әтрафлы әсасландырмамышдыр.

Локк инсан зәкасынын мәншәи һаггындакы өз әсәриндә Бэкон вә Һоббсун принсипини әсасландырыр.

Һоббс Бэкон материализминин *теист*[36] мөвһуматыны мәһв этдийи кими, Коллинз, Додуэлл, Кауард, Һартли, Пристли вә и. а. да Локк сенсуализминин ахырынчы теоложи һәдләрини мәһв этмишләр. Деизм[37] — һеч олмазса материалист үчүн — диндән яха гуртармагдан өтрү әлверишли вә асан үсулдан башга бир шей дейилдир.

Биз артыг гейд этмишдик ки, Локкун әсәри франсызлар үчүн лап вахтында мейдана чыхмыш олду. Локк bon sens, сағлам инсан дүшүнчәси фәлсәфәсини әсасландырды, йә'ни долайысы илә деди ки, сағлам инсан дуйғуларынын көстәрдикләринә архаланан ағылдан фәргли бир фәлсәфә ола билмәз.

Локкун *билавоситә* шакирди вә *франсыз* тәфсирчиси олан *Кондиляк* дәрһал Локк сенсуализмини XVII әср *метафизикасы* әлейһинә йөнәлтди. О сүбут этди ки, хәялын вә теоложи мөвһуматын уғурсуз төрәмәси олан бу метафизиканы франсызлар там һаглы олараг рәдд этдиләр. Кондиляк *Декартын*, *Спинозанын*, *Лейбнитсин* вә *Малбраншын* системләринә тәкзиб нәшр этдирди.

Кондиляк өзүнүн «Инсан биликләринин мәншәи һаггында тәчрүбә» әсәриндә Локкун нөгтейи-нәзәрини инкишаф этдирәрәк сүбут эдир ки, ялныз руһ дейил, һәтта һиссләр дә, ялныз идеялар яратмаг мәһарәти дейил, һиссlә гаврайыш мәһарәти дә *тәчрүбә* вә *вәрдиш* ишидир. Буна көрә дә инсанын бүтүн инкишафы *тәрбийәдән* вә *харичи шәраитдән* асылыдыр. Кондилякы франсыз мәктәбләриндән анчаг *эклектик* фәлсәфә сыхышдырыб чыхартды.

Франсыз материализми илә *инкилис* материализминин фәрги һәмин милләтләр арасындакы фәргә мүвафигдир. Франсызлар инкилис материализминә нөктәданлыг, әт вә ган, бәлағәт дахил этдиләр. Франсызлар она һәлә малик олмадығы чошгунлуғу вә мәлаһәти вердиләр. Франсызлар ону *мәдәниләшдирдиләр*.

Енә Локка әсасланан *Һелветсидә* материализм әсл франсыз характери алыр. Һелветси ону дәрһал ичтимаи һәята тәтбиг эдир (Һелветси. «Инсан һаггында»). Һисси тәәссүрат, худбинлик, зөвг вә дүзкүн баша дүшүлмүш шәхси мәнафе — бүтүн мә'нәвиййатын әсасыны тәшкил эдир. Инсанын әгли габилиййәтләринин тәбии бәрабәрлийи, зәка мүвәффәгиййәтләри илә сәнае мүвәффәгиййәтләринин бирлийи, инсанын тәбии хейирхаһлығы, тәрбийәнин бөйүк гүдрәти — Һелветси системинин башлыча моментләридир.

Ламетринин әсәрләри Картези материализми илә инкилис материализминин бирләшмәсидир. Ламетри Декартын физикасындан тәфәррүатына гәдәр истифадә эдир. Онун «Машын-инсаны»

Декартын машын-һейваны нүмунәси үзрә гурулмушдур. Һолбахын «*Тәбиәт системиндә*» физикая һәср олунмуш һиссә дә франсыз материализми илә инкилис материализминин бирләшмәсидир, әхлаг нәзәриййәси исә, әслиндә Һелветсинин мә'нәвиййятына архаланыр. *Робине* («Тәбиәт һаггында»), метафизика илә һәлә дә һамыдан чох әлагә сахлаян вә бунун үстүндә Һекелин тә'рифләмәсинә наил олан бу франсыз материалисти чох мүәййән сурәтдә *Лейбнитсә* истинад эдир.

Бир һалда ки, биз, бир тәрәфдән, франсыз материализминин икили мәншәини, Декартын физикасындан вә инкилис материализминдән әмәлә кәлдийини, дикәр тәрәфдән исә франсыз материализминин XVII әср *метафизикасына*, Декартын, Спинозанын, Малбраншын вә Лейбнитсин метафизикасына әкс олдуғуну айдынлашдырдыг, бундан сонра Волней, Дүпүи, Дидро вә башгаларындан, эйнилә дә физиократлардан данышмағымыза эһтияч йохдур. Алманлар һәмин әкслийи анчаг, өзләри *спекулятив метафизика* илә мүбаризәйә кирәндән сонра көрә билдиләр.

Картези материализми *сөзүн әсл мә'насында тәбиәтшүнаслыға* говушдуғу кими, франсыз материализминин дикәр чәрәяны да билаваситә *сосялизмә* вә *коммунизмә* говушур.

Инсанларда хейирхаһлыға фитри мейл олдуғу вә онларын әгли габилиййәтләринин бәрабәрлийи һаггында, тәчрүбәнин, вәрдишин, тәрбийәнин гүдрәти һаггында, харичи шәраитин инсана тә'сири һаггында, сәнаеин йүксәк әһәмиййәти, зөвгүн һүгугауйғунлуғу вә и. а. һаггында материализм нәзәриййәсилә коммунизм вә сосялизм арасында зәрури әлагә олдуғуну көрмәк үчүн чох да ити ағыл тәләб олунмур. Әкәр инсан бүтүн өз билийини, дуйғуларыны вә и. а. һисси аләмдән вә бу аләмдән алынан тәчрүбәдән көтүрүрсә, демәли, онда әтраф аләми элә гурмаг лазымдыр ки, орада инсан әсл инсани оланлары дәрк этсин вә мәнимсәсин, инсан өзүнү бир инсан кими дәрк этсин. Әкәр дүзкүн баша дүшүлмүш мәнафе бүтүн мә'нәвиййятын принсипини тәшкил эдирсә, демәли онда чалышмаг лазымдыр ки, айрыча бир адамын хүсуси мәнафеи үмум бәшәри мәнафеә уйғун кәлсин. Әкәр инсан материалист мә'насында азад дейилдирсә, йә'ни әкәр инсан бу вә я башга бир шейдән чәкиндирән мәнфи гүввә нәтичәсиндә дейил, өз һәгиги фәрдилийини көстәрмәйин мүсбәт гүввәси нәтичәсиндә азаддырса, онда айры-айры шәхсләрин чинайәтләринә көрә чәза вермәк дейил, чинайәтин ичтимаиййята зидд мәнбәләрини мәһв этмәк вә һәр кәсә өз вачиб һәят тәзаһүрләри үчүн зәрури ичтимаи мейдан вермәк лазымдыр. Әкәр инсанын характерини шәраит ярадырса, демәли, онда шәраити инсани шәраит этмәк лазымдыр. Әкәр инсан өз тәбиәти э'тибарилә ичтимаи мәхлугдурса, демәли, о, өз һәгиги тәбиәтини анчаг чәмиййәтдә инкишаф этдирә биләр вә онун тәбиәтинин күчүнү айры-айры фәрдләрин күчүнә көрә дейил, бүтүн чәмиййәтин күчүнә көрә гиймәтләндирмәк лазымдыр.

Бу вә бу кими мүддәалары, демәк олар, һәрфиййән һәтта ән көһнә франсыз материалистләринин әсәрләриндә дә тапмаг олар. Бура онлара гиймәт вермәйә киришмәйин ери дейилдир. Локкун илк инкилис шакирдләриндән бири олан *Мандевилин* әсәрләриндә *эйбләрин мәдһи* материализмин сосялист мейли үчүн характерикдир. О сүбут эдир ки, *мүасир* чәмиййәтдә эйбләр *зәрури* вә *файдалыдыр*. Бу һеч дә мүасир чәмиййәтин мәдһи дейилди.

Фур'е билаваситә франсыз материалистләринин нәзәриййәсинә әсасланыр. *Бабувистләр* кобуд, инкишаф этмәмиш материалист идиләр, лакин инкишаф этмиш коммунизмин дә мәншәи *билавасите франсыз материализминдән* башланыр. Һәмин материализм мәһз *Һелветсинин* она вердийи формада өз вәтәнинә, *Инкилтәрәйә* гайыдыр. *Бентам* өзүнүн *дүзкүн баша дүшүлмүш мәнафе* системини Һелветсинин мә'нәвийяты әсасында гурур, *Оуэн* исә, *Бентамын* системинә архаланараг, инкилис коммунизмини әсасландырыр. Инкилтәрәйә говулмуш олан франсыз *Кабе* орадакы коммунизм идеяларынын тә'сири алтына дүшүр вә франсая гайытдыгда коммунизмин ән сәтһи олса да, ән танынмыш нүмайәндәси олур. Даһа чох элми олан франсыз коммунистләри *Дезами*, *Кей* вә башгалары, Оуэн кими, *материализм* нәзәриййәсини *реал һуманизм* нәзәриййәси олараг вә *коммунизмин мәнтиги* әсасы олараг инкишаф этдиририләр...

К. МАРКС

ФЕЙЕРБАХ ҺАГГЫНДА ТЕЗИСЛӘР

1

Бүтүн әввәлки материализмин — Фейербах материализминин дә — башлыча нөгсаны ондан ибарәтдир ки, предмет, керчәклик, һиссийят, ялныз *об'ект* формасында вә я *сейр* формасында көтүрүләрәк, *инсанын һисси фәалиййәти*, *тәчрүбәси* кими көтүрүлмүр, суб'ектив шәкилдә көтүрүлмүр. Буна көрә дә belә олмушду ки, *фәалиййәт* чәһәти, материализмин әксинә олараг, идеализм тәрәфиндән, һәм дә анчаг абстракт шәкилдә инкишаф этдирилмишди, зира, айдындыр ки, идеализм, керчәк фәалиййәти, һисси фәалиййәти олдуғу кими билмир. Фейербах, фикри об'ектләрдән һәгигәтән фәргли олан һисси об'ектләрлә мәшғул олмаг истәйир, лакин о, инсан фәалиййәтинин өзүнү *предмет* фәалиййәти кими көтүрмүр. Буна көрә дә «Христианлығын маһиййәтиндә»[38] о анчаг нәзәри фәалиййәти һәгиги инсан фәалиййәти һесаб эдир, һалбуки тәчрүбә анчаг, онун чиркин-чәрчи тәзаһүр формасында көтүрүлүб гейд олунур. Буна көрә дә о, «ингилаби», «әмәли-тәнгиди» фәалиййәтин әһәмиййәтини баша дүшмүр.

2

Инсан тәфәккүрүнүн предмет һәгигилийинә малик олуб-олмадығы мәсәләси һеч дә нәзәриййә мәсәләси олмайыб *әмәли* мәсәләдир. Инсан өз тәфәккүрүнүн һәгигилийини, йә'ни керчәклийи вә гүдрәтини, бу дүняя мәхсус олдуғуну тәчрүбәдә сүбут этмәлидир. Тәчрүбәдән тәчрид олунан тәфәккүрүн керчәк олуб-олмадығы һаггындакы мүбаһисә, халис *схоластик* мәсәләдир.

3

Инсанларын шәраит вә тәрбийәнин мәһсулу олдуғу вә, демәли, дәйишилмиш инсанларын башга шәраит вә дәйишмиш тәрбийәнин

мәһсулу олдуғу һаггындакы материалист нәзәриййә, — бу нәзәриййә яддан чыхарыр ки, шәраити дәйишдирән мәһз инсанлардыр вә тәрбиййәчинин өзүнә тәрбиййә верилмәлидир. Буна көрә һәмин нәзәриййә лабүд олараг беләбир нәтичәйә кәлир ки, чәмиййәти ики һиссәйә бөлүр вә бу һиссәләрдән бири чәмиййәтин фөвгүндә дурур (мәсәлән, Роберт Оуэн этдийи кими).

Шәраитин дәйишилмәси илә инсан фәалиййәти арасындакы мүтабиглик анчаг *ингилаби тәчрүбә* олараг гавранылыб ағыллы баша дүшүлә биләр.

4

Фейербах динин өзүнү өзүндән кәнар этмәси фактыны, дүнянын ики ерә: тәсәввүр олунан дини дүня илә керчәк дүняя бөлүнмәсини әсас тутур. Буна көрә дә о, дини дүняны онун ер үзүндәки әсасына мүнчәр этмәклә мәшғул олур. О көрмүр ки, бу иш еринә етирилдикдән сонра, әсас иш һәлә көрүлмәмиш галыр. Йә'ни ер үзүндәки әсасын өзүнү өзүндән айырмасы вә булутлар арасында өзү үчүн мүстәгил бир аләм яратмасы анчаг, һәмин ер үзүндәки әсасын өзүнүн парчаланмыш олмасы вә өз зиддиййәтлилийи илә изаһ эдилә биләр. Демәли, ер үзүндәки әсас, әввәлән, өз зиддиййәти дахилиндә дәрк эдилмәли, сонра да, бу зиддиййәти арадан галдырмаг йолу илә әмәли сурәтдә ингилабиләшдирилмәлидир. Демәли, мисал үчүн, мүгәддәс аиләнин сирри ер үзүндәки аиләдә ачылдыгдан сонра, һәмин ер үзүндәки аиләнин өзү нәзәри тәнгиддән кечирилмәли вә әмәли олараг ингилаби сурәтдә дәйишдирилмәлидир.

5

Абстракт тәфәккүрдән наразы олан Фейербах *һисси сейри* ирәли сүрүр; лакин о, һиссиййата *әмәли* фәалиййәт, инсани-һисси фәалиййәт кими бахмыр.

6

Фейербах динин маһиййәтини *инсан* маһиййәтинә мүнчәр эдир. Лакин инсанын маһиййәти, айрыча бир фәрдә мәхсус абстракт бир шей дейилдир. Инсан маһиййәти өз керчәклийиндә бүтүн ичтимаи мүнасибәтләрин мәчмуудур.

Фейербах бу керчәк маһиййәтин тәнгиди илә мәшғул олмур, буна көрә дә мәчбур олуб:

1) тарихин кедишини нәзәрә алмыр, дини һисси (Gemüt) айрылыгда көтүрәрәк тәдгиг эдир вә абстракт — *тәчрид олунмуш* — инсан фәрди олдуғуну фәрз эдир;

2) буна көрә Фейербахда инсан маһиййәти анчаг «нәсил» кими, бир чох фәрдләри бир-биринә анчаг *тәбии* бағларла бағлаян дахили, сезилмәз бир үмумилик кими нәзәрдән кечирилә биләр.

7

Буна көрә Фейербах көрмүр ки, «дини һиссин» өзү *ичтимаи мәһсулдур* вә онун тәһлил етдийи абстракт фәрд һәгигәтдә мүәййән бир ичтимаи формая мәнсубдур.

8

Ичтимаи һәят, маһиййәт е'тибарилә *әмәли* һәятдыр. Нәзәриййәни мистисизмә сүрүкләйән бүтүн айинләр инсан тәҹрүбәсиндә вә бу тәҹрүбәни анламагда ағылла һәлл олунур.

9

Сейрчи материализмин, йә'ни һиссиййаты әмәли фәалиййәт кими дәрк етмәйән материализмин наил ола биләҹәйи ән бөйүк шей — «вәтәндаш ҹәмиййәтиндә» айры-айры фәрдләри сейр етмәкдир.

10

Көһнә материализмин нөгтейи-нәзәри *«вәтәндаш»* ҹәмиййәтидир; јени материализмин нөгтейи-нәзәри *инсан* ҹәмиййәтидир вә я ичтимаиләшмиш бәшәриййәтдир.

11

Философлар дүняны анҹаг мүхтәлиф шәкилдә *изаһ етмишләр*, мәтләб исә ону *дәйишдирмәкдән* ибарәтдир.

К. МАРКС вә Ф. ЭНКЕЛС

АЛМАН ИДЕОЛОКИЯСЫ

[Биринчи фәсилдән]

...Демәли, мәсәлә беләдир: мүәййән сурәтдә истеһсал фәалиййәти илә мәшғул олан мүәййән фәрдләр мүәййән ичтимаи вә сияси мүнасибәтләрә кирирләр. Эмпирик мүшаһидә һәр бир айрыча һалда — тәчрүбәдә вә һеч бир мистикләшдирмә вә спекулясияя йол вермәдән — ичтимаи вә сияси гурулушун истеһсал илә әлагәсини ашкара чыхармалыдыр. Ичтимаи гурулуш вә дөвләт даим мүәййән фәрдләрин һәят просесиндән мейдана кәлир — өз тәсәввүрүндә вә я өзкәсинин тәсәввүрүндә көрүндүкләри кими көтүрүлән фәрдләрин дейил, *һәгигәтдә* олдуглары кими көтүрүлән фәрдләрин, йә'ни фәалиййәт көстәрән, мадди истеһсал эдән вә, демәли, өз ихтиярындан асылы олмаян мүәййән мадди һәддләр чәрчивәсиндә, вәзиййәт вә шәраит дахилиндә фәалиййәтдә өзләрини көстәрән фәрдләрин һәят просесиндән мейдана кәлир*.

Идеялар, тәсәввүрләр, шүур истеһсалы әввәлдә билаваситә инсанларын мадди фәалиййәтинә вә мадди үнсиййәтинә, реал һәят дилинә һөрүлмүш һалда олур. Тәсәввүрләрин әмәлә кәлмәси,

* Сонра әлязмасында бу сөзләр позулмушдур: «Һәмин фәрдләрин өзләри үчүн яратдыглары тәсәввүрләр — я онларын тәбиәтә олан мүнасибәти һаггында, я онларын бир-бирләрилә мүнасибәти һаггында, я да онларын өз чисми тәшкили һаггында олан тәсәввүрләрдир. Айдындыр ки, бүтүн бу һалларда һәмин тәсәввүрләр онларын керчәк мүнасибәтләри вә фәалиййәтинин, онларын истеһсалынын, онларын үнсиййәтинин, онларын ичтимаи вә сияси тәшкилинин шүурлу, — керчәк вә я хәяли, — ифадәсидир. Бунун эксини фәрз этмәк анчаг о заман мүмкүндүр ки, керчәк фәрдләрин, мадди чәһәтдән шәртләнмиш фәрдләрин руһундан башга, хүсуси бир руһун олдуғу да эһтимал олунсун. Әкәр һәмин фәрдләрин керчәк мүнасибәтләринин шүурлу ифадәси хәялидирсә, әкәр һәмин фәрдләр өз тәсәввүрләриндә өз керчәклийини баш аяг гоюрларса, онда бу, енә дә онларын мадди фәалиййәти үсулунун мәһдудлуғунун нәтичәсидир вә бу сәбәбдән онларын ичтимаи мүнасибәтләринин мәһдуд олмасынын нәтичәсидир». *Ред.*

тәфәккүр, инсанларын мә'нәви үнсиййәти бурада һәлә билаваситә инсанларын мадди мүнасибәтинин төрәмәсидир. Бу эйнилә бу вә я башга бир халгын сиясәти, ганунлары, мә'нәвийяты, дини, метафизикасы вә и. а. дилиндә ифадә олундуғу шәкилдә мә'нәви истеһсала да аиддир. Инсанлар өз тәсәввүрләринин, идеяларынын вә и. а. истеһсалчысыдырлар, — лакин мәсәлә һәгиги инсанлар, фәалиййәт көстәрән инсанлар үзәриндәдир, өз мәһсулдар гүввәләринин мүәййән инкишафы илә вә — бу инкишафа уйғун олан — үнсиййәтлә, һәтта онун ән узаг формалары илә бағлы олан инсанлар үзәриндәдир. Шүур [das Bewußtsein] һеч вахт, дәрк эдилмиш варлыгдан [das bewußte Sein] өзкә бир шей ола билмәз, инсанларын варлығы исә онларын һәятынын реал просесидир. Әкәр бүтүн идеолокияда инсанлар вә онларын мүнасибәтләри санки камера-обскурада олдуғу кими баш аяг гоюлмуш олурса, онда һәмчинин бу һадисә дә эйнилә онларын һәятынын тарихи просесиндән ирәли кәлир, — нечә ки, көзүн тор гишасында шейләрин экс шәкил алмасы онларын һәятынын билаваситә физики просесиндән ирәли кәлир.

Көйдән ерә энән алман фәлсәфәсинин там әксинә олараг биз бурада ердән көйә галхырыг, йә'ни биз она әсасланмырыг ки, инсанлар нә дейирләр, нә хәял эдирләр, нә тәсәввүр эдирләр, — биз һәмчинин ялныз сөздә мөвчуд олан, дүшүнүлән, хәял эдилән, тәсәввүр олунан инсанлара истинад этмирик ки, онлардан керчәк инсанлар үзәринә кәлиб чыхаг; бизим үчүн чыхыш нөгтәси һәгигәтән фәал инсанлардыр, буна көрә онларын керчәк һәят просесиндән биз һәмчинин бу һәят просесинин идеоложи ин'икасларынын вә экс сәдаларынын инкишафыны да әлдә эдирик. Һәтта инсанларын бейниндәки думанлы тәшәккүлләр дә, бунлар да инсанларын мадди һәят просесинин, — эмпирик сурәтдә мүәййән эдилә билән вә мадди илк шәртләрлә бағлы олан просесин зәрури мәһсулларыдыр, бир нөв бухарларыдыр. Беләликлә, мә'нәвийят, дин, метафизика, һабелә идеолокиянын башга нөвләри вә онлара уйғун олан шүур формалары мүстәгиллик көрүнүшүнү итирир. Онларын тарихи йохдур, онларын инкишафы йохдур; өз мадди истеһсалыны вә өз мадди үнсиййәтини инкишаф этдирән инсанлар өзләринин бу һәяты илә бәрабәр өзләринин тәфәккүрүнү вә өз тәфәккүр мәһсулларыны да дәйишдирирләр. Һәяты шүур мүәййән этмир, һәят шүуру мүәййән эдир. Биринчи үсулла бахышда шүуру әсас көтүрүрләр, санки о, чанлы бир фәрддир; керчәк һәята уйғун олан икинчи үсулда керчәк чанлы фәрдләрин өзләрини көтүрүр вә шүура ялныз *онларын* шүуру кими бахырлар...

* * *

...Демәли, шүур лап әввәлдән ичтимаи мәһсулдур вә үмумиййәтлә инсанлар яшадыгча ичтимаи мәһсул олараг галачагдыр.

Шүур, әлбәттә, әввәлчә һисслә гавранылан *ән яхын* мүһитин дәрк эдилмәсидир вә өзүнү дәрк этмәйә башлаян фәрддән кәнардакы башга шәхсләрлә вә шейләрлә мәһдуд әлагәнин дәрк эдилмәсидир; эйни заманда шүур — әввәлдә тамамилә ябанчы, һәр шейә гадир вә енилмәз бир гүввә кими, — инсанларын тамамилә һейванчасына янашдыглары вә һөкмранлығына һейвансаяғы табе олдуглары бир гүввә кими инсанлара гаршы дуран тәбиәтин дәрк эдилмәсидир; демәли, бу — тәбиәтин халис һейванчасына дәрк эдилмәсидир (тәбиәтин илаһиләшдирилмәсидир).

Бурада дәрһал көрүнүр ки, тәбиәтин бу илаһиләшдирилмәси, яхуд тәбиәтә бу мүәййән мүнасибәт чәмиййәтин формасы илә шәртләнир вә әксинә. Һәр ердә олдуғу кими бурада да тәбиәт илә инсанын эйниййәти һәмчинин онда да мейдана чыхыр ки, инсанларын тәбиәтә мүнасибәтинин мәһдудлуғу онларын бирбиринә мүнасибәтинин мәһдудлуғуна, онларын бир-биринә мүнасибәтинин мәһдудлуғу исә онларын тәбиәтә мүнасибәтинин мәһдудлуғуна сәбәб олур, һәм дә мәһз она көрә ки, тарихин кедиши тәбиәтин шәклини демәк олар һәлә һеч дәйишдирмәмишдир, дикәр тәрәфдән исә, әтрафдакы фәрдләрлә әлагәйә кирмәк зәрурәтинин баша дүшүлмәси инсанын үмумиййәтлә чәмиййәтдә яшадығыны дәрк этмәйин башланғычыдыр. Бу башланғыч, һәмин пилләдәки ичтимаи һәятын өзү кими эйни дәрәчәдә һейвани характер дашыйыр; бу — халис сүрү шүурудур вә инсан бурада гоюндан анчаг онунла фәргләнир ки, шүур онун инстинктини әвәз эдир, яхуд онунла фәргләнир ки, инсанын инстинкти дәрк эдилмишдир. Бу гоюн шүуру, яхуд тайфа шүуру сонра мәһсулдарлығын артмасы, тәләбатын артмасы вә бунларын һәр икиси үчүн әсас олан әһали артмасынын сайәсиндә инкишаф эдир. Бунунла бәрабәр әмәк бөлкүсү дә инкишаф эдир; әмәк бөлкүсү әввәлдә анчаг чинси әлагә саһәсиндә олан әмәк бөлкүсү иди, сонра исә өзүөзүнә баш верән, яхуд тәбии габилиййәт (мәсәлән, физики гүввә), тәләбат, тәсадүфи һаллар вә и. а. вә и. а. сайәсиндә «тәбии сурәтдә мейдана кәлән» әмәк бөлкүсү олмушдур. Әмәк бөлкүсү ялныз, мадди вә мә'нәви әмәк бөлкүсү мейдана кәлдийи замандан э'тибарән һәгиги бөлкү олур*. Бу замандан э'тибарән шүур һәгигәтән күман *эдә биләр* ки, о, мөвчуд тәчрүбәнин дәрк эдилмәсиндән өзкә бир шейдир, һәгиги бир шейи тәсәввүр этмәдән *һәгигәтән* бир шей тәсәввүр эдә биләр, — бу замандан э'тибарән шүур дүнядан азад олмаг вә «халис» нәзәриййә, теолокия, фәлсәфә, мә'нәвийят вә и. а. яратмаға кечмәк игтидарындадыр. Лакин һәтта бу нәзәриййә, теолокия, фәлсәфә, мә'нәвийят вә и. а. мөвчуд мүнасибәтләрә зидд чыхса да, бу анчаг она көрә баш верә биләр ки, мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләр мөвчуд мәһсулдар гүввәйә зидд

* Әлязмасынын кәнарында Марксын гейди: «Идеологларын биринчи формасы, *кешишләр* буна мүтабиг кәлир». *Ред.*

чыхмышдыр. Һәм дә мүәййән бир милләтин мүнасибәтләри даирәсиндә бу һәмчинин она көрә баш верә биләр ки, зиддиййәт һәмин милли чәрчивә дахилиндә дейил, һәмин милли шүур илә башга милләтләрин тәчрүбәси арасында*, йә'ни бу вә я башга милләтин милли шүуру илә үмуми шүуру арасында мейдана чыхыр (һазырда Алманияда олдуғу кими).

Һәм дә, шүурун өзлүйүндә нә эдәчәйинин әсла фәрги йохдур; бүтүн бу чәфәнкиятдан биз анчаг бир нәтичә һасил эдирик, о да будур ки, көстәрилән үч чәһәт — мәһсулдар гүввә, ичтимаи вәзиййәт вә шүур — бир-биринә зидд чыха биләр вә чыхмалыдыр, зира *әмәк бөлкүсү* белә бир вәзиййәтә имкан верир — һәтта ону һәгигәтә чевирир — ки, мә'нәви вә мадди фәалиййәт, зөвг вә әмәк, истеһсал вә истеһлак мүхтәлиф фәрдләрин нәсиби олур; бунларын бир-биринә зидд чыхмамасына анчаг әмәк бөлкүсүнү арадан галдырмаг йолу илә наил олмаг мүмкүндүр. Һәм дә, өзлүйүндә айдындыр ки, «кабуслар», «бағлар», «али вүчуд», «анлайыш», «шүбһә» — хәялән тәчрид олунмуш фәрдин анчаг идеалист, руһани ифадәсидир, тәсәввүрүдүр, олдугча эмпирик буховлар вә һәддләр һаггында тәсәввүрдүр ки, һәятын истеһсал үсулу вә онунла бағлы олан үнсиййәт формасы бунларын дахилиндә һәрәкәт эдир...

* * *

...Беләликлә, тарихин бу анлайышы ондан ибарәтдир ки, мәһз билаваситә һәятын мадди истеһсалыны әсас көтүрүб һәгиги истеһсал просеси нәзәрдән кечирилсин вә һәмин истеһсал үсулу илә бағлы олан вә онун доғурдуғу үнсиййәт формасы — йә'ни өз мүхтәлиф пилләләриндә вәтәндаш чәмиййәти — бүтүн тарихин әсасы кими баша дүшүлсүн; сонра вәтәндаш чәмиййәтинин дөвләт һәяты даирәсиндәки фәалиййәтини тәсвир этмәк, һабелә бүтүн мүхтәлиф нәзәри төрәмәләри вә шүур формаларыны, дини, фәлсәфәни, мә'нәвиййаты вә и. а. вә и. а. һәмин чәмиййәт әсасында изаһ этмәк, онларын бу әсас үзәриндә мейдана кәлмәси просесини изләмәк лазымдыр, бунун сайәсиндә, әлбәттә, үмумиййәтлә бүтүн просеси (буна көрә һәмчинин онун мүхтәлиф чәһәтләри арасындакы гаршылыглы тә'сири) тәсвир этмәк олар. Тарихин бу анлайышы, онун идеалист анлайышындан фәргли олараг, һәр дөврдә мүәййән бир категория ахтармаг дейил, даим керчәк тарих *зәмининдә* галыр, тәчрүбәни идея илә изаһ этмәк дейил, идея тәшәккүлләрини мадди тәчрүбә илә изаһ эдир, бу сәбәбдән дә һәмчинин о нәтичәйә кәлир ки, шүурун бүтүн формалары вә мәһсуллары мә'нәви тәнгидлә, онлары «мәнлик шүуру» ичәрисиндә әритмәклә, яхуд онлары «хәяллара», «кабуслара», «э'чазлара» вә и. а. чевирмәклә мәһв эдилә билмәз, онлар ялныз, бүтүн бу идеалист

* Әлязмасынын кәнарында Марксын гейди: «*Дин*. Алманлар өзлүйүндә *идеолокия* илә». *Ред.*

чәфәнкияты доғуран реал ичтимаи мүнасибәтләри әмәли сурәтдә арадан галдырмагла мәһв эдилә биләр; бу нәтичәйә кәлир ки, тарихин, һабелә динин, фәлсәфәнин вә һәр чүр башга нәзәриййәнин һәрәкәтверичи гүввәси тәнгид дейил, ингилабдыр. Бу консепсия көстәрир ки, тарих «руһдан руһ» кими «мәнлик шүуру» дахилиндә әриййиб кетмир, онун һәр пилләси һазырда мүәййән мадди нәтичәйә, мүәййән мәһсулдар гүввәләр мәчмууна, инсанларын тәбиәтә вә бир-биринә гаршы тарихән әмәлә кәлмиш мүнасибәтләринә раст кәлир, һәр бир нәслин өзүндән сонракы нәслә вермиш олдуғу бир йығын мәһсулдар гүввәләрә, капиталлара вә шәраитә раст кәлир ки, бунлары, бир тәрәфдән, ени нәсл дәйишдирирсә дә, дикәр тәрәфдән, бунлар онун өз һәят шәраитини тә'йин эдир вә она мүәййән инкишаф, хүсуси характер верир. Беләликлә, бу консепсия көстәрир ки, инсанлар нә дәрәчәдә шәраити ярадырса, шәраит дә о дәрәчәдә инсанлары ярадыр. Һәр фәрдин вә һәр нәслин мөвчуд бир шей кими раст кәлдийи мәһсулдар гүввәләр, капиталлар вә ичтимаи үнсиййәт формалары мәчмуу философларын «субстансиялар» шәклиндә вә «инсанын маһиййәти» шәклиндә тәсәввүр этдикләри, илаһиләшдирдикләри вә әлейһинә мүбаризә апардыглары шейин реал әсасыны тәшкил эдир. Бу элә реал бир әсасдыр ки, һәмин философларын «мәнлик шүуру» вә «Еканәләр» оларaг онун әлейһинә чыхырларса да, бу һал онун фәалиййәт көстәрмәсинә вә инсанларын инкишафына тә'сир этмәсинә әсла мане олмур. Мүхтәлиф нәсилләрин мөвчуд шәкилдә раст кәлдикләри һәят шәраити һәмчинин ону да һәлл эдир ки, тарих бою вахташыры тәкрар олунан ингилаби сарсынтылар бүтүн мөвчуд оланын тәмәлини дағытмаг үчүн кифайәт гәдәр күчлү олачагдыр, я йох; әкәр үмуми чеврилишин бу мадди үнсүрләри мөвчуд дейилдирсә, йә'ни: бир тәрәфдән, мүәййән мәһсулдар гүввәләр, дикәр тәрәфдән исә, кечмиш чәмиййәтин ялныз айры-айры чәһәтләринә гаршы дейил, кечмиш «һәят истеһсалынын» өзүнә гаршы, онун әсасландығы «мәчму фәалиййәтә» гаршы үсян эдән ингилабчы күтләнин тәшәккүлү мөвчуд дейилдирсә, — әкәр бу мадди үнсүрләр мөвчуд дейилдирсә, онда, коммунизм тарихинин сүбут этдийи кими, һәмин чеврилиш *идеясы* артыг йүз дәфәләрлә ирәли сүрүлмүш олса да, әмәли инкишаф үчүн бунун һеч бир әһәмиййәти йохдур.

Тарихин бүтүн кечмиш анлайышы тарихин бу керчәк әсасыны я әсла нәзәрә алмырды, я да ону тарихи просеслә һеч бир әлагәси олмаян ярдымчы бир амил кими көтүрүрдү. Бу чүр янашма шәраитиндә тарихи һәмишә, ондан кәнарда дуран бир мигясы рәһбәр тутараг язмаг лазым иди; һәятын керчәк истеһсалы тарихдән габагкы бир шей кими, тарихи шей исә — ади һәятла әлагәси олмаян бир шей кими, аләмдән кәнарда вә аләмдән йүксәкдә дуран бир шей кими тәсәввүр эдилирди. Бунунла инсанларын тәбиәтә мүнасибәти тарихдән кәнар эдилир, беләликлә дә тәбиәтлә та-

рих арасында экслик ярадылмыш олур. Буна көрә дә һәмин консепсия тарихдә анчаг курултулу, дәбдәбәли әмәлләри вә дини, үмумиййәтлә нәзәри мүбаризәни көрә билирди, һәр дәфә бу вә я дикәр тарихи дөврү тәсвир этдикдә *һәмин дөврүн иллүзияларына шәрик олмаг* мәчбуриййәтиндә галырды. Мәсәлән, әкәр һәр һансы бир дөвр хәял эдирсә ки, о, халис «сияси» вә я «дини» сәбәбләрлә мүәййән олунур, — һәрчәнд «дин» вә «сиясәт» онун керчәк сәбәбләринин ялныз формаларыдыр, — онда һәмин дөврүн тарихчиси дә бу рә'йи мәнимсәйир. Бу мүәййән инсанларын өз керчәк тәчрүбәси һаггындакы «хәялы», «тәсәввүрү» һәмин инсанларын тәчрүбәсинә һаким олан вә ону мүәййән эдән еканә мүәййәнэдичи вә фәал гүввәйә чеврилир. Һиндуларда вә мисирлиләрдә әмәк бөлкүсүнүн һәята кечирилдийи ибтидаи форма һәмин халгларын дөвләтиндә вә дининдә каста гурулушу доғурурса, онда тарихчи белә хәял эдир ки, куя каста гурулушу һәмин ибтидаи ичтимаи форманы доғурмуш олан гүввәдир. Франсызлар вә инкилисләр һеч олмазса һәгигәтә ән чох яхын олан бир сияси иллүзияны әсас тутдуглары һалда, алманлар «халис руһ» даирәсиндә долашыр вә дини иллүзияны тарихин һәрәкәтверичи гүввәси дәрәчәсинә йүксәлдирләр. Һекелин тарих фәлсәфәси бүтүн бу алман историографиясынын өз «ән халис ифадәсинә» чатмыш олан сон мейвәсидир ки, онун нөгтейи-нәзәринчә бүтүн мәсәлә керчәк вә һәтта сияси мәнафедә дейил, халис фикирләрдәдир вә бунлар сонра мүгәддәс Брунонун өзүнә дә бир-бирини удан вә нәһайәт «мәнлик шүурунда» йох олан «фикирләр» сырасы кими көрүнүр*. Мүгәддәс Макс Штирнер даһа ардычылдыр; о, керчәк тарих һаггында гәт'иййән һеч бир шей билмир вә тарих просесини садәчә олараг «рытсарларын», гулдурларын вә кабусларын тарихи кими тәсәввүр эдир, элә бир тарих ки, бунун ваһимәләриндән, әлбәттә, о анчаг «аллаһсызлыг» васитәсилә хилас ола биләр. Бу консепсия һәгигәтдә дини консепсиядыр: диндар инсаны о бүтүн тарихин мәншәи олан илкин инсан фәрз эдир, яшайыш васитәләринин вә һәятын өзүнүн керчәк истеһсалыны исә өз хәялында дини фантазиялар истеһсалы илә әвәз эдир. Тарихин бүтүн бу анлайышы, өзүнүн позулмасы илә вә бурадан доған шүбһәләр вә тәрәддүдләрлә бирликдә анчаг, алманларын *милли* ишидир вә Алмания үчүн анчаг *ерли* марага маликдир; мәсәлән, сон заманлар дәфәләрлә мүзакирә эдилмиш мүһүм бир мәсәлә бу гәбилдәндир; бу мәсәлә ондан ибарәтдир ки, әслиндә нә йолла «аллаһ сәлтәнәтиндән бәшәр сәлтәнәтинә кечмәк» олар, — санки бу «аллаһ сәлтәнәти» нә вахт исә, фантазиядан гейри бир ердә мөвчуд олмушдур, дәрин элм хадимләри исә даим, инди йол ачмаг истәдикләри «бә-

---

* Әлязмасынын кәнарында Марксын гейди: «*Об'ектив* историография дейилән шей мәһз ондан ибарәтдир ки, тарихи мүнасибәтләр фәалиййәтдән айрылыгда көтүрүлсүн. Мүртәҹе характер». *Ред.*

шәр сәлтәнәтиндә» — өзләринин хәбәри олмадан — яшамамышлар вә санки бу нәзәри көй сәлтәнәтләри ярадылышынын күлүнч характерини изаһ этмәк мәгсәдини күдән элми әйләнчәнин — зира бу, әйләнчәдән артыг бир шей дейилдир, — вәзифәси, эксинә, онларын мәһз керчәк дүнйәви мүнасибәтләрдән әмәлә кәлдийини көстәрмәкдән ибарәт дейилмиш. Үмумиййәтлә бу алманлар һәмишә анчаг истәйирләр ки, артыг инди мөвчуд олан һәр бир чәфәнкияты башга бир чәфәнкията мүнчәр этсинләр, йә'ни онлар фәрз эдирләр ки, бүтүн бу чәфәнкиятын ашкара чыхарылмалы олан хүсуси бир *мә'насы* вардыр, һалбуки бүтүн мәсәлә ялныз, һәмин нәзәри ибарәләри мөвчуд керчәк мүнасибәтләрә әсасән изаһ этмәкдән ибарәтдир. Бу ибарәләрин һәгигәтән, әмәли сурәтдә пуч эдилмәси, инсанларын шүурундан бу тәсәввүрләрин кәнар эдилмәси, юхарыда дейилдийи кими, нәзәри дедуксиялар васитәсилә дейил, шәраитин дәйишдирилмәси васитәсилә әлдә эдилир. Бир йығын адамлар үчүн, йә'ни пролетариат үчүн бу нәзәри тәсәввүрләр мөвчуд дейилдир вә, демәли, пролетариат үчүн онлары пуч этмәк лазым кәлмир, йох әкәр бу адамларын бир заман мүәййән нәзәри тәсәввүрләри, мәсәлән, дини олмушса да, шәраит бунлары чохдан пуч этмишдир...

К. МАРКС

«RHEINISCHER BEOBACHTER» ГӘЗЕТИНИН КОММУНИЗМИ

[Бир парча]

... Чәнаб консистория мүшавиринин коммунизми, өз ади мә'насында, һәята кечирмәк үчүн кәлир веркисиндән башга дикәр бир васитәси вардыр:

«Христиан дининин алфасы вә омегасы нәдән ибарәтдир? Илкин күнаһ вә бағышланма әһкамындан ибарәтдир. Инсанлар арасында мөвчуд олан вә ән йүксәк потенсия һалында көтүрүлән һәмрә'йлик вә әлагә дә мәһз бундадыр. Һамы һәр кәс үчүн вә һәр кәс һамы үчүн».

Бәхтәвәр халг! *Ән мүһүм* бир *мәсәлә* әбәди олараг һәлл эдилмишдир. Пруссия гарталынын вә мүгәддәс руһун икигат һимайәси алтында пролетариат ики түкәнмәз яшайыш мәнбәи әлдә эдәчәкдир: әввәлән, кәлир веркиси васаитиндән дөвләтин ади вә фөвгәл'адә хәрчләри чыхыландан сонра артыг галан һиссә: бу — сыфра бәрабәрдир; икинчиси, көйләрдәки мүлкләрдән — илкин күнаһ вә бағышланмадан — кәлән кәлирләр ки, бунлар да сыфра бәрабәрдир. Бу ики сыфыр, әһалинин яшайыш үчүн һәр бир әсасы итирмиш олан үчдә бир һиссәсинин яшамасындан өтрү кезәл бир әсас тәшкил эдир вә әһалинин маили мүстәвидә олан дикәр үчдә бир һиссәси үчүн гүдрәтли бир даяг ярадыр. Һәр һалда, хәяли артыглар, илкин күнаһ вә бағышланма халгын ачлығыны либерал депутатларын узун нитгләриндән хейли яхшы рәф эдә биләр! Сонра дейилир:

««Худавәнда» дуасында биз аллаһа ялварыб дейирик: «Сән бизи йолдан азмаға гойма». Бир һалда ки, биз буну өзүмүз үчүн хаһиш эдирик, демәли, өзүмүз дә өзүмүз кимиләр һаггында элә чә һәрәкәт этмәлийик. Лакин бизим ичтимаи шәраит, әлбәттә, инсанлар үчүн һәр чүр азма мәнбәидир, һәддән артыг мәһрумиййәтләр исә, онлары чинайәтә сөвг эдир».

Биз исә — чәнаб бүрократлар, Пруссия дөвләтинин мәһкәмә һакимләри вә консистория мүшавирләри, — һәмин мүлаһизәләрә

әсасланараг адамлары тәкәрә бағлайыб өлдүрүрүк, баш кәсирик, зинданлара салырыг вә үрәйимиз истәдийи гәдәр дөйүрүк ки, пролетарлар «йолдан аздырылсын» вә сонра өзүмүзү дә тәкәрә бағласынлар, башымызы кәссинләр, зиндана салсынлар, дөйсүнләр. Бу исә һеч кечикмәдән баш верәҹәкдир.

Ҹәнаб консистория мүшавири дейир: «Христиан дөвләти белә бир вәзийјәтә дөзә *билмәз*, о, имдада чатмалыдыр».

Бәли, ҹәмиййәтин эллик мәс'улиййәти һаггынла, хәяли артыглар һаггында вә аллаһын, онун вәлиси вә К°-сынын үстүнә верилән бош векселләр һаггында ҹәфәнк бошбоғазлыг васитәсилә имдада чатаҹагдыр.

Бизим ичмалчы консистория мүшавири белә фәрз эдир ки: «Коммунизм һаггында онсуз да дарыхдырычы олан сөһбәтләрә һәтта сон гоймаг оларды. Әкәр христианлығын ичтимаи принсипләрини инкишаф этдирмәли олан адамлар һәмин принсипләри инкишаф этдирсәйдиләр, онда коммунистләр чох тезликлә сусмалы олардылар».

Христианлығын ичтимаи принсипләринин өз инкишафы үчүн 1800 иллик вахты олмушдур вә Пруссия консистория мүшавирләри тәрәфиндән даһа һеч ҹүр инкишаф этдирилмәйә онларын эһтияҹы йохдур.

Христианлығын ичтимаи принсипләри антик көләлийи бәраәтләндирирди, орта әср тәһкимчилийини тә'рифләйирди вә, лазым кәлсә, пролетариатын мәһкумлуғуну да, мискин бир әда илә олса да, мүдафиә этмәйи бачарыр.

Христианлығын ичтимаи принсипләри һаким вә мәһкум синифләр олмасынын зәрурилийини тәблиғ эдир, һәм дә бу принсипләрдә икинчи синиф үчүн ялныз мө'минҹәсинә арзу олунур ки, биринчи синиф она мәрһәмәт эләсин.

Христианлығын ичтимаи принсипләри, дөзүлән бүтүн рәзаләтләр мүгабилиндә консистория мүшавиринин вә'д этдийи әҹрин көйләрдә вериләҹәйини сөйләйир, бунунла да ер үзүндә һәмин рәзаләтләрин давам этмәсинә һагг газандырыр.

Христианлығын ичтимаи принсипләри залимләрин мәзлумлар һаггындакы бүтүн әҹлафлыгларыны я илкин күнаһын вә башга күнаһларын әдаләтли ҹәзасы, я да инсанларын күнаһларыны бағышламаг үчүн сон дәрәҹә мүдрик олан аллаһын онлары имтаһана чәкмәси адландырыр.

Христианлығын ичтимаи принсипләри горхаглығы, өзү-өзүнә нифрәт бәсләмәйи, өзүнү алчалтмағы, мүти олмағы, итаәткарлығы, бир сөзлә — гара ҹамаатын бүтүн сифәтләрини мәдһ эдир, лакин өзү илә бир гара ҹамаат кими рәфтар эдилмәсини истәмәйән пролетариат үчүн ҹәсурлуг, өз ләягәтини дәркэтмә, мәғрурлуг вә мүстәгиллик дуйғусу — чөрәкдән ваҹибдир.

Христианлығын ичтимаи принсипләри үзәриндә фырылдагчылыг вә риякарлыг дамғасы вардыр, пролетариат исә ингилабчыдыр.

Христианлығын ичтимаи принсипләри мәсәләси мәһз беләдир.

Сонра:

«Биз э’тираф этдик ки, ичтимаи ислаһатлар монархиянын ән башлыча вәзифәсидир».

Доғруданмы? Индийәдәк бу барәдә һеч данышыг да йох иди. Лакин гой элә олсун. Онда бәс монархиянын һәята кечирмәли олдуғу ичтимаи ислаһатлар нәдән ибарәтдир? Либерал органлардан әлдә эдилмиш вә малиййә назиринә мә’лум олмаян артыг пул тә’мин этмәли олан кәлир веркиси гоюлмасындан; башы бәлалы кәнд тәсәррүфат банкларындан, Пруссия шәрг дәмир йолундан вә башлычасы, илкин күнаһ вә бағышланмадан төрәмиш бөйүк капиталын мәнфәәтләриндән ибарәтдир!

«Буну крал һакимиййәтинин өз мәнафеи тәләб эдир» — крал һакимиййәти нечә дә алчалмышдыр!

«Буну чәмиййәтин фәлакәтли вәзиййәти тәләб эдир» — элә бир вәзиййәт ки, һазырда әһкамларданса һимайә көмрүкләри тәләб эдир.

«Буну инчил тәләб эдир» — буну үмумиййәтлә истәнилән һәр шей тәләб эдир, тәкчә Пруссия хәзинәсиндәки дәрин бошлуг тәләб этмир, о сонсуз бошлуг ки, орада он беш рус милйону үч ил әрзиндә ерли-дибли йоха чыхмалыдыр. Үмумиййәтлә дедикдә исә, инчил чох шей тәләб эдир, о чүмләдән өзүнә гаршы ичтимаи ислаһат башланғычы олараг хәдим эдилмәйи тәләб эдир. (Матфей, XXV).

Бизим консистория мүшавири иддиа эдир ки, «крал һакимиййәти халг илә ваһид бир там тәшкил эдир».

Бу сөзләр көһнә «l’état c’est moi»* ибарәсинин анчаг дәйишдирилмиш шәклидир вә XVI Лүдовикин 1789-чу ил июнун 23-дә өз гиямчы силкләри һаггында ишләтдийи ашағыдакы ифадәйә, демәк олар, эйнилә мүвафигдир: әкәр сиз итаәт этмәсәниз, мән сизи эвинизә көндәрәрәм, «et seul je ferai le bonheur de mon peuple»**.

Крал һакимиййәти бу чүр ифадә ишләтмәйә чәсарәт эдирсә, онда о чох сыхынтылы вәзиййәтдә олмалыдыр вә бизим әлламә консистория мүшавири билмәмиш олмаз ки, сөйләмиш олдуғу сөзләр мүгабилиндә XVI Лүдовикә франсыз халгы о заман нечә тәшәккүр этди.

* — «дөвләт — мәнәм» (XIV Лүдовикә иснад верилән сөзләрдир). *Ред.*
** — «вә өзүм халгымын сәадәти гайғысына галарам». *Ред.*

Сонра чәнаб консистория мүшавири инандырмаға чалышыб дейир: «Тахт-тач кениш халг тәмәлинә әсасланмалыдыр; онда о лап мөһкәм дурар».

Бәли, халг өз энли күрәкләринин күчлү һәрәкәти илә бу ағыр үстгуруму йыхыб ганова туллаяна гәдәр дурар.

Чәнаб консистория мүшавири ахырда дейир: «*Аристократия* монархиянын әзәмәтини һифз эдир вә монархияя шаиранә бир парлаглыг верир, лакин ону реал һакимиййәтдән мәһрум эдир. *Буржуазия* онун һакимиййәтини дә, әзәмәтини дә оғурлайыр вә онун анчаг сарай хәрчләри үчүн васитә сахлайыр. *Халг* исә монархиянын һакимиййәтини дә, әзәмәтини дә, шаиранәлийини дә һифз эдир».

Бу ердән көрүндүйү кими, чәнаб консистория мүшавири, бәдбәхтликдән, Фридрих-Вилһелмин өз тәнтәнә нитгиндә *өз халгына* ловға мүрачиәтинә һәддән артыг чидди янашмышдыр. Аристократияны йыхмаг, буржуазияны йыхмаг вә халга архаланан монархия яратмаг, — будур онун сон сөзү.

Әкәр бу тәләбләр халис фантазия олмасайды, бүтөв бир ингилабы ифадә эдәрди.

Биз бир дәгигә дә олса белә бир чәһәти сүбут этмәк үзәриндә даянмаячағыг ки, аристократияны анчаг буржуазия илә халгын биркә сә'йи нәтичәсиндә йыхмаг олар, гейри бир йолла йыхмаг олмаз вә буржуазия илә бәрабәр аристократиянын да мөвчуд олдуғу бир өлкәдә халгын һөкмранлыг эдә билмәси фикри халис чәфәнкиятдыр. Эйххорн консистория мүшавиринин бу чүр бош чызмагаралары, бунларын әлейһинә чидди дәлилләр кәтирмәйә лайиг дейилдир.

Биз анчаг, чох чидди тәшвиш доғуручу бир һалда олан Пруссия монархиясыны халга доғру salto mortale* васитәсилә хилас этмәк мүмкүн олдуғуну фәрз эдән чәнаблара өйүд олараг бир нечә хейирхаһлыг мүлаһизәси сөйләмәк истәйирик.

Бүтүн сияси үнсүрләрдән крал үчүн ән тәһлүкәлиси халгдыр. Фридрих-Вилһелмин бәһс этдийи вә вурулан тәпикләри, верилән гәпик-гуруш сәдәгәләри миннәтдарлыг ифадәси олараг көзләри яшармыш һалда гәбул эдән халг йох, — шүбһәсиз бу халг тәһлүкәли дейилдир, зира о ялныз кралын хәялында мөвчуддур. Әсл халг, пролетарлар, хырда кәндлиләр вә шәһәр йохсуллары исә — Һоббсун дедийи кими, puer robustus, sed malitiosus, нәһәнк вүчудлу вә бәдхасиййәт оғландыр; о, нә арыг, нә дә йоғун краллара йол вермәз ки, онун башыны алдатсын.

Бу халг ән әввәл ә'лаһәзрәтдән үмуми сечки һүгугу, иттифаглар азадлығы, мәтбуат азадлығы вә башга хошакәлмәз шейләр верән конститусия гопарыб алмаг ниййәтиндәдир.

Бүтүн бунлары әлдә этдикдән сонра исә халг бундан истифадә эдиб монархиянын *һакимиййәтинә* дә, *әзәмәтинә* дә, *шаиранә-*

* — хәтәрли маяллаг., *Р*

лийинә дә өз мүнасибәтини мүмкүн гәдәр тезликлә изһар едәчәкдир!

Әкәр о заман халг крал рүтбәсинин индики ләјагәтли саһибинә Берлин сәнәт чәмиййәтиндә күндә 250 талер хәрчликлә вә бир кружка пивә илә күтләви декламатор вәзифәси версә, о өзүнү хошбәхт һесаб етмәли олачагдыр.

Инди Пруссия монархиясынын вә «Rheinischer Beobachter» гәзетинин мүгәддәратына һаким олан чәнаб консистория мүшавирләри буна шүбһә едирләрсә, гој бирчә тарихә мүрачиәт етсинләр. Тарих, өз халгына мүрачиәт едән краллара бундан да бетәр агибәтнамәләр һазырламышдыр.

Инкилис I Карлы да *өз халгына* мүрачиәтлә өз силкләриндән шикајәт етмишди. О өз халгыны парламент әлејһинә силаһа сарылмаға чағырмышды. Лакин халг өзүнү кралын дүшмәни е'лан етди, парламент үзвләриндән халгын мәнафеини тәмсил етмәјәнләри парламентдән говуб чыхартды вә бу сурәтлә әсл халг нүмајәндәлийинә чеврилмиш олан парламенти ән нәһајәт кралын бојнуну вурдурмаға мәчбур етди. I Карлын өз халгына мүрачиәтинин агибәти белә олду. Бу һадисә 1649-чу ил јанварын 30-да баш вермишдир; 1849-чу илдә һәмин һадисәнин ики јүз иллик јубилеји олачагдыр.

Франсыз XVI Лүдовики дә *өз халгына* мүрачиәт етмишди. О јорулмаг билмәдән үч ил далбадал халгын бир һиссәсинә гаршы о бири һиссәсинә мүрачиәт етмиш вә *өз* халгыны, һәгиги халгы, она садиг олан халгы ахтармагла мәшғул олуб ону һеч јердә тапа билмәмишди. Нәһајәт ону Коблентс ордукаһында, Пруссија вә Австрија ордуларынын нәглијјатында тапды. Лакин Франсада онун халгына бу, һәддән артыг бир шеј кими көрүндү. Мүрачиәтчини халг 1792-чи ил августун 10-да Темплдә дустаг етди вә Милли конвент чағырды ки, бу да һәр чәһәтдән халг нүмајәндәлији иди.

Һәмин конвент өзүнү кечмиш кралын *мүрачиәтинә* бахмаға сәлаһиййәтли е'лан етди вә бир гәдәр мүзакирә едәндән сонра мүрачиәтчини Ингилаб мејданына көндәрди вә орада 1793-чү ил јанварын 21-дә килјотинлә онун башыны кәсдиләр.

Краллар *өз халгларына мүрачиәт етдикдә* мәһз белә олур. Консистория мүшавирләринин демократик монархијалар тә'сис етмәк нијјәтинин нә илә нәтичәләнәчәјини исә биз бир аз сонра көрәчәјик.

К. МАРКС вә Ф. ЭНКЕЛС

КОММУНИСТ ПАРТИЯСЫНЫН МАНИФЕСТИ

[Икинчи вә үчүнчү фәсилдән]

...Дини, фәлсәфи вә үмумиййәтлә идеоложи нөгтейи-нәзәрләрдән коммунизмә гаршы ирәли сүрүлән иттиһамлары әтрафлы сурәтдә көздән кечирмәйинә дәймәз.

Инсанларын һәят шәраити, онларын ичтимаи мүнасибәтләри, онларын ичтимаи варлығы илә бирликдә онларын тәсәввүрләринин, бахышларынын вә анлайышларынын, — бир сөзлә, онларын шүурунун да дәйишилдийини анламаг үчүн мәкәр хүсусилә дәрин дүшүнчәли олмагмы лазымдыр?

Идеялар тарихи мә'нәви истеһсалын мадди истеһсалла бирликдә дәйишилдийини дейилсә, бәс нәйи сүбут эдир? Һәр һансы заманәнин һаким идеялары һәмишә анчаг һаким синфин идеялары олмушдур.

Бүтүн чәмиййәти ингилабиләшдирән идеялардан бәһс эдирләр; бунунла да ялныз белә бир факты ифадә эдирләр ки, көһнә чәмиййәт ичәрисиндә ени чәмиййәтин үнсүрләри әмәлә кәлмишдир, көһнә һәят шәраитинин дағылмасы илә янашы оларaг, көһнә идеялар да дағылыр.

Гәдим дүня мәһв олмаға үз гойдуғу заман, христианлыг дини гәдим динләри мәғлуб этди. XVIII әсрдә маарифчилик идеяларынын зәрбәләри алтында христианлыг идеялары мәһв олдуғу заман, феодализм чәмиййәти о вахт ингилабчы олан буржуазия илә өлүм-дирим дөйүшүнә кирмишди. Вичдан вә дин азадлығы идеялары билик саһәсиндә ялныз азад рәгабәтин һөкмран олдуғуну ифадә эдирди.

Бизә дейә биләрләр: «Лакин дини, мә'нәви, фәлсәфи, сияси, һүгуги идеялар вә и. а., әлбәттә, тарихи инкишафын кедишиндә дәйишилмишдир. Дин, әхлаг, фәлсәфә, сиясәт, һүгуг исә бу арасыкәсилмәз дәйишилмә заманы даим галмышдыр.

Бундан әлавә, бүтүн ичтимаи инкишаф мәрһәләләри үчүн үмуми олан азадлыг, әдаләт вә и. а. кими әбәди һәгигәтләр вардыр. Коммунизм исә әбәди һәгигәтләри ләғв эдир, дини, әхлагы ениләшдирмәк әвәзинә бунлары ләғв эдир; демәли, коммунизм тарихи инкишафын бүтүн әввәлки кедишинә зиддир».

Бу иттиһам нәдән ибарәтдир? Индийә гәдәр мөвчуд олмуш бүтүн чәмиййәтләрин тарихи мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф шәкилләр алан синфи эксликләр дахилиндә чәрәян этмишдир.

Лакин бу эксликләр нә кими формалар алса да, чәмиййәтин бир һиссәсини дикәр һиссәсинин истисмар этмәси бүтүн кечмиш әсрләрә хас олан үмуми бир фактдыр. Буна көрә дә тәәччүблү дейилдир ки, бүтүн әсрләрдәки ичтимаи шүур нә гәдәр мүхтәлиф вә нә гәдәр фәргли олса да, мүәййән үмуми формаларда чәрәян эдир, элә шүур формаларында чәрәян эдир ки, бу формалар ялныз синифләрин экслийи гәт'и сурәтдә йох олачағы заман тамамилә йох олачагдыр.

Коммунист ингилабы кечмишдән ирс галмыш олан мүлкиййәт мүнасибәтләри илә әлагәни там гәт'и сурәтдә кәсмәк демәкдир; тәәччүблү дейилдир ки, өз инкишафы кедишиндә бу ингилаб кечмишдән ирс галмыш олан идеяларла әлагәни там гәт'и сурәтдә кәсир.

* * *

...Кешиш һәмишә феодалла әлбир олдуғу кими, кешиш сосялизми дә феодал сосялизми[39] илә әлбирдир.

Христиан аскетизминә сосялизм рәнки вермәкдән асан бир шей йохдур. Мәкәр христианлыг да хүсуси мүлкиййәт әлейһинә, никаһ әлейһинә, дөвләт әлейһинә чыхмырды? Мәкәр христианлыг бунларын әвәзинә хейриййәчилик вә диләнчилийи, никаһсызлығы вә нәфси өлдүрмәйи, монастыр һәяты кечирмәйи вә килсәни тәблиғ этмирди? Христиан сосялизми[40] анчаг мүгәддәс бир судур ки, аристократын гәзәби тутанда кешиш бу сую онун үзүнә чиләйир...

К. МАРКС вә Ф. ЭНКЕЛС

К. ФР. ДАУМЕРИН: «ЕНИ ӘСРИН ДИНИ. КОМБИНАСИЯ-АФОРИЗМ НӘЗӘРИ ӘСАСЛАРЫНЫН ТӘЧРҮБӘСИ». 1—2-чи ҺИССӘ, ҺАМБУРГ, 1850*

КИТАБЫНА РЕСЕНЗИЯ

«Енилийи һеч дә эшитмәз олмаян вә үмумиййәтлә чох азад фикирли олан *нүрнбергли* бир чәнабын демократларын гәсдләрини әсла көрмәйә көзү йох иди. О, Ронкенин пәрәстишкары иди вә онун шәклини өз отағында асмышды. Лакин Ронкенин демократлар тәрәфиндә олдуғуну эшитдикдә онун шәклини чыхарыб аягйолунун диварындан асмышды. О бир дәфә демишди: эһ, әкәр биз рус гамчысынын һөкмранлығы алтында яшасайдыг, мән өзүмү нә гәдәр хошбәхт һисс эдәрдим! Бу адам иғтишаш заманы өлдү, о һәрчәнд гоча иди, лакин мәним фикримчә ону анчаг һадисәләрин гәм-гүссәси өлдүрдү» (II һиссә, сәһ. 321—322).

Әкәр бу ачыначаглы Нүрнберг филистери өлмәкдәнсә яшайыб «Korrespondent von und für Deutschland»-дан, Шиллердән вә Көтедән, көһнә мәктәб дәрсликләриндән вә мүталиә китабханаларынын учуз тәзә китабларындан көчүрүлмүш парчалары вә кәламлары топлайыб гурашдырмагла мәшғул олсайды, онда өзүнү өлүмдән, ч-б Даумери исә ики һиссәдән ибарәт «комбинасия-афоризм нәзәри әсасларыны» тәртиб этмәк кими ағыр бир зәһмәтдән хилас этмиш оларды. Доғрудур, о һалда бизим үчүн ени әсрин дини илә вә эйни заманда онун илк бөйүк шәһиди илә таныш олмаг кими ибрәтли бир фүрсәт дүшмәзди.

Ч-б Даумерин ярадычылыг мәһсулу ики һиссәйә: «илк» вә «әсас» һиссәләрә бөлүнүр. Илк һиссәдә алман фәлсәфәсинин садиг Эккарты[41] сон ики ил әрзиндә һәтта дүшүнчәли вә элмли алманларын да һәгиги йолдан сапмасы вә халис «заһири» ингилаби фәалиййәт хатиринә гиймәтли фикир наилиййәтләриндән әл чәкмәси мүнасибәти илә чох кәдәрләндиййини билдирир. О, индики вахты милләтин ән яхшы дуйғуларына енидән мүрачиәт этмәк үчүн мүнасиб вахт һесаб эдир; о, алман вәтәндашынын мү-

* G. Fr. Daumer. «Die Religion des neuen Weltalters. Versuch einer combinatorisch-aphoristischen Grundlegung». 2 B—de, Hamburg, 1850. *Ред.*

әййән бир гиймәти олмасыны мәһз тә’мин эдән бүтүн алман элмлилийиндән бу гәдәр йүнкүлфикирлиликлә имтина этмәйин нә илә нәтичәләндийини көстәрир. О, алман элмлилийинин бүтүн мәзмунуну өзүнүн йохсул мүталиә хәзинәсиндә тапыла биләнән кәскин афоризмләрлә тәсвир эдир вә бунунла алман элмлилийини дә алман фәлсәфәси гәдәр нүфуздан салыр. Алман руһунунән йүксәк мәһсулларындан онун тәртиб этдийи антолокия өз сәтһилийи вә баяғылығы илә һәтта, элмли силкләрә мәнсуб гызлар үчүн язылмышән ади мүталиә китабларыны да өтүб кечир. Биринчи Франса ингилабына гаршы Көтенин вә Шиллерин филистер һүчумларындан, «шири оятмаг тәһлүкәлидир»[42] — дейән классик ифадәдән башлаярагән ени әдәбийята кәлиб чатана гәдәр, бу ени динин биринчи кешиши, өз нифрәт этдийи тарихи һәрәката юхулу бир һалда чымхыран алман эталәтинин тәзаһүр этдийи һәр чүр мүддәаны чанфәшанлыгла ахтарыр. Фридрих Раумер, Бертолд Ауэрбах, Лохнер, Моритс Қар’ер, Алфред Мейснер, Круг, Динкелштедт, Ронке, «Nürnberger Bote», Макс Валдау, Штернберг, Керман Мөйрер, Луиза Астон, Эккерман, Ноак, «Blätter für literarische Unterhaltung», А. Кунтсе, Киллани, Т. Мундт, Сафир, Гутсков, «гыз фамилиясы Гаттерер» адлы бириси вә и. а. кими мө’тәбәр адамлар мәһз о сүтунлардыр ки, ени динин мә’бәдкаһы бунларын үзәриндә тикилир. Әлейһинә бурада һәр тәрәфдән бу гәдәр лә’нәт яғдырылан ингилаби һәрәкат ч-б Даумер үчүн, бир тәрәфдән, ялныз, «Korrespondent von und für Deutschland»-ын хейир-дуасы илә Нүрнбергдә интишар тапанән баяғы мейхана сиясәтбазлығындан, дикәр тәрәфдән исә, ч-б Даумеринән фантастик бир сурәтдә тәсәввүр этдийи гара чамаат иғтишашларындан ибарәтдир. Онун бурада мә’лумат көтүрдүйү мәнбәләр юхарыда көстәрилән мө’тәбәр адлара тамамилә лайигдир: дәфәләрлә ады чәкилмиш олан Нүрнберг «Korrespondent»-и илә бәрабәр «Bamberger Zeitung», Мүнхен «Landbötin»-и, Аугсбург «Allgemeine Zeitung»-у вә и. а. вардыр. Пролетары анчаг кобуд, позғун бир сәрсәри һесаб эдән, Парисдә, үч миндән артыг белә «сәрсәринин» өлдүрүлдүйү 1848-чи ил июн гырғыныны сейр эдәрәк, мәмнунииййәтлә әлләрини овушдуран баяғы филистерләр, һейванлары горуян сентиментал чәмиййәтләрә гаршы истеһза эдилмәсиндән һиддәтләнир.

Ч-б Даумер биринчи чилдин 293-чү сәһифәсиндә дейир: «Инсанын рәһмсиз, мүстәбид әлиндә бәдбәхт һейванларын дучар эдилдикләри мүдһиш изтираблар, бу вәһшиләрин нәзәриндә элә «бош бир шейдир» ки, ондан нараһат олмағына кәлмәз!»

Бүтүн һазыркы синфи мүбаризә ч-б Даумерә ялныз «кобудлуғун» «элмлилик» әлейһинә мүбаризәси кими көрүнүр. Синфи мүбаризәни бу синифләрин һәятынын тарихи шәраити илә изаһ этмәк әвәзинә ч-б Даумер һәмин мүбаризәнин сәбәбләрини, гара

чамаатын алчаг инстинктлəриндəн истифадə эдиб ону элмли силклəрин үзəринə галдыран бир нечə пис ниййəт шəхсин интрига вə гəсдлəриндə көрүр.

«Бу демократик реформаторчулуг... чəмиййəтин ашағы синифлəриндə юхары синифлəринə гаршы һəсəд, һиддəт вə ачкөзлүк гызышдырыр — инсаны даһа нəчиб вə даһа яхшы инсан этмəк үчүн вə мəдəниййəтин даһа йүксəк пиллəсинин тəмəлини гоймаг үчүн көзəл васитə!» (I чилд, сəһ. 289).

Ч-б Даумер һəтта билмир ки, һеч олмазса анчаг Нүрнберг «мəдəниййəт пиллəсини» яратмаг үчүн вə Молох əлейһинə à la Даумер[43] чəнкавəрин мейдана кəлмəсини мүмкүн этмəк үчүн «чəмиййəтин ашағы синифлəри онун юхары синифлəринə гаршы» нечə мүбаризə этмəли олмушдур.

Икинчи, «əсас» һиссəдə ени динин ялныз мүсбəт шəрһи верилир. Бурада алман философунун һиддəти бүтүнлүклə өзүнү көстəрир, — о барəдə ки, онун христианлыға гаршы мүбаризəси унудулмушдур, халг динə гаршы — философун диггəтини чəлб этмəйə лайиг олан еканə мөвзуа гаршы лагейддир. Рəгабəтин сыхышдырыб арадан чыхартдығы өз пешəсинин əввəлки эһтирамыны өзүнə гайтармаг үчүн бизим əлламəнин, көһнə динə узун-узады сөйүшлəр яғдырандан сонра ени дин ичад этмəкдəн башга бир чарəси галмыр. Лакин биринчи һиссəйə тамамилə уйғун оларағ бу ени дин енə дə, алман мешшан элмлилийинин кəламларыны, албом шеирлəрини вə versus memoriales*-ини топламагдан ибарəтдир. Ени гуранын сурəлəри[44] Алманиядакы мөвчуд гайдалары мə'нəви чəһəтдəн пəрдəлəмəк вə онлара шаиранə бəзəк вермəк үчүн истифадə эдилəн бир сыра ибарəдəн башга бир шей дейилдир. Һəмин ибарəлəр билаваситə дини формада олмадығына бахмаяраг, бунлар көһнə дин илə өзүнүн сых яхынлығыны итирмир.

«Там ени дүня гайдалары вə мүнасибəтлəри анчаг ени динлəр сайəсиндə мейдана кəлə билəр. Динин нəлəр этмəйə гадир олдуғуна христианлыг вə ислам нүмунə вə сүбут ола билəр. Абстракт, халис сиясəтин ачизлийинə вə сəмəрəсизлийинə исə, 1848-чи илдə кениш башланмыш олан һəрəкəтлəр чох айдын вə инандырычы сүбут ола билəр» (I чилд, сəһ. 313).

Бу дəрин мə'налы тезисдə алман «мүтəфəккиринин» бүтүн баяғылығыны вə бүтүн наданлығыны көрүрүк; һəмин «мүтəфəккир» мискин алман, о чүмлəдəн Бавария, «март наилиййəтлəрини» 1848-чи вə 1849-чу иллəр Авропа һəрəкаты һесаб эдир вə тəлəб эдир ки, тəдричлə тəшəккүл тапан вə тəмəркүзлəшəн бөйүк ингилабын һəлə чох даяз олан илк партлайышлары артыг «тамамилə ени дүня гайдалары вə мүнасибəтлəри» версин. Илк авангард дөйүшлəри сон ики илдə Парисдəн Дебретсинə вə Берлиндəн Па-

* — əзбəр шеирлəрини. *Ред.*

лермоја гәдәр јајылмыш олан бүтүн мүрәккәб ичтимаи мүбаризә, мүдрик ч-б Даумерин нәзәриндә ондан ибарәт олур ки, 1849-чу илин јанварында «Эрланкенин конститусија иттифаглары үмидләри гејри-мүәјјән бир узаглыға атылды» (I чилд, сәһ. 312), һәм дә Һафизлә, Мәһәммәдлә вә Бертолд Ауәрбахла мәшғул олмагда ч-б Даумери дилхор вә нараһат эдә билән јени мүбаризә гаршысында горху төрәдилди.

Ч-б Даумер өзүнүн мәһз бу биабырчы сәтһилијји сајәсиндә белә бир чәһәти гәт'ијјән нәзәрә алмыр ки, христианлыгдан әввәл антик «дүнја гајдалары» тамамилә ифлас етмишди вә христианлыг һәмин ифласын садәчә ифадәси иди; «тамамилә јени дүнја гајдалары» христианлыг сајәсиндә дахилдән әмәлә кәлмәк дејил, јалныз һуннлар вә керманлар «Рома империјасынын мејити үзәринә харичдән атылдыглары» заман мејдана кәлмишди; керманларын һүчумундан сонра «јени дүнја гајдалары» христианлыгла ујғунлашмаг дејил, әксинә, христианлыг һәмин дүнја гајдаларынын һәр јени фазасында дәјишилмишдир. Гој ч-б Даумер јени дин мејдана кәлдикдә көһнә дүнја гајдаларынын дәјишилмәсинә даир бизә һеч олмазса бирчә мисал кӧстәрсин ки, бу дәјишилмә илә ејни заманда ән бөјүк «харичи вә абстракт сијаси» сарсынтылар баш вермиш олмасын.

Ајдындыр ки, ичтимаи гајдаларда һәр бир бөјүк тарихи чеврилиш заманы инсанларын бахышларында вә тәсәввүрләриндә, демәли, онларын дини тәсәввүрләриндә дә чеврилиш баш верир. Лакин мүасир чеврилишин бүтүн кечмишдәкиләрдән фәрги мәһз ондадыр ки, инсанлар, нәһајәт, бу тарихи чеврилишләр просесинин сиррини тапмышлар, буна көрә дә онлар һәмин әмәли, «харичи» просеси јени динин дәбдәбәли-мистик формасында јенидән илаһиләшдирмәк әвәзиндә, һәр чүр дини тулладылар.

Јени дүнја һикмәтинин һәлим әхлаг өјүдләриндән, — јалныз инсанларла рәфтар етмәк һаггында дејил, һејванларла рәфтар етмәк һаггында да, лазыми һәр шејн әһатә етдијинә көрә һәтта Инигкенин өјүдләрини[45] дә өтүб кечән бу һикмәтин өјүдләриндән, һәзрәт Сүлејманын ибрәтнамәләриндән сонра биз јени һәзрәт Сүлејманын маһнылар маһнысына кечирик.

«*Инсандан* вә *кишидән* фәргли олараг *тәбиәт* вә *гадын* әсл илаһи варлыгдыр... Инсанлығын тәбиәт хејринә, кишилијин гадынлыг хејринә фәдакарлығы әсл, јеганә һәгиги мүтилик вә тәркдүнјалыгдыр, ән јүксәк, һәтта јеганә хејирхаһлыг вә мө'минликдир» (II чилд, сәһ. 257).

Биз бурада көрүрүк ки, нечә бу әһтикарчы дин банимизин сәтһилијји вә наданлығы ачыг-ајдын бир горхаглыға чеврилир. Ч-б Даумер өзүнү тәһдид едән тарихи фачиәдән гачыр вә тәбиәт адланан шејдә, јә'ни күт кәндли идиллијасында ничат ахтарыр вә өзүнүн арвад тәркдүнјалығыны өртбасдыр етмәк үчүн гадына пәрәстиш тәблиғ едир.

Һәм дә ҹ-б Даумерин тәбиәтә пәрәстиши чох спесификдир. О һәтта христианлыгдан да артыг иртиҹачы олмаг дәрәҹәсинә чатмышдыр. О, христианлыгдан әввәлки гәдим тәбиәт динини мүасирләшдирилмиш формада бәрпа этмәк истәйир. Айдындыр ки, бурада онун бүтүн иши анҹаг тәбиәт һаггында бир нөв христиан-алман-патриархал бошбоғазлыға чеврилир ки, о да, мәсәлән, ашағыдакы мисраларда ифадә олунур:

«Эй ана тәбиәт, ана тәбиәт!
Сәни ахтармағы сән бизә өйрәт;
Өйрәт ки, чыхмаяг итаәтиндән;
Бизи өз йолунла чәкиб апар сән!»

«Белә шейләр дәбдән дүшмүшдүр, амма бу, элмлилик, тәрәгги вә инсан сәадәти хейринә дейилдир» (II ҹилд, сәһ. 157).

Көрдүйүмүз кими, тәбиәтә пәрәстиш ялныз әяләт шәһәрлисинин базар күнләри сейрә чыхмасындан ибарәт олур; бу адам гугу гушунун өзкә юваларда юмуртламасына (II ҹилд, сәһ. 40), көз яшынын вәзифәси — көзүн сәтһини нәм сахламагдан ибарәт олдуғуна (II ҹилд, сәһ. 73) ушагҹасына һейрәт эдир вә и. а., ахырда исә Клопштокун баһар гәсидәсини мүгәддәс бир ихласкарлыгла өз ушагларына охуюр (II ҹилд, сәһ. 23 вә сонракылар). Мүасир сәнае илә мүттәфиг олуб бүтүн тәбиәти ингилабиләшдирән вә башга ушагҹасына һәрәкәтләрлә бәрабәр, инсанларын тәбиәтә ушагҹасына мүнасибәтинә дә сон гоян мүасир тәбиәтшүнаслыг һаггында, әлбәттә, бир кәлмә дә данышылмыр. Бунун әвәзиндә биз, Нострадамусун пейғәмбәрликләри һаггында, шотландиялыларын көрмәк габилиййәтинин икигат олмасы һаггында вә һейван магнетизми һаггында әсрарәнкиз ишарәләр вә һейрәтли филистер зәннләри эшидирик. Һәм дә инди о вахтдыр ки, Баварияның әталәтли кәндли тәсәррүфаты, онун эйни дәрәҹәдә һәм кешишләр, һәм дә ҹүрбәҹүр Даумерләр етишдирән торпағы, нәһайәт, мүасир агрикултура вә мүасир машынлар васитәсилә беҹәрилсин.

Гадына пәрәстиш мәсәләси дә эйнилә тәбиәтә пәрәстиш кимидир. Өзлүйүндә айдындыр ки, ҹ-б Даумер гадынын һазыркы иҹтимаи вәзиййәтиндән бир кәлмә дә данышмыр, эксинә, гадын һаггында бәһс эдиркән ону анҹаг бир гадын кими көтүрүр. О, гадынлара өз мүлки һүгугсузлуглары гаршысында бунунла тәсәлли вермәйә чалышыр ки, онлары, тәшәххүслү әсрарәнкиз вә эйни дәрәҹә мәзмунсуз ибарәләр дону кейдирилмиш пәрәстиш об'ектинә чевирир. Мәсәлән, гадынлар әрә кедәндән сонра ушаг гайғысына галмаға мәҹбур олдугларына көрә, онларын исте'дадларынын йох олуб кетмәси (II ҹилд, сәһ. 237) барәсиндә гадынлара бунунла тәсәлли верир ки, онлар һәтта алтымыш яшына гәдәр ушаг әмиздирмәйә габилдирләр (II ҹилд, сәһ. 251) вә и. а. Ҹ-б Даумер буну «кишилийин гадынлыг хейринә фәдакарлығы» ад-

ландырыр. Өз вәтәниндә өзүнүн киши фәдакарлығы үчүн лазыми идеал гадын әндамлары тапмалы олдуғуна көрә, о, кечән әсрин мүхтәлиф күбар ханымларына мүрачиәт этмәйә мәчбурдур. Беләликлә, гадына пәрәстиш енә дә әдибләрин өз чох мөһтәрәм гадын һимайәчиләриндән изтираблы асылылығына мүнчәр олур — бах Вилһелм Мейстер[46].

«Элмлилик» — ки, бунун тәнәззүлү һаггында ч-б Даумер өз шикайәтнамәләриндә узун-узады бәһс эдир, — о заманларын элмлилийидир ки, онда Нүрнберг азад империя шәһәри олараг тәрәгги эдирди, инчәсәнәтлә пешәләрин спесифик гатышығы олан Нүрнберг сәнаеи әһәмиййәтли рол ойнайырды; бу — алман хырда буржуазиясынын элмлилийидир вә һәмин хырда буржуазия илә бирликдә мәһв олур. Әкәр кечмишдәки синифләрин, мәсәлән, рытсарлығын мәһв олмасы фачиә инчәсәнәтинин әзәмәтли әсәрләри үчүн материал верә билдисә, мешшанлыг, тәбиидир ки, фанатик гәзәбин күчсүз тәзаһүрләриндән вә Санчо Пансо мәсәлләри вә кәламлары күллиййатындан гейри бир шей верә билмәз. Ч-б Даумер — Һанс Саксын гурумуш вә бүтүн юморуну итирмиш олан садәчә давамыдыр. Алман фәлсәфәси өзүнү оғуллуға көтүрмүш атасынын, — алман мешшанлығынын — өлүм ятағы башында әлләрини овушдурур вә һычгырыб ағлайыр — ени әсрин дини бизим гаршымызда мәһз белә тә'сирли бир мәнзәрә ачыр.

Ф. ЭНКЕЛС

АЛМАНИЯДА ҜӘНДЛИ МҮҺАРИБӘСИ

[II фәсил]

О заман чох мүхтәлиф олан силкләрин даһа ири бирликләр һалында груплашмасы демәк олар мүмкүн дейилди, артыг она көрә ки, айры-айры ерләр вә әяләтләр үчүн мәркәзләшмә йох иди, онлар бир-бириндән асылы дейилдиләр, сәнае вә тиҹарәт ҹәһәтдән әяләтләрин бир-бирилә әлагәси йох иди вә йоллар пис вәзиййәтдә иди. Бу груплашма ялныз, реформасия дөврүндә ингилаби дини-сияси идеяларын үмумән яйылмасы илә бирликдә мейдана кәлир. Мүхтәлиф силкләрин бу идеялары мүдафиә этмәси вә я онларын әлейһинә чыхмасы, доғрудур, бөйүк чәтинликлә вә ялныз тәхмини олараг, алман милләтинин үч бөйүк ҹәбһә әтрафында: католик ҹәбһәси, яхуд иртиҹачы ҹәбһә, Лүтер, яхуд бүркер реформатор ҹәбһәси вә ингилаби ҹәбһә әтрафында бирләшмәсинә сәбәб олду. Әкәр биз милләтин бу бөйүк парчаланмасында да аз ардычыллыг көрүрүксә, әкәр биринчи ики ҹәбһәдә биз гисмән эйни үнсүрләри көрүрүксә, бунун сәбәби орта әсрләрдән галан рәсми силкләрдән чохунун позулма вәзиййәтиндә олмасы иди вә мәркәзләшмә йохлуғу иди ки, бунун нәтиҹәсиндә мүхтәлиф ерләрдә эйни силкләр мүвәггәти олараг бир-биринә экс ҹәрәянлара гошула билирдиләр. Сон илләр әрзиндә биз Алманияда белә һаллара о гәдәр тез-тез тәсадүф эдә билирдик ки, XVI әсрин даһа чох мүрәккәб олан мүнасибәтләри шәраитиндә силк вә синифләрин белә заһири алабәзәк чулғашмасы кәрәк бизи һейрәтә салмасын.

Сон заманын тәҹрүбәсинә бахмаяраг алман идеолокиясы, орта әсрлийә сон гоймуш олан мүбаризәдә һәлә енә дә анҹаг гәзәбли илаһиййатчы чәкишмәләри көрүр. Бизим вәтән тарих мүтәхәссисләримизин вә дөвләт һүкәмаларымызын фикринҹә әкәр о заманын адамлары көйдәки шейләр һаггында бир-бирләри илә данышыб разылаша билсәйдиләр, онда ердәки ишләр үстүндә савашмаға онларын һеч бир әсасы олмазды. Һәмин идеологлар

о гәдәр садәләвһдүрләр ки, бу вә я башга дөврүн өзү һаггында өзүнүн яратдығы вә я о заманын идеологларынын өз дөврү һаггында яратдыглары бүтүн иллүзиялары һәгиги бир шей кими гәбул эдирләр. Бу чешид адамлар, мәсәлән, 1789-чу ил ингилабында ялныз, мүтләг монархияя нисбәтән конститусиялы монархиянын үстүнлүкләри һаггында бир сыра чох гызғын мүбаһисә көрүрләр, июл ингилабында — «аллаһын мәрһәмәти илә» һүгугун әсассызлығы мөвзуунда әмәли мүбаһисә, феврал ингилабында исә — монархиямы, йохса республика? — мәсәләсини һәлл этмәк чәһди вә и. а. көрүрләр. Бу сарсынтылар заманы кенишләнән вә садәчә ифадәси һәр дәфә байрагда язылыб ирәли сүрүлән сияси шүарлардан ибарәт олан *синфи мүбаризә* һаггында һәтта инди дә бизим идеологлар азачыг анлайыша да малик дейилдирләр, һалбуки буну ялныз харичдән кәлән хәбәрләр дейил, һәтта чох минләрлә алман пролетарынын гәзәбли дейинмәси дә кифайәт гәдәр учадан билдирмәкдәдир.

XVI әсрин дини мүһарибәләри дейилән мүһарибәләр заманы да мәсәлә ән әввәл чох мүәййән мадди синфи мәнафе үзәриндә иди; Инкилтәрәдә вә Франсада хейли сонралардакы дахили мүнагишәләр кими, һәмин мүһарибәләр дә синифләр мүбаризәсинин тәзаһүрү иди. Әкәр бу синфи мүбаризәдә о заман дини изләр вардыса, әкәр айры-айры синифләрин мәнафеи, эһтияч вә тәләбләри дини пәрдә алтында кизләнирдисә, бу әсла мәсәләни дәйишдирмир вә асан бир сурәтдә заманын шәраити илә изаһ олунур.

Орта әср гайдалары тамамилә примитив әсас үзәриндә инкишаф этмишди. О, һәр шейи лап әввәлдән башламаг үчүн гәдим мәдәниййәти, гәдим фәлсәфәни, сиясәти вә һүгугшүнаслығы ер үзүндән силиб йох этди. Мәһв олмуш гәдим дүнядан онун көтүрдүйү еканә шей христианлыгдан вә бүтүн өз әввәлки мәдәниййәтини итирмиш бир нечә ярыдағыныг шәһәрдән ибарәт иди. Бунун нәтичәсиндә, инкишафын бүтүн илк пилләләриндә олдуғу кими, интеллектуал тәһсил инһисары кешишләрин әлинә кечди, бунунла да тәһсил өзү әсасән илаһиййят характери алды. Сиясәт вә һүгугшүнаслыг, һабелә бүтүн башга элмләр кешишләрин әлиндә илаһиййатын садәчә мүхтәлиф саһәләринә чеврилди вә илаһиййатда һөкм сүрән эйни принсипләр онлара да тәтбиг эдилди. Килсә эһкамлары эйни заманда сияси аксиомалар олду, библия мәтнләри исә һәр бир мәһкәмәдә ганун гүввәси алды. Һәтта хүсуси юристләр силки әмәлә кәлдикдә дә һүгугшүнаслыг һәлә узун заман илаһиййатын гәйюмлуғу алтында галмышды. Әгли фәалиййәтин бүтүн саһәләриндә илаһиййатын бу али һөкмранлығы эйни заманда, мөвчуд феодализм гурулушунун ән үмуми синтези вә ән үмуми санксиясы олан килсәнин тутдуғу мөвгеин зәрури нәтичәси иди.

Айдындыр ки, бу шәраит дахилиндә, феодализм үзәринә эдилән вә үмуми формада ифадә олунан бүтүн һүчумлар, һәр шей-

дән әввәл килсә үзәринә едилән һүчумлар, бүтүн ичтимаи вә сияси ингилаби доктриналар эйни заманда башлыча олараг, һәм дә илаһийят бид'әтләриндән ибарәт олмалы иди. Мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләр үзәринә һүчум едә билмәк үчүн онларын мүгәддәслик һаләсини пуч етмәк лазым иди.

Феодализмә гаршы ингилаби мүхалифәт бүтүн орта әср бою давам етмишдир. Заманын шәраитинә уйғун олараг о каһ мистика шәклиндә, каһ ачыг бид'әт шәклиндә, каһ да силаһлы үсян шәклиндә мейдана чыхыр. Мистикая кәлдикдә, XVI әср реформаторларынын ондан асылылығы яхшыча мә'лум олан бир фактдыр; ондан Мүнтсер дә чох шей көтүрмүшдүр. Бид'әтләр гисмән Алп патриархал чобанларынын өз ичәриләринә феодализмин сохулмасына гаршы чыхмаларынын тәзаһүрү иди (валденсләр[47]); гисмән феодализм чәрчивәләрини ашыб кечмиш олан шәһәрләрин феодализмә гаршы мүхалифәти иди (албилиләр[48], Арнолд Брешиански вә и. а.); гисмән дә кәндлиләрин ачыг үсяны иди (Чон Болл, Пикардияда мачар кешиши[49] вә и. а.). Валденсләрин патриархал бид'әтини, һабелә исвечрәлиләрин үсяныны биз бурада бир кәнара гоя биләрик, чүнки онлар тарихи инкишафдан кәнарда галмаг үчүн едилән, истәр формача, истәрсә мәзмунча мүртәче олан, һәм дә ялныз ерли әһәмиййәтә малик бир тәшәббүс иди. Орта әср бид'әтинин ики дикәр формасында исә биз артыг XII әсрдә бүркер мүхалифәти илә кәндли-плебей мүхалифәтинин бөйүк экслийинин мүждәчиләрини көрүрүк ки, бу экслик Кәндли мүһарибәсинин мәһв олмасы илә нәтичәләнди. Һәмин экслик орта әсрләрин бүтүн сонракы мүддәти әрзиндә яшамагда давам эдир.

Шәһәрләрин бид'әти — бу исә әслиндә орта әсрләрин рәсми бид'әтидир — башлыча олараг кешишләрин әлейһинә чеврилмишди, онларын сәрвәти вә сияси мөвгеи үзәринә һүчум едирди. Һазырда буржуазия учуз һөкумәт — gouvernement à bon marché тәләб етдийи кими, эйнилә орта әср бүркерләри дә ән әввәл учуз килсә — église à bon marché тәләб едирдиләр. Килсәнин вә әһкамларын сонракы инкишафыны анчаг тәһриф һесаб едә билән һәр һансы бир бид'әт кими, формача мүртәче олан бүркер бид'әти садә ибтидаи христиан килсәси гурулушунун бәрпа едилмәсини вә хүсуси кешишләр силкинин ләғв олунмасыны тәләб едирди. Һәмин учуз гурулуш раһибләри, прелатлары, Рома куриясыны, бир сөзлә, килсәнин бүтүн баһалы чәһәтләрини арадан галдырырды. Монархларын гәйюмлуғу алтында олсалар да, өзләри республика олан шәһәрләр папалыг үзәринә өз һүчумлары илә белә бир мүддәаны илк дәфә үмуми формада ифадә етди ки, буржуазиянын һөкмранлығынын нормал формасы республикадыр. Бир сыра килсә әһкамларына вә ганунларына гаршы шәһәрләрин дүшмәнчилик мүнасибәти гисмән артыг юхарыда дейиләнләрлә, гисмән дә онларын һәятынын башга шәртләрилә изаһ олунур.

Мәсәлән, руһаниләрин субайлығы үзәринә онларын шиддәтли һүҹумларынын сәбәбини һеч кәс Боккаччо гәдәр яхшы изаһ етмир. Италияда вә Алманияда Арнолд Брешиански, Ҹәнуби Франсада албилиләр, Инкилтәрәдә Ҹон Уиклиф, Чехияда Һус вә каликсчиләр[50] һәмин ҹәрәянын башлыча нүмайәндәләри идиләр. Феодализм гурулушуна гаршы мүхалифәтин бурада ялныз *килсә* феодализминә гаршы мүхалифәт шәклиндә мейдана чыхмасы там садәҹә олараг онунла изаһ олунур ки, артыг һәр ердә шәһәрләр танынмыш бир силк иди вә өз имтиязларына архаланараг, силаһ күҹүнә вә я силк йығынҹагларында дүнйәви феодализмә гаршы мүбаризә апармаг үчүн онларын кифайәт гәдәр имканлары вар иди.

Һәм Ҹәнуби Франсада, һәм дә Инкилтәрәдә вә Чехияда биз артыг көрүрүк ки, ашағы задәканларын чох һиссәси шәһәрләрин кешишләр әлейһинә мүбаризәсинә гошулур вә бид'әтләрә шәрик олур — бу һал ашағы задәканларын шәһәрләрдән асылы олмасы илә, һабелә князлара вә прелатлара гаршы мүхалифәтдә онларын һәр икисинин мәнафе бирлийилә изаһ олунур. Бу һала биз Кәндли мүһарибәсиндә енидән раст кәләҹәйик.

Кәндлиләрлә плебейләрин тәләбатынын билаваситә ифадәси олан вә, демәк олар, һәмишә үсянла әлагәләнән бид'әт тамамилә башга характер дашыйырды. О, бүркер бид'әтинин кешишләр вә папалыг һаггындакы, һабелә ибтидаи-христиан килсә гурулушунун бәрпа эдилмәси һаггындакы бүтүн тәләбләринә шәрик олмагла бәрабәр, өлчүлмәз дәрәҹәдә ирәлиләрә кедирди. О, дини иҹмаын үзвләри арасындакы мүнасибәтләрдә ибтидаи-христиан бәрабәрлийинин бәрпа олунмасыны, һабелә бу бәрабәрлийин дүнйәви аләм үчүн дә норма сайылмасыны тәләб эдирди. О, «аллаһ бәндәләринин бәрабәрлийиндән» мүлки бәрабәрлик вә һәлә о вахт гисмән һәтта әмлак бәрабәрлийи нәтиҹәсини чыхарырды. Задәканларын кәндлиләрлә, патрисиләрин вә имтиязлы шәһәрлиләрин плебейләрлә бәрабәрләшдирилмәси, биярын, төйчүләрин, веркиләрин, имтиязларын ләғв эдилмәси вә һеч олмазса ән чох нәзәрә чарпан әмлак фәргләринин йох эдилмәси, — бунлар илк христианлығын нәзәриййәсиндән чыхарылмыш зәрури нәтиҹәләр олараг аз чох мүәййән шәкилдә ирәли сүрүлән тәләбләр иди. Феодализмин ҹошгун тәрәггиси дөврүндә, мәсәлән, албилиләрдә бүркер бид'әтиндән һәлә чәтинликлә айырд эдилә билән бу кәндли-плебей бид'әти XIV вә XV әсрләрдә инкишаф эдиб айдын сезилән партия бахышына чеврилир вә о заман, бир гайда олараг, бүркер бид'әти илә янашы тамамилә мүстәгил чыхыш эдир. Мәсәлән, Инкилтәрәдә Уот Тайлерин үсянынын[51] тәблиғчиси Ҹон Болл Уиклифин ардыҹыллары илә янашы, Чехияда исә таборитләр каликсчиләрлә янашы чыхыш эдирдиләр. Таборитләрдә артыг о заман теократия пәрдәси алтында һәтта республика тәмайүлү мейдана чыхырды ки, бу, XV әсрин ахырларында вә XVI әсрин

эввэллэриндэ Алманияда плебейлэрин нумайэндэлэри арасында даһа да инкишаф эдир.

Иртича заманларында ингилаби эн'энэни давам этдирэн мистик секталарын, флакеллантларын, ллолардларын[52] вэ и. а. вэчдэ кэлмэлэри дэ бид'этин бу формасына яхындыр.

Плебейлэр о заман рэсми чэмиййэтдэн тамамилэ кэнарда олан еканэ синиф иди. Онлар һэм феодал, һэм дэ бүркер элагэлэриндэн кэнарда дурурдулар. Онларын нэ имтиязлары вар иди, нэ дэ мүлкиййэти; онларын һэтта кэндлилэрдэ вэ хырда бүркерлэрдэ олан вэ ағыр мүкэллэфиййэтлэр гоюлан мүлклэри дэ йох иди. Онлар һэр чэһэтдэн йохсул вэ һүгугсуз идилэр; онларын яшайыш шэраитинин о заман мөвчуд олан вэ онлары гэт'иййэн нэзэрэ алмаян тэ'сисатларла һеч бир мүстэгим элагэси йох иди. Онлар феодализм вэ сех-бүркер чэмиййэтинин позулмасынын чанлы эламэти вэ эйни заманда мүасир буржуа чэмиййэтинин илк мүждэчилэри иди.

Плебейлэрин бу вэзиййэти көстэрир ки, чэмиййэтин плебей һиссэси нэ сэбэбэ артыг о заман бир тэк феодализмэ вэ имтиязлы шэһэрлилэрэ гаршы мүбаризэ илэ кифайэтлэнэ билмэзди; көстэрир ки, нэ сэбэбэ һеч олмазса арзуламаг чэһэтдэн һэмин һиссэ һэтта о заман еничэ доғулмагда олан мүасир буржуа чэмиййэтинин һүдудларындан да кэнара чыхмалы иди; нэ сэбэбэ бу һиссэ, һеч бир мүлкиййэтэ малик олмадығы һалда, синфи зиддиййэтлэрэ эсасланан бүтүн ичтимаи формалара мэхсус тэ'сисатлара, тэсэввүр вэ бахышлара шүбһэ илэ янашмалы олмушду. Илк христианлығын хилиастик арзулары[53] бунун үчүн мүнасиб чыхыш нөгтэси иди. Лакин, эйни заманда ялныз индинин дейил, кэлэчэйин дэ һүдудларындан кэнара чыхмаг йолундакы бу сэ'й ялныз фантастик бир сэ'й ола билэрди, ялныз керчэк вэзиййэт үзэриндэ зоракылыг ола билэрди вэ онун ишдэ һэята кечирилмэсиндэки лап илк тэшэббүс һэрэкаты керийэ атмалы вэ о заманкы шэраитин йол вердийи бир дар чэрчивэ ичэрисинэ салмалы иди. Хүсуси мүлкиййэт үзэринэ эдилэн һүчумлар, эмлак бирлийи тэлэби лабүд сурэтдэ позулуб примитив хейриййэчилик тэшкилатына чеврилмэли иди; намүэййэн христиан бэрабэрлийи олса-олса «ганун гаршысында бэрабэрлик» дейилэн буржуа бэрабэрлийинэ чеврилэ билэрди; һэр чүр һакимиййэтин лэғв эдилмэси, эн нэһайэт, халг тэрэфиндэн сечилэн республикачы һөкумэтлэр тэ'сис олунмасына чеврилирди. Коммунизмин фантазияда ирэличэдэн дуюлмасы һэгигэтдэ мүасир буржуа мүнасибэтлэринин ирэличэдэн дуюлмасына чеврилирди.

Кэлэчэк тарихин керчэклийэ кэскин зидд олан, лакин плебейлэрин һэят шэраити илэ тамам изаһ олунан бу ирэличэдэн дуюлмасына биз илк дэфэ *Алманияда Томас Мүнтсердэ* вэ онун партиясында раст кэлирик. Доғрудур, таборитлэрдэ бир нөв хилиастик эмлак бирлийи вар иди, лакин о, ялныз халис

һәрби тәдбир маһиййәтиндә иди. Коммунист идеяларынын бу илк шүалары илк дәфә олараг ялныз Мүнтсердә реал ичтимаи групун сә'йләринин ифадәси олур, бунлар илк дәфә ялныз Мүнтсердә мә'лум бир мүәййәнликлә ифадә олунур вә Мүнтсердән башлаяраг һәмин шүалара биз һәр бөйүк халг сарсынтысында енидән раст кәлирик, та о вахта гәдәр ки, нәһайәт бунлар тәдричлә мүасир пролетар һәрәкаты илә говушур, нечә ки, орта әсрләрдә азад кәндлиләрин, онлары кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә сыхан феодал һөкмранлығына гаршы мүбаризәси тәһкимли вә асылы кәндлиләрин феодализми тамамилә мәһв этмәк уғрунда мүбаризәси илә говушур.

Үч бөйүк чәбһәнин биринчисиндә, *мүһафизәкар-католик* чәбһәсиндә, мөвчуд гайдаларын сахланмасында мәнафеи олан бүтүн үнсүрләр, йә'ни империя һакимиййәти, руһани вә гисмән дә дүнйәви князлар, задәканларын чох варлы тәбәгәләри, прелатлар вә шәһәр патрисиләри топлашмыш олдуғу һалда, *Лүтерин мө'тәдил-бүркер* ислаһаты байрағы алтында мүхалифәтдә олан мүлкиййәтчи үнсүрләр — бир йығын ашағы задәканлар, бүркерләр вә һәтта, килсә эмлакыны мүсадирә этмәк васитәсилә варланмаг үмидиндә олан вә фүрсәт тапыб империядан даһа артыг истиглалиййәт әлдә этмәйә чалышан дүнйәви князларын бир гисми бирләшмишди. Нәһайәт, кәндлиләр вә плебейләр *ингилаби* партия һалында бирләшмишдиләр ки, онун да тәләбләрини вә доктринасыны ән кәскин бир шәкилдә Мүнтсер ифадә этмишди.

Лүтер вә Мүнтсер өз доктриналары, һәмчинин өз характерләри вә өз чыхышлары чәһәтдән һәрәси өз партиясынын там тәчәссүмүдүр.

Мүасир алман конститусйоналистләринин 1846-чы илдән 1849-чу иләдәк олан дөврдә кечдикләри тәкамүлү вә мүвәггәти олараг һәрәкатын башына кечән, бу һәрәкатын кедишиндә өзүндән архадакы плебей вә я пролетар партиясынын өтүб кечмәкдә олдуғу һәр һансы бир буржуа партиясынын кечдийи тәкамүлү *Лүтер* 1517-чи илдән 1525-чи иләдәк олан дөврдә кечмишди.

1517-чи илдә Лүтер католик килсәси әһкамларына вә гурулушуна гаршы илк дәфә чыхыш этдикдә, онун мүхалифәти һәлә аз-чох мүәййән бир характерә малик дейилди. Һәмин мүхалифәт кечмиш бүркер бид'әтинин тәләбләри чәрчивәсиндән кәнара чыхмаяраг, һәмчинин даһа радикал мәсләкләрдән һеч бирини дә истисна этмирди вә буну эдә дә билмәзди. Илк анда бүтүн мүхалифәтчи үнсүрләрин бирләшмиш олмасы лазым иди, ән гәт'и ингилаби әзм көстәрилмәли иди, о заманадәк мөвчуд олан бүтүн бид'әтләр мәчмуу католик диндарлығына гаршы гоюлмалы иди. Эйнилә дә бизим либерал буржуалар һәлә 1847-чи илдә ингилаби идиләр, өзләрини сосялист вә коммунист адландырырдылар, фәһлә синфини азад этмәк идеяларына алүдә идиләр.

Лүтерин фәалиййәтинин бу илк дөврүндә онун күчлү кәндли тәбиәти ән чошгун бир сурәтдә өзүнү бүрузә верирди.

«Әкәр онларын» (йә'ни Рома кешишләринин) «азғын гудурганлығы енә давам эдәрсә, онда, мәним фикримчә, бу гудурганлығы дурдурмаг үчүн чәтин ки, белә бир васитәдән башга яхшы бир васитә тапылсын: краллар вә князлар кәрәк күчә әл атсынлар, силаһлансынлар, бүтүн дүняны зәһәрләйән бу хәбис адамлара һүчум этсинләр вә онларын оюнуна *сөзлә дейил, силаһла* һәмишәлик сон гойсунлар. Әкәр биз оғрулара гылынчла, гатилләрә дар ағачы илә, бид'әтчиләрә исә одла чәза веририксә, онда биз һәмин зиянкар фәлакәт тәблиғчиләринә, папалара, кардиналлара, епископлара вә бүтүн Рома содому күруһуна гаршы һүчум этмәли дейиликми, онларын үзәринә әлдә *һәр чүр силаһла* һүчум этмәли *вә әлләримизи онларын ганы илә юмалы дейиликми?*»

Лакин бу илк ингилаби чошгунлуг узун сүрмәди. Лүтерин чахдырдығы илдырым һәдәфә дәйди. Бүтүн алман халгы һәрәкәтә кәлди. Бир тәрәфдән, кәндлиләр вә плебейләр онун кешишләр әлейһинә чағырышларыны, онун христианлыг азадлығы тәблиғатыны үсян үчүн сигнал һесаб этдиләр; дикәр тәрәфдән, чох мө'тәдил бүркерләр вә ашағы задәканларын хейли һиссәси она гошулду; үмуми сел һәтта князларын өзләрини дә ардынча чәкиб апарды. Бә'зиләри күман эдирдиләр ки, бүтүн өз залимләри илә һесаб чәкмәйин вахты чатмышдыр, башгалары ялныз кешишләрин гүдрәтинә вә Ромадан асылылыға сон гоймаг, католик иерархиясыны мәһв этмәк вә килсә әмлакыны мүсадирә эдәрәк варланмаг арзусунда идиләр. Партиялар бир-бириндән айрылды вә өзләринә нүмайәндәләр тапды. Лүтер бунлардан бирини сечмәли иди. Саксония курфүрстинин һимайә этдийи, һөрмәтли Виттенберг профессору, бир кечәдә гүдрәт вә шөһрәт газанмыш бөйүк адам олан, әтрафыны әлалтылардан вә ялтаглардан ибарәт бир дәстәнин бүрүдүйү Лүтер бир дәгигә дә олса тәрәддүд этмәди. О, һәрәкатын халг үнсүрләриндән үз дөндәриб бүркерләрин, задәканларын вә князларын тәрәфинә кечди. Онун Ромая гаршы гырғын мүһарибәсинә чағырышлары кәсилди; инди Лүтер *дини инкишаф* вә *пассив мугавимәт* тәблиғ этмәйә башлады (мәсәлән, мүгайисә эт: «Алман милләтинин задәканларына», 1520-чи ил вә и. а.). Һуттен ону өзүнүн вә Зиккинкенин янына, задәканларын кешишләр вә князлар әлейһинә гәсд мәркәзи олан Эбернбурга кәлмәйә дә'вәт этдикдә Лүтер белә чаваб вермишди:

«Мән истәмәздим ки, *инчил зоракылыгла вә ган төкмәклә тәблиғ эдилсин.* Сөз дүняя галиб кәлди, сөз сайәсиндә килсә мүһафизә олунду, сөз васитәсилә дә йүксәләчәкдир, антихрист исә өз истәдийинә зор ишләтмәдән наил олдуғу кими, зор ишләдилмәдән дә мәһв олачагдыр».

Лүтерин мәсләкинин бу дөнүшү, яхуд, даһа доғрусу, онун даһа дүрүст муәййәнләшмәси мүһафизә олунмалы вә я ислаһ эдилмәли олан тә'сисат вә әһкамлар әтрафында һәррач вә тәкрар һәррачларын, ийрәнч дипломатик гәсдләрин, сазишчилийин, ин-

трига вә сөвдәләрин ибтидасыны гојду ки, бунларын нәтиҹәсиндә Аугсбург мәзһәби[54], ислаһ эдилмиш бүркер килсәсинин сөвдәләшмәдә ән нәһајәт әлдә эдилән бу конститусијасы мејдана кәлди. Бу — лап јахынларда алман милли јығынҹагларында, сазиш јығынҹагларында, конститусијаны нәзәрдән кечирән палаталарда вә Эрфурт парламентиндә[55] үрәкбуландырыҹы бир дүрүстлүклә сијаси формада тәкрар олунан алверин ејни иди. Һәмин данышыгларда рәсми реформасијанын мешшан характери ән ајдын бир сурәтдә мејдана чыхды.

О андан э'тибарән бүркер ислаһатынын рәсми нүмајәндәси олмуш Лүтерин ганун чәрчивәси дахилиндә тәрәгги тәблиғчиси олмасынын ҹидди сәбәбләри вар иди. Шәһәрләрин чоху мө'тәдил ислаһат тәрәфинә кечмишди; ашағы задәканлар кетдикҹә даһа артыг бир дәрәҹәдә һәмин ислаһата гошулурду; князларын бир гисми һәмин ислаһата тәрәфдар иди, дикәр гисми тәрәддүд эдирди. Алманијанын, һеч олмазса, әһәмијјәтли һиссәсиндә һәмин ислаһатын мүвәффәгијјәтини тә'мин олунмуш һесаб этмәк оларды. Әкәр динҹ инкишаф сонралар да давам этсәјди, галан вилајәтләр мө'тәдил мүхалифәтин тәзјигинә узун заман мүгавимәт көстәрә билмәзди. Һәр бир зоракы сарсынты исә мө'тәдил партијанын ифрат партија илә — плебеј-кәндли партијасы илә мүнагишәсинә сәбәб олмалы иди, князлары, задәканлары вә бир чох шәһәрләри һәрәкатдан узаглашдырмалы иди; еһтимал олуна билән јалныз ики нәтиҹә галарды: ја кәндлиләр вә плебејләр бүркер партијасына үстүн кәләрди, ја да бүтүн мүтәрәгги партијалар католик реставрасијасы тәрәфиндән әзилмиш оларды. Буржуа партијалары, һеч олмазса ән ҹүз'и гәләбә әлдә эдәндән сонра онларын, тәрәгги васитәсилә ганун чәрчивәси дахилиндә ингилаб стсилласы илә реставрасија харибдасы арасында неҹә маневр этдикләринә кәлдикдә исә, сон заманлар бу барәдә аз мисаллар көрмәмишик.

О заманын үмуми иҹтимаи вә сијаси шәраити үзүндән, һәр һансы бир дәјишиклијин нәтиҹәләри лабүд олараг князлар үчүн хејир вермәли вә онларын һакимијјәтини гүввәтләндирмәли иди, буна көрә, бүркер ислаһаты да, плебеј вә кәндли үнсүрләриндән нә гәдәр кәскин ајрылырдыса бир о гәдәр артыг бир дәрәҹәдә о, реформасијаны гәбул этмиш князларын нәзарәти алтына дүшмәли иди. Лүтер өзү кетдикҹә даһа артыг бир дәрәҹәдә онларын нөкәри олурду, халг исә буну ајдын баша дүшдүјү үчүн дејирди ки, Лүтер дә башгалары кими књаз нөкәри олмушдур; бу сәбәбдән Орламүнддә халг Лүтери даша басмышды.

Кәндли мүһарибәси гопдугда, һәм дә князларын вә задәканларын чох һиссәсинин католик олдуғу ерләрдә баш вердикдә, Лүтер васитәчи ролу ојнамаға ҹәһд эдирди. О, һакимијјәт нүмајәндәләри үзәринә гәт'и һүҹума кечди. Онлар өзләри этдикләри зүлмлә үсјана сәбәб олмушдулар; онларын әлејһинә кәндлиләр дејил, аллаһ өзү һиддәтләнмишди. Лакин, дикәр тәрәф-

дән, айдындыр ки, үсян өзү дә аллаһа зидд бир ишдир вә инҹилә эксдир. Ән нәһайәт, Лүтер һәр ики тәрәфи бир-биринә күзәштә кетмәйә чағырды вә иши хошлугла гуртармағы онлара тәклиф этди.

Лакин бу хошнийййәт васитәчилик тәклифләринә бахмаяраг үсян сүр'әтлә яйылмаға башлады вә һәтта, лүтерчи князларын, задәканларын вә шәһәрләрин һакимийййәти алтында олан протестант вилайәтләрини дә бүрүдү вә сүр'әтлә бөйүйүб «ағыллы» бүркер ислаһаты чәрчивәсини ашды. Үсянчылар ичәрисиндәки ән гәт'ийййәтли партия, Мүнтсерин башчылыг этдийи бу партия Лүтерин билавоситә яхынлығында, Түринкияда өз гәраркаһыны тәшкил этди. Бир нечә мүвәффәгийййәт дә газанылсайды бүтүн Алманияны алов бүрүйәрди, Лүтер мүһасирәйә алынарды вә, ола билсин ки, бир хаин кими низәләр арасындан кечириләрди, бүтүн бүркер ислаһатыны исә кәндли-плебей ингилабынын ҹошгун сели сүпүрүб атарды. Фикирләшмәйә даһа вахт йох иди. Бүтүн көһнә әдавәтләр ингилаб гаршысында унудулмушду; кәндли дәстәләринә нисбәтән Рома содомунун хидмәтчиләри мә'сум гузу кими, аллаһын һәлим эвладлары кими көрүнүрдү; бүркерләр вә князлар, задәканлар вә кешишләр, Лүтер вә папа «ганичән вә гулдур кәндли дәстәләринә гаршы»[56] бирләшмишдиләр.

«Ким баҹарырса, онлары *кизлиндә* вә *ачыгда, гудуз ити* өлдүрән кими, *доғрамалы, боғмалы* вә *дешик-дешик этмәлидир*», — дейир Лүтер... —«Буна көрә дә, әзиз ҹәнаблар, имдада кәлин, хилас эдин; ким баҹарырса, онлары вурун, кәсин, әзин вә әкәр бу ишдә өлән олса, о хошбәхтдир, зира бундан хошбәхт өлүм ола билмәз».

Амма кәндлиләрә ерсиз мәрһәмәт көстәрмәк лазым дейилдир. Аллаһын нәинки рәһм этмәдийи, һәтта гәним олмаг вә мәһв этмәк истәдийи адамлара рәһм көстәрәнләр өзләри гиямчылара гошулмуш олурлар. Сонралар кәндлиләр өзләри дә өйрәниб аллаһа шүкр эдәҹәкләр ки, инәйин бирини верәндән сонра эмин-аманлыгла икинҹисиндән истифадә эдә билирләр; князлара исә үсян көстәрәр ки, ялныз зор илә идарә эдилмәли олан гара ҹамаат нә руһдадыр.

«Һүкмә дейир: cibum, onus et virgam asino*; кәндлиләрә юлаф пүфәси дә кифайәтдир; онлар сөзә гулаг асмырлар вә ағылсыздырлар — гой гамчы вә түфәнк онлары итаәтә кәтирсин, буна онлар өзләри баисдирләр. Биз онлар үчүн дуа этмәлийик ки, итаәтә кәлсинләр; итаәтә кәлмәсәләр, онда кәрәк рәһмдиллик дә көстәрилмәсин. *Гой онда түфәнк өз сөзүнү онлара десин*, йохса онлар мин гат артыг фәлакәт төрәдәрләр».

Март күнләриндән сонра пролетариат гәләбәнин бәһрәләриндән өз пайыны тәләб этдийи заман бизим рәһмәтлик сосялист вә филантроп буржуалар да там эйни дил илә данышмаға башладылар.

---

* — эшшәйинки емәк, йүк вә гамчыдыр. *Ред.*

Лүтер библияны тәрҹүмә этмәклә плебей һәрәкатына гүввәтли силаһ вермиш олду. Библия васитәсилә о өз зәманәсинин феодаллашдырылмыш христианлығына биринҹи әсрләрин садә христианлығыны, дағылмагда олан феодализм ҹәмиййәтинә — чох мүрәккәб, сүн'и феодал иерархиясынын нә олдуғуну әсла билмәйән бир ҹәмиййәт мәнзәрәсини гаршы гойду. Ҝәндлиләр бу силаһдан князлара, задәканлара вә кешишләрә гаршы һәртәрәфли истифадә этдиләр. Инди Лүтер һәмин силаһы кәндлиләрә гаршы чевирди вә библия әсасында, аллаһ тәрәфиндән гоюлмуш һакимиййәт үчүн там бир мәдһиййә тәртиб этди, элә бир мәдһиййә ки, мүтләг монархиянын габ диби ялаянларындан һеч бири һеч вахт бундан яхшысыны тәртиб этмәк игтидарында олмамышдыр. Библия васитәсилә аллаһын мәрһәмәти дейә князь һакимиййәти дә, данышыгсыз итаәт дә, һәтта тәһкимчилик һүгугу да ганунилөшдирилди. Бу бир тәк кәндли үсянындан үз дөндәрмәк дейил, руһани вә дүнйәви һакимиййәтә гаршы Лүтерин өзүнүн гиямындан да үз дөндәрмәк демәк иди; беләликлә, Лүтер бир тәк халг һәрәкатыны дейил, бүркер һәрәкатыны да князлара сатды.

Мәһз өз кечмишләриндән эйнилә үз дөндәрмәйин тимсалларыны енидән лап бу яхынларда бизә вермиш олан буржуаларын адларыны көстәрмәйимизә лүзум вармы?

Инди плебей ингилабчысы *Мүнтсери* бүркер реформатору Лүтерә гаршы гояг.

Томас Мүнтсер 1498-ҹи илә яхын Һартс дағы әтәкләриндә, *Штолбергдә* анадан олмушдур. Онун атасы Штолберг графынын азғынлығынын гурбаны олмуш вә өз һәятыны, көрүнүр, дар ағаҹында баша вурмушдур. Мүнтсер һәлә он беш яшында икән Һалледә мәктәбдә архиепископ Магдебурскинин вә үмумиййәтлә Рома килсәсинин әлейһинә кизли иттифаг тә'сис этмишди. О заманкы теолокияда онун дәрин биликләри эркән она докторлуг дәрәҹәси вә Һалледә гадын монастырында капеллан вәзифәси тә'мин этмишди. Артыг бурада о килсә әһкамларына вә адәтләринә ән бөйүк бир нифрәт көстәрир, дуа заманы, чеврилмә һаггындакы сөзләри тамамилә бурахыр вә, Лүтерин нағыл этдийинә көрә, аллаһ вүҹуду көкәсини тәбәррүк этмәдән еийр. Онун тәдгигатынын башлыҹа предмети орта әср мистикләринин әсәрләри иди, хүсусән Иоахим Ҝалабрийскинин хилиастик әсәрләри иди. Реформасиянын вә о заман үчүн характерик олан үмуми һәйәчанын башланмасы илә әлагәдар олараг Мүнтсерә элә көрүнүрдү ки, һәмин язычынын ирәлиҹәдән хәбәр вердийи вә тәсвир этдийи мин иллик сәлтәнәт, позулмуш килсәнин вә әхлагсызлашмыш аләмин мәһшәр аяғына чәкилмәси яхынлашмагдадыр. Онун әтраф кәндләрдәки тәблиғи һәрарәтлә бәйәнилирди. Мүнтсер 1520-ҹи илдә инҹилин биринҹи мүбәллиғи сифәтилә Свиккауя кәлмишди. Бурада о, бир чох ерләрдә кизли һалда яшамагда давам эдән һәйәҹанлы хилиазм секталарындан бирини көрүр; һәмин секталарын

мүвәггәти олараг сакитләшмәси вә тәнһалашмасы чәмиййәтин ашағы тәбәгәләринин мөвчуд гурулуша гаршы артан мүхалифәти үчүн анчаг бир пәрдә иди вә онлар инди, үмуми һәйәчан артдығы бир заманда, кетдикчә даһа ачыг вә даһа инадла өзләрини көстәрмәйә башламышдылар. Һәмин секта, Никлас *Шторхун* башчылыг етдийи анабаптистләр сектасы иди. Онлар мәһшәр күнүнүн вә мин иллик сәлтәнәтин яхынлашдығыны тәблиғ эдирдиләр; онларда «көрүнмәләр, вәчдләр вә пейғәмбәр руһунун нүзулу» вар иди. Чох кечмәдән онларла Свиккау шурасы арасында мүнагишә баш верди. Мүнтсер онларын тәрәфини сахлады, һалбуки һеч вахт онлара гейд-шәртсиз гошулмамышды, даһа доғрусу өзү онлары өз тә'сиринә табе этмишди. Шура гәт'и сурәтдә анабаптистләрин әлейһинә чыхды; онлар шәһәри тәрк этмәйә мәчбур олдулар, Мүнтсер дә онларла бирликдә кетди. Бу әһвалат 1521-чи илин ахырында баш вермишди.

Мүнтсер Прагая кетди вә һуситләр һәрәкатынын галмыш ардычыллары илә әлагәйә кирәрәк орада мөһкәмләниб галмаг истәди; лакин онун язмыш олдуғу мүрачиәтнамә ялныз онунла нәтичәләнди ки, о, Чехиядан да гачмалы олду. О, 1522-чи илдә Түринкияда, Алштедтдә мүбәллиғ олду. Бурада о өз фәалиййәтинә ибадәтин ислаһатындан башлады. О, латын дилини тамамилә ләғв этди, һәлә Лүтер бу гәдәр ирәли кетмәйә чәсарәт этмәмишкән ләғв этди, вә халга ялныз инчилдәки дирилмә мәтнләринин вә апостол вәһйләринин дейил, бүтүн инчилин охунмасыны тапшырды. О эйни заманда яхынлыгдакы ерләрдә тәблиғат апарылмасыны тәшкил этди. Халг һәр тәрәфдән онун янына ахышыб кәлирди вә чох кечмәдән Алштедт бүтүн Түринкияда кешишләр әлейһинә халг һәрәкатынын мәркәзи олду.

Мүнтсер һәлә енә дә биринчи нөвбәдә теолог олараг галырды; о, һәлә дә өз зәрбәләрини демәк олар анчаг кешишләрә гаршы йөнәлдирди. Лакин о, Лүтерин артыг о заман олдуғу кими сакит дискуссия вә динч тәрәгги мүбәллиғи дейилди, Лүтерин әввәлки сарсыдычы моизәләрини давам этдирәрәк, Саксония князларыны вә халгы Рома кешишләри әлейһинә силаһлы чыхыша чағырырды.

«Ахы Христос дейир ки: «Мән динчлик дейил, гылынч кәтирмәк үчүн кәлмишәм». Бәс сиз» (Саксония князлары) «бу гылынч илә нә этмәлисиниз? Әкәр аллаһын бәндәләри олмаг истәйирсинизсә, онда сиз анчаг, инчилин йолуну кәсән хәбисләри арадан галдырмалы вә мәһв этмәлисиниз. Христос дөнә-дөнә буюрмушдур (Лука, 19 фәсил, 27): «Мәним дүшмәнләрими бурая кәтирин вә мәним һүзурумда әзишдирин»... Бош-бош данышмайын ки, куя сизин гылынчынызын көмәйи олмадан буну илаһи гүввә өзү этмәлидир, зира, экс һалда гылынчыныз гынында галыб пасланар. Аллаһ вәһйинә гаршы дуранлары һеч бир рәһмдиллик көстәрмәдән өлдүрмәк лазымдыр, нечә ки, Езекия, Кир, Иосия, Даниил вә Иля Ваалын каһинләрини мәһв этди, зира экс һалда христиан килсәси өз гәдим әсас принсипләринә гайыда билмәз. Мәһсул вахты танры бағындакы алаг отларыны гопарыб атмаг лазымдыр. Аллаһ буюрмушдур (Мусанын бешинчи китабы, 7-чи фәсил): «Аллаһсызлара

рәһм етмәйин, онларын мә'бәдләрини дағыдын, онларын бүтләрини сындырыб яндырын ки, мәним гәзәбимә дучар олмаясыныз»».

Лакин князлара олан бу чағырышлар нәтичә вермәди, халг ичәрисиндә ингилаби һәйәчан исә күндән-күнә артмагда иди. Идеялары кетдикчә даһа артыг мүәййәнләшән вә даһа артыг чәсарәтли бир шәкил алан Мүнтсер инди бүркер реформасиясындан гәт'и үз дөндәрди вә о вахтдан е'тибарән ейни заманда бир сияси тәшвигатчы кими дә ачыгча чыхыш етмәйә башлады.

Онун теоложи-фәлсәфи доктриналары бир тәк католисизмин дейил, үмумиййәтлә христианлығын да бүтүн әсас әһкамларына гаршы чеврилмишди. Христианлыг формасында о, пантеизм тәблиғ едирди ки, бу да мүасир спекулятив бахышлара[57] чох охшайырды вә бә'зи ерләри һәтта атеизмә яхын кәлирди. Мүнтсер библияны еканә вә нөгсансыз вәһй мәнбәи һесаб етмәкдән боюн гачырырды. Онун фикринчә һәгиги вә чанлы вәһй — зәкадыр, елә бир вәһй ки, һәр заман вә бүтүн халгларда мөвчуд олмушдур вә индийәдәк мөвчуддур. Библиянын зәкая гаршы гоюлмасы — руһун гуру сөзлә өлдүрүлмәси демәк оларды, зира библиянын бәһс етдийи мүгәддәс руһ биздән кәнарда мөвчуд олан бир шей дейилдир; мүгәддәс руһ мәһз бизим зәкамыздыр. Иман — инсанда зәка оянмасындан башга бир шей дейилдир, буна көрә бүтпәрәстләрин дә иманы ола биләрди. Бу иман васитәсилә, оянмыш зәка васитәсилә инсан илаһиләшир вә сәадәтә чатыр. Буна көрә чәннәт һеч дә ахирәтдә олан бир шей дейилдир, ону бу һәятда ахтармаг лазымдыр; буна көрә диндарларын вәзифәси һәмин чәннәти, йә'ни аллаһ сәлтәнәтини бурада, ер үзүндә гурмагдан ибарәтдир. Ахирәт чәннәти олмадығы кими, ахирәт чәһәннәми дә вә әбәди лә'нәт дә йохдур. Ейнилә дә, инсанын пис әһтирасларындан вә тамаһындан гейри һеч бир иблис ола билмәз. Христос өзү дә бизим кими бир инсан иди, пейғәмбәр вә мүәллим иди вә онун дуалама әсрары ялныз садәчә бир хейратдан ибарәтдир ки, бу заман һеч бир мистика гатгысы олмадан чөрәк ейир вә шәраб ичирләр.

Һәмин бахышлары тәблиғ едәркән Мүнтсер бунлары башлыча олараг, ән ени фәлсәфәнин дә өзү үчүн пәрдә етмәли олдуғу ейни христиан ибарәбазлығы илә пәрдәләйирди. Лакин онун әсәрләриндә әсас йүксәк бид'әт фикри һәр ердә ачыгча мейдана чыхыр вә биз айдын көрүрүк ки, Мүнтсер һәмин библия өртүйүнә, ән ени заманларда Һекелин бир чох шакирдләриндән хейли аз әһәмиййәт вермишдир. Һалбуки мүасир фәлсәфәни Мүнтсердән там үч әсрлик мүддәт айырыр.

Мүнтсерин сияси доктринасы һәмин ингилаби дини бахышларла сых яхын иди вә, Мүнтсерин теолокиясы о заман һөкм сүрән тәсәввүрләрин чәрчивәсиндән кәнара чыхдығы кими, һәмин доктрина о заман билаваситә мөвчуд олан ичтимаи вә сияси мүнасибәтләрин чәрчивәсиндән чох кәнара чыхырды. Мүнтсерин дини

фәлсәфәси атеизмә яхынлашдығы кими, онун сияси програмы да коммунизмә яхын иди вә һәтта феврал ингилабы әрәфәсиндә бир чох мүасир коммунист секталары, XVI әсрдә Мүнтсерин ардычылларынын малик олдуғу зәнкин нәзәри ҹәббәханая малик дейилди. О заманкы плебейләрин тәләбләри мәҹмуу олмагдан даһа чох о заман һәмин плебейләр ичәрисиндә ениҹә инкишаф етмәйә башлаян пролетар үнсүрләринин азад олунмасы шәртләринин ирәлиҹәдән даһиянә бир сурәтдә дуюлмасы демәк олан һәмин програм, килсәни өз илкин вәзиййәтинә гайтармаг йолу илә вә илк христианлыг адланан, һәгигәтдә исә тамамилә ени олан бир килсәйә зидд чыхан бүтүн тә'сисатлары арадан галдырмаг йолу илә ер үзүндә дәрһал аллаһ сәлтәнәти — пейғәнбәрләрин габагҹадан хәбәр вердикләри мин иллик сәлтәнәт — ярадылмасыны тәләб эдирди. Лакин аллаһ сәлтәнәти дедикдә Мүнтсер башга бир шейи дейил, мәһз элә бир иҹтимаи гурулушу нәзәрдә тутурду ки, орада даһа нә синфи фәргләр, нә хүсуси мүлкиййәт, нә дә тәкләнмиш олан, ҹәмиййәтин үзвләринә гаршы дуран вә онлара ябанчы олан дөвләт һакимиййәти мөвҹуд олмаяҹагдыр. Бүтүн мөвҹуд һакимиййәтләр, әкәр ингилаба табе олмасалар вә она гошулмасалар, деврилмәлидирләр, бүтүн һасилат вә әмлаклар үмуми мүлкиййәт олур, ән мүкәммәл бәрабәрлик ярадылыр. Бунларын һамысыны бир тәк бүтүн Алманияда дейил, бүтүн христианлыг аләминдә дә һәята кечирмәк үчүн иттифаг тә'сис этмәк лазымдыр; князлара вә задәканлара кәрәк тәклиф эдилсин ки, һәмин иттифага гошулсунлар; әкәр онлар буну этмәсәләр, онда иттифаг илк фүрсәтдә онлары силаһ күҹү илә йыхмалы вә я мәһв этмәлидир.

Мүнтсер дәрһал һәмин иттифагы тә'сис этмәйә башлады. Онун моизәләри кетдикҹә даһа атәшин вә ингилаби олурду. О даһа кешишләрин үстүнә дүшмәклә кифайәтләнмәйәрәк, эйни бир эһтирасла князларын, задәканларын вә патрисиләрин дә үстүнә дүшүрдү, мөвҹуд зүлмү гәзәбли сөзләрлә тәсвир эдирди вә иҹтимаи-республика бәрабәрлийинин мин иллик сәлтәнәти һаггындакы өз фантастик тәсвирини она гаршы гоюрду. Мүнтсер эйни заманда далбадал ингилаби памфлетләр бурахырды, һәр тәрәфә өз эмиссарларыны көндәрирди, өзү дә Алштедтдә вә онун әтрафларындә иттифаг тәшкил этмәйә башламышды.

Бу тәблиғатын илк нәтиҹәси олараг Алштедт яхынлығында Меллербахдакы мүгәддәс Мария килсәси ашағыдакы әһкам әсасында учурулду: «Онларын мә'бәдләрини учурун, бунларын сүтунларыны йыхын, онларын бүтләрини яндырын, чүнки сиз мүгәддәс ҹамаатсыныз» (Бешинчи китаб, 7-ҹи фәсил, 6). Саксония князлары, һәйәҹана сон гоймаг үчүн өзләри Алштедтә кәлдиләр вә Мүнтсерин гәсрә чағырылмасыны әмр этдиләр. Бурада Мүнтсер элә бир моизә этди ки, онлар, Мүнтсерин «һарын яшаян виттенбергли вүҹуду» адландырдығы Лүтердән һеч белә бир моизә эшитмәмишдиләр. Мүнтсер Әһди-ҹәдидә истинад эдәрәк тә'кид

эдирди ки, аллаһсыз һөкмдарлар, хүсусән инҹили бид'әт адландырыб писләйән кешишләр вә раһибләр мәһв эдилсинләр. Аллаһсызларын яшамаға һаггы йохдур, онлар ялныз сечмә шәхсләрин мәрһәмәти илә яшая биләрләр. Әкәр князлар аллаһсызлары гырмасалар, аллаһ гылынҹы онларын әлиндән алар, *зира гылынҹын күҹү бүтүн иҹмаындыр*. Сәләмчилийин, оғурлуғун вә сойғунчулуғун башлыҹа мүгәссирләри князлар вә задәканлардыр; онлар бүтүн мәхлугаты: судакы балыглары, һавадакы гушлары, торпагда битән бүтүн биткиләри мәнимсәйирләр. Бунун үстүндән дә онлар йохсуллара: оғурлама әһкамыны тәблиғ эдирләр. Өзләри исә әлләринә кечәни гармалайырлар, кәндлини вә сәнәткары гарәт эдирләр, онларын дәрисини союрлар; кәндли вә сәнәткар ән ҹүз'и бир хәта этдикдә, ону дәрһал дар ағаҹындан асырлар, доктор Лүгнер* исә бүтүн бунлара дейир: амин.

«Йохсулун ағалара дүшмән олмасына ағалар өзләри мүгәссирдирләр. Ағалар иғтишашын сәбәбләрини арадан галдырмаг истәмирләр; бәс ән нәһайәт нә йолла әмин-аманлыг ярана биләр? Эй әзиз ҹәнаблар, аллаһ-таала дәмир әса илә көһнә кузәләри яхшыҹа гырыб төкәҹәкдир! Сизә доғрудан дейирәм, мән халгы иғтишаша галдыраҹағам. Әлвида!» (Мүгайисә эт: Тсиммерман. «Кәндли мүһарибәси», II һиссә, сәһ. 75[58]).

Мүнтсер өз моизәсини чап этдирди. Бунун ҹәзасы олараг онун Алштедтдәки мәтбәәчиси һерсог Иоһанн Саксонскинин әмрилә өлкәни тәрк этмәли олду, Мүнтсерин өзүнүн бүтүн әсәрләри барәсиндә исә э'лан эдилди ки, бунлар Веймарда һерсог һөкумәтинин сензурасындан кечмәлидир. Лакин Мүнтсер бу әмрә әһәмиййәт вермәди. О, дәрһал империя шәһәри Мүлһаузендә сон дәрәҹә гиямчы бир әсәр[59] чап этдирди; һәмин әсәрдә Мүнтсер халга мүраҹиәтлә дейирди: «ярылмыш һасарын ярығыны элә кенишләндирмәк лазымдыр ки, бу гәдәр кафирлик эдиб аллаһы алабәзәк бир инсанчығаза дөндәрмиш олан бизим тәкәббүрлү ағаларын нә олдуғуну бүтүн дүня көрүб баша дүшә билсин». Мүнтсер һәмин әсәри бу сөзләрлә гуртарырды:

«Бүтүн дүня бөйүк бир сарсынты гаршысындадыр; элә бир мә'рәкә гопаҹагдыр ки, аллаһсызлар девриләҹәк, алчалдылмыш оланлар исә йүксәләҹәкләр».

«Күрзлү Томас Мүнтсер» әсәрин баш вәрәгиндә эпиграф олараг бу сөзләри вермишди:

«Бил ки, мән өз сөзләрими сәнин дилинлә дейирәм, мән сәни бу күн она көрә инсанлардан вә сәлтәнәтләрдән йүксәйә галдырмышам ки, сән дағыдасан, көкүнү кәсәсән, йох эдәсән вә әзәсән, һәмчинин гурасан вә ярадасан. Кралларын, князларын вә кешишләрин гаршысына вә халгын гаршысына дәмир һасар чәкилмишдир. Гой онлар дөйүшә кирсинләр вә гәләбә э'ҹазкар бир сурәтдә гүдрәтли аллаһсыз залимләрин мәһв олмасы илә нәтиҹәләнәҹәкдир».

* Ҹинас вардыр. «Lügner» — «яланчы» демәкдир (Мүнтсер Лүтери нәзәрдә тутур). *Ред.*

Мүнтсерин Лүтерлә вә онун партиясы илә әлагәни кәсмәсинин артыг чохдан мәгамы чатмышды. Лүтер өзү, Мүнтсерин ондан сорушмадан тәтбиг этдийи бир сыра килсә ислаһатларыны гәбул этмәйә мәчбур олду. О, Мүнтсерин фәалиййәтини гәзәблә изләйир вә она мө'тәдил бир реформаторун гәт'иййәтли вә радикал партияя янашдығы бир э'тимадсызлыгла янашырды. Мүнтсер, һәлә 1524-чү илин баһарында филистер алим, чылыз кабинет алими нүмунәси олан Меланхтона язараг ону вә Лүтери тагсырландырырды ки, онлар һәрәкаты гәт'иййән анламырлар. Онлар бу һәрәкаты, библия языларына кор-коруна инанмаг васитәсилә боғмаға чалышырлар вә онларын бүтүн нәзәриййәсини ичәридән гурд емишдир.

«Әзиз гардашлар, көзләмәкдән вә тәрәддүд этмәкдән әл чәкин, вахт чатмыш, яй гапыны алмышдыр. Аллаһсызларла достлуг этмәйин; онлар сөзүн там гүввә илә тә'сир көстәрмәсинә мане олурлар. Өз князларыныза ялтагланмайын, йохса сиз өзүнүз дә онларла бирликдә мәһв оларсыныз. Сиз, эй нәрмә-нәзик китаб алимләри, мәнә гәзәбләнмәйин, мән башга чүр һәрәкәт эдә билмәрәм».

Лүтер дәфәләрлә Мүнтсери диспута чағырмышды; лакин халг гаршысында һәр ан дөйүшә кирмәйә һазыр олан Мүнтсер Виттенберг университетинин янлыш фикирли чамааты гаршысында илаһиййат мүбаһисәсинә кирмәйи зәррә гәдәр арзу этмирди. О, «руһун шәһадәтини али мәктәбин имтиязына» чевирмәк истәмирди. Әкәр Лүтер сәмимидирсә, онда гой өз нүфузундан истифадә эдәрәк, Мүнтсерин мәтбәәчисинин тә'гиб олунмасына вә сенсура гадағанларына сон гойсун ки, мүбаһисә мәтбуатда манеәсиз һәлл эдилә билсин.

Нәтичәдә, Мүнтсерин һәмин ингилаби китабчасы нәшр эдиләндән сонра Лүтер ону ачыгча чуғуллады. Лүтер өз мәтбу мәктубунда — «Гиямчы руһ әлейһинә Саксония князларына мәктубда» Мүнтсери иблис аләти э'лан этди вә князлары ишә гарышмаға, гиям төрәдәнләри өлкәдән говмаға чағырды вә деди ки, онлар тәкчә өз зәрәрли нәзәриййәләрини тәблиғ этмәклә кифайәтләнмирләр, онлар һәмчинин үсян этмәйә вә һакимиййәт нүмайәндәләринә зоракылыгла мүгавимәт көстәрмәйә чағырырлар.

Гияма тәһрик этмәкдә тагсырландырылан Мүнтсер августун бириндә Веймар гәсриндә князларын гаршысында чаваб вермәли иди. Ону нүфуздан салан чох бөйүк фактлар вар иди: онун кизли иттифагынын изинә дүшмүшдүләр, ашкар эдилмишди ки, мә'дән газмачылары вә кәндлиләр арасында бирликләр ярадылмасында онун әли вардыр. Ону сүркүнлә һәдәләдиләр. Алштедтә гайыдан кими о дәрһал хәбәр тутду ки, һерсог Кеорг Саксонски онун әлә верилмәсини тәләб эдир: иттифагын Мүнтсер тәрәфиндән, онун өз әли илә язылмыш мәктублары әлә кечмишди; о һәмин мәктубларда Кеоргун тәбәәләрини инчил дүшмәнләринә силаһлы мүга-

вимәт көстәрмәйә чағырырды. Әкәр Мүнтсер шәһәри тәрк этмәсәйди, шәһәр шурасы ону әлә вермиш олард.

Эйни заманда, кәндлиләр вә плебейләр арасында кетдикчә гүввәтләнән һәйәчан Мүнтсер тәблиғаты үчүн сон дәрәчә әлверишли шәраит ярадырды. Мүнтсерин бу тәблиғаты үчүн анабаптистләр чох гиймәтли акент олдулар. Һәмин сектанын үзвләринин һеч бир мүәййән мүсбәт әһкамы йох иди; онлар бир-бирилә ялныз бүтүн һаким синифләрә гаршы умуми мүхалифәт әсасында вә христианлығын тәкрар гәбулуна даир умуми символ әсасында әлагәдар идиләр, заһид кими сәрт һәят сүрүрдүләр, өз тәшвигатларында йорулмаз, фанатик вә чәсур идиләр, Мүнтсерин әтрафында кетдикчә даһа сых бирләширдиләр. Тә'гиб нәтичәсиндә һәр чүр мүәййән яшайыш ериндән мәһрум эдилмиш олдугларына көрә, онлар бүтүн Алманияны кәзиб долашырдылар, ени нәзәриййәни һәр ердә э'лан эдирдиләр, Мүнтсер һәмин нәзәриййәдә онларын өз тәләбат вә истәкләрини өзләринә изаһ этмишди. Онларын сайсыз-һесабсыз гәдәри ишкәнчә илә өлдүрүлмүшдү, яндырылмыш вә я башга йолла э'дам эдилмишди; лакин һәмин эмиссарларын мәрдлик вә мәтинлийи сарсылмаз иди вә халгын һәйәчаны сүр'әтлә артдығы бир шәраитдә онларын фәалиййәтинин мүвәффәгиййәти сон дәрәчә бөйүк иди. Буна көрә дә Мүнтсер Түринкиядан гачандан сонра һәр ердә һазыр зәмин тапырды вә истәдийи ерә мүрачиәт эдә билирди.

Нүрнбергин яхынлығында, Мүнтсерин әввәлдә кәлдийи[60] бу ердә, о кәләндән тәхминән бир ай әввәл кәндли һәрәкаты еничә башланмышкән ятырылмышды. Мүнтсер бурада кизли тәшвигата башлады; чох кечмәдән элә адамлар мейдана чыхмаға башлады ки, онлар библиянын мәчбури олмадығы вә дини әсрарын һәгиги олмадығы һаггында Мүнтсерин ән чәсарәтли илаһиййат мүддәаларыны мүдафиә эдирдиләр; онлар Христосу садә бир адам, дүнйәви ағаларын һакимиййәтини исә аллаһсызлыг э'лан этдиләр. Лүтер демишди: «Бурада иблис, Алштедтдән кәлмиш бир әчиннә долашыр!». Мүнтсер бурада, Нүрнбергдә Лүтерә өз чавабыны[61] чап этдирди. Мүнтсер Лүтери ачыгча тагсырландырыб дейирди ки, о князлара ялтаглыг эдир вә өз ярымчыглығы илә иртичачы партияя көмәк эдир. Лакин буна бахмаяраг енә дә халг азадлыг әлдә эдәчәк вә о заман доктор Лүтер тәләйә дүшмүш түлкү вәзиййәтиндә олачагдыр. — Шура бу әсәри гадаған этди вә Мүнтсер Нүрнберги тәрк этмәк мәчбуриййәтиндә галды.

О, бурадан Швабия йолу илә Элзаса, Исвечрәйә кетди вә орадан юхары Шварсвалда гайытды; бир нечә ай әввәл бурада, Мүнтсерин анабаптист эмиссарлары тәрәфиндән хейли дәрәчәдә сүр'әтләндирилән үсян баш вермишди. Мүнтсерин бу тәблиғат сәфәри шүбһәсиз ки, халг партиясынын тәшкилинә, онун тәләбләринин дүрүст мүәййәнләшдирилмәсинә вә, нәһайәт, 1525-чи илин апрелиндә умуми үсянын башланмасына артыг дәрәчәдә ярдым

этмишди. Мүнтсерин фәалиййәтинин һәр ики чәһәти бурада хүсусилә габарыг мейдана чыхыр: бир тәрәфдән — халг ичәрисиндәки фәалиййәти; Мүнтсер халга, о заман күтләләрин анладығы еканә дилдә, дини пейғәмбәрлик дилиндә мүрачиәт эдирди; дикәр тәрәфдән — вагифләр арасындакы фәалиййәти, онлара Мүнтсер өзүнүн сон мәгсәдләрини ачыгча дейә билирди. Әкәр Мүнтсер һәлә әввәлләрдә, Түринкияда тәкчә халг ичәрисиндән дейил, һәмчинин дә ашағы руһаниләр ичәрисиндән чыхмыш ән гәт'иййәтли адамлар групуну өз этрафына топлая билмиш вә онлары кизли иттифага башчы эдә билмишдисә, инди о, чәнуб-гәрби Алманияда бүтүн ингилаби һәрәкатын мәркәз симасы олмушду, Саксониядан вә Түринкиядан башламыш Франконияя вә Швабияя, орадан да Элзаса вә Исвечрә сәрһәддинә гәдәр яйылмыш олан бирлийин тәшкилатчысы олур. Инди онун шакирдләри вә иттифагын рәһбәрләри ичәрисиндә биз, чох һиссәси ингилабчы кешишләрдән ибарәт олан там бир сыра Чәнуби Алмания тәшвигатчысы көрүрүк: Валдсхутда Хубмайер, Сүрихли Конрад Гребел, Гриссендә Франс Рабман, Мемминкендә Шаппелер, Лейпһеймдә Якоб Вее, Штутгартда доктор Мантел. Мүнтсер өзү чох заман Гриссендә, Шафһаузен сәрһәддиндә галараг бурадан Кегауну, Клетһауну вә башга ерләри кәзирди. Тәшвишә дүшмүш князларын вә задәканларын һәр ердә бу ени плебей бид'этинә гаршы башладыглары ганлы тә'гибләр ингилаби руһун гүввәтләнмәсинә вә иттифагын даһа сых бирләшмәсинә аз көмәк этмәди. Мүнтсер тәхминән беш ай юхары Алманияда беләә тәблиғат апарды; гәсди һәята кечирмәк вахты яхынлашдыгда исә о, Түринкияя гайытды; орада о өзү үсяна рәһбәрлик этмәк истәйирди вә биз орада онунла енә көрүшәчәйик.

Биз көрәчәйик ки, һәр ики партия рәһбәринин характери вә һәрәкәтләри партияларын өзләринин мөвгеини нечә дүзкүн әкс этдирирди, Лүтерин гәт'иййәтсизлийи, кетдикчә даһа чидди характер алмыш олан һәрәкатын гаршысында онун ваһимәйә дүшмәси вә князлара горхагчасына ялтаглыг этмәси бүркерлийин мүтәрәддид вә икиүзлү сиясәтинә нә гәдәр уйғун иди вә Мүнтсерин ингилаби әзмкарлығы вә гәт'иййәти плебейләрин вә кәндлиләрин ән көзүачыг һиссәси ичәрисиндә нечә өз ин'икасыны тапырды. Фәрг ялныз онда иди ки, Лүтер өз синфинин эксәриййәтинин бахыш вә сә'йләрини ифадә этмәклә кифайәтләндийи вә бунун нәтичәси олараг һәмин синиф ичәрисиндә чох учуз бир шөһрәт газандығы һалда, Мүнтсер, әксинә, плебейләрин вә кәндлиләрин ади тәсәввүрләриндән вә билаваситә тәләбләриндән чох ирәлиләрә кетмишди вә о заманкы ингилабчы үнсүрләрин анчаг сечмә һиссәсиндән партия яратмышды ки, бу партия, Мүнстерин идеялары сәвиййәсиндә дуруб онун кими әзмкарлыг кәстәриркән, үсян этмиш күтләнин һәмишә ялныз чүз'и бир азлығы олараг галырды.

ЭНКЕЛС — МАРКСА

[1853-чү ил майын 24-нә яхын]

...Әрәб язылары һаггында сәнә сөйләдийим китабы дүнән охудум[62]. Китабын һәр сәтриндән кешишин вә библия мүдафиәчисинин өзүнү көстәрмәси ийрәнҹ олса да, китаб марагсыз дейилдир. Мүәллиф гәдим ҹоғрафияда *Киббонун* бир нечә сәһвини тапа билмәсини өзүнүн ән бөйүк гәләбәси һесаб эдир вә бурадан белә нәтиҹә чыхарыр ки, Киббонун теолокиясы да һеч бир шейә ярамаз. Китабын ады беләдир: «Әрәбистанын тарихи ҹоғрафиясы, руһани Чарлз Форстер тәрәфиндән тәртиб эдилмишдир». Китабдан чыхан ән мараглы нәтиҹәләр ашағыдакылардыр:

1. Тарихи-әнбияда Нуһ, Ибраһим вә и. а. кенеалокиясы кими верилән кенеалокия, о заманкы бәдәви тайфаларын өз ләһҹә яхынлығы вә и. а. дәрәҹәсинә көрә верилән чох мүкәммәл бир сияһисидир. Бәдәви тайфалар, мә'лум олдуғу кими, индийәдәк өзләрини Бәни Салид, Бәни Юсиф вә и. а., йә'ни филанкәсин вә филанкәсин оғуллары адландырырлар. Гәдим патриархал гурулушундан доған бу ҹүр адлар ән нәһайәт белә бир кенеалокияя кәтириб чыхарыр. Тарихи-әнбияда көстәрилән гәбиләләр гәдим ҹоғрафиячылар тәрәфиндән чох вә я аз дәрәҹәдә тәсдиг эдилир. Ән ени сәйяһлар исә көстәрирләр ки, бу гәдим адлар, ерли диалектләрә уйғун шәкилдә дәйишилмиш олса да, әксәриййәтлә инди дә мөвҹуд олмагда давам эдир. Бурадан о нәтиҹә чыхыр ки, йәһудиләр өзләри дә бүтүн башгалары кими кичик бир бәдәви тайфадыр, лакин ерли шәраит, әкинчилик вә и. а. үзүндән башга бәдәвиләрлә тоггушмушлар.

2. Әввәлләр бәһс этдийимиз бөйүк әрәб һүҹуму һаггында айдын олур ки, монголлар кими, бәдәвиләр дә вахташыры һүҹумлар эдирмишләр. Ассур вә Бабил сәлтәнәтләри сонралар Бағдад хилафәтинин мейдана кәлдийи эйни ердә бәдәви тайфалар тәрә-

финдән ярадылмышдыр. Бабил сәлтәнәтинин баниләри олан халдейләр һәлә инди дә һәмин ердә эйни Бәни Халид ады илә яшамагдадырлар. Бөйүк Нейнәва вә Бабил шәһәрләри дә, чәми үч йүз ил бундан әввәл әфган вә я татар тайфаларынын һүчуму нәтичәсиндә Ост-Һинддә нәһәнк Агра, Деһли, Лаһор, Муттан шәһәрләринин яранмасы кими сүр'әтлә яранмышдыр. Беләликлә, ислам һүчуму хүсуси бир шей олмаг характерини хейли дәрәчәдә итирир.

3. Әрәбләрин отураг һәят сүрдүкләри ердә, чәнуби-гәрбдә, — онлар да, көрүнүр, мисирлиләр, ассурлар вә и. а. кими мәдәни бир халг олмушлар; буну онларын тикилиләри сүбут эдир. Бу да ислам һүчумуна аид бир чох шейи изаһ эдир. Дини уйдурмалара кәлдикдә, гәдим, әрәб милли монотеизм ән'әнәсинин (Америка һиндиләриндә олдуғу кими) үстүн олдуғу — һәм дә йәһуди монотеизми онун анчаг *кичик бир һиссәчийидир*, гәдим чәнуби әрәб языларындан — бу гәдим языларда мә'лум олур ки, *һәр бир* дини һәрәкат кими, Мәһәммәдин дини ингилабы да, көрүнүр, *формал бир реаксия*, заһирән көһнәлийә, садәйә гайытмаг демәк имиш.

Инди мәнә тамамилә айдындыр ки, йәһудиләрин мүгәддәс китаб дейилән китабы гәдим әрәбләрин дини вә гәбилә ән'әнәләринин гейд олунмасындан башга бир шей дейилдир вә бу ән'әнәләр, йәһудиләрин тайфа э'тибарилә өзләринә гоһум олан, лакин көчәри һалда галан өз гоншуларындан һәлә әввәлләр айрылмалары нәтичәсиндә дәйишдирилмишдир. Фәләстинин әрәбләр тәрәфдән сәһра илә, бәдәвиләр өлкәси илә әһатә эдилмиш олмасы язынын мүстәгиллийинә сәбәб олмушдур. Лакин гәдим әрәб язылары, ән'әнәләри вә гуран[63], һабелә бүтүн нәсилләрин бу гәдәр асанлыгла айдынлашдырылмасы вә и. а., — бунларын һамысы сүбут эдир ки, әсас мәзмун әрәб вә я, даһа доғрусу, үмум семит мәзмуну олмушдур, бу да биздәки Эдда кими вә гәһрәманлар һаггындакы алман рәвайәтләри кимидир.

Сәнин *Ф. Э.*

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

2 июн 1853-чү ил

...Йәһудиләр вә әрәбләр һаггындакы мәктубуну бөйүк марагла охудум. Һәм дә: 1) Бүтүн шәрг тайфаларында тарихин лап әввәлләриндән онларын бир һиссәсинин отураглығы илә дикәр һиссәсинин давам этмәкдә олан көчәрилийи арасында *умуми* бир нисбәт көрмәк мүмкүндүр. 2) Мәһәммәдин заманында Авропадан Асияя тичарәт йолу чох дәйишилмишди вә Һиндистан вә и. а. илә тичарәтдә әввәлләр артыг дәрәчәдә иштирак эдән Әрәбистан шәһәрләри тичарәт чәһәтдән тәнәззүлдә иди; бу да, әлбәттә, тәкан вермишди. 3) Динә кәлдикдә, бу мәсәләни, асанлыгла чаваб верилә биләчәк белә бир үмуми мәсәләдән ибарәт этмәк олар ки, нә сәбәбә Шәрг тарихи динләр тарихи *шәклини алыр*?

Шәрг шәһәрләринин яранмасы мәсәләси һаггында, гоча Франсуа Берн'енин (о доггуз ил Өврәнкзибин һәкими олмушдур): «Бөйүк Моғол торпагларынын тәсвирини верән сәяһәтләр вә и. а.» адлы китабындан даһа парлаг, даһа ә'яни вә даһа көркәмли һеч бир шей йохдур. О, һәрби ишин вәзиййәтини, бу бөйүк ордуларын әрзаг тәчһизатынын тәшкилини дә вә и. а. чох яхшы тәсвир эдир. Бу барәдә о бунлары да дейир:

«Башлыча ери сувари тутур, ордунун архасынча кедән бүтүн хидмәтчиләр вә тачирләр әсл дөйүшчүләрлә гарышдырылмаса, пияда, дейилдийи гәдәр дә чох дейилдир. Әкәр һамы һесаба алынарса, онда йәгин ки, һөкмдарын архасынча кедән тәк бирчә ордуда ики йүз вә үч йүз мин адам көтүрмәк дүзкүн олар; мәсәлән, һөкмдарын пайтахты узун мүддәтә тәрк этдийи күман эдилән һалларда, бә'зән ордуда даһа чох адам олур. Лакин бүтүн бунлар, һәмин ордуларын ардынча сайсыз-һесабсыз чадыр, мәтбәх, кейим, һәр чүр мүхәлләфат вә чох заман һәтта гадын, демәли, һәмчинин фил, дәвә, өкүз, ат, йүк дашыян, ем вә әрзаг кәтирән, һәр чүр тачир вә хидмәтчиләр кетдийини биләнләри тәәччүбләндирмәз; бүтүн бунлар, өлкәнин вәзиййәтинә вә хүсуси идарә гайдасына бәләд оланлара, *һөкмдарын* дөвләтдә *бүтүн торпаг-*

ларын еканә мүлкиййәтчиси олдуғуну вә бунун лабүд нәтичәси олараг, Деһли вә я Агра кими бүтөв *пайтахтларын,* демәк олар, анчаг гошун һесабына яшадығыны вә буна көрә дә һөкмдар бир мүддәтә йүрүшә кетдикдә, онун архасынча кетмәйә мәчбур олдугларыны биләнләрә гәрибә көрүнмәз. Бу шәһәрләр әсла Парисә бәнзәмир, *әслинә бахылса, бунлар* бош сәһрада ярадылан дүшәркәләрдән бир гәдәр абад вә раһатлығы олан *һәрби дүшәркәләрдир*».

Бөйүк Моғолун 400 000 нәфәрлик орду вә и. а. илә Кәшмирә йүрүшү һаггында о белә дейир:

«Бу гәдәр бөйүк бир ордунун, бу гәдәр чох адам вә һейванын йүрүш заманы нечә ейиб-ичә билдийини баша дүшмәк чәтиндир. Буну баша дүшмәк үчүн тәсәввүр этмәк кифайәтдир ки, һиндлиләр әслиндә олдуғу кими, емәк чәһәтдән чох тәләбкар дейилдирләр вә аз бир шейә гане олурлар, бүтүн бу бөйүк сүвари күтләсинин чәтин ки, онда бир вә я һәтта ийирмидә бир һиссәси йүрүш заманы әт ейир. Онлар өзләринин кичери адланан вә бишмиш дүйүнүн тәрәвәзлә гарышығындан ибарәт олуб үстүнә әринмиш яғ төкүлән емәкләри илә кифайәтләнирләр. Сонра нәзәрә алынмалыдыр ки, дәвәләр ишдә чох дөзүмлүдүрләр, ачлыға вә сусузлуға асанлыгла давам кәтирирләр; онлара аз ем лазымдыр вә һәр шей ейирләр. Дүшәркәләрдә сарбанлар дәвәләри әтрафда отламаға бурахырлар вә онлар орада нә тапырларса ону ейирләр. Бундан әлавә, Деһлидә дүканлары олан тачирләр йүрүш заманында да дүкан ачмалыдырлар, хырда алверчиләр дә һәмчинин вә и. а... Нәһайәт емә кәлдикдә, бүтүн бу йохсуллар әтрафдакы кәндләрә дағылырлар ки, орадан бир шей алыб кәтирсинләр вә бундан газансынлар. Онларын ән ади вә әсас мәшғәләси бундан ибарәтдир ки, әрсин кими бир шейлә чөлләрдән гуру от йығыр, ююр вә я чырпыр, сонра да кәтириб ордуда сатырлар...»

Берн'е тамамилә дүзкүн олараг көрә билмишдир ки, бүтүн Шәрг гайдаларынын әсасыны (о, Түркийәни, Ираны, Һиндистаны нәзәрдә тутур) *торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиййәтин олмамасы* тәшкил эдир. Бу исә һәтта шәргин көйләринин дә ачарыдыр...

ЭНКЕЛС — МАРКСА

6 июн 1853-чү ил

... Торпаг мүлкиййәтинин олмамасы доғрудан да бүтүн Шәрги анламаг үчүн бир ачардыр. Бүтүн сияси тарихин вә дин тарихинин әсасы бундадыр. Бәс нәйә көрә Шәрг халглары торпаг үзәриндә мүлкиййәтә, һәтта феодал мүлкиййәтинә кәлиб чыхмамышлар? Мәнә элә кәлир ки, бунун сәбәби башлыча олараг иглимдән вә торпағын характериндән ибарәтдир, хүсусилә дә Бөйүк сәһрадан башламыш Әрәбистан, Иран, Һиндистан вә Татарыстандан кечәрәк Асиянын ән уча дағ массивләринә гәдәр узаныб кедән бөйүк сәһралар золағындан ибарәтдир. Бурада әкинчилик үчүн илк шәрт сүн'и сувармадыр, бу исә я ичмаларын, я әяләтләрин, я да мәркәзи һөкумәтин ишидир. Шәргдәки һөкумәтләрин һәмишә үч идарә саһәси олмушдур: малиййә (өлкә дахилиндә сойғунчулуг), мүһарибә (өлкә дахилиндә сойғунчулуг вә яд өлкәләрин союлмасы) вә ичтимаи ишләр (тәкрар истеһсал гайғысы). Британия һөкумәти Һиндистанда 1-чи № илә 2-чи №-ни тәшкил эдиб бунлары даһа филистер бир шәклә салмыш, 3-чү №-ни исә тамамилә башлы-башына бурахмышдыр, бунун да нәтичәсиндә Һиндистан әкинчилийи мәһв олмагдадыр. Орада азад рәгабәт тамамилә биабырчы бир вәзиййәтдәдир. Торпағын мәһсулдарлығы сүн'и үсулла әлдә эдилирди вә суварма системи позулдугда, бу мәһсулдарлыг дәрһал арадан галхырды; башга йолла анлашыла билмәйән белә бир факт, эввәлләр чох көзәл бечәрилән бүтөв саһәләрин инди башлы-башына бурахылмасы вә бош галмасы факты (Палмира, Петра, Йәмәндәки хәрабәликләр вә Мисирдә, Иранда вә Һиндистанда бир сыра ерләр) бунунла изаһ олунур. Һабелә йүз илләр бою өлкәни адамсыз гоймаг вә онун мәдәниййәтини мәһв этмәк үчүн дағыдыб виранэдичи бирчә мүһарибәнин кифайәт олмасы факты да бунунла изаһ олунур. Фикримчә, Мәһәммәддән эввәлки дөврдә чәнуби Әрәбистан тичарәтинин мәһв эдилмәси дә

бу чүр һадисәләр сырасына аиддир ки, буну да сән тамамилә һаглы олараг Мәһәммәд ингилабынын ән мүһүм чәһәтләриндән бири һесаб эдирсән. Мән христиан эрасынын илк алты әсринин тичарәт тарихинә яхшы бәләд олмадығыма көрә фикир еридә билмәрәм ки, үмум дүнянын мадди шәраити Ирандан кечиб Гара дәнизә кедән вә Иран көрфәзиндән кечиб Сурияя вә Кичик Асияя кедән тичарәт йолуну Гырмызы дәниздән кечән тичарәт йолундан үстүн тутмаға мәһз нә дәрәчәдә мәчбур этмишдир. Лакин һәр һалда белә бир чәһәт аз рол ойнамамышдыр ки, Сасаниләрин гайдая салынмыш Иран сәлтәнәтиндән карванлар нисбәтән тәһлүкәсиз кечиб кедирди, һалбуки 200-чү илдән 600-чү иләдәк Йәмән, демәк олар, һәмишә һәбәшләрин әсарәтиндә олмушдур вә онлар бу өлкәни ишғал эдиб соймушлар. Һәлә ромалылар заманы чичәкләнән чәнуби Әрәбистан шәһәрләри VII әсрдә виранә галмыш хәрабәликләрә чеврилмишди. Гоншу бәдәвиләр бу 500 ил әрзиндә бу шәһәрләрин мәншәи һаггында халис мифик, әфсанәви дастанлар яратмышлар (бах: гуран вә әрәб тарихчиси Нәваири), бу шәһәрләрдәки язылар үчүн ишләдилән әлифба исә, демәк олар, гәт'иййән мә'лум дейилди, һәрчәнд *башга бир әлифба йох иди*, белә ки, әслиндә һәр чүр *язы* унудулмушду. Бу чүр һадисәләр белә бир нәтичә чыхармаг үчүн әсас верир ки, үмуми тичарәт шәраити үзүндән баш верән тәнәззүллә янашы олараг, билаваситә зоракылыгла дағынты да олмушду, буну исә анчаг һәбәшләрин истиласы илә изаһ этмәк олар. Һәбәшләр Мәһәммәддән 40 ил әввәл говулмушдулар; бу, әрәбләрин оянмагда олан милли һиссинин биринчи тәзаһүрү иди, бу һисс, аз гала Мәккәйә кәлиб чатан иранлыларын шималдан этдикләри басгынлар нәтичәсиндә даһа чох чошурду. Мәһәммәдин өзүнүн тарихини өйрәнмәйә мән анчаг бу күнләрдә башлаячағам. Һәләлик мәнә белә кәлир ки, бу тарих отураг олан, лакин кетдикчә даһа чох тәнәззүл эдән шәһәр фәллаһларына гаршы бәдәви реаксиясы характери дашыйыр, бу фәллаһлар исә о заман дини чәһәтдән дә позулма һалында идиләр вә тәбиәтә ситайиш галыгларыны позулмагда олан йәһудилик вә христианлыгла гарышдырырдылар.

Гоча Берн'енин әсәриндәки парчалар доғрудан да көзәлдир. Һәмишә мәтләбдән бәһс эдиб буну көрдүйүнү һеч һисс этдирмәйән гоча, ачыг вә сағлам дүшүнчәли франсыз тәрәфиндән язылмыш бир шейи енидән охумаг нә гәдәр дә хошдур...

К. МАРКС

КИЛСӘ ӘЛЕЙҺИНӘ ҺӘРӘКАТ. — ҺАЙД-ПАРКДА НҮМАЙИШ

Лондон, 25 июн 1855-чи ил

Тарихин сүбут этмиш олдуғу көһнә бир һәгигәт дейир ки, вахты кечмиш ичтимаи гүввәләр — мөвчуд олмаларынын әсаслары артыг чохдан чүрүмүш олса да, номинал сурәтдә һәлә бүтүн һакимиййәт атрибутларына малик олан вә һәлә өлүмү э'лан эдилмәдән, вәсиййәтнамә ачылыб охунмадан варисләр ирс үстүндә бир-бирләри илә савашдығына көрә енә дә сөнүк яшамагда давам эдән гүввәләр, — чан верәндән әввәл бир даһа өзүнү топлайыр, мүдафиәдән һүчума кечир, мүбаризәдән яйынмаг әвәзиндә өзү мүбаризәйә чан атыр, тарихин ялныз суал алтына алмағ дейил, һәтта чохдан мәһкум этмиш олдуғу шәраитдән ән ифрат нәтичәләр чыхармаға чалышыр. Инкилис олигархиясы инди беләдир. Онун экиз бачысы олан *килсә* дә беләдир. Һәм «юхары», һәм дә «ашағы»[64] инкилис дөвләт килсәси дахилиндә енидән тәшкил этмә йолунда сайсыз чәһдләр эдилир, диссидентләрлә[65] олан фикир ихтилафларыны һәлл этмәк үчүн чәһдләр эдилир ки, бу йолла милләтин кафир һиссәсинә йығчам бир гүввә гаршы гоюлсун, һәмчинин сүр'этлә далбадал дини мәчбуриййәт тәдбирләри көрүлүр. Кечмишдә лорд Эшли ады илә танынмыш олан мө'мин граф Шефтсбери лордлар палатасында кәдәрлә гейд этмишди ки, тәкчә Инкилтәрәдә беш милйон адам бир тәк килсәдән дейил, христианлыгдан да тамамилә узаглашмышдыр. «Compelle intrare»*, — дейә дөвләт килсәси чаваб верир. Һәмин килсә лорд Эшлийә вә онун кими диссидентлик эдән, сектантлыг эдән вә һай-күйчү сахта диндарлара онун йолунда өзләрини ода-көзә вурмаг имканы верир.

Илк дини мәчбуриййәт тәдбири «пивә ганунундан» ибарәт иди, бу ганун базар күнләри ичтимаи әйләнчә ерләринин ачылмасыны гадаған эдир вә ялныз ахшам саат 6-дан 10-а гәдәр ачыл-

* — «Инандыр кәлсин...» (инчил ифадәсидир). *Ред.*

масына йол верирди. Һәмин ганун ичласын ахырында, палата тәгрибән бош олдуғу заман контрабанда йолу илә кечирилмишди, патент системинин тәтбиг олунма мүддәтини узатмағы вә'д этмәклә, йә'ни ири капиталын инһисарыны сахламағы вә'д этмәклә мө'мин чәнаблар Лондондакы бөйүк пивәхана саһибләринин ярдымыны сатын аландан сонра кечирилмишди. Сонра, базар күнү алверинин гадаған эдилмәси гануну ирәли сүрүлдү; бу ганун инди нүмайәндәләр палатасында үчүнчү дәфә охунма мәрһәләсиндән кечмиш вә онун айры-айры маддәләри еничә һәр ики палатанын комиссиясында мүзакирә эдилмишдир. Бу ени мәчбуриййәт тәдбиринә дә ири капиталын ярдымы тә'мин эдилмишди, чүнки базар күнләри анчаг хырда дүканлар алвер эдир, бөйүк магазинләр исә һәмишә, хырда дүканларын базар күнү рәгабәтини парламент йолу илә арадан галдырмаға һазырдыр. Һәр ики һалда биз килсә илә капитал инһисарынын бирликдә гәсд һазырладығыны көрүрүк вә һәр ики һалда дини чәза ганунлары юхары синифләрин вичданыны сакитләшдирмәк үчүн ашағы синифләрә гаршы йөнәлдилмишдир. *Базар күнү алвери һаггындакы ганун* имтиязлы синифләрин базар күнләри мәшғәләләринә әсла тохунмадығы кими, *пивә гануну да* аристократия клубларына әсла тохунмады. Фәһлә синфи әмәк һаггыны шәнбә күнү ахшам алыр. Демәли, базар күнү алвери анчаг фәһлә синфи үчүндүр вә тәк бирчә бу синиф өзүнә лазым олан хырым-хырда шейләри базар күнләри алмаға мәчбурдур. Буна көрә ени ганун ялныз она гаршы чеврилмишдир. XVIII әсрдә франсыз аристократиясы дейирди: бизим үчүн Волтер, халг үчүн килсәдә күндүз ибадәти вә килсә веркиси. XIX әсрдә инкилис аристократиясы дейир: бизим үчүн риякар ибарәләр, халг үчүн христианлыг ишләри. Христианлығын классик мө'минләри күтләнин руһани хиласы үчүн *өзләринә* бәдән әзабы верирдиләр; муасир маарифли мө'минләр өзләринин руһани хиласы наминә *күтләйә бәдән* әзабы верирләр.

Позғун, чүрүйән, кейф һәриси олан аристократиянын килсә илә бу иттифагы, — пивә магнатларынын вә ири инһисарчы алверчиләрин мәнфәәт күдән мурдар нийййәтләриндә өзүнә даяг тапмыш олан бу иттифаг дүнән Һайд-паркда элә бир *күтләви нүмайишә* сәбәб олду ки, «Авропанын биринчи чентлмени» олан IV Кеоргун өлүмү күнүндән бәри Лондон белә бир нүмайиш көрмәмишди. Биз бу нүмайиши әввәлиндән ахырынадәк мүшаһидә этдик вә бу фикирдәйик ки, әкәр: *дүнән Һайд-паркда инкилис ингилабы башланды* — десәк, мүбалиғә этмиш олмарыг. Крымдан кәлән сон хәбәрләр бу *«гейри-парламент»*, *«парламентдән кәнар»* вә *«антипарламент»* нүмайишинә хейли тә'сир көстәрән бир фермент ролу ойнады.

Базар күнү алвери һаггындакы ганунун мүәллифи лорд Роберт Гровнор, онун ганунунун варлылара гаршы дейил, ялныз

йохсуллара гаршы чеврилмиш олдуғу төһмәтинә бу сөзләрлә чаваб верди:

«Аристократия базар күнләри өз нөкәрләрини вә атларыны ишләтмәкдән хейли имтина эдир».

Ќечән һәфтәнин ахырында Лондонда бүтүн биналарын диварларында, *чартистләр* тәрәфиндән бурахылыб ири һәрфләрлә чап эдилмиш ашағыдакы плакаты көрмәк оларды:

«*Базар күнләринә аид ени ганун* гәзет охумағы, үз гырхдырмағы, папирос чәкмәйи, емәйи, ичмәйи вә йохсулларын һәләлик истифадә этдикләри физики вә мә'нәви гиданын вә истираһәтин бүтүн нөвләрини гадаған эдир. Базар күнү наһардан сонра Һайд-паркда *ачыг һавада* пайтахт сәнәткарларынын, фәһләләринин вә дикәр «*ашағы силкләр*» нүмайәндәләринин *митинги* олачагдыр ки, аристократиянын байрам күнү һаггындакы әһкама нечә мө'минликлә рәайәт этдийи вә һәмин күн өз нөкәрләрини вә атларыны ишләтмәмәк үчүн нә гәдәр чанфәшанлыг көстәрдийи йәгин эдилсин. (Бах: лорд Гровнорун нитги.) Митинг саат үчдә, Серпентинанын (Һайд-паркдакы хырда чайын) сағ саһилиндә, Ќенсингтон бағларына кедән йолда чағырылыр. Кәлин, өз арвад-ушагларынызы да кәтирин ки, «*яхшы* синифләрин» онлара көстәрдийи нүмунәдән файдалансынлар!»

Нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, парислиләр үчүн *Лоншан** кими, инкилис haute volée**-си үчүн дә мәһз Һайд-паркда, Серпентина саһилиндәки йол элә бир ердир ки, онлар наһардан сонра, хүсусән базар күнләри орада өз көзәл каретләрини вә кейимләрини көстәрирләр вә өз чохлу лакейләринин мүшайиәти илә ат ойнадырлар. Юхарыдакы плакатдан көрмәк олар ки, кешишләр әлейһинә мүбаризә дә, Инкилтәрәдә һәр һансы бир чидди мүбаризәнин алдығы характери алыр, — йохсулларын варлылар әлейһинә, халгын аристократия әлейһинә, «ашағы» синифләрин «яхшы» синифләр әлейһинә *синфи мүбаризәси* характерини алыр.

Күндүз саат үчдә, көстәрилән ердә, Серпентинанын сағ саһилиндә Һайд-паркын учсуз-бучагсыз чәмәнликләриндә 50 000-э гәдәр адам топлашмышды. Топлашанларын сайы, сол саһилдән адамларын ахыб кәлмәси сайәсиндә яваш-яваш артыб азы 200 000 нәфәрә чатды. Көрмәк олурду ки, нечә онлары бүтөв групларла сыхышдырыб о ян бу яна говурдулар. Орая чохлу мигдарда көндәрилмиш олан констеблләр ачыгча чәһд эдирдиләр ки, митингин тәшкилатчыларыны, Архимедин дүняны алт-үст этмәк үчүн тәләб этдийи шейдән—даяг нөгтәсиндән мәһрум этсинләр. Нәһайәт, чохлу адамдан ибарәт олан бир дәстә мөһкәм сурәтдә бир ердә даянды вә чартист *Блай* сәдр сифәтилә һәмин дәстәнин ортасында азачыг һүндүр бир ерә галхды. Лакин о өз нитгинә башлар-башламаз, полис мүфәттиши Банкс, әлләриндә дәйәнәк ойнадан гырх

* Парис әтрафында кәзинти ери вә ипподромдур. *Ред.*
** — йүксәк чәмиййәти. *Ред.*

нәфәр констеблин башында кәлиб митингдәкиләрә деди ки, парк *кралын* хүсуси мүлкиййәтидир вә бурада митинг кечирмәк олмаз. Гыса бир данышыг башланды вә данышыг заманы Блай сүбут этмәйә чалышды ки, парк ичтимаи мүлкиййәтдир; буна чаваб олараг Банкс деди ки, алдығы мүвафиг әмрә көрә, әкәр Блай өз нийјәтиндә тә'кид этсә, ону һәбсә алмалыдыр. Бундан сонра Блай, зәһмли бир һалда дейинән чамаатын гаршысында учадан деди:

«Ә'лаһәзрәт краличәнин полиси билдирир ки, Һайд-парк краличәнин хүсуси мүлкиййәтидир вә ә'лаһәзрәт краличә өз торпагларыны митингләр кечирмәк үчүн халга вермәк истәмир. Буна көрә дә биз Оксфорд базарына кечәк».

Чамаат истеһза илә: «God save the Queen!»* дейиб ериндән тәрпәнди вә мүхтәлиф йолларла Оксфорд базарына һәрәкәт этди. Лакин бу заман, чартистләрин ичраиййә комитәсинин үзвү Финлени узагдакы бир ағача тәрәф сыхышдырдылар. Онун ардынча кәлән халг бир ан ичиндә ону элә сых вә галын бир даирә ичинә алды ки, полис она яхынлашмаг чәһдиндән әл чәкди.

«Һәфтәдә алты күн бизи әсарәтдә сахлайырлар, — дейә о билдирди, — парламент исә һәфтәнин еддинчи күнүндәки зәррә гәдәр аз олан азадлығы да бизим әлимиздән алмаг истәйир. Олигархлар вә капиталистләр, көзләрини көйләрә дикән кешишләрлә әлбир олмушлар вә халгын Крымда гурбан верилән эвладларынын вичдансызлыгла өлүмә верилмәсинин күнаһларыны өзләринин һесабына дейил, бизим һесабымыза бағышлатмаг истәйирләр».

Биз бу групу тәрк эдиб дикәр група яхынлашдыг; орада натиг ерә сәрилиб өз динләйичиләри гаршысында һәмин үфги вәзиййәтдә нитг сөйләйирди. Гәфләтән һәр тәрәфдән гышгырыг гопду: «Йола, каретләрә доғру!». Артыг бу заман каретләр вә атлылар һаггында һәгарәтли истеһза сәсләри учалмаға башламышды. Шәһәрдән даим ени гүввә алан констебләр орада кәзән чамааты сыхышдырыб йолдан кәнара чыхартды. Онларын бу һәрәкәти нәтичәсиндә элә олду ки, он беш дәгигәлик йолдан артыг бир мәсафәдә, Апслихауздан башламыш Роттенроу хәтти илә Серпентина боюнча Кенсингтон бағларынадәк йолун һәр ики тәрәфиндә адамлар сых сыраларла дүзүлүб дурду. Чамаатын тәхминән үчдә икиси фәһләләрдән, үчдә бири буржуазия нүмайәндәләриндән ибарәт иди, һамы арвад-ушағы илә кәлмишди. Габағында вә далында ливрея кейимли нөкәрләр дуран һүндүр дәбдәбәли каретләрдәки шух леди вә чентлменләрин, нүмайәндәләр палатасы вә лордлар палатасы үзвләринин, гочалмагда олан вә портвейн ичиб гызышмыш атлы чәнабларын, бу начар актйорларын бу дәфә парад һеч ядына да дүшмүрдү. Онлары чәза сырасындан кечирирдиләр. Чох кечмәдән һәр ики тәрәфдән онларын

* — «Худая, краличәни һифз эт!». *Ред.*

үзәринә, һеч бир дилдә инкилис дилиндәки гәдәр чох олмаян йығын-йығын истеһзалы, өткәм вә һәгарәтли сөзләр яғдырылмаға башланды. Концерт тәсадүфи олдуғуна көрә, мусиги аләтләри йох иди. Буна көрә дә хор өз имканларындан истифадә этмәйә мәчбур иди вә вокал мусиги илә кифайәтләнмәли иди. Һәм дә бу гышгырыг, фышдырыг, фит сәси, хырылты, донгулту, нә'рә, чыг-вығ, инилти, гый сәси, тәпик сәси вә гычырты сәсләринин бирләшмәсиндән нә әчайиб бир дәһшәтли концерт әмәлә кәлди! Бу — адамлары дәли эдә билән вә һәтта дашда да дуйғу ояда билән бир мусиги иди. Әсл көһнә инкилис юмору илә узун заман бүрузә верилмәйән чошгун гәзәбин әчайиб бирләшмәси иди: «Go to the church!» («Кедин килсәйә!») — сәсләри айдын сечилә билән еканә сәс иди. Чамааты сакитләшдирмәк үчүн каретдән бир нәфәр леди мө'минанә чилдләнмиш бир дуа китабыны көстәрмәйә башлады. Бунун чавабында: «Give it to read to your horses!» («Ону верин атларыныз охусун!») — дейә мин ағыздан кәлән курултулу бир эксседа гопду. Һәр дәфә, атлар һүркәрәк чилов кәмириб, шыллаг атыб шаха галхдыгда вә өз шух йүкләринин һәятыны тәһлүкәйә салдыгда, мәсхәрә сәсләри даһа бәрк, даһа зәһмли вә сәрт курлайырды. Нәчиб лорд вә ледиләр, о чүмләдән назир вә кизли шура сәдринин арвады графиня Гранвилл каретдән чыхыб өз аяглары илә кетмәйә мәчбур олдулар. Кейимләри, хүсусән энлигыраг шляпалары хүсуси мө'минлик иддиасыны көстәрән һөрмәтли чентлменләр ат үстүндә кәлиб кечдикдә, сакитләшмәк билмәйән сәсләр санки команда илә һәдсиз бир гәһгәһәйә чеврилирди. Һәмин чентлменләрдән биринин даһа сәбри түкәнди. О, Мефистофел кими әдәбсиз бир һәрәкәт эдиб дүшмәнинә дилини көстәрди. Йолун бир тәрәфиндән: «He is a wordcatcher, a parliamentary man! He fights with his own weapons!» («Бу — бошбоғаздыр, парламент үзвүдүр! О өз силаһы илә вурушур!») сөзләри эшидилди. О бири тәрәфдән: «He is a Saint! He is psalm singing!» (« О, мүгәддәсдир! О, дуа охуюр!») — дейә чаваб верилди.

Бу заман шәһәр телеграфы илә бүтүн полис мәнтәгәләринә хәбәр верилди ки Һайд-паркда гиям һазырланыр вә әмр эдилди ки, һәрби әмәлийят мейданына кетсинләр. Бунунла әлагәдар олараг гыса фасиләләрлә полис дәстәләри бир-биринин ардынча кәлиб Апслихауздан Кенсингтон бағларына доғру кедән йолда һәр ики тәрәфдә даянмыш инсан сәдди арасындан кечир вә һәр дәфәдә халг маһнысынын бу сөзләри илә гаршыланырды: «Where are gone the geese? Ask the police!» («Газлар нечә олду? Полисдән сорушун!») һәмин маһны, бу әһвалатдан бир аз әввәл Клеркенуэллдә бир констеблин мәшһур газ оғурлуғу һадисәсинә ишарә иди.

Бу тамаша үч саат давам этди. Ялныз инкилисин ағ чийәри белә бир рәшадәтә гадирдир. Тамаша заманы мүхтәлиф груплар ичәрисиндә белә сәсләр эшидилирди: «Бу ялныз башланғычдыр!» «Бу ялныз илк аддымдыр!» «Биз онлара нифрәт эдирик!» вә и. а.

Фәһләләрин симасында гәзәб ифадәси охуна билиркән, буржуаларын симасында элә худпәсәндчәсинә бир мәмнунлуг тәбәссүмү көрүнүрдү ки, беләсини биз индийәдәк бир дәфә дә көрмәмишдик. Нәһайәт, нүмайишчиләрин һәйәчаны гүввәтләнди. Иштиракчылар әлләриндәки ағачлары галдырыб каретләри һәдәләмәйә башладылар вә сонсуз уғулту бирләшиб бир сәдая чеврилди: «You rascals!» («Сиз әчлафсыныз!»). Әзмли чартистләр вә чартист гадынлар һәмин үч саат әрзиндә күтләләрин арасыны кәзәрәк вәрәгәләр пайладылар; һәмин вәрәгәләрдә ири һәрфләрлә бу сөзләр чап эдилмишди:

«*Чартизмин енидән тәшкили!* Кәлән тәк күнү, июнун 26-да Фрайарстритдә, Докторскоммонс әдәбийят вә элм институтунун бинасында бөйүк үмуми йығынчаг кечириләчәкдир. Йығынчаг пайтахтда чартизми енидән тәшкил этмәк конфрансына нүмайәндәләр сечмәк үчүн чағырылыр. Һамы кәлә биләр».

Лондон мәтбуатынын бөйүк әксәриййәти Һайд-паркдакы һадисәләр һаггында бу кун анчаг гыса хәбәрләр верир. Палмерстонун «Morning Post»-ундан башга һеч бир гәзетдә һәлә баш мәгалә йохдур.

Һәмин орган языр: «Һайд-паркда сон дәрәчә биабырчы вә тәһлүкәли сәһнәләр баш вермишдир: ганун вә ләягәт ачыгча тәһгир эдилмиш, физики зоракылыг көстәрилиб ганунверичи органларын азад фәалиййәти саһәсинә ганунсуз мүдахилә эдилмишдир. Һәмин сәһнәләрин кәлән базар күнү тәкрар олунмасы тәһлүкәсинин гаршысы алынмалыдыр».

Эйни заманда гәзет һәр һалда «фанатик» лорд Гровнору иғтишашларын еканә «мәс'ул» мүгәссири э'лан эдәрәк, ону тагсырландырыб дейир ки, о, «халгда һаглы һиддәт» оятмышдыр. Элә бил ки, парламент лорд Гровнорун ганунуну үч дәфә охуяндан сонра гәбул этмәмишдир! Яхуд, бәлкә бу нәчиб лорд да «физики зоракылыг көстәриб ганунверичи органларын азад фәалиййәтинә» тә'сир көстәрмишдир?

Ҝ. МАРКС

ҜАПИТАЛ, I ч.

[Парчалар[66]]

...Әмтиә истеһсалчылары ҹәмиййәтинин характерик иҹтимаи истеһсал мүнасибәти ондан ибарәтдир ки, бурада әмәк мәһсуллары истеһсалчылар үчүн әмтиәдир, йә'ни дәйәрдир вә бурада belə бир шей формасында айры-айры хүсуси ишләрин бир-биринә мүнасибәти екҹинс инсан әмәйинин мүнасибәти кимидир; белә бир ҹәмиййәт үчүн ән мүнасиб дин формасы абстракт инсан айини олан христианлыгдыр, хүсусән христианлығын буржуазияя мәхсус нөвләри олан протестантизм, деизм вә илахырдыр. Гәдим Асияда, антик дүняда вә и. а. һөкм сүрән истеһсал үсуллары шәраитиндә мәһсулун әмтиәйә чеврилмәси вә, демәли, инсанларын әмтиә истеһсалчысы олмалары табе рол ойнайыр, лакин иҹмa яшайыш тәрзи дағылдыгҹа бу рол даһа чох әһәмиййәт газаныр. Әсл мә'нада таҹир халглар, Эпикурун аллаһлары кими, анҹаг гәдим дүнянын фәзаларында вә я йәһудиләр кими Полша ҹәмиййәтинин мәсамәләриндә яшайырлар. Бу гәдим иҹтимаи-истеһсал организмләри буржуа иҹтимаи-истеһсал организминә нисбәтән мүгайисә эдилмәйәҹәк дәрәҹәдә садә вә айдындыр, лакин бунлар я башга адамларла тәбии-гәбилә әлагәләрини һәлә итирмәмиш фәрди инсанын еткин олмамасы, я да билаваситә ағалыг вә табелик мүнасибәтләри үзәриндә гурулмушдур. Онларын яшайыш шәрти беләдир: әмәйин мәһсулдар гүввәләри ашағы инкишаф сәвиййәсиндәдир, буна уйғун олараг, инсанларын мүнасибәтләри һәятын мадди истеһсал просесинин чәрчивәләри дахилиндә мәһдуддур, демәли, онларын өз араларындакы вә тәбиәтә гаршы бүтүн мүнасибәтләри мәһдуддур. Бу керчәк мәһдудлуг гәдимдә тәбиәтә ситайиш динләриндә вә халг иманларында идеал сурәтдә экс олунур. Керчәк аләмин дини ин'икасы үмумиййәтлә анҹаг о заман йох ола биләр ки, инсанларын күндәлик әмәли һәятдакы мүнасибәтләри онларын бир-бирилә вә тәбиәтлә айдын вә зәкая

уйғун әлагәләриндән ибарәт олсун. Ичтимаи һәят просесинин, йә'ни һәятын мадди истеһсал просесинин гурулушу өз үзериндәки әсрарәнкиз думанлы пәрдәни анчаг о заман атачагдыр ки, бу гурулуш инсанларын азад ичтимаи иттифагынын мәһсулуна чеврилсин вә онларын шүурлу, планауйғун нәзарәти алтында олсун. Лакин бунун үчүн чәмиййәтин мүәййән бир мадди әсасы вә я һәятын бир сыра мүәййән мадди шәртләри лазымдыр ки, бунлар да узун мүддәт давам эдән әзаблы бир инкишаф просесинин тәбии әмәлә кәлмиш мәһсулудур.

Доғрудур, сияси игтисад, дәйәри вә дәйәр кәмиййәтини — кифайәт гәдәр олмаса да — тәһлил этмиш вә бу формаларда кизләнән мәзмуну ашкара чыхармышдыр. Лакин сияси игтисад бир дәфә дә олса һәтта суал вермәмишдир ки, нә сәбәбә бу мәзмун белә бир форма алыр, башга сөзлә десәк, нә сәбәбә әмәк дәйәрдә, әмәйин сәрф олундуғу мүддәт исә, әмәйин өлчүсү олараг, әмәк мәһсулунун дәйәр кәмиййәтиндә ифадә олунур? Инсанын истеһсал просеси үзериндә дейил, истеһсал просесинин инсанлар үзериндә һаким олдуғу бир ичтимаи формасияя мәнсуб олдуглары алынларында язылмыш формуллар сияси игтисадын буржуа дүшүнчәсинә ади бир шей кими, мәһсулдар әмәйин өзү гәдәр тәбии вә зәрури бир шей кими көрүнүр. Буна көрә дә килсә хадимләри христианлыгдан әввәлки динләрә нечә хор бахырдыларса, сияси игтисад да ичтимаи истеһсал организминин буржуазиядан әввәлки формаларына тәгрибән эләчә хор бахыр...

* * *

... Технолокиянын тәнгидли тарихи үмумиййәтлә көстәрәрди ки, XVIII әсрдәки ихтираларын чох азы бу вә я башга бир айрыча шәхсин ихтирасы олмушдур. Лакин индийәдәк белә бир әсәр мөвчуд дейилдир. Дарвин тәбиәт технолокиясы тарихинә, йә'ни биткиләрин вә һейванларын һәятында истеһсал аләтләри ролу ойнаян битки вә һейван органларынын әмәлә кәлмәсинә мараг оятды. Ичтимаи инсанын мәһсулдар органларынын әмәлә кәлмәси тарихи, һәр бир айрыча ичтимаи гурулушун бу мадди базисинин тарихи дә эйни диггәтә лайиг дейилми? Һәм дә бу тарихи язмаг даһа асан олмаздымы? зира, Вико демишкән бәшәр тарихинин тәбиәт тарихиндән фәрги ондадыр ки, бунларын биринчисини биз яратмышыг, икинчисини исә биз яратмамышыг. Технолокия инсанын тәбиәтә гаршы фәал мүнасибәтини, инсанын һәятынын, бунунла бирликдә исә онун ичтимаи һәят шәраитинин вә бу шәраитдән доған мә'нәви тәсәввүрләринин билаваситә истеһсал олунмасы просесини ашкара чыхарыр. Һәтта, бу мадди базиси нәзәрә алмаян һәр бир дин тарихи дә гейри-тәнгидидир. Әлбәттә, мүбһәм дини тәсәввүрләрин ер үзүндә нәдән доғдуғуну тәһлил йолу илә тапмаг, керчәк һәятдакы мөвчуд мүнасибәтләри әсас көтүрүб бу мүнасибәтләрә мүвафиг кәлән дини формалары мүәййән эт-

мәйә нисбәтән чох асандыр. Сонунчу метод еканә материалист методудур вә, демәли, еканә элми методдур. Тарихи просеси нәзәрә алмаян абстракт тәбии-элми материализмин[67] мүдафиәчиләри өз ихтисаслары даирәсиндән кәнара чыхмаг истәдикдә бу материализмин гүсурлары дәрһал онларын абстракт вә идеоложи тәсәввүрләриндә ашкара чыхыр.

* * *

...Әкәр охучу, «Essay on Population» адлы әсәри 1798-чи илдә чапдан чыхан Малтусу хатырласа, мән яда саларам ки, өз илкин формасында бу әсәр Дефодан, сэр Чемс Стүартдан, Таунсенддән, Франклиндән, Уоллесдән вә башгаларындан әхз эдилиб шакирдләрә мәхсус сәтһи вә кешишләрә мәхсус тәмтәраглы бир әдәби оғурлугдан башга бир шей дейилдир вә ичиндә мүстәгил дүшүнүлмүш һеч бир мүддәа йохдур. Бу памфлетин бөйүк курулту салмасына сәбәб ялныз партия мүлаһизәләридир. Франса ингилабы Британия краллығында гызғын мүдафиәчиләр тапды: XVIII әсрдә яваш-яваш һазырланан, сонра исә бөйүк ичтимаи бөһран заманы, Кондорсе вә башгаларынын нәзәриййәсинә гаршы мисилсиз бир чарә олдуғу бөйүк бир курулту вә тәнтәнә илә хәбәр верилән «әһали принсипи» инкилис олигархиясы тәрәфиндән бөйүк шадлыгла гаршыланды, инкилис олигархиясы буну инсанлығын кәләчәк инкишафы үчүн көстәрилән бүтүн сә'йләрин көкүнү кәсән бөйүк бир васитә һесаб эдирди. Өз мүвәффәгиййәтинә лап һейран галан Малтус көһнә схеми башгаларынын әсәрләриндән сәтһи сурәтдә топладығы материалла тәкмилләшдирмәйә вә буна ени бир материал әлавә этмәйә башлады ки, бу ени материал да Малтус тәрәфиндән кәшф эдилмәк дейил, анчаг мәнимсәнилмишди. Ери кәлмишкән дейәк ки, Малтус али инкилис килсәси кешиши олдуғуна бахмаяраг, бир раһиб кими эвләнмәмәйә анд ичмишди. Бу, Кембрич протестант университетиндә fellowship* шәртләриндән бири иди.

«Биз, эвлиләрин коллекия үзвү олмаларына йол вермирик. Әксинә, әкәр бириси эвләнсә дәрһал үзвләр сырасындан харич олмалыдыр» («Reports of Cambridge University Commission», сәһ. 172).

Малтусун бу чәһәти онун башга протестант кешишләриндән яхшы фәргидир, чүнки онлар кешишләрин эвләнмәсини гадаған эдән католик әһкамыны өз үзәрләриндән атмышлар вә «төрәйиб артын» әһкамыны элә үрәкдән гәбул эдиб өзләри үчүн спесифик бир шәриәт вәзифәсинә чевирмишләр ки, һәр ердә әһалинин артмасына һәгигәтән әдәбсиз бир дәрәчәдә баис олур вә эйни заманда «әһали принсипини» фәһләләр ичәрисиндә тәблиғ эдирләр. Характерик чәһәтдир ки, игтисади рәнк верилән күнаһа батмаг

* — үзвлүк. *Ред.*

мәсәләси, Адәмин буғда емәси, «urgent appetite»*, кешиш Таунсенд зарафатјана демишкән «the checks which tend to blunt the shafts of Cupid»**, бу назик мәсәлә протестант теолокијасынын, даһа доғрусу, протестант килсәсинин ҹәнаб нүмајәндәләри тәрәфиндән инһисар алтына алынмышды вә инди дә онларын инһисарындадыр. Орикинал вә һазырҹаваб бир јазычы олан Венесија раһиби Ортес чыхылмагла, «әһали принсипи» тәблиғчиләринин чоху протестант кешишләридир. Мәсәлән: *Bruckner:* «Théorie du Sustême animal», Leyde, 1767; бу әсәрдә әһали һаггындакы бүтүн мүасир нәзәријјә һәртәрәфли гәләмә алынмышдыр; әсәрин јазылмасы идејасыны исә, һәмин мөвзу үзәриндә Кенэ илә өз шакирди ата Мирабо арасындакы өтәри бир мүбаһисә вермишди; сонра кешиш Уоллес, кешиш Таунсенд, кешиш Малтус вә онун шакирди баш кешиш Т. Чалмерс кәлир; биз һәлә in this line*** чызмагарачы хырда кешишләрдән бәһс етмирик. Әввәлләр сијаси игтисадла Һоббс, Локк, Јум кими философлар, Томас Мор, Темпл, Сүлли, де Витт, Норс, Ло, Вандерлинт, Кантилјон, Франклин кими коммерсија вә дөвләт адамлары мәшғул олурдулар, хүсусән сијаси игтисад нәзәријјәси илә Петти, Барбон, Мандевил, Кенэ кими тәбабәтчиләр мәшғул олур вә бу саһәдә чох бөјүк мүвәффәгијјәт көстәрирдиләр. Һәлә XVIII әсрин орталарында, өз заманәсинин көркәмли игтисадчысы олан кешиш ҹ-б Такер гарын мәсәләсилә мәшғул олдуғу үчүн үзр истәјир. Сонралар исә, мәһз «әһали принсипи» мејдана кәлдикдә протестант кешишләринин сону чатды. Әһалини сәрвәтин әсасы һесаб едән вә кешишләрин Адам Смит кими барышмаз дүшмәни олан Петти бу түркәчарәчиләрин мејдана чыхаҹағыны санки ирәличәдән һисс едәрәк дејир:

«Һүгуг—адвокатларын аҹындан өлдүкләри ердә ән чох тәрәгги етдији кими, дин дә кешишләрин нәфсинин ән чох өлдүрүлдүјү ердә ән чох тәрәгги едир».

Буна көрә дә Петти протестант кешишләринә мәсләһәт көрүр ки, апостол Павел кими һәрәкәт едиб евләнмәјәрәк «нәфсләрини өлдүрмәк» истәмирләрсә, онда

«*һеч* олмаса мөвҹуд мәһәллә килсәләринә (benefices) лазым олаҹағындан артыг кешиш төрәтмәсинләр («not to breed more Churchmen»); јә'ни Инкилтәрәдә вә Уелсдә ҹәми 12 000 мәһәллә килсәси варса, 24 000 кешиш төрәтмәк ағыллы бир иш олмазды («it will not be safe to breed 24 000 ministers»), зира әли бошда галан 12 000 кешиш һәмишә өзүнә рузи ахтараҹагдыр вә буну онлар анҹаг белә бир асан васитә илә тапа биләрләр: онлар кәрәк халгын ичәрисинә кедиб ону баша салсынлар ки, әлиндә мәһәллә килсәси олан бу 12 000 кешиш инсанлары бәдбахт едир, онлары аҹлыға дүчар едир, онлара

---

* — «гаршысы алынмаз нәфс». *Ред.*

** — «Купидонун охларыны күтләшдирә биләҹәк маниәләр». *Ред.*

*** — ејни мәсләкдән олан. *Ред.*

эйри йол көстəрирлəр вə бу йол илə кедəн инсанлар кедиб чəннəтə чата билмəйəчəклəр.» (*Petty:* «A Treatise on Taxes and Contributions». London, 1667, сəh. 57).

Адам Смитин өз заманындакы протестант кешишлəринə мүнасибəтини ашағыдакы hадисə көстəрир. Норвичли инкилис епископу доктор hорн «A Letter to A. Smith, LL. D. On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians» əсəриндə, — 4-чү нəшри, Oxford 1784, — А. Смитə hүчум эдир, чүнки А. Смит Стрəэнə яздығы бир ачыг мəктубда «өз досту Давиди (йə'ни Юму) мумиялайыр», Юмун өлүм ятағында Лукианы охумагла вə вист илə əйлəндийини чамаата нағыл эдир, həтта чəсарəт эдиб языр:

«Юмун истəр сағлығында, истəрсə вəфатындан сонра мəн həмишə ону зəиф инсан тəбиəтинин йол верə билəчəйи гəдəр там мүдрик вə хошəмəл бир инсан нүмунəси hесаб этмишəм».

Епископ hиддəтлə дейир:

«Мөhтəрəм чəнаб, сизин тəрəфиниздəн яхшы бир həрəкəтдирми ки, дин адланан həр шейə сөнмəз нифрəт бəслəмиш олан вə əлиндəн кəлсəйди həтта дин кəлмəсинин өзүнү вар гүввə илə инсанларын зеhниндəн силиб атмаға чалышан бир шəхсин характерини вə яшайыш тəрзини бизə там мүдрик вə хошəмəл бир шей кими гəлəмə верирсиниз?» (енə орада, сəh. 8). «Лакин, эй həгигəт тəрəфдарлары, мə'юс олмайын, атеизм əбəди дейилдир» (енə орада, сəh. 17). Адам Смит о гəдəр «бəдəмəл кафирдир («the atrocious wickedness») ки, өлкəдə атеизм тəблиғ эдир (мəhз өзүнүн «Theory of moral sentiments» əсəрилə)... Биз сизин фитнəлəринизи билирик, чəнаб доктор! Истəдиклəринизи яхшы дүшүнмүшдүнүз, амма бу дəфə hесабда янылмышсыныз. Давид Юмун тимсалында сиз көстəрмəк истəмишдиниз ки, атеизм руhдан дүшəнə еканə даяг («cordial») вə өлүм дəhшəтинə гаршы еканə падзəhрдир... Онда Бабил хəрабəлəринə фəрəhлəнин, гəддар чани Фир'ону алгышлайын!» (енə орада, сəh. 21, 22).

А. Смитин ардычыл динлəйичилəриндəн бири онун вəфатындан сонра языр:

«Смитин Юмла достлуғу... онун христиан олмасына мане олду... О həр шейдə Юмун дедийинə инанырды. Юм она десəйди ки, ай яшыл пендирдир, она да инанарды. Бу сəбəбдəн дə о, Юмун дедийинə инанырды ки, аллаh вə мө'чүзə йохдур... О өз сияси принсиплəринə көрə республикачылыға яхын иди» («The Bee». By James Anderson. 18 чилд. Edinburgh, 1791—1793, III ч., сəh. 166, 165).

Кешиш Т. Чалмерс бу фикрə кəлир ки, А. Смит «гейри-мəhсулдар фəhлəлəр» категориясыны садəчə гəрəзлə, мəhз протестант кешишлəрини нəзəрдə тутуб уйдурмуш вə онларын илаhи бағчасындакы саваб ишлəрини нəзəрə алмамышдыр...

Ф. ЭНКЕЛС

МҮҺАЧИР ӘДӘБИЙЯТЫ

[Икинчи мәгаләдән]

... Бизим бланкистләрин бакунинчиләрлә үмуми чәһәти ондан ибарәтдир ки, онлар ән узаглара кедән, ән ифрат чәрәянын нүмайәндәләри олмаг истәйирләр. Мәһз буна көрә дә, ери кәлмишкән дейәк ки, өз мәгсәдләринин бир-биринә экс олмасына бахмајараг, онлар васитәләр мәсәләсиндә чох вахт бакунинчиләрлә һәмфикир олурлар. Демәли, мәсәлә атеизм барәсиндә һамыдан артыг радикал олмаг үзәриндәдир. Бизим зәманәдә атеист олмаг, хошбәхтликдән, даһа гәрибә бир шей дейилдир. Авропанын фәһлә партияларында атеизм өзлүйүндә айдын бир шейдир, һәрчәнд бә'зи өлкәләрдә о, чох вахт, бир испаниялы бакунинчинин атеизми характериндәдир; һәмин бакунинчи демишдир: аллаһа инанмаг — һәр чүр сосялизмә зиддир, лакин гыз Мәрйәмә инанмаг — тамамилә башга ишдир, она, әлбәттә, һәр бир яхшы сосялист инанмалыдыр. Алман сосял-демократ фәһләләринин бөйүк әксәриййәти һаггында* һәтта demәк олар ки, атеизм онлар үчүн инди артыг кечилмиш бир мәрһәлә олмушдур; бу халис мәнфи ад онлара даһа әсла аид эдилә билмәз, чүнки онлар аллаһа инанмағын инди даһа нәзәри чәһәтдән дейил, әмәли чәһәтдән әлейһинәдирләр; онлар *аллаһы садәчә олараг рәдд этмишләр*, онлар керчәк аләмдә яшайыр вә дүшүнүрләр, буна көрә дә материалистдирләр. Франсада да вәзиййәт эйнилә бунун кимидир. Йох әкәр белә дейилсә, онда чалышыб кечән әсрин көзәл франсыз материалист әдәбийятыны фәһләләр арасында күтләви сурәтдә яймагдан асан нә ола биләр, һәмин әдәбийяты ки, о һәм форма, һәм дә мәзмун чәһәтдән индийәдәк франсыз руһунун ән йүксәк наилиййә-

* Бу мәгаләнин дәрч эдилдийи «Volksstaat» да белә чап эдилмишдир: «Алман сосял-демократ фәһләләри һаггында». *Ред.*

тидир вә, элмин о заманкы сәвиййәси нәзәрә алынса, мәзмунҹа һәлә инди дә сонсуз дәрәҹә йүксәкдә дурур, форма ҹәһәтдән исә һәлә енә дә мисилсиз бир нүмунәдир. Лакин бу, бизим бланкистләрин зөвгинә дүз кәлмир вә онлар өзләринин ән радикал олдугларыны сүбут этмәк үчүн аллаһ, 1793-ҹү илдә олдуғу кими, декретлә ләғв эдилир:

«Гой Коммуна бәшәриййәти кечмиш фәлакәтләрин бу «кабусундан» (аллаһдан), «бәшәриййәтин индики фәлакәтләринин бу сәбәбкарындан» (мөвҹуд олмаян аллаһ—сәбәбкар имиш!) «һәмишәлик азад этсин. — Коммунада кешишләрә ер йохдур; һәр ҹүр дини тәблиғ, һәр ҹүр дини тәшкилат гадаған эдилмәлидир».

Һәм дә бу тәләб — адамлары par ordre du mufti* атеистләрә чевирмәк тәләби Коммунанын ики үзвү тәрәфиндән имзаланмышдыр, һәмин үзвләрин исә шүбһәсиз кифайәт гәдәр имканлары вар иди йәгин этсин ки, әввәлән, кағызда истәнилдийи гәдәр әмр язмаг олар, амма бунунла һәмин әмрләрин ишдә еринә етирилмәси зәррә гәдәр тә'мин эдилмиш олмаз, икинҹиси исә, тә'гиб — арзу олунмаян э'тигадлары мөһкәмләндирмәкдә ән яхшы васитәдир! Бир шей шүбһәсиздир: бизим заманәмиздә һәлә дә аллаһа көстәриләбиләҹәк еканә хидмәт — атеизми мәҹбури э'тигад символу э'лан этмәкдән вә үмумиййәтлә дини гадаған этмәклә, Бисмаркын «културкампфыны»[68], онун килсә һаггындакы ганунларыны өтүб кечмәкдән ибарәтдир...

---

* — мүфтинин әмри илә, йә'ни юхарыдан кәлән әмрлә. *Ред.*

Ҝ. МАРКС

ГОТА ПРОГРАМЫНЫН ТӘНГИДИ

[Бир парча]

... «*Виҹдан азадлығы!*» Әкәр инди, «културкампф» заманы, либераллара онларын көһнә шүарларыны хатырлатмаг истәйирдиләрсә, буну анҹаг белә бир шәкилдә этмәк оларды: Һәр кәсә өз дини, һабелә ҹисмани еһтияҹларыны өдәмәк үчүн элә бир имкан верилмәлидир ки, полис бу ишә өз бурнуну сохмасын. Лакин фәһлә партиясы бу фүрсәтдән истифадә этмәли вә өзүнүн буна әмин олдуғуну билдирмәли иди ки, буржуа «виҹдан азадлығы» *дини виҹдан азадлығынын* бүтүн мүмкүн олан нөвләринә дөзмәкдән артыг бир шей дейилдир, о, фәһлә партиясы исә, эксинә, виҹданы дини мәвһуматдан азад этмәйә чалышыр. Лакин биздә «буржуа» сәвиййәсини ашмағы истәмирләр[69]...

Ф. ЭНКЕЛС

АНТИ-ДҮРИНГ

[Парчалар[70]*]*

... Христианлыг бүтүн инсанлар үчүн ялныз *бирчә* бәрабәрлик билирди, бу бәрабәрлик илк күнаһ бәрабәрлийи иди ки, бу да христианлығын гуллар вә мәзлумлар дини олмасы характеринә тамамилә уйғун иди. Бунунла бәрабәр христианлыг бир дә, олса-олса, сечмә адамларын бәрабәрлийини гәбул эдирди, лакин бу бәрабәрлик христианлығын ялныз ән илк дөврүндә ирәли сүрүлүрдү. Ени динин илк мәрһәләсиндә дә эмлак үмумилийи изләринин олмасы, һәгиги бәрабәрлик тәсәввүрләриндән даһа чох, тә'гиб эдилән инсанларын бирләшмәси илә изаһ олунур. Кешишлә дүнйәви адам арасында фәрг гоюлмасы чох кечмәдән христиан бәрабәрлийинин бу рүшейміни дә арадан галдырды. — Керманларын гәрби Авропая ахышыб кәлмәси бүтүн бәрабәрлик тәсәввүрләрини йүз илләр үчүн арадан галдырды вә тәдричлә, һәлә о вахтадәк мөвчуд олмаян чох мүрәккәб типли бир ичтимаи вә сияси иерархия яратды. Лакин бу һал эйни заманда гәрби вә мәркәзи Авропаны тарихи һәрәката чәлб этди, бурада илк дәфә олараг йығчам бир мәдәни саһә яратды вә бу саһәдә илк дәфә олараг әсасән милли дөвләтләр системи мейдана кәлди ки, бу дөвләтләр бир-биринә тә'сир көстәрир вә бир-бирини горхуда сахлайырды. Бу йолла элә бир зәмин һазырланмыш олду ки, ялныз бу зәмин үзәриндә сонралар инсан бәрабәрлийиндән, инсан һүгугларындан бәһс эдилә биләрди...

* * *

... Фәрдин суверенлийи өз маһиййәтинчә ондан ибарәтдир ки, «айрыча шәхсиййәт *мүтләг сурәтдә* дөвләт *мәчбурийиәтинә* табе эдилмишдир», лакин бу мәчбуриййәт ялныз, «һәгигәтән тәбии әдаләтә хидмәт этдийи» һалда һагг газаныр. Бу мәгсәдлә «ганунверичилик вә мәһкәмә һакимиййәти» мөвчуд олачагдыр, лакин бун-

лар «бүтүн коллективин әлиндә галмалыдыр», сонра исә, «гошунун вә я дахили тәһлүкәсизлийи тә'мин этмәк үчүн олан һәр һансы бир башга ичра органынын биркә әмәлийятында» өзүнү көстәрән мүдафиә иттифагы олачагдыр, демәли, орду да, полис дә, жандармлар да мөвчуд олачагдыр. Ч-б Дүринг өзүнү артыг бир нечә дәфә гочаг пруссиялы кими көстәрмишдир; бурада исә о, рәһмәтлик назир фон Роховун дедийи кими, «жандармы гәлбиндә кәздирән» нүмунәви пруссиялы илә өз гоһумлуғуну ишдә сүбут этди. Лакин кәләчәйин бу жандармлары индики азғын һейвәрәләр гәдәр тәһлүкәли олмаячаглар. Онлар суверен фәрдин башына һәр нә кәтирсәләр дә, бу фәрд һәмишә *бир шейдә тәсәлли* тапачагдыр: «онун, шәраитә көрә, азад чәмиййәтдән көрәчәйи әдаләт вә я әдаләтсизлик һеч вахт, *тәбии вәзиййәтин* ярада биләчәйиндән *пис* ола билмәз!». Сонра да ч-б Дүринг бизи бир даһа өз лабүд мүәллиф һүгугу илә бүдрәдәрәк бизи үмидвар эдир ки, онун ени дүнясында «әлбәттә, там азад вә һамыя мүйәссәр адвокатлар» мөвчуд олачагдыр. «Инди ихтира эдилән азад чәмиййәт» тәркибчә даһа чох мүхтәлифләшир. Архитекторлар, тачкачылар, әдәбийятчылар, жандармлар вар иди, инди дә адвокатлар мейдана чыхды! Бу «мө'тәбәр вә тәнгиди фикир сәлтәнәти» тамамилә мүхтәлиф динләрин мүхтәлиф сәма сәлтәнәтләринә бәнзәйир, орада диндар һәмишә, бу дүнядакы һәятынын бүтүн ләззәтли чәһәтләрини енидән парлаг бир шәкилдә тапыр. Ч-б Дүринг исә элә бир дөвләтә мәнсубдур ки, орада «һәр кәс өз истәдийи кими чаныны гуртара биләр». Даһа биз бундан артыг нә арзу эдә биләрдик?

Бизим нә арзу этмәйимизин бурада, айдындыр ки, фәрги йохдур. Мәсәлә ондадыр ки, ч-б Дүринг нә арзу эдир. Онунла II Фридрих арасындакы фәрг исә бундадыр ки, Дүрингин кәләчәк дөвләтиндә һеч дә һәр кәс өз истәдийи кими чаныны гуртара билмәз. Бу кәләчәк дөвләтин конститусиясында дейилир:

«Азад чәмиййәтдә кәрәк һеч бир айин олмасын, *чүнки* онун үзвләринин һеч бириндә белә бир ибтидаи ушаг тәсәввүрү йохдур ки, куя тәбиәтин архасында вә я онун үстүндә хүсуси вичудлар вар вә бунлара гурбан вә я дуа илә тә'сир көстәрмәк олар». «Буна көрәдир ки, дүзкүн баша дүшүлән сосялитар систем... мә'нәви чадукәрлийин бүтүн әламәтләрини вә, демәли, айинин бүтүн мүһүм үнсүрләрини *арадан галдырмалыдыр*».

Дин гадаған олунур.

Лакин мә'лумдур ки, һәр бир дин, инсанларын күндәлик һәятында онлара һөкмранлыг эдән харичи гүввәләрин инсанларын бейниндәки фантастик ин'икасындан, ер гүввәләринин көй гүввәләри шәкли алдығы ин'икасдан башга бир шей дейилдир. Тарихин әввәлләриндә бу ин'икасын об'ектләри, һәр шейдән әввәл тәбиәт гүввәләриндән ибарәтдир вә бунлар сонракы тәкамүл заманы мүхтәлиф халгларда ән мүхтәлиф вә чүрбәчүр шәкилдә тәчәссүм этдирилир. Бу илкин просес мүгайисәли мифолокия

васитәсилә — һәр һалда, Һинд-Авропа халглары арасында — изләнәрәк, Һинд ведләриндәки илк тәзаһүрүнә гәдәр арашдырылмыш, онун сонракы инкишафы исә һиндулар, фарслар, јунанлар, ромалылар, керманлар вә, материал чатдығы дәрәҹәдә, һабелә келтләр, литвалылар вә славјанлар арасында әтрафлы тәдгиг эдилмишдир. Лакин чох кечмәдән тәбиәт гүввәләри илә бәрабәр иҹтимаи гүввәләр дә мејдана чыхыр, — инсана гаршы дуран бу гүввәләр инсан үчүн тәбиәт гүввәләри гәдәр јабанчы олур, әввәлҹә онлар кими анлашылмаз олур вә тәбиәт гүввәләри кими ејни бир заһири тәбии зәрурәтлә инсана һаким олур. Әввәлләр јалныз тәбиәтин әсрарәнкиз гүввәләринин экс олундуғу фантастик образлар инди иҹтимаи атрибутлар да кәсб эдир вә тарихи гүввәләрин нүмајәндәләри олур*. Инкишафын сонракы, дикәр пилләсиндә бир јығын аллаһларын тәбии вә иҹтимаи атрибутларынын бүтүн мәҹмуу *ваһид* бир гүдрәтли аллаһа кечир ки, бу да јалныз, абстракт инсанын ин'икасыдыр. Хејли сонракы дөврдә вулгар јунан фәлсәфәсинин тарихән сон мәһсулу олан вә јәһудиләрин там милли аллаһы Јагведә** өз тәҹәссүмүнү тапан монотеизм белә мејдана кәлмишдир. Дин өзүнүн, истифадә үчүн јарарлы олан вә һәр шејә ујғунлаша билән бу шәклиндә, инсанларын онлара һөкмранлыг эдән јабанчы гүввәләрә, тәбиәт вә ҹәмијјәт гүввәләринә мүнасибәтинин билаваситә, јә'ни эмосионал формасы олараг о вахта гәдәр давам эдә биләр ки, инсанлар фе'лән һәмин гүввәләрин һөкмранлығы алтындадырлар. Лакин биз артыг дәфәләрлә көрдүк ки, мүасир буржуа ҹәмијјәтиндә инсанларын өзләринин јаратдыглары игтисади мүнасибәтләр, онларын өзләринин истеһсал этдикләри истеһсал васитәләри јабанчы бир гүввә кими онлара һөкмранлыг эдир. Демәли, идеоложи ин'икас просеси олмаг э'тибарилә, динин һәгиги әсасы јенә дә мөвҹуддур, бу әсасла бирликдә исә онун диндәки ин'икасы да мөвҹуддур. Буржуа сијаси игтисады бу јабанчы гүввәләрин һөкмранлығынын сәбәбијјәт рабитәсини бир гәдәр баша дүшүрсә дә, бундан мәсәлә гәт'ијјән дәјишилмир. Буржуа сијаси игтисады нә үмумијјәтлә бөһранларын гаршысыны алмаг, нә ајрыча бир капиталисти зәрәрдән, чарәсиз борҹлардан вә ифласдан горумаг, нә дә ајрыча бир фәһләни ишсизликдән вә јохсуллугдан хилас этмәк

* Аллаһ образларынын сонралар кәсб этдији бу икили характер, сонралар мифолокијаларда долашыглыг јаранмасына сәбәб олмушдур; биртәрәфли олараг аллаһларда јалныз тәбиәт гүввәләринин ин'икасыны көрмәкдә давам эдән мүгајисәли мифолокија бу сәбәби нәзәрдән гачырмышдыр. Мәсәлән, бә'зи керман тајфаларында мүһарибә аллаһы гәдим Скандинав дили илә Тир, гәдим јухары алман дили илә Сио адландырылыр ки, бу да, демәли, јунанлардакы Зевсә, латынларда Диу-питер әвәзинә ишләнән Јупитерә ујғун кәлир; башгаларында буна Эр, Эор дејилир ки, беләликлә бу, јунанлардакы Аресә, латынлардакы Марса ујғундур.

** Бах: бу мәҹмуә, сәһ. 154. *Ред.*

игтидарында дейилдир. Һәлә енә дә бир мәсәл олараг дейилир: инсанын гәлбиндә — аллаһын әлиндә (йә'ни капиталист истеһсал үсулунун инсана ябанчы гүввәләри әлиндә). Тәкчә идрак, һәтта буржуа сияси игтисадынын идракындан даһа ирәлиләрә вә дәринләрә кетсә дә, ичтимаи гүввәләри чәмиййәтин һөкмранлығына табе этмәк үчүн кифайәт дейилдир. Бундан өтрү, һәр шейдән әввәл, ичтимаи *фәалиййәт* лазымдыр. Бу фәалиййәт баш вердикдә, чәмиййәт истеһсал васитәләринин бүтүн мәчмууну өз әлинә алыб бунлара планауйғун истигамәт вердикдә, беләликлә дә, өзүнү вә өз үзвләринин һамысыны онларын өзләринин яратдыглары, лакин гаршысыалынмаз бир харичи гүввә кими онлара гаршы дуран истеһсал васитәләринин көләлиййиндән хилас этдикдә, демәли, инсан истәдиййини тәкчә гәлбиндә тутмаг дейил, һабелә она малик олдугда, — ялныз о заман диндә индиййәдәк енә экс эдән сон ябанчы гүввә йох олачаг, бунунла бирликдә исә дини ин'икасын өзү дә йох олачагдыр, белә бир садә сәбәбә көрә ки, о заман даһа экс этдириләчәк бир шей олмаячагдыр.

Лакин ч-б Дүринг динин өз әчәли илә өлүб кетмәсини көзләмәк истәмир. О даһа әсаслы һәрәкәт эдир. О лап Бисмаркы да өтүб кечмишдир: о тәкчә католисизмә гаршы дейил, үмумиййәтлә һәр чүр динә гаршы даһа чидди май ганунлары[71] верир; о өз кәләчәк жандармларыны динин үзәринә гысгырдыр, беләликлә, динин бир шәһид шәрәфи газанмасына, бу сурәтлә дә өз өмрүнү узатмасына көмәк эдир. Һара нәзәр салсаг, һәр ердә спесифик Пруссия сосялизми көрүрүк...

Бәрабәрлик — әдаләт. — Белә бир тәсәввүр ки, бәрабәрлик әдаләтин ифадәсидир, мүкәммәл сияси вә ичтимаи гурулуш принсипидир, — бу тәсәввүр там тарихән мейдана кәлмишдир. Ибтидаи ичмаларда бәрабәрлик олмамышдыр, я да айрыча бир ичмаын там һүгуглу үзвү үчүн олдугча мәһдуд даирәдә вә көләликлә бирликдә мөвчуд олмушдур. Антик демократияда да белә олмушдур. Бүтүн инсанларын — юнанларын, ромалыларын вә барбарларын, азад шәхсләрлә гулларын, дөвләт әһли илә харичиләрин, дөвләт вәтәндашлары илә дөвләтин ялныз һимайәчилиййиндән истифадә эдәнләрин вә и. а. бәрабәрлиййини антик дөвр адамы нәинки ағылсызлыг, һәтта чинайәт һесаб эдирди вә бу бәрабәрлиййин христианлыгдакы илк рүшеймләринин тә'гиб эдилмәси ардычыл бир иш иди. — Илк дәфә христианлыгда *бүтүн инсанларын бир күнаһкар кими аллаһ гаршысында мәнфи бәрабәрлиййи* ифадә эдилмишди вә Исанын кәрамәти вә ганы илә күнаһдан силкинмиш аллаһ бәндәләринин даһа мәһдуд мә'нада бәрабәрлиййи билдирилмишди. Бу анлайышларын һәр икиси христианлығын гуллар, дидәркинләр, бинәсибләр, тә'гиб олунанлар вә мәзлумлар дини олмаг ролундан ирәли кәлирди. Христианлыг ғалиб кәлдикдән сонра бу чәһәт арха сырая кечди, һәр шейдән әввәл, диндарларла бүтпәрәстләр, мө'минләрлә кафирләр арасындакы экслик даһа му-

һүм ер тутду. — Шәһәрләрин күчләнмәси вә бунунла бирликдә истәр буржуазиянын, истәрсә пролетариатын чох вә я аз инкишаф этмиш үнсүрләринин күчләнмәси, буржуа һәяты үчүн шәрт олан бәрабәрлик тәләбинин лабүд сурәтдә тәдричлә енидән оянмасына сәбәб олмалы иди, бунунла да әлагәдар олараг пролетарлар сияси бәрабәрликдән ичтимаи бәрабәрлик һасил этмәйә башладылар. Бу һал кәскин шәкилдә илк дәфә — әлбәттә, дини формада — Кәндли мүһарибәсиндә ифадә олунмушду. — Бәрабәрлик тәләбинин буржуа чәһәтинин кәскин шәкилдә, — лакин һәлә үмум бәшәр тәләби шәклиндә, — ифадәси илк дәфә Руссо тәрәфиндән верилмишди. Буржуазиянын бүтүн тәләбләриндә олдуғу кими, бу һалда да пролетариат бир әчәл көлкәси кими буржуазиянын ардынча кедир вә өз нәтичәләрини чыхарыр (Бабөф). Буржуа бәрабәрлийи илә пролетар нәтичәләри арасындакы бу әлагәни даһа әтрафлы шәрһ этмәк лазымдыр...

* * *

... *Тәбиәтин* артыг дүзкүн ин'икасы чәтин ишдир, узун бир тәчрүбә тарихинин мәһсулудур. Тәбиәт гүввәләри ибтидаи адама ябанчы, әсрарәнкиз, әзичи бир шей кими көрүнүр. *Бүтүн* мәдәни халгларын кечдийи мүәййән пилләдә инсан һәмин гүввәләри чанлылашдырма йолу илә онлара алышыр. Мәһз бу чанлылашдырма мейли һәр ердә аллаһлар яратмышдыр, аллаһын варлығынын исбат эдилмәсиндә әсасланылан consensus gentium* да ялныз, зәрури кечид пилләси олмаг э'тибарилә бу чанлылашдырма мейлинин вә, демәли, динин дә үмумилийини сүбут эдир. Тәбиәт гүввәләринин ялныз һәгигәтән дәрк эдилмәси аллаһлары вә я аллаһы ени-ени саһәләрдән говуб чыхарыр (Секки вә онун күнәш системи). Һазырда бу просес о гәдәр ирәлиләмишдир ки, ону нәзәри чәһәтдән баша чатмыш һесаб этмәк олар.

Ичтимаи һадисәләр саһәсиндә ин'икас даһа чәтин бир ишдир. Чәмиййәт, тарихи илкин шәртләрлә бәрабәр игтисади мүнасибәтләрлә, истеһсал вә мүбадилә илә мүәййән эдилир...

---

* — үмуми рә'й. *Ред.*

Ф. ЭНКЕЛС

ТӘБИӘТИН ДИАЛЕКТИКАСЫ

[Айры-айры фәсилләр вә фрагментләр]

КИРИШ

Тәбиәтин мүасир тәдгиги, — гәдим инсанларын натурфәлсәфә саһәсиндәки даһиянә эһтималларына вә әрәбләрин олдугча мүһүм, лакин гейри-мүнтәзәм вә эксәриййәтлә бир нәтичә вермәдән итиб кетмиш кәшфинә экс олараг, мүнтәзәм вә мүкәммәл бир элми инкишафын еканә сәбәби олан бу тәдгиг дә бүтүн ени тарих кими элә бир бөйүк дөврдән башланыр ки, биз алманлар бу дөврү, о заман бизә үз вермиш милли бәдбәхтлийә көрә реформасия адландырырыг, франсызлар ону Ренессанс, италянлар исә — чинквеченто* адландырырлар, лакин бу адлардан һеч бири һәмин дөврүн мәзмунуну тамамилә эһатә этмир. Бу дөвр XV әсрин икинчи ярысындан башланыр. Крал һакимиййәти шәһәрлиләрә архаланараг, феодал задәканларын гүдрәтини гырды вә әслиндә милләтләрә архаланан бөйүк монархиялар дүзәлтди, бу монархияларда исә мүасир Авропа милләтләри вә мүасир буржуа чәмиййәти инкишаф этди; һәм дә шәһәрлиләрлә задәканлар һәлә өз араларында вурушмагда давам эдәркән, алман Кәндли мүһарибәси кәләчәкдә синфи дөйүшләр олачағыны ирәличәдән көстәрди, зира бу мүһарибәдә мейдана атыланлар тәкчә үсян этмиш кәндлиләр дейилди, — бунда даһа һеч бир енилик йох иди, — һабелә кәндлиләрин ардынча мүасир пролетариатын әлдә гырмызы байраглар тутуб әмлакын үмуми олмасыны тәләб эдән сәләфләри көрүндү. Бизанс сүгут эдәркән хилас эдилән әлязмалары вә Рома хәрабәләриндән газылыб чыхарылан антик һейкәлләр гаршысында һейрәтә кәлән Гәрб ени бир аләм — гәдим юнан аләмини көрдү; бу аләмин парлаг образлары гаршысында орта әсрләрин хүлялары йох олуб кетди; Италияда инчәсәнәт мисилсиз дәрәчә

* — һәрфиййән: бешйүзүнчү илләр, йә'ни XVI әср (Интибаһ дөврү). *Ред.*

тәрәгги эдәрәк, санки классик гәдим дөврүн ин'икасы олду вә даһа һеч бир заман бу тәрәггийә чатмаг мүмкүн олмады. Италия, Франса вә Алманияда ени, илк мүасир әдәбийят яранды. Аз сонра бунун ардынча Инкилтәрә вә Испания өз классик әдәбийят дөврүнү кечирди. Көһнә «orbis terrarum»* чәрчивәләри дағыдылды; әслиндә ялныз инди ер күрәси кәшф эдилди вә сонракы дүня тиҹарәти үчүн, сәнәтин мануфактурая кечмәси үчүн тәмәл яранды, мануфактура да мүасир ири сәнаеин башланғыҹ нөгтәси олду. Килсәнин мә'нәви диктатурасы сарсыдылды; керман халгларынын әксәриййәти бу диктатураны ачыгча өз үзәриндән атды вә протестантизми гәбул этди, һалбуки роман халглары арасында һәлә әрәбләрдән кечән вә ени кәшф олунмуш юнан фәлсәфәсиндән гида алан шән бир азад фикирлилик кетдикҹә даһа дәрин көк салмаға башлады ки, бу да XVIII әср материализмини һазырлады.

Бу, бәшәриййәтин о вахта гәдәр көрдүйү бүтүн чеврилишләр ичәрисиндә ән бөйүк бир мүтәрәгги чеврилиш иди, даһиләрә эһтияҹы олан, тәфәккүр, эһтирас вә характер ҹәһәтдән, камиллик вә алимлик ҹәһәтдән даһиләр етирән бир дөвр иди. Мүасир буржуа һөкмранлығынын әсасыны гоян адамлар һәр нә олсалар да, буржуачасына мәһдуд адам дейилдиләр. Әксинә, онлар о заман үчүн характерик олуб маҹәра ахтаран ҹәсарәтли инсанлар руһундан бу вә я башга бир дәрәҹәдә илһам алырдылар. О заман демәк олар һеч элә бир бөйүк адам йох иди ки, узаг сәяһәтләрә чыхмамыш олсун, дөрд вә я беш дилдә данышмасын, бир нечә ярадыҹылыг саһәсиндә парламасын. Леонардо да Винчи бөйүк бир рәссам олмагдан башга, һабелә бөйүк бир риязийятчы, механик вә мүһәндис иди, һәм дә физиканын ән мүхтәлиф саһәләриндә онун мүһүм кәшфләри олмушдур. Албрехт Дүрер нәггаш, гравйор, һейкәлтәраш, архитектор иди, бундан әлавә истеһкам системи кәшф этмишди вә бу системдә бә'зи элә фикирләр варды ки, чох сонралар Монталамбер вә ән ени алман истеһкам нәзәриййәси бу фикирләрдән истифадә этмишдир. Макиавелли дөвләт хадими, тарихчи вә шаир иди, бундан әлавә, ени дөврүн яд олунмаға лайиг биринчи һәрби язычысы иди. Лүтер тәкҹә килсәнин дейил, алман дилинин дә Авки төйләләрини тәмизләди, мүасир алман нәсрини яратды вә XVI әсрин «Марсел'езасы» олуб гәләбәйә инамла долу бир килсә маһнысынын мәтн вә мусигисини яратды. О заманкы гәһрәманлар һәлә әмәк бөлкүсүнүн гулу олмамышдылар, һалбуки биз, әмәк бөлкүсүнүн адамы мәһдуд эдән, биртәрәфлилик әмәлә кәтирән тә'сирини онларын хәләфләриндә чох заман мүшаһидә эдирик. Лакин онларын хүсусилә характерик ҹәһәти бундан ибарәт иди ки, онларын демәк олар һамысы тамамилә өз дөврүнүн мәнафеи илә яшайыр, әмәли мүбаризәдә яхындан иштирак эдир,

* — һәрфиййән: торпаглар даирәси; гәдим ромалыларда дүня, ер күрәси белә адланырды. *Ред.*

бу вә я башга бир партиянын тәрәфдары олур вә бә'зиләри сөз вә гәләмлә, бә'зиләри гылынчла, бә'зиләри дә эйни заманда һәм сөз вә гәләм, һәм дә гылынчла мүбаризә эдирләр. Онлары камил бир инсан эдән мүкәммәл вә мөһкәм ирадә дә бурадан ирәли кәлир. О заман кабинетләрдә отуран алимләр истисна тәшкил эдирдиләр; бунлар я икинчи вә үчүнчү дәрәчәли адамлардан, я да өзүнү ода салмаг истәмәйән эһтиятлы филистерләрдән ибарәт олурдулар.

О заман тәбиәт дә үмуми бир ингилаб шәраитиндә тәдгиг эдилирди вә бу тәдгиг өзү баштан-баша ингилаби руһда иди: ахы бу тәдгиг өзү үчүн һәлә яшамаг һүгугу газанмалы иди. Ени фәлсәфәнин баниләри олан бөйүк италянларла бирликдә, бу тәдгиг дә инквизисия тонгаллары вә зинданларына өз гурбанларыны верди. Характерикдир ки, тәбиәтин сәрбәст өйрәнилмәсини тә'гиб этмәкдә протестантлар католикләри өтүб кечмишдиләр. Сервет ган дөвраныны кәшф этмәйә лап яхынлашдыгы бир заманда Калвин ону яндыртды, һәм дә мәчбур этди ки, ону дири-дири ики саат од үстүндә говурсунлар; инквизисия Чордано Брунону, һеч олмазса садәчә тонгалда яндырмагла кифайәтләнмишди.

Папанын булласыны яндыран Лүтерин бу һәрәкәтини санки тәкрар эдиб тәбиәт тәдгигинин өз мүстәгиллийини билдирән ингилаби бир һадисә Коперникин өлмәз әсәринин[72] нәшр олунмасындан ибарәт иди ки, Коперник бу әсәриндә, тәбиәт мәсәләләриндә килсә авторитетинә, горха-горха вә нечә дейәрләр, анчаг өлүм ятағында икән, мейдан охумушдур. Тәбиәтшүнаслығын теолокиядан азад олмасы тарихи бу замандан башланыр, һәрчәнд ки, бунларын бир-биринә гаршы айры-айры иддиалары инди кечирдийимиз күнләрә гәдәр айдынлашдырылмагда давам эдир вә бә'зи инсанларын зеһниндә һәлә инди дә айдынлашдырылыб баша чатдырылмамышдыр. Лакин бу замандан э'тибарән элмләр дә нәһәнк аддымларла инкишаф эдиб ирәлиләмиш вә бу инкишаф, белә демәк мүмкүнсә, өз башланғыч нөгтәсиндән олан мәсафәнин (заман э'тибарилә) квадраты нисбәтиндә гүввәтләнмишдир. Санки дүняя субут этмәк лазым иди ки, үзви материянын йүксәк мәһсулу олан инсан руһу үчүн, бу замандан э'тибарән, гейри-үзви материянын һәрәкәт ганунуна әкс олан бир һәрәкәт гануну гүввәдәдир.

Тәбиәтшүнаслығын инкишафынын инди башланмыш олан биринчи дөврүндә башлыча иш, әлдә олан материалын өһдәсиндән кәлмәк иди. Бир чох саһәләрдә ән ади шейләрдән башламаг лазым кәлирди. Гәдим замандан Эвклид[73] вә Птолемейин күнәш системи[74], әрәбләрдән онлуг һесаб системи, чәбрин әсаслары, рәгәмләрин индики шәкли вә әлкимя[75] ирс галмышды, — орта әсрләрдәки христианлыгдан исә һеч бир шей галмамышды. Белә бир вәзийййәтдә лабүд олараг ән ибтидаи тәбиәтшүнаслыг — ер ә көй чисимләринин механикасы вә бунунла бирликдә, она

хидмәт едән риязи методларын кәшфи вә тәкмилләшдирилмәси биринчи ер тутду. Бурада бөйүк ишләр көрүлдү. Һәмин дөврүн сон чағында, Нүтон вә Линнейин адлары илә бағлы олан чағында биз көрүрүк ки, бу елм саһәләри мүәййән дәрәчәдә баша чатмышды. Ән мүһүм риязи методлар: аналитик һәндәсә — башлыча олараг Декарт тәрәфиндән, логарифм — Непер тәрәфиндән, диференсиал вә интеграл һесабламалар — Лейбнист вә бәлкә, Нүтон тәрәфиндән әсас е'тибарилә мүәййән едилмишди. Бәрк ҹисимләрин механикасы һаггында да ейни сөзләри демәк олар, зира бу механиканын башлыча ганунлары һәмишәлик олараг айдынлашдырылмышды. Нәһайәт, күнәш системинин астрономиясында Кеплер планетләрин һәрәкәт ганунларыны кәшф етди, Нүтон исә бу ганунлары материянын үмуми һәрәкәт ганунлары нөгтейинәзәриндән ифадә етди. Тәбиәтшүнаслығын башга саһәләри һәтта белә илкин шәкилдә дә мүкәммәлликдән узагда иди. Мае вә газ һалында олан ҹисимләрин механикасы ялныз кечән дөврүн сонларына доғру хейли әһәмиййәтли дәрәҹәдә ишләнмишди*. Астрономиянын әмәли тәләбләри сайәсиндә сон дәрәҹә мүвәффәгиййәтләр газанмыш оптика истисна олмагла, әсл мә'нада физика һәлә ән биринҹи, илк инкишаф пилләләриндән йүксәйә галхмамышды. Кимя флокистон нәзәриййәси васитәсилә әлкимядан енигә азад олмушду[76]. Кеолокия һәлә минералокиянын рүшейм һалындан йүксәйә галхмамышды, буна көрә дә палеонтолокия һәлә һеч мөвҹуд ола билмәзди. Нәһайәт, биолокия саһәсиндә һәлә башлыча олараг һәм ботаника вә зоолокияя, һәм дә анатомия вә әсл физиолокияя аид сон дәрәҹә чохлу материал топламаг вә һәмин материалы илк дәфә системә салмагла мәшғул олурдулар. Һәят формаларыны бир-бирилә мүгайисә етмәкдән, бунларын ҹоғрафи ҹәһәтҹә ер үзүнә сәпәләнмәсини, бунларын варлығы үчүн лазым кәлән иглим шәраитини вә башга бу кими шәраити өйрәнмәкдән һәлә һеч даныш да ола билмәзди. Бурада Линнейин сайәсиндә ялныз ботаника вә зоолокия, демәк олар мүкәммәлләшмишди.

Лакин нәзәрдән кечирилән дөврүн хүсусилә характерик ҹәһәти елә спесифик бир үмуми дүнябахышынын һазырланмыш олмасындан ибарәтдир ки, бунун да мәркәзини *тәбиәтин гәт'иййән дәйишилмәзлийи һаггындакы* тәсәввүр тәшкил едир. Бу бахыша көрә, тәбиәт, һәр һансы бир йолла яранмыш олса да, бир һалдакы мөвҹуддур, бүтүн мөвҹуд олдуғу дөвр әрзиндә һәмишә дәйишмәз һалда галмышдыр. Планетләр вә онларын пейкләри әсрарәнкиз бир «илк тәкан» васитәсилә бир дәфә һәрәкәтә кәтирилдикдән сонра, әзәлдән бәри вә я, һәр һалда, бүтүн шейләр өлүб кедәнә гәдәр, әввәлҹә мүәййән едилән еллипсләр үзрә һә-

---

* Әлязмасынын кәнарында Энкелсин гейди: «Алп дағларындан кәлән селләри низама салмагла әлагәдар олараг Торичелли бу иши көрмүшдү». *Ред.*

рәкәт етмәкдә давам етмишдир. Улдузлар өз ерләриндә әзәлдән һәрәкәтсиз галыб «үмуми чазибә» васитәсилә бир-бирләрини бу вәзиййәтдә сахламышдыр. Ер күрәси әзәлдән вә я ярадылдығы күндән бәри (нөгтейи-нәзәрдән асылы олараг) һеч дәйишилмәдән даим бир чүр галмышдыр. Индики «беш гит'ә» һәмишә мөвчуд олмуш вә ялныз инсан әли илә дәйишдирилән вә я бир ердән башга бир ерә көчүрүлән шейләр истисна олмагла бунларын һәмишә эйни дағлары, дәрәләри вә чайлары, эйни иглими, эйни битки вә һейванлары олмушдур. Битки вә һейван нөвләри мейдана кәләркән һәмишәлик бәргәрар олмуш, бәрабәр бир шей һәмишә өзүнә бәрабәр бир шей доғурмуш, һәм дә Линней бөйүк бир күзәштә кедәрәк, бә'зи ерләрдә чүтләшдирмә сайәсиндә бәлкә дә ени нөвләр мейдана кәлә билдийини эһтимал етмишдир. Заман э'тибарилә инкишаф едән бәшәриййәт тарихинин әксинә олараг, тәбиәт тарихинин ялныз мәкан э'тибарилә кенишләндийи фәрз едилирди. Тәбиәтдә һәр бир дәйишиклийи, һәр бир инкишафы инкар едирдиләр. Әввәлләр бу гәдәр ингилаби олан тәбиәтшүнаслыг бирдәнбирә, башдан-баша элә бир мүһафизәкар тәбиәт гаршысында галмышды ки, бу тәбиәтдә инди дә һәр шей әзәлдә олдуғу кими галырмыш вә һәр шей дүнянын ахырына гәдәр вә я әсрләр бою әввәлки шәклиндә галмалы имиш.

XVIII әсрин биринчи ярысындакы тәбиәтшүнаслыг гәдим юнан дөврүнә нисбәтән өз билийинин һәчми вә һәтта материалын системә салынмасы чәһәтдән нә гәдәр йүксәйә галхырдыса, бу материала идея чәһәтдән йийәләнмәк, тәбиәт һаггындакы үмуми бахыш мә'насында ондан бир о гәдәр кери галырды. Юнан философларынын фикринчә, дүня маһиййәт э'тибарилә хаосдан яранмыш, инкишаф етмиш вә бәргәрар олмуш бир шей иди. Нәзәрдән кечирдийимиз дөврдәки тәбиәтшүнасларын фикринчә исә, дүня донуб галмыш, дәйишмәз бир шей иди, бир чохларынын да фикринчә, бирдән-бирә яранмыш бир шей иди. Элм һәлә дә теолокия ичәрисиндә дәриндән батыб галыр. Элм һәр ердә сон сәбәб олараг, тәбиәтин өзү васитәсилә изаһ едилә билмәйән вә кәнардан вурулан бир тәкан ахтарыб тапыр. Нүтонун тәмтәрагла үмуми чазибә адландырдығы чазибә материянын мүһүм бир хассәси һесаб едилирсә, бәс онда планетләрин өз орбиталары үзрә һәрәкәтинә илк сәбәб олан анлашылмаз танкенсиал гүввә һарадан доғур? Сайсыз-һесабсыз битки вә һейван нөвләри нечә мейдана кәлмишдир? Хүсусән, әзәлдән мөвчуд олмадығы гәт'и мүәййән едилән инсан һарадан мейдана кәлмишдир? Тәбиәтшүнаслыг бүтүн бу кими суаллара чох заман ялныз белә бир чаваб верирди ки, бүтүн бунлара һәр шейин ярадычысы мәс'улдур. Нәзәрдән кечирдийимиз дөврүн әввәлләриндә Коперник теолокия илә видалашыр; Нүтон бу дөврү илаһи илк тәкан фәрзиййәси васитәсилә баша чатдырыр. Нәзәрдән кечирдийимиз дөврдә тәбиәтшүнаслығын галхдығы ән йүксәк үмумиләшдиричи фикир, тәбиәтдә гоюлан

гайдаларын мәгсәдәуйғунлуғу фикриндән, баяғы Волф теолокиясындан ибарәт иди; бу теолокияя көрә, пишикләр она көрә ярадылмышдыр ки, сичанлары есинләр, сичанлар она көрә ярадылмышдыр ки, пишикләр онлары тутуб есинләр, бүтүн тәбиәт исә она көрә ярадылмышдыр ки, ярадычынын һикмәти сүбут эдилсин. О заманкы фәлсәфәнин ән бөйүк хидмәтинин бундан ибарәт олдуғуну э'тираф этмәк лазымдыр ки, өз дөврүндәки тәбии-элми билинкләрин мәһдуд вәзиййәтдә олдуғуна бахмаяраг, йолдан азмамыш, Спинозадан башламыш бөйүк франсыз материалистләринә гәдәр бу фәлсәфә дүняны онун өзү илә изаһ этмәйә вар гүввә илә чалышмыш, бунун әтрафлы сурәтдә тәсдиг олунмасыны исә кәләчәк тәбиәтшүнаслығын өһдәсинә бурахмышдыр.

Мән XVIII әср материалистләрини дә бу дөврә дахил эдирәм, чүнки юхарыда тәсвир эдилән тәбии-элми материалдан әлавә онларын ихтиярында һеч бир башга материал йох иди. Кантын там бир дөвр яратмыш әсәриндән онларын хәбәри йох иди, Лаплас исә онлардан хейли сонра мейдана кәлмишди. Буну да унутмаяг ки, элмин тәрәггиси тәбиәт һаггындакы бу көһнә бахышы тамамилә сарсытмышса да, XIX әсрин бүтүн биринчи ярысы һәлә һәмин бахышын һөкмранлығы алтында галмышдыр вә әслиндә бу бахышы һәлә инди дә бүтүн мәктәбләрдә кечирләр*.

Тәбиәт һаггында бу чүр донуб галмыш бахышы илк дәфә тәбиәтшүнас дейил, философ сарсытды. 1755-чи илдә *Кант* тәрәфиндән язылмыш «Үмуми тәбии тарих вә көй нәзәриййәси» әсәри чыхды. Илк тәкан мәсәләси арадан галдырылды; ер күрәси

---

* Бу бахышлары тәкзиб этмәк үчүн өз элми әсәрләриндә олдугча чохлу гиймәтли материал верән бир адамын һәлә 1861-чи илдә һәмин бахышлара нечә гәт'и тәрәфдар олдуғуну ашағыдакы классик сөзләр айдын көстәрир: «Бизим күнәш системимизин бүтүн механизми, — биз ону анлая биләчәйимиз дәрәчәдә дейә билирик ки, — мөвчуд оланы сахламаға, онун узун мүддәт дәйишмәдән мөвчуд олмасына ярдым эдир. Ән гәдим заманлардан бәри ер үзәриндә һеч бир һейван, һеч бир битки даһа мүкәммәлләшмәдийи вә я үмумиййәтлә башга бир шәклә дүшмәдийи кими, биз бүтүн организмләрдәки пилләләрин ардычыллығында бу пилләләрин бир-биринин *ардынча* дейил, ялныз бир-биринин *янында* кәлдийини көрдүйүмүз кими, бизим өз инсан нәслимиз бәдән чәһәтдән һәмишә эйни шәкилдә галдығы кими, — эйнилә, һәтта эйни бир заманда мөвчуд олан сәма чисимләринин сон дәрәчә мүхтәлифлийи дә бизә ихтияр вермир белә күман эдәк ки, бу формалар ялныз мүхтәлиф инкишаф пилләләридир; әксинә, бүтүн ярадыланлар өзлүйүндә *эйни дәрәчәдә* мүкәммәлдир» (*Mädler, J. H.* «Der Wunderbau des Weltalls oder populäre Astronomie». 5. Aufl. Berlin, 1861, S. 316) [*Медлер. И. һ.* «Популяр астрономия». 5-чи нәшри. Берлин, 1861, сәһ. 316]. (*Гейд Энкелсиндир.*)

Әлязмасынын кәнарында Энкелсин гейди: «Тәбиәтә олан донуг характерли көһнә бахыш, бир там кими көтүрүлән бүтүн тәбиәтшүнаслығы үмумиләшдиричи вә екунлашдырычы бир тәрздә тәдгиг этмәк үчүн зәмин яратмышды: франсыз энсиклопедиячылары һәлә халис механики шәкилдә — бир-биринин янында; — сонра да эйни заманда Сен-Симон вә алман натурфәлсәфи, Һекелин баша чатдырдығы бу натурфәлсәфә». *Ред.*

вә бүтүн күнәш системи заман е'тибарилә *әмәлә кәлмиш* бир шей кими гаршыя чыхды. Тәбиәтшүнасларын бөйүк чохлуғу тәфәккүрә гаршы нифрәт бәсләмәсәйди, — Нүтон буну: физика, метафизикадан өзүнү көзлә! — дейә хәбәрдарлыг шәклиндә ифадә этмишди, — онда онлар Кантын тәкчә бу даһиянә кәшфиндән елә нәтичәләр чыхармалы олардылар ки, бу нәтичәләр онлары долайы йолларла арасы кәсилмәдән йол ахтармаг зәһмәтиндән гуртарарды вә янлыш йолда сәрф олунан күлли мигдар вахт вә әмәйә гәнаәт эдилмиш оларды. Ахы Кантын кәшфиндә бүтүн кәләчәк ирәлиләмәнин башланғыч нөгтәси верилмишди. Әкәр ер күрәси бир заман әмәлә кәлмиш бир шей идисә, онда ер күрәсинин индики кеоложи, чоғрафи, иглим вәзиййәти, ер үзәриндәки биткиләр вә һейванлар да бир заман әмәлә кәлмиш бир шей олмалы иди вә ер күрәсинин ялныз бир-биринин янында ерләшмәк шәклиндә мәкан дахилиндә дейил, һабелә бир шейдән сонра дикәр бир шейин кәлмәси шәклиндә заман дахилиндә дә тарихи олмалы иди. Әкәр бу йолда дәрһал вә гәт'иййәтлә тәдгигат апарылмасы давам этдирилсәйди, тәбиәтшүнаслыг һазыркы замана гәдәр индики вәзиййәтиндән хейли артыг ирәлиләмиш оларды. Лакин фәлсәфә нә кими яхшы шей верә биләрди? Кантын әсәри та арадан узун илләр кечәнә гәдәр, Лаплас вә Һершел бу әсәрин мәзмунуну инкишаф этдиринчәйә гәдәр вә ону этрафлы сурәтдә әсасландырараг, беләликлә дә «небуляр һипотезинин»[77] гәбул олунмасы үчүн тәдричән шәраит һазырлайынчая гәдәр билаваситә нәтичә вермәди. Нәһайәт, сонракы кәшфләр она гәләбә газандырды; бу кәшфләрдән ән мүһүмләри бунлар иди: сабит улдузларын өз һәрәкәтинин мүәййән эдилмәси, фәзада мүгавимәт кәстәрән бир мүһит олдуғунун сүбут эдилмәси, дүня материясынын кимйәви тәркибиндәки эйниййәтин вә Кантын күман этдийи көзәрмиш думан күтләләринин мөвчуд олдуғунун спектр тәһлили васитәсилә мүәййән эдилмәси*.

Лакин шүбһә этмәк олар ки, тәбиәтин садәчә *мөвчуд олмаг* дейил, *әмәлә кәлмә* вә *дәйишилмә* һалында олдуғунун ени чә баша дүшүлмәсинә башга бир тәрәфдән ярдым кәстәрилмәсәйди, тәбиәтшүнасларын әксәриййәти ер күрәсинин дәйишкәнлийи тәсәввүрү илә ер күрәси үзәриндә яшаян организмләрин дәйишмәзлийи нәзәриййәси арасындакы зиддиййәти тезми баша дүшә биләрди. Кеолокия мейдана кәлди вә бир-бириндән сонра әмәлә кәлиб бир-биринин үстүндә ерләшән кеоложи тәбәгәләрин нәинки тәкчә мөвчуд олдуғуну ашкара чыхарды, һәтта бу тәбәгәләрдә галан балыггулагларыны вә өлүб кетмиш һейванларын скелетләрини, инди даһа мөвчуд олмаян биткиләрин көвдәләрини, яр-

* Әлязмасынын кәнарында Энкелсин гейди: «Ер күрәсинин фырланмасына габарманын кәстәрдийи вә енә дә Кант тәрәфиндән кәшф эдилән ләнкиди чи тә'сир дә ялныз инди дәрк олунмушдур». *Ред.*

пагларыны вә мейвәләрини дә тапды. Чәсарәтлә э'тираф этмәк лазым кәлирди ки, үмумиййәтлә көтүрүлән тәкчә ер күрәси дейил, һабелә онун индики сәтһи вә бурада яшаян битки вә һейванларын да заман э'тибарилә тарихи вардыр. Буну әввәлләр хейли һәвәссиз э'тираф эдирдиләр. Ер күрәсиндә баш верән дәйишикликләр һаггында Күв'енин нәзәриййәси сөздә ингилаби, ишдә исә мүртәче бир нәзәриййә иди. Бу нәзәриййә аллаһын каинаты бир дәфәдә яратдығы фикри әвәзинә, онун бир нечә дәфә тәкрар ярадылдығыны ирәли сүрүр вә мө'чүзәдән тәбиәт үчүн мүһүм бир амил ярадырды. Ялныз Лайел ярадычынын шылтаглығы нәтичәсиндә бирдән-бирә баш верән дәйишикликләри ер күрәсинин яваш-яваш дәйишмәсинин тәдричи тә'сири илә әвәз эдәрәк, кеолокияны сағлам дүшүнчәйә әсасланан бир шәклә салды*.

Лайел нәзәриййәси үзви нөвләрин даимилийи фәрзиййәсинә, өзүндән әввәлки нәзәриййәләрин һамысындан даһа аз уйғундур. Ер күрәси сәтһинин вә бурадакы бүтүн һәят шәраитинин тәдричән дәйишилмәси фикри билаваситә организмләрин тәдричән дәйишилмәси вә онларын дәйишилән мүһитә уйғунлашмасы нәзәриййәсинә кәтириб чыхарырды, нөвләрин дәйишкәнлийи нәзәриййәсинә кәтириб чыхарырды. Лакин ән'әнә тәкчә католик килсәсиндә дейил, тәбиәтшүнаслыгда да бөйүк бир гүввәдир. Лайел өзү узун илләр бою бу зиддиййәти көрмүрдү, онун шакирдләри исә бу чәһәтдән ондан да кери галырдылар. Буну ялныз, о заман тәбиәтшүнаслыгда һөкм сүрән әмәк бөлкүсү илә изаһ этмәк олар, зира бу әмәк бөлкүсү үзүндән һәр бир тәдгигатчы өз ихтисас саһәси илә аз-чох кифайәтләнирди вә чох аз тәдгигатчы бүтүн тамы нәзәрдән кечирмәк габилиййәтини көстәрирди.

Бу заман әрзиндә физика ирәлийә доғру чох бөйүк бир аддым атды вә бу аддымын нәтичәләри тәбиәтшүнаслығын бу саһәсиндә там бир дөвр тәшкил эдән 1842-чи илдә демәк олар эйни заманда үч мүхтәлиф адам тәрәфиндән екунлашдырылды[78]. Майер Һейлбронnда вә Чоул Манчестердә истилийин механики гүввәйә вә механики гүввәнин истилийә чеврилдийини сүбут этдиләр. Истилийин механики эквивалентинин мүәййән эдилмәси бу барәдәки бүтүн шүбһәләри арадан галдырды. Эйни заманда пешәкар бир тәбиәтшүнас дейил, инкилис адвокаты олан Гров физикада әлдә эдилән айры-айры нәтичәләр үзәриндә садәчә ишләмәк йолу илә сүбут этди ки, механики гүввә, истилик, ишыг, электрик, магнетизм кими физики гүввә адланан гүввәләрин һамысы вә һәтта

* Лайел бахышынын — һәр һалда өз илк шәклиндә — нөгсаны ондан ибарәт иди ки, бу бахыша көрә, ер үзәриндә тә'сир көстәрән гүввәләр һәм кейфиййәтчә, һәм дә кәмиййәтчә даими гүввә һесаб олунурду. Бу бахыша көрә ер күрәси союмур, ер күрәси мүәййән бир истигамәтдә инкишаф этмир, ер күрәси садәчә тәсадүфи, рабитәсиз бир шәкилдә дәйишилир.

кимйәви гүввә адланан гүввә дә мүәййән шәраитдә, гәт'иййән өз гүввәсини итирмәдән бир-биринә чеврилир вә беләликлә о, физики тәдгигат йолу илә Декартын белә бир иддиасыны бир даһа сүбут этди ки, дүнйада мөвчуд олан һәрәкәтин мигдары дәйишмир. Бунун сайәсиндә мүхтәлиф физики гүввәләр — нечә дейәрләр, физиканын дәйишмәз «нөвләри» — материянын мүхтәлиф шәкилләрә дүшән вә мүәййән ганунлар үзрә бир-биринә кечән һәрәкәт формалары олду. Филан вә филан гәдәр физики гүввәнин мөвчуд олдуғу кими тәсадүфи һаллар элмдән кәнар эдилди, зира бунларын гаршылыглы әлагәси вә бир-биринә кечмәси сүбут эдилди. Әвәлләр астрономийада олдуғу кими, физика да элә бир нәтичәйә кәлиб чыхды ки, бу да һәрәкәт һалында олан материянын әбәди дөвранлыны һөкмән элмин сон нәтичәси кими көстәрирди.

Лавуаз'енин вахтындан вә хүсусән Далтонун вахтындан бәри кимйанын һейрәт эдиләчәк гәдәр сүр'әтлә инкишаф этмәси тәбиәт һаггындакы көһнә тәсәввүрләри башга бир чәһәтдән дә пуч эдирди. О вахта гәдәр йалныз чанлы организмдә әмәлә кәлән кимйәви бирләшмәләрин гейри-үзви йолла әлдә эдилмәси сайәсиндә сүбут эдилди ки, кимйа ганунларынын гейри-үзви чисимләр үчүн нә дәрәчәдә һөкмү варса, үзви чисимләр үчүн дә эйни дәрәчәдә һөкмү вардыр, беләликлә дә һәлә Кантын гәбул этдийи белә бир фикир хейли дәрәчәдә арадан галдырылды ки, куйа гейри-үзви тәбиәтлә үзви тәбиәт арасында әбәди кечилмәз бир учурум вармыш.

Нәһайәт, биоложи тәдгигат саһәсиндә дә кечән әсрин* орталарындан э'тибарән мүнтәзәм сурәтдә тәшкил эдилән элми сәйаһәт вә экспедисийалар, дүнйанын һәр йериндә олан Авропа мүстәмләкәләринин бурада йашайан мүтәхәссисләр тәрәфиндән даһа дүрүст өйрәнилмәси, сонра, үмумиййәтлә палеонтоложийа, анатомийа вә физиоложийанын мүвәффәгиййәтләри, хүсусән микроскоп мүнтәзәм сурәтдә тәтбиг эдилдийи вә һүчейрә кәшф олундуғу замандан э'тибарән бу элм саһәләриндәки мүвәффәгиййәтләр — бунларын һамысы о гәдәр материал топлады ки, мүгайисәли метод** тәтбиг этмәк мүмкүн вә эйни заманда зәрури олду. Бир тәрәфдән, мүгайисәли физики чоғрафийа сайәсиндә мүхтәлиф битки вә һейванларын һәйат шәраити мүәййән эдилди, дикәр тәрәфдән исә мүхтәлиф организмләрин һомоложи органлары бир-бирилә мүгайисә эдилди, һәм дә бунлар тәкчә йеткин вахтында дейил, һабелә бүтүн инкишаф пилләләриндә мүгайисә эдилди. Бу тәдгигат нә гәдәр дәриндән вә нә гәдәр дүрүст апарылырдыса, даими мүәййән эдилмиш үзви тәбиәтин йухарыда көстәрилән донуг системи тәдгигатчыларын әлиндә бир о гәдәр чох әриййиб кедирди. Айры-айры битки вә һейван нөвләри арасындакы һәдләр кетдикчә даһа йайғын бир шәкил алмагдан башга, һабелә о замана гәдәр мөвчуд

* — йә'ни XVIII әсрин. *Ред.*

** Әлйазмасынын кәнарында Энкелсин гейди: «Эмбриоложийа». *Ред.*

олан бүтүн тәснифаты санки лаға гоян нәштәрчә вә пулчуглу[79] кими һејванлар да ашкара чыхарылды*; нәһајәт, һејванлар аләминәми, јохса биткиләр аләминә аид олдуғуну һәтта сөјләмәк дә мүмкүн олмајан организмләр тапылды. Палеонтолокија тарихиндәки кәсирләрин јери кетдикчә даһа чох долдурулараг, һәтта ән чох инад едәнләри дә, үмумијјәтлә үзви аләмин инкишаф тарихи илә ајры-ајры организмләрин инкишаф тарихи арасында олан һејрәтедиләҹәк параллелизми е'тираф етмәјә вадар едирди, беләликлә дә, ботаника вә зоолокијаны санки кетдикчә даһа чох долашыб галдығы лабиринт ичәрисиндән чыхармалы олан бир нөв Ариадна сап јумағы верирди. Марағлыдыр ки, күнәш системинин әбәдилији нәзәријјәсинә Кантын һүҹум етмәсилә, демәк олар, бир заманда К. Ф. Волф 1759-ҹу илдә тәкамүл нәзәријјәсини ирәли сүрәрәк, нөвләрин даимилији нәзәријјәси үзәринә илк дәфә һүҹум етди. Лакин онун әввәлҹәдән даһијанә сурәтдә јалныз сөјләдији фикир Окен, Ламарк вә Бэрин әсәрләриндә мүәјјән бир шәкил алды вә там јүз ил сонра, 1859-ҹу илдә елмдә Дарвин тәрәфиндән галибијјәтлә һәјата кечирилди. Демәк олар ејни бир заманда мүәјјән едилди ки, һәлә әввәлләр бүтүн организмләрин гурулушунда сон тәркиб һиссәләри һесаб едилән протоплазма вә һүҹејрәнин ибтидаи үзви формалар шәклиндә мүстәгил сурәтдә дә јашадығы һаллара тәсадүф едилир. Бунун сајәсиндә үзви тәбиәтлә гејри-үзви тәбиәт арасындакы учурум сон дәрәҹә кичилдилди вә ејни заманда организмләрин инкишаф јолу илә әмәлә кәлмәси нәзәријјәси гаршысында дуран ән ҹидди маниәләрдән бири арадан галдырылды. Тәбиәт һаггындакы јени бахыш әсас е'тибарилә һазыр иди: донуб галан һәр шеј ахычы олду, һәрәкәтсиз олан һәр шеј һәрәкәтә кәлди, әбәди сајылан һәр бир хүсуси шеј кечичи олду; сүбут олунду ки, бүтүн тәбиәт әбәди бир ахын вә дөвран ичәрисиндә һәрәкәт едир.

Беләликлә биз јенә дә јунан фәлсәфәсинин бөјүк баниләринин белә бир бахышына гајытмыш олдуг ки, тәбиәтин ән кичик һиссәҹикләриндән башламыш ән бөјүк ҹисимләрә гәдәр, кичик бир гум дәнәсиндән башламыш күнәшә гәдәр, протистдән башламыш инсана гәдәр бүтүн тәбиәт әбәди бир јаранма вә мәһв олма һалындадыр, арасы кәсилмәјән бир ахын, даими бир һәрәкәт вә дәјишилмә һалындадыр. Арада јалныз белә бир мүһүм фәрг вардыр, о да будур ки, јунанларда даһијанә бир фәрзијјә олан шеј биздә тәҹрүбәјә әсасланан ҹидди елми тәдгигин нәтиҹәси олмуш, буна көрә дә даһа чох мүәјјән вә ајдын бир шәкил алмышдыр. Доғру-

* Әлјазмасынын кәнарында Енкелсин гејди: «Сератодус. Һабелә археоптерикс вә и. а.»[80]. *Ред.*

дур, бу дөвранын тәчрүбә йолу илә сүбут эдилмәсиндә һәлә кәсирләр вардыр, лакин артыг гәт'и мүәййән эдиләнләрә нисбәтән бу кәсирләр чүз'идир; һәм дә бу кәсирләрин ери илбәил даһа чох долдурулур. Бу сүбутун айры-айры тәфәррүатында нечә кәсир олмая биләр ки, ән мүһүм билик саһәләри олан улдуз астрономиясы, кимя, кеолокия чох олса бир әсрдән бәри, физиолокияда мүгайисә методу бир элм олмаг э'тибарилә ән чоху 50 илдән бәри мөвчуддур вә демәк олар һәр бир һәят инкишафынын әсас формасы олан һүчейрә гырх илдән дә аз әввәл кәшф эдилмишдир!

Кәһкәшан йолунун ән узаг улдуз һалгалары илә әһатә олунмуш дүня адамызын сайсыз-һесабсыз күнәшләри вә күнәш системләри, гасырға кими фырланан гызғын газ думанлыгларындан инкишаф этмишдир, — бу думанлыгларын һәрәкәт ганунларыны биз, йәгин ки, ялныз бир нечә әср давам эдәчәк мүшаһидәләр улдузларын өз һәрәкәти һаггында айдын тәсәввүр вердикдән сонра кәшф эдәчәйик, — һәм дә сыхылмаг вә союмаг нәтичәсиндә инкишаф этмишдир. Көрүнүр, бу инкишаф һәр ердә эйни сүр'әтлә давам этмәмишдир. Астрономия бизим улдуз системимиздә гаранлыг чисимләрин, тәкчә планетләр дейил, дикәр гаранлыг чисимләрин дә мөвчуд олдуғуну, демәли, сөнмүш күнәшләрин (Медлер) мөвчуд олдуғуну гәбул этмәйә кетдикчә даһа чох мәчбур олур; дикәр тәрәфдән, (Секкинин фикринчә) газ һалында олан думанлы ләкәләрин бир һиссәси һәлә һазыр олмаян күнәшләр шәклиндә бизим улдуз системимизә мәнсубдур, бу исә Медлерин иддиа этдийи кими, башга думанлыгларын узаглардакы мүстәгил дүня адаларындан ибарәт олдугу фикрини инкар этмир ки, бу дүня адаларынын нисби инкишаф дәрәчәсини дә спектроскоп мүәййән этмәлидир.

Лаплас айрыча бир думан күтләсиндән күнәш системинин нечә инкишаф этдийини этрафлы сурәтдә вә һәлә индийәдәк мисли олмаян бир шәкилдә көстәрмишдир; Лапласдан сонракы элм онун фикирләрини кетдикчә даһа чох тәсдиг этмишдир.

Бу йолла әмәлә кәлән айры-айры чисимләрдә — күнәшләрдә, планетләрдә, пейкләрдә — әввәлчә материянын истилик адландырдығымыз һәрәкәт формасы һөкм сүрүр. Күнәшин һәлә индики температурасы шәраитиндә элементләрин кимйәви бирләшмәләриндән һеч данышыг ола билмәз; күнәш үзәриндә бундан сонра апарылачаг мүшаһидәләр бурада истилийин нә дәрәчәдә электрик вә я магнетизмә чеврилдийини көстәрәр; артыг индидән бу фикри, демәк олар мүәййән олунмуш һесаб этмәк олар ки, күнәш үзәриндә баш верән механики һәрәкәтләр ялныз истиликлә ағырлыг арасындакы уйғунсузлуг нәтичәсиндә мейдана кәлир.

Айры-айры ҹисимләр нә гәдәр хырда исә, бир о гәдәр тез соююр. Бизим ай чохдан сөнүб өлдүйү кими, әввәлҹә пейкләр, астероидләр, метеорлар соююр. Планетләр даһа яваш соююр, ән яваш союян исә мәркәзи күнәшдир.

Союма артдыгҹа, бир-биринә чеврилән физики һәрәкәт формаларынын гаршылыглы тә'сири өзүнү кетдикҹә даһа чох кестәриб биринҹи плана кечир вә бу һал о вахта кими давам эдир ки, нәһайәт, кимйәви яхынлыг өзүнү кестәрмәйә башламаг нөгтәсинә кәлиб чатыр вә о вахта гәдәр кимйәви ҹәһәтдән бир-биринә э'тинасыз галан үнсүрләр бу нөгтәдә бир-биринин ардынҹа кимйәви йолла парчаланыб айрылыр, кимйәви хассәләр кәсб эдир вә бир-бирилә бирләшир. Температура ашағы дүшдүкҹә, бу бирләшмәләр дә даим дәйишилир, һәм дә температуранын ашағы дүшмәси тәкҹә һәр бир элементә дейил, һабелә элементләрин һәр бир айрыча бирләшмәсинә дә мүхтәлиф тә'сир кестәрир, газ һалында олан материянын бир һиссәси бу союмадан асылы олараг, әввәлҹә мае, сонра исә һабелә бәрк ҹисим һалына кечир вә бунун сайәсиндә ени шәраит яранмыш олур.

Планетдә бәрк габығын әмәлә кәлмәси вә сәтһиндә суюн йығылмаға башламасы илә, онун мәркәзи күнәшдән алдығы истилийә нисбәтән өз истилийинин кетдикҹә әһәмиййәтини итирмәйә башламасы бир вахта дүшүр. Планетин атмосферасы индики мә'нада метеороложи һадисәләрин баш вердийи бир саһә олур, онун сәтһиндә элә кеоложи дәйишикликләр баш верир ки, атмосфера яғынтысы үзүндән мейдана кәлән чөкүнтүләр, онун көзәрмиш мае һалында олан дахили нүвәсинин харичиндә яваш-яваш зәифләшән тә'сирә нисбәтән кетдикҹә даһа үстүн олур.

Нәһайәт, температура сәтһин, һеч олмазса бөйүк бир һиссәсиндә ашағы дүшүб зүлалын яшая билдийи һədди ашмадыгда, башга әлверишли илкин кимйәви шәраит мөвҹуд олдугда, ҹанлы протоплазма мейдана кәлир. Бу илкин шәраитин нәдән ибарәт олдуғуну индики заманда биз һәлә билмирик. Бу да тәәҹҹүблү дейилдир, чүнки зүлалын кимйәви формулу һәлә индийәдәк мүәййән эдилмәмишдир вә биз һәтта кимйәви ҹәһәтдән нә гәдәр мүхтәлиф зүлали ҹисимләр олдуғуну да һәлә билмирик, һәм дә тәгрибән он ил бундан әввәл мә'лум олмушдур ки, һеч бир гурулушу олмаян зүлал һәятын бүтүн мүһүм вәзифәләрини: һәзм, ифразат, һәрәкәт, йығышыб бүзүлмәк, гычыгланмая гаршы әкс тә'сир, төрәйиб артмаг кими вәзифәләри еринә етирир[81].

Ирәлийә доғру ени бир аддым атылмасына имкан верән шәраит яранана гәдәр, һабелә нүвә вә габығын әмәлә кәлмәси сайәсиндә бу формасыз зүлалдан илк һүҹейрә мейдана кәләнә гәдәр арадан, бәлкә дә, мин илләр кечди. Лакин бу илк һүҹейрә илә бирликдә бүтүн үзви аләмдә форма әмәлә кәлмәси үчүн дә әсас яранмыш олду. Палеонтолокия тарихинин вердийи бүтүн мә'лумата әсасән фәрз этмәлийик ки, әввәлҹә һүҹейрәсиз вә һүҹейрәли сайсыз-һесабсыз

протист нөвләри әмәлә кәлмишдир; бунлардан бизим зәманәмизә гәдәр ялныз Eozoon canadense[82] галмышдыр, һәм дә бунлардан бә'зиләри тәдричән айрылыб илк биткиләри, бә'зиләри дә илк һейванлары әмәлә кәтирмишдир. Илк һейванлардан исә, башлыча олараг даһа да айрылма йолу илә, сайсыз-һесабсыз һейванат синифләри, дәстә, фәсилә, чинс вә нөвләри инкишаф этмишдир, нәһайәт, әсәб системинин тамамилә инкишаф этдийи бир форма, йә'ни онурғалылар мейдана кәлмиш вә, ән нәһайәт, енә дә бунлардан элә бир онурғалы әмәлә кәлмишдир ки, бунда тәбиәт өзү-өзүнү дәрк эдир; бу, инсандыр.

Һәм дә инсан, ялныз фәрди мә'нада, йә'ни тәкчә бир юмурта һүчейрәсиндән тәбиәтин әмәлә кәтирә билдийи ән мүрәккәб организмә гәдәр инкишаф этмәк йолу илә дейил, һабелә тарихи мә'нада да айрылмаг йолу илә мейдана кәлир. Мин илләр бою давам эдән мүбаризәдән сонра, ән нәһайәт, әл аягдан айрылыб инсан дик еримәйә башладыгда инсан меймундан айрылды, беләликлә дә айдын нитгин инкишафы үчүн вә бейнин олдугча инкишаф этмәси үчүн әсас яранмыш олду вә бунун сайәсиндә о замандан э'тибарән инсанла меймун арасында кечилмәз бир учурум әмәлә кәлди. Әлин ихтисаслашмасы *аләтин* әмәлә кәлмәси демәкдир, аләт исә спесифик инсан фәалиййәти демәкдир, инсанын тәбиәтә экс тә'сир көстәриб ону дәйишдирмәси, йә'ни истеһсал демәкдир. Мәһдуд мә'нада көтүрүлдүкдә һейванларын да аләтләри вардыр, лакин бу аләтләр һейванларын ялныз өз бәдәнинин үзвләри шәклиндәдир: гарышга, ары, гундуз; һейванлар да истеһсал эдирләр, лакин этраф тәбиәтә онларын истеһсал чәһәтдән кестәрдийи тә'сир тәбиәт гаршысында һечә бәрабәрдир. Ялныз инсан тәбиәтә из бурахачаг дәрәчәдә тә'сир кестәрә билмишдир: инсан мүхтәлиф битки вә һейван нөвләринин ерини дәйишдирмәкдән башга, өз яшадығы ерин харичи көрүнүшүнү вә иглимини дә дәйишдирмиш, һәтта битки вә һейванларын өзүнү дә о дәрәчәдә дәйишдирмишдир ки, инсан фәалиййәтинин нәтичәләри ялныз ер күрәсинин тамамилә өлүб кетмәси илә бирликдә арадан галха биләр. Һәм дә инсан буна һәр шейдән әввәл вә башлыча олараг *өз әли* васитәсилә наил олмушдур. Һәтта индийәдәк тәбиәти дәйишдирмәк үчүн инсанын ән гүдрәтли аләти сайылан бухар машыны да, сон нәтичә э'тибарилә, мәһз бир аләт олмаг э'тибарилә әлин фәалиййәтинә әсасланыр. Лакин әлин инкишафы илә бәрабәр бейин дә аддымбааддым инкишаф этмиш, шүур әмәлә кәлмишдир — әввәлчә айры-айры файдалы әмәли нәтичәләрин шәраити баша дүшүлмүш, сонра исә, бунун әсасында, даһа әлверишли шәраитдә олан халглар бу файдалы нәтичәләр үчүн шәрт олан тәбиәт ганунларыны баша дүшмүшләр. Тәбиәт ганунларынын кетдикчә даһа сүр'әтлә дәрк олунмасы илә бирликдә исә тәбиәтә экс тә'сир көстәрмәк васитәләри дә артмышдыр; әкәр әл илә бирликдә вә онунла янашы олараг, гисмән дә әлин сайәсиндә инсан бейни дә

мүвафиг сурәтдә инкишаф этмәсәйди, инсанлар тәкчә әл васитәсилә һеч бир заман бухар машыны ярада билмәздиләр.

Инсанла бирликдә биз *тарих* саһәсинә гәдәм гоюруг. Һейванларын да тарихи вардыр, йә'ни өз мәншәи вә тәдричән индики вәзиййәтләринә гәдәр инкишаф этмәси тарихи вардыр. Лакин онлар бу тарихин пассив об'ектләридир; һәм дә өзләри бу тарихдә хәбәрләри вә арзулары олмадан иштирак эдирләр. Инсанлар исә, əксинә, сөзүн мәһдуд мә'насында һейванлардан нә гәдәр чох узаглашырларса, өз һәрәкәтләрини бир о гәдәр кениш өлчүдә баша дүшәрәк, өз тарихләрини өзләри ярадырлар вә әввәлчәдән нәзәрдә тутула билмәйән нәтичәләрин, нәзарәт алтына алына билмәйән гүввәләрин бу тарихә кестәрдийи тә'сир бир о гәдәр азалыр, әлдә эдилән тарихи нәтичә әввәлчәдән күдүлән мәгсәдә бир о гәдәр дүрүст уйғун кәлир. Лакин биз бәшәр тарихинә, һәтта зәманәмизин ән чох инкишаф этмиш халгларынын тарихинә бу меярла яншсаг, кәрәрик ки, бурада гаршыя гоюлан мәгсәдләрлә әлдә эдилән нәтичәләр арасында һәлә дә чох бөйүк бир уйғунсузлуг вардыр, нәзәрдә тутула билмәйән нәтичәләр енә дә үстүнлүк тәшкил эдир, нәзарәт алтына алына билмәйән гүввәләр планауйғун сурәтдә һәрәкәтә кәтирилән гүввәләрә нисбәтән хейли күчлүдүр. Һәм дә нә гәдәр ки, инсанларын ән мүһүм тарихи фәалиййәти, онлары һейван вәзиййәтиндән инсан вәзиййәтинә йүксәлдән, онларын бүтүн башга фәалиййәт нөвләринин мадди әсасыны тәшкил эдән фәалиййәт — инсанларын яшайыш тәләбатыны өдәмәли олан истеһсал, йә'ни бизим зәманәмиздә ичтимаи истеһсал — нәзарәт алтына алына билмәйән гүввәләрин инсанлар тәрәфиндән нәзәрдә тутулмаян тә'сирләринин кортәбии һәрәкәтинә хүсусилә табедир вә нә гәдәр ки, арзу эдилән мәгсәд бурада ялныз бир истисна оларат әлдә эдилир, ән чох һалларда исә буна тамамилә әкс олан нәтичәләр мейдана кәлир, — башга чүр ола да билмәз. Биз ән габагчыл сәнае өлкәләриндә тәбиәт гүввәләрини өзүмүзә табе этмиш вә инсанын хидмәтинә вермишик; бунун сайәсиндә биз истеһсалы һәдсиз дәрәчәдә артырмышыг, белә ки, инди бир ушаг әввәлләр йүз нәфәр яшлы адамын истеһсал этдийиндән даһа чох истеһсал эдир. Бәс истеһсалын белә артмасынын нәтичәләри нәдән ибарәтдир? Һәддиндән артыг әмәк артыр, күтләләрин йохсуллуғу артыр вә һәр он илдән бир бөйүк бир ифлас баш верир. Дарвин, игтисадчыларын ән бөйүк тарихи бир наилиййәт кими тә'рифләдийи азад рәгабәтин, яшайыш уғрунда мүбаризәнин *һейванлар аләминдә* нормал бир һал олдуғуну сүбут эдәркән инсанлара, хүсусән өз һәмйерлиләринә даир нә гәдәр ачы бир сатира яздығыны һеч күман этмәмишди. Үмумиййәтлә истеһсал инсанлары халис биоложи чәһәтдән йүксәлтдийи кими, ичтимаи чәһәтдән дә онлары ялныз ичтимаи истеһсалын шүурлу сурәтдә тәшкили, планауйғун истеһсал вә планауйғун бөлкү башга һейванлардан йүксәйә галдыра биләр. Тарихи инки-

шаф ичтимаи истеhсалын бу чүр тәшкилини күндән-күнә даhа зәрури эдир вә күндән-күнә онун үчүн даhа чох имкан ярадыр. Ени тарихи дөвр бу замандан башланачаг вә бу дөврдә инсанлар өзләри, инсанларла бирликдә исә онларын бүтүн фәалиййәт саhәләри, хүсусән тәбиәтшүнаслыг элә мувәффәгиййәтләр газаначагдыр ки, индийәдәк көрүлән ишләрин hамысыны тамамилә көлкәдә бурахачагдыр.

Лакин «әмәлә кәлән hәр бир шей мәhв олмалыдыр»[83]. Арадан, бәлкә дә, милйонларла ил кечәчәк, йүз минләрлә нәсил төрәйиб мәhв олачаг, лакин элә бир заман гәт'иййәтлә кәлир ки, күнәшин түкәнмәкдә олан истилийи гүтбләрдән кәлән бузу даhа әридә билмәйәчәк, даhа чох экватор әтрафында топлашан бәшәриййәт яшамаг үчүн лазым олан истилийи даhа орада да тапа билмәйәчәк, үзви hәятын сон изи тәдричән йох олачаг вә ер күрәси — союмуш вә өлүб кетмиш бир күрә олан ай кими — өлүб кетмиш күнәш әтрафында кетдикчә даhа гыса орбиталар үзрә дәрин бир зүлмәт ичәрисиндә фырланачаг вә, нәhайәт, онун үзәринә дүшәчәкдир. Бә'зи планетләр үчүн бу hадисә ер күрәсиндән әввәл, башгалары үчүн исә сонра баш верәчәкдир; аhәнкдар бир шәкилдә айрылмыш олан ишыглы вә исти күнәш системи әвәзиндә каинат фәзасында өзүнүн тәнhа йолу илә hәрәкәт эдән союг вә өлү бир күрә галачагдыр. hәм дә бизим күнәш системимизә үз верәчәк бу тале кеч-тез бизим дүня адамызын бүтүн башга системләринә дә үз вермәлидир, бүтүн башга сайсыз-hесабсыз дүня адалары системләринә үз вермәлидир, hәтта элә дүня адаларына да үз вермәлидир ки, онун ишығы, ер күрәсиндә ишығы көрә билән инсан көзү мөвчуд оланадәк hеч бир заман кәлиб ер үзүнә чатмаячагдыр.

Бәс белә бир күнәш системи өз hәят йолуну баша чатдырандан вә ән нәhайәт өлүб кедәндән сонра нә олачаг? Күнәшин мейити учсуз-бучагсыз фәзада даим бир мейит кими hәрәкәтми эдәчәк, әввәлләр, сонсуз дәрәчә мүхтәлиф шәкилдә бир-бириндән айрылмыш олан бүтүн тәбиәт гүввәләри hәмишәлик олараг еканә hәрәкәт формасына, йә'ни чазибәйәми чевриләчәк?

— «Йохса», — Секкинин суал этдийи кими (сәh. 810), — «тәбиәтдә өлү системи әввәлки көзәрмиш думанлыг hалына гайтармаға гадир олан вә ону тәзәдән ени бир hәята сөвг эдә билән гүввәләр вардыр? Биз буну билмирик»[84].

Әлбәттә, биз буну бир мә'нада билмирик, $2 \times 2 = 4$ олдуғуну вә я материяның чазибәсинин мәсафә квадратына уйғун олараг артдығыны вә эксилдийини билдийимиз мә'нада билмирик. Лакин тәбиәт hаггындакы бахышларыны мүмкүн олдугча ваhид вә аhәнкдар бир там hалында бирләшдирән вә зәманәмиздә ағыл чәhәтдән ән сәтhи бир эмпирик үчүн дә hөкмән зәрури олан нәзәри тәбиәтшүнаслыгда биз чох заман hеч дә тамамилә мә'лум олмаян кәмиййәтләрдән истифадә этмәли олуруг, буна көрә дә

һәр заман фикир ардычыллығы, һәлә кифайәт гәдәр олмаян биликләрин ирәлиләмәсинә көмәк этмәли олмушдур. Мүасир тәбиәтшүнаслыг һәрәкәтин мәһв эдилмәзлийи мүддәасыны фәлсәфәдән әхз этмәли олмушдур; бу мүддәа олмадан, тәбиәтшүнаслыг инди даһа мөвчуд ола билмәз. Лакин материянын һәрәкәти ялныз кобуд механики һәрәкәтдән, ялныз ердәйишмәкдән ибарәт дейилдир; материянын һәрәкәти истилик вә ишыгдыр, электрик вә магнит кәркинлийидир, кимйәви бирләшмә вә парчаланмадыр, яшайыш вә, нәһайәт, шүурдур. Дуруб демәк ки, материя бүтүн өз сонсуз варлығы әрзиндә анчаг бирчә дәфә — о да өз варлығынын әбәдилийинә нисбәтән анчаг бир ан ичиндә — өз һәрәкәтини парчалайыб айырмаг вә, беләликлә, бу һәрәкәтин бүтүн рәнкарәнклийини ашкара чыхармаг имканына малик олмушдур вә бундан әввәл вә сонра һәмишә анчаг өз ерини дәйишдирмишдир вә дәйишдирә биләр, — дуруб белә демәк, материянын өлән вә һәрәкәтин кечичи бир шей олдуғуну иддиа этмәк демәкдир. Һәрәкәтин мәһв эдилмәзлийини тәкчә кәмиййәт мә'насында дейил, һабелә кейфиййәт мә'насында да баша дүшмәк лазымдыр. Бир материя ки, онун халис механики ер дәйишмәси әлверишли шәраитдә истилийә, электрикә, кимйәви тә'сирә, яшайыша чеврилмәк имканына малик олса да, өз-өзүндән бу шәраити доғура билмәсә, — белә бир материя *өз һәрәкәтиндә мүәййән бир зәрәр көрмүшдүр*. Бир һәрәкәт ки, һәлә dynamis*-ә малик олса да, energeia**-я даһа малик дейилдир вә өзүнә хас олан мүхтәлиф формалара чеврилмәк габилиййәтини итирмишдир, — беләликлә, гисмән мәһв эдилмишдир. Лакин бунларын һеч бири мүмкүн дейилдир.

Һәр һалда бир шей шүбһәсиздир: бир заманлар бизим дүня адамызын материясы о гәдәр чох һәрәкәти истилийә чевирмишдир ки, — биз һәлә дә мәһз нә чүр һәрәкәти чевирдийини билмирик, — бурадан, азы (Медлерә көрә) 20 милйон улдуза малик күнәш системләри әмәлә кәлә билмишдир вә бу системләрин тәдричән өлүб кедәчәйи эйни дәрәчәдә шүбһәсиздир. Бу чеврилмә нечә баш верди? Күнәш системимизин кәләчәкдәки «caput mortuum»***-унун бир заман ени-ени күнәш системләри үчүн енидән хаммала чеврилиб чеврилмәйәчәйини кешиш Секки билмәдийи кими, биз дә бу чеврилмәнин нечә баш вердийини билмирик. Лакин биз бурада я ярадanын көмәйинә әл атмалы, я да белә бир нәтичә чыхармалыйыг ки, бизим дүня адамызын күнәш системләри үчүн лазым олан көзәрмиш хаммал тәбии йолла, һәрәкәтин чеврилмәси йолу илә әмәлә кәлмишдир вә һәрәкәтин чеврилмәси һәрәкәт һалында олан материянын *тәбиәтинә хасдыр* вә, демәли, материя

* — имкан. *Ред.*
** — тә'сир габилиййәти. *Ред.*
*** — һәрфиййән: «өлү баш»; бурада исә мә'насы: «өлү галыглар» демәкдир. *Ред.*

бу чеврилмә шәраитини милйон-милйон илләрдән сонра да олса, аз-чох тәсадүфи шәкилдә, лакин тәсадүфә дә хас олан зәрурәтлә енидән яратмалыдыр.

Белә бир чеврилмәнин мүмкүн олдуғуну инди кетдикчә даһа чох э'тираф этмәйә башлайырлар. Белә бир эгидәйә кәлирләр ки, көй чисимләринин сон агибәти бир-биринин үзәринә дүшмәкдир, һәм дә белә тоггушмалар заманы эмәлә кәлмәли олан истилийин мигдарыны да һесаблайырлар. Ени-ени улдузларын бирдән-бирә мейдана кәлмәси вә чохдан мә'лум олан улдузларын парлаглығынын енә дә бирдән-бирә артмасы, һаггында астраномиянын бизә мә'лумат вердийи һәмин һадисәләр бу чүр тоггушмаларла эн асан бир йолла изаһ эдилир. Һәм дә нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, бизим планет групумуз күнәш әтрафында фырланмагдан вә бизим күнәш дә дүня адамыз дахилиндә һәрәкәт этмәкдән башга, бүтүн дүня адамыз да башга дүня адалары илә мүвәггәти нисби мүвазинәт һалында олараг, фәзада һәрәкәт эдир, зира һәтта сәрбәст сейр эдән чисимләрин нисби мүвазинәти дә ялныз бир-бириндән асылы олан һәрәкәт дахилиндә мөвчуд ола биләр; бундан әлавә, бә'зиләри фәрз эдирләр ки, фәзанын һәр ериндә температура эйни дейилдир. Нәһайәт, биз билирик ки, чүз'и бир һиссәси истисна олмагла, дүня адамызын сайсыз-һесабсыз күнәшләринин истилийи, фәзанын температурасыны һеч олмазса Селси дәрәчәсинин милйонда бири гәдәр артырмаға әбәс ерә чалышараг, фәзада итиб кедир. Бәс бу чох бөйүк мигдар истилик нә олур? Бу истилик фәзаны гыздырмаг истәркән һәмишәлик йох олуб кедирми, фәзаны он вә я даһа чох сыфырла башлаян онлуг кәсрин ифадә этдийи чүз'и дәрәчәдә гыздырмыш олмагдан ибарәт фактда ялныз нәзәри чәһәтдән мөвчуд олдуғу һалда, әмәли чәһәтдән даһа мөвчуд олмурму? Бу эһтимал һәрәкәтин мәһв эдилмәзлийини инкар эдир; бу эһтимал она йол верир ки, көй чисимләринин бир-биринин ардынча бир-биринин үзәринә дүшмәси йолу илә бүтүн мөвчуд олан механики һәрәкәт истилийә чевриләчәк, бу истилик шүаланыб фәзая яйылачаг вә бунун нәтичәсиндә, «гүввәнин мәһв эдилмәзлийинә» бахмаяраг, үмумиййәтлә һәр бир һәрәкәт кәсиләчәкдир. (Ери кәлмишкән гейд этмәк лазымдыр ки, һәрәкәтин мәһв эдилмәзлийи ифадәси әвәзиндә ишләдилән: гүввәнин мәһв эдилмәзлийи ифадәсинин нә гәдәр ерсиз олдуғу бурада ашкара чыхыр.) Беләликлә, биз бу нәтичәйә кәлирик ки, шүаланыб фәзая яйылан истилийин мүәййән бир йолла, — кәләчәкдә бир заман тәбиәтшүнаслыг бу йолу мүәййән этмәйи өз гаршысына бир вәзифә кими гоячагдыр, — башга бир һәрәкәт формасына чеврилмәк вә бу һәрәкәт формасында енидән бир ерә топланыб актив фәалиййәтә башламаг имканы олмалыдыр. Беләликлә дә, өлүб кетмиш күнәшләрин енидән көзәрмиш гызғын думанлыға чевриләчәйини э'тираф этмәк йолунда дуран башлыча чәтинлик арадан галхыр.

Һәм дә, сонсуз заман дахилиндә аләмләрин даим бир-бирини ардычыл сурәтдә əвәз этмәси, сонсуз фәзада сайсыз-һесабсыз аләмләрин эйни заманда мөвчуд олдуғуну ялныз мәнтиги сурәтдә тамамлайыр: һәтта янки Дрейперин нәзәриййәйә зидд олан бейни дә бу мүддәанын һөкмән зәрури олдуғуну э'тираф этмәйә мәчбур олмушдур*.

Ичәрисиндә материянын һәрәкәт этдийи әбәди дөвран бундан ибарәтдир, — бу дөвран өз траекториясыны ялныз элә бир мүддәтдә баша чатдырыр ки, бу мүддәти өлчмәк үчүн бизим ер үзүндә ишләтдийимиз ил кафи бир өлчү ваһиди ола билмәз; бу дөвранда ән йүксәк инкишаф заманынын, үзви һәят заманынын вә, даһа артыг десәк, өзүнү вә тәбиәти дәрк эдән мөвчудатын яшайыш заманынын өлчүлмәси дә һәят вә мәнлик шүурунун мөвчуд олдуғу мәканын өлчүсү кими чүз'идир; бу дөвранда, фәрги йохдур, истәр күнәш вә я думанлыг олсун, истәр айрыча бир һейван вә я һейван нөвү олсун, истәр кимйәви бирләшмә вә я парчаланма олсун,—материянын сонлу мөвчудиййәт формаларындан һәр бири эйни дәрәчәдә кечичидир вә даим дәйишән, даим һәрәкәт һалында олан материядан вә онун һәрәкәт вә дәйишилмә ганунларындан башга һеч бир шей әбәди дейилдир. Лакин бу дөвран заман вә мәкан дахилиндә нә гәдәр тез-тез вә нә гәдәр амансызлыгла давам эдирсә этсин; милйонларла күнәш вә ер күрәләри яраныб мәһв олурса олсун; муәййән бир күнәш системиндә вә ялныз бир планетдә үзви һәят үчүн лазым олан шәраит яраначағы заманадәк нә гәдәр узун бир вахт кечирсә кечсин; сайсыз-һесабсыз үзви мөвчудат ичәрисиндән дүшүнә билән бейнә малик һейванлар инкишаф эдәчәйи заманадәк нә гәдәр сайсыз-һесабсыз үзви мөвчудат әмәлә кәлиб мәһв олурса олсун, онлар да өз һәяты үчүн гыса бир мүддәтә әлверишли шәраит тапандан сонра енә дә рәһмсизликлә гырылыб кетсин, — биз әминик ки, материя бүтүн өз чеврилмә формаларында һәмишә эйниләә галыр, онун атрибутларындан һеч бири һеч бир заман итиб кедә билмәз вә буна көрә дә материя ер үзәриндәки ән йүксәк мәһсулуну — дүшүнән руһу бир заман нә гәдәр амансыз зәрурәтлә гырачагдырса, ону башга бир заман, башга бир ердә эйни дәрәчәдә зәрури олараг енидән яратмалы олачагдыр.

* «Сонсуз фәзада чохлу аләмләрин мөвчуд олмасы фикри сонсуз заман дахилиндә аләмләрин ардычыл сурәтдә бир-бирини әвәз этдийи тәсәввүрүнә кәтириб чыхарыр» (*Dr p r*, *J. W*, «History of the Intellectual Development of Europe». Vol. II) [*Дрейпер*, *Д. У.*, «Avropanын әгли инкишаф тарихи». II чилд, Лондон, 1864, сәһ. 325].

ТӘБИӘТШҮНАСЛЫГ РУҺЛАР АЛӘМИНДӘ

Диалектиканын халг шүуруна кечмиш олан белә бир көһнә мүддәасы вардыр: ифратчылыгларын нәтичәләри эйниләшир. Буна көрә дә әкәр биз хәялпәрәстлийин, садәлөвһлүйүн вә мөвһуматчылығын ән ифрат дәрәчәсини алман натурфәлсәфәси кими, об'ектив аләми өз суб'ектив тәфәккүрү чәрчивәсинә сығышдырмаға чәһд эдән тәбии-элми чәрәянда ахтармаг дейил, тәрсинә, һәмин чәрәяна экс олан вә өзүнүн ялныз тәчрүбәдән истифадә этмәсилә ловғаланыб тәфәккүрә бөйүк бир нифрәтлә янашан вә һәгигәтдә дә фикир йохсуллуғунда ән чох ирәли кетмиш олан чәрәянда ахтармаға башласаг, сәһв этмиш олмарыг. Бу мәктәб Инкилтәрәдә һөкм сүрүр. Һәлә онун баниси, мәшһур Френсис Бэкон өз ени эмпирик, индуктив методуну һәр шейдән әввәл ашағыдакы мәгсәдләрә: өмрү узатмаг, мүәййән дәрәчә чаванлашдырма, инсанын бәдән гурулушуну вә симасыны дәйишдирмәк, бир гисим чисимләри башга гисим чисимләрә чевирмәк, ени невләр яратмаг, һавая һаким олмаг вә туфан яратмаг мәгсәдләринә чатмаг үчүн тәтбиг этмәк һәсрәтини чәкир; о, бу гәбил тәдгигләрин тәрк эдилмәсиндән шикайәтләнир вә өз тәбиәт тарихиндә гызыл һазырламағын вә мүхтәлиф мө'чүзәләр этмәйин гәт'и реceптләрини верир. Там эйнилә дә Исаак Нүтон гоча яшларында Исанын Вәһйинин тәфсир эдилмәсилә чох мәшғул олмушдур. Буна көрә әсла тәәччүблү дейилдир ки, сон илләрдә инкилис эмпиризми өзүнүн һеч дә ән пис олмаян бә'зи нүмайәндәләринин шәхсиндә, дейәсән, Америкадан идхал эдилмиш руһчағырма вә руһкөрмәнин гәт'и гурбаны олмушдур.

Тәбиәтшүнаслардан бурая һамыдан әввәл, йүксәк хидмәтләри олан зоолог вә нәбататчы Алфред Рассел Уоллес мәнсубдур, һәмин Уоллес ки, Дарвинлә бир заманда о, невләрин тәбии сечмә йолу илә дәйишилмәси нәзәриййәсини ирәли сүрмүшдүр. О, «Мө'чизәләр вә мүасир спиритуализм һаггында» китабчасында — Лондон, Бернс, 1875 — нағыл эдир ки, тәбиәтшүнаслығын бу саһәсиндә онун апардығы илк тәчрүбәләр 1844-чү илә аиддир; о бу заман ч-б Спенсер Һоллун месмеризм һаггындакы мүһазирәләрини динләмиш вә бу мүһазирәләрин тә'сири алтында олараг өз шакирдләри үзәриндә о чүр экспериментләр апармышдыр. «Мән бу мөвзу илә сон дәрәчә марагландым вә онунла чох бөйүк бир сә'йлә (ardour) мәшғул олмаға башладым» [сәһ. 119]. О нәин-

ки һипноз юхусуна далдырмыш вә бәдән үзвләринин кейләшмәси, бәдәнин айры-айры ерләриндә һәссаслығын итирилмәси һаллары төрәтмишдир, о һәмчинин Галлын кәллә хәритәсинин дүзкүнлүйүнү дә тәсдиг этмишдир, зира Галл органларынын һәр биринә тохунмагла о, һипноз эдилмиш пасиентдә мүвафиг фәалиййәт оядырмыш, пасиент чошгунлугла вә лазыми гайдада әл-голуну һәрәкәт этдирирмиш. Сонра о, мүәййән этмишдир ки, о өз пасиентинә садәчә тохундугда, пасиент әмәлийятчынын бүтүн дуйғуларыны экс этдирир; о, бир стәкан сую коняк ады илә өз пасиентинә ичирдиб ону сәрхошлуг вәзиййәтинә чатдырыбмыш. Өз шакирдләриндән бирини һәтта ояг һалда элә бир сәфиһләмә вәзиййәтинә чатдырмышдыр ки, о өз адыны унутмушдур, — бу нәтичәни башга мүәллимләр әслиндә месмеризмсиз дә әлдә эдирләр. Вә илаахыр.

Инди мә'лум олур ки, 1843/44-чү илин гышында Манчестердә мән дә бу ч-б Спенсер Һоллу көрмүшәм. Бу ән ади бир шарлатан иди, аллаһын варлығыны, руһун өлмәзлийини, вә о заман бүтүн бөйүк шәһәрләрдә оуэнчиләр тәрәфиндән тәблиғ эдилән материализмин ялан олдуғуну сүбут этмәк мәгсәдилә, бә'зи кешишләрин һимайәси алтында өлкәни кәзиб чаван бир гызын үзәриндә магнетик-френоложи тәчрүбәләр апарырды. О һәмин гызы һипноз юхусуна далдырырды вә әмәлийятчы гызын кәлләсиндә һәр һансы бир Галл органына тохундугдан сонра гыз, театр тамашасында олдуғу кими, чамаата мүвафиг органларын фәалиййәтини ифадә эдән һәрәкәт вә позалар кәстәрирди; мәсәлән, әмәлийятчы, ушаглара мәһәббәт (philoprcgenitiveness) органына тохундугда бу гыз хәялән бир ушағы әзизләйиб өпүрдү вә и. а. Һәм дә гочаг Һолл Галлын кәллә чоғрафиясыны зәнкинләшдириб она ени бир ада — Баратария[85] адасыны әлавә этмишди, йә'ни: кәлләнин лап тәпәсиндә о, ибадәт вәзиййәти органыны кәшф этмишди вә һәмин органа тохундугда, онун һипноз этдийи гыз диз үстә дүшүб әлләрини синәсинә гоюр вә һейран галан филистер тамашачыларын гаршысында өзүнү ибадәт вәчдинә далмыш бир мәлаикә кими кәстәрирди. Бу, тамашанын ән йүксәк, сон нөгтәси иди. Аллаһын варлығы сүбут эдилмиш олурду.

Ч-б Уоллесин башына кәләнләр мәним вә бир танышымын да башына кәлди: биз бу һалларла марагландыг вә тәчрүбә этмәйә башладыг ки, керәк бунлары нә дәрәчәдә тәкрар этмәк мүмкүндүр. Суб'ект олараг биз он ики яшында бир дирибаш оғлан тапдыг. Адам она көзүнү бәрк зилләдикдә вә я ону әһмалча сығалладыгда асанлыгла ону һипноз һалына салмаг мүмкүн олурду. Лакин биз ишә ч-б Уоллесдән бир гәдәр аз садәлөвһлүклә вә аз чанфәшанлыгла киришдийимиздән әлдә этдийимиз нәтичәләр дә тамамилә башга олду. Әзәләләрин асанлыгла кейләшмәси вә һәссаслығын итирилмәсиндән башга, ирадәнин там пассивләшмәси вә эйни заманда дуйғуларын спесифик бир шәкилдә ифрат оянмасы һалынын ярандығыны көрдүк. Кәнардан һәр һансы бир оятма

васитәсилә пасиенти летаркия һалындан чыхартдыгда, о, ояг һалындакындан хейли артыг бир чевиклик көстәрирди. Әмәлийятчы илә әсрарәнкиз әлагә олмасынын биз һеч изини дә тапмадыг; бизим һипноз этдийимиз адамы һәр бир башга адам да эйни дәрәчә асанлыгла һәрәкәтә кәтирә биләрди. Галл кәллә органларыны фәалиййәтә кәтирмәк бизим үчүн тамамилә асан бир иш иди; биз даһа да ирәли кетдик: биз бу органлары нәинки бир-бирилә әвәз эдә билир вә бунлары бәдәнин һәр ериндә ерләшдирә билирдик, һәтта истәнилән гәдәр башга органлар да: маһны охумаг, фит вермәк, түтәк чалмаг, рәгс этмәк, бокс ойнамаг, тикиш тикмәк, чәкмәчилик этмәк, папирос чәкмәк вә и. а. органлары да ичад эдир вә бунлары истәдийимиз нөгтәләрдә ерләшдирә билирдик. Әкәр Уоллесин пасиенти судан сәрхош олурдуса, биз аяғын баш бармағында сәрхошланмаг органы кәшф этдик вә биз она тохундугда дәрһал чох гәрибә бир сәрхошлуг комедиясы төрәнирди. Лакин өзлүйүндә айдындыр ки, пасиентдән нә көзләнилдийи она анладылмадыгда, органларын һеч бириндә һәр һансы бир фәалиййәтин һеч изи дә көрүнмүрдү; тәчрүбә сайәсиндә бизим бу оғлан тезликлә о гәдәр тәкмилләшди ки, она кичичик бир ишарә эдилмәси кифайәт иди. Бу сурәтлә ярадылан органлары сонра енә дә эйни йолла дәйишдирмәдикдә бунлар һәмишәлик олараг бүтүн сонракы ятыртмалар үчүн дә өз гүввәсини сахлайырды. Мүхтәсәр, бизим пасиентин ики чүр һафизәси вар иди: бири ояглыг һалы үчүн, дикәри исә, тамамилә айрыча олараг, һипноз олунмуш һал үчүн иди. Ирадә пассивлийинә, ирадәнин башга бир шәхсин ирадәсинә тамам табе олмасына кәлдикдә, бунда һәр чүр э'чазкарлығын һеч изи дә галмыр, зира унутмаг лазым дейилдир ки, бизи марагландыран һалын бүтөвү пасиентин ирадәсини әмәлийятчынын ирадәсинә табе этмәкдән башланмышды вә бу һал һәмин табелик олмадан ярана билмәзди. Дүняда әң гүдрәтли чадукәр-һипнозчу да, әкәр пасиенти онун үзүнә күлмәйә башласа, ачиз галар.

Беләликлә, һәдсиз шәккаклыг көстәрмәклә биз, магнетик-френоложи шарлатанлығын әсасыны тәшкил эдән бир сыра әлә һадисәләр тапдыг ки, бунлар ояглыг һалындакы һадисәләрдән эксәрән ялныз дәрәчә э'тибарилә фәргләнир вә бунларын һеч бир мистик изаһата эһтиячы йохдур, ч-б Уоллесин сә'йи (ardour) исә онда бир сыра өзүнүалдатмалара сәбәб олмушдур ки, бу һаллар үзүндән о, Галлын кәллә хәритәсини там тәфәррүаты илә тәсдиг этмиш вә әмәлийятчы илә пасиент арасында әсрарәнкиз бир әлагә тапмышдыр*. Ч-б Уоллесин авамлыг дәрәчәсинә чатан бир садәдилликлә нағыл этмәсинин һәр ериндә көрүнүр ки, онун

* Юхарыда дейилмиш олдуғу кими, пасиентләр мәшг сайәсиндә тәкмилләширләр. Буна көрә, тамамилә ола биләр ки, ирадәнин табелийи вәрдиш шәкли алдыгда, сеансларын иштиракчылары арасындакы мүнасибәт мәһрәманәләшир, айры-айры һадисәләр гүввәтләнир вә һәтта ояглыг һалында да зәиф дәрәчәдә өзүнү көстәрир.

үчүн әһәмиййәтли чәһәт спиритик шарлатанлығын һәгиги зәминини тәдгиг этмәкдән даһа чох, һәр нечә олурса олсун бүтүн һадисәләри тәкрар яратмагдан ибарәт олмушдур. Артыг тәкчә бу әһвал-руһиййә, әввәлләр бир тәдгигатчы кими мейдана чыхан адамын гыса бир мүддәтдә өзүнү садәчә вә асанча алдатмаг йолу илә дөнүб тәрәфдар олмасы үчүн кифайәтдир. Ч-б Уоллес ахырда магнетик-френоложи мө'чүзәләрә инанмыш вә бир аяғы илә кәлиб руһлар аләминә чыхмышды.

О һәмин аләмә икинчи аяғыны 1865-чи илдә гойду. Өзүнүн исти өлкәләрә он ики иллик сәяһәтиндән гайытдыгда, стол һәрләмә тәчрүбәләри ону мүхтәлиф «медиумлар» чәмиййәтинә дахил этди. Юхарыда ады чәкилән китабча онун бурада нечә тезликлә мүвәффәгиййәт газандығыны вә һәмин предметә онун нечә долғун бир сурәтдә йийәләндийини көстәрир. О биздән тәләб эдир ки, ялныз Һомларын, Давенпорт гардашларынын, һабелә чох вә я аз һалларда пул үчүн чыхыш эдән вә хейли һиссәси бир алдадычы олараг дәфәләрлә ифша эдилмиш олан башга «медиумларын» бүтүн мөвһум мө'чүзәләрини дейил, руһлар һаггында даһа гәдим заманлардакы бир сыра куя мө'тәбәр олан әһвалатлары да бир һәгигәт кими гәбул эдәк. Уоллесин фикринчә, юнан мә'бәдинин гейбдән хәбәр верәнләри, орта әсрләрдәки чадукәр гарылар «медиум» олмушлар, Ямвлих исә «Гейбдән хәбәр вермә һаггында» адлы китабында «мүасир спиритуализмин сон дәрәчә һейрәтләндиричи һадисәләрини» [сәһ. 229] артыг чох дүрүст тәсвир эдир.

Бу мө'чүзәләрин элми йолла мүәййән олунмасы вә тәсдиг эдилмәси мәсәләсинә ч-б Уоллесин нә гәдәр йүнкүл янашдығына даир бирчә мисал көстәрәк. Чәнаб руһларын өз фото шәкилләрини чәкмәйә имкан вердикләринә инанмағы бизә тәклиф этдикдә биздән олдугча чох шей истәмиш олурлар, биз дә, әлбәттә, һаглы олараг тәләб эдә биләрик ки, руһларын бу чүр фото шәкилләринин һәгиги олдуғуну бизим гәбул эдәчәйимиздән әввәл бунлар ән шүбһәсиз бир сурәтдә тәсдиг эдилмиш олсун. Ч-б Уоллес дә 187-чи сәһифәдә нағыл эдир ки, гыз фамилиясы Николс олан баш медиум Һаппи ханым 1872-чи илин март айында Ноттинг-Һиллдә ч-б Һадсонун янында өз әри вә кичик оғлу илә бирликдә өз фото шәклини чәкдирмишдир вә ики мүхтәлиф фотода онун арха тәрәфиндә уғурлайычы бир тәрздә, уча бойлу бир гадын сурәти чыхмышдыр; симасы бир гәдәр шәрг типинә бәнзәйән бу гадын зәриф (finely) бир сурәтдә ағ рәнкли газ-газа бүрүнмүшдү.

«Демәли, бурада ики шейдән бири тамамилә *һәгигидир**. Я бурада бизим гаршымызда чанлы вә зәкалы, лакин көзә көрүнмәйән бир вүчуд вардыр,

* Here, then, one of two things *are* absolutely certain. Руһлар аләми грамматикадан йүксәкдә дурур. Бир дәфә бир зарафатчы, грамматика мүтәхәссиси Линдли Марринин руһуну чағырмағы медиумдан хаһиш эдир. Онун кәлиб чыхмыш олмасы суалына руһ белә чаваб вермишдир: «I are» (американча — «I am» эвәзинә). Медиум американы имиш.

я да чәнаб вә ханым Һаппи, фотографчы вә мүәййән бир дөрдүнчү шәхс абырсыз (wicked) бир алдатма ишләтмишләр вә о замандан бәри бу алдатманы давам этдирмишләр. Лакин чәнаб вә ханым Һаппини мән чох яхшы таныйырам вә *тамамилә әминәм* ки, тәбиәтшүнаслыг саһәсиндә һәгигәт ахтаран чидди бир адам кими, онлар да белә бир алдатма ишләдән дейилдирләр» [сәһ. 188].

Демәли, я алдатма, я да руһларын фото шәкилләри. Чох көзәл. Әкәр алдатмадырса, онда я руһ әввәлчәдән пластинкая чәкилибмиш, я да онун мейдана чыхмасында дөрд нәфәр вә я бәлкә дә үч нәфәр иштирак этмәли иди, чүнки 1875-чи илин январында 84 яшында вәфат этмиш олан, ирадәсиз вә я алдадылмыш гоча Һаппини нәзәрә алмая биләрик (ону пәрдәнин далына кечиртмәк кифайәт иди). Сүбут этмәйимизә эһтияч йохдур ки, фотографчынын руһ үчүн «модел» тапмасы о гәдәр дә чәтин олмазды. Лакин чох кечмәдән фотографчы Һадсон мүнтәзәм сурәтдә руһларын фото шәкилләрини уйдурмагда иттиһам эдилмишди вә бунунла әлагәдар олараг ч-б Уоллес тәсәлли илә дейир:

«Һәр һалда бир шей айдындыр: әкәр мүәййән бир ердә алдатма олурдуса, ону спиритләр өзләри дәрһал ашкара чыхарырдылар» [сәһ. 189].

Беләликлә, фотографчыя о гәдәр дә архайын олмаг лазым кәлмир. Галыр ханым Һаппи ки, мәрһәмәтли Уоллесин «тамамилә әмин олдуғу» онун ләһинәдир — вәссалам. Вәссалам? Йох, белә дейилдир. Ханым Һаппинин тамамилә доғру даньшдығыны онун белә бир сөһбәти көстәрир ки, бир дәфә, 1871-чи ил июлун әввәлләриндә ахшам чағы о, Highbury Hill Park-дакы өз мәнзилиндән һушсуз бир һалда, һава илә Lambs Conduit Street 69-а апарылмыш— бу да дүз хәтлә үч инкилис мили тәшкил эдир — вә һәмин 69 №-ли эвдә бир спиритик сеанс заманы столун үзәринә гоюлмушду. Отағын гапылары бағлы имиш вә, ханым Һаппи Лондонун ән көк гадынларындан бири олса да, — бунун исә һәр һалда мүәййән бир әһәмиййәти вардыр, — онун бирдән-бирә бурая кирмәси нәтичәсиндә нә гапыларда, нә дә таванда һеч бир дешик ер галмамышды (бу әһвалат Лондонда чыхан «Echo»-нун 1871-чи ил 8 июн нөмрәсиндә нағыл эдилмишдир). Әкәр бундан сонра бириси руһларын фото шәкилләринин һәгигилийинә инанмаг истәмәсә, даһа бир чарә галмыр.

Спиритизмин инкилис тәбиәтшүнаслары арасында икинчи мәшһур тәрәфдары ч-б Уилям Круксдур, һәмин Крукс ки, кимйәви элемент таллиуму кәшф этмиш вә радиометри[86] (Алманияда буна һабелә Lichtmühle дейилир) ичад этмишдир. Ч-б Крукс тәгрибән 1871-чи илдән э'тибарән спиритик һадисәләри тәдгиг этмәйә башламыш вә бунун үчүн там бир сыра физика вә механика апаратлары: яйлы тәрәзи, электрик батареялары вә и. а. тәтбиг этмишдир. Инди биз көрәчәйик ки, башлыча апарат олан скептик-тәнгидчи башыны да о өзү илә апармыш, йохса буну ахы-

радәк ишә ярарлы вәзиййәтдә сахламышдыр. Һәр һалда, гыса бир мүддәтдән сонра ч-б Крукс да ч-б Уоллес кими тамамилә спиритизмин әсири олду.

«Артыг бир нечә илдир», — дейә ч-б Уоллес нағыл эдир, — «мисс Флоренс Кук адлы чаван бир гадын чох парлаг медиум кейфиййәтләринә малик олдуғуну көстәрир; сон заманларда бу гадын о дәрәчәйә чатмышдыр ки, там бир гадын бәдәни ярадыр вә һәр чәһәтдән көрүндүйү үзрә бу гадын бәдәни руһ аләминдән нәш'әт эдир вә аяг ялын, елләнән ағ бир либасда мейдана чыхыр, түнд бир палтар кейиб әл-аяғы бағлы олан медиум исә, пәрдә тутулмуш бир отагда (cabinet) вә я гоншу отагда дәрин юхуда ятыр».

Өзүнү Кэти адландыран вә мисс Кука сон дәрәчә бәнзәйән бу руһу бир дәфә ахшам чағы ч-б Фолкман,—йә'ни ханым Һаппинин индики әри, — белиндән тутуб йә'гин этмәк истәмишдир ки, о, мисс Кукун икинчи бир сурәти дейилми. Бу руһ тамамилә чанлы бир гыз кими һәрәкәт эдир вә чанфәшанлыгла өзүнү горуюрмуш; тамашачылар бу ишә гарышмыш, ишыг сөндүрүлмүш вә бир гәдәр вурнухмадан сонра енә ара сакитләшиб отагда ишыг яндырылдыгда руһ йох олмушдур, мисс Кук исә әли-аяғы бағлы вә һушсуз бир һалда өз әввәлки ериндә узаныбмыш. Лакин дейиләнләрә көрә, куя ч-б Фолкман инди дә иддиа эдир ки, о, башга бир адамын дейил, мәһз мисс Кукун белиндән тутубмуш. Буну элми сурәтдә мүәййән этмәк үчүн бир мәшһур электрик, ч-б Варли сонракы сеансларын бириндән габаг электрик батареясынын чәрәяныны медиумдан — мисс Кукдан элә кечиртмишдир ки, о, чәрәяны кәсмәдән өзүнү руһ шәклиндә көстәрә билмәзди. Лакин руһ енә дә кәлмишди. Беләликлә бу, һәгигәтән мисс Кукдан фәргли олан бир вүчуд иди. Ч-б Крукс буну даһа бөйүк бир йәгинликлә мүәййән этмәк вәзифәсини өз үзәринә көтүрмүшдү. Бу заман онун көрдүйү биринчи иш һәмин руһ-гадынын *э'тимадыны* газанмагдан ибарәт олмушду. О өзү 1874-чү ил 5 июн тарихли «Spiritualist» гәзетиндә сөйләдийи кими, бу э'тимад

«артыб тәдричән о дәрәчәйә чатмышды ки, *мән сеансын бүтүн гурулушу һаггында сәрәнчам вермәйәндә* о, сеансдан имтина эдирди. О арзу эдәрди ки, мән һәмишә онун яхынлығында, кабинәнин яхынлығында олум; көрдүм ки, бу э'тимад ярандыгдан сонра вә о, йәгин этдикдә ки, мән *она вердийим вә'дләрин һеч бирини позмаячағам*, бүтүн һадисәләр хейли гүввәтләнди вә мәнә көнүллү сурәтдә элә сүбутлар верилди ки, бунлары башга бир йолла әлдә этмәк мүмкүн олмазды. Чох заман о, сеанслара кәлән шәхсләр барәсиндә вә онларын һарада отурмасы һаггында *мәнимлә мәсләһәтләширди*, зира сон заманларда даһа элми тәдгигат методлары илә бирликдә *гүввәйә* дә әл атмаг лазым кәлмәси кими бә'зи ағылсыз эйһамларын тә'сири алтында чох әсәби (nervous) олмушду».

Элми олдуғу гәдәр дә меһрибанчылыг олан бу э'тимады һәмин руһ-гыз тамамилә мүкафатландырды. О, һәтта ч-б Круксун эвинә дә кәлирди, — инди бу даһа кәрәк бизи тәәччүбләндирмәсин, — онун ушаглары илә ойнайырды, онлара «өзүнүн Һиндистан-

дакы маҹәраларындан ләтифәләр» сөјләјирди, һабелә ҹ-б Крукса «өз кечмиш һәјатынын бә'зи аҹы тәҹрүбәләриндән» данышырды, ҹ-б Крукс ону гуҹаглаjанда динмирди, истәјирди ҹ-б Крукс онун һәгигәтән дујулан маддилијини јәгин етсин, гојурду ки, нәбзини вә дәгигәдә нечә дәфә тәнәффүс етмәсини мүәјјән етсин, нәһајәт һәтта ҹ-б Крукс илә бирликдә шәклинин чәкилмәсинә дә разы олмушду.

Ҹ-б Уоллес дејир: «Бу фигуру көрдүкдән, һисс етдикдән, шәклини чәкдикдән, онунла сөһбәт етдикдән сонра, о, тамашачыларла долу олан гоншу отагдан башга һеч бир јолу олмајан кичик бир отагдан *тамамилә јох олду»* [сәһ. 183],

лакин тамашачыларын кифајәт гәдәр нәзакәтли олдуглары вә Крукс һәмин руһа гаршы нә гәдәр е'тимад бәсләјирдисә, Круксун евиндә олан ҹамаатын да Крукса ејни дәрәҹәдә е'тимад бәслəдијини фәрз едилсә, бурада хүсуси бир мәһарәт ахтармаг лазым дејилдир.

Тәәссүф ки, бу «тамамилә јәгин едилмиш һаллар» һәтта спиритләрин өзләринә дә о гәдәр доғру көрүнмүр. Биз јухарыда көрдүк ки, тамамилә спиритизм әһвал-руһијјәсиндә олан ҹ-б Фолкман тамамилә мадди бир һәрәкәт етмишдир. Сонра, бир нәфәр руһани, «Британија милли спиритуалистләр ҹәмијјәти» комитәсинин үзвү дә мисс Кукун сеансында иштирак етмиш вә чәтинлик чәкмәдән мүәјјән етмишдир ки, руһун кириб чыхдығы гапынын ачылдығы отагла әтраф аләм арасында *икинҹи бир гапы да* вар имиш. Бурадача иштирак едән ҹ-б Круксун рәфтары «бу һадисәләрдә ҹидди бир шеј ола биләҹәјинә бәслəдијим инама сон вә өлүмҹүл бир зәрбә вурмуш олду» («Мистик Лондон», Чарлз Морис Дэвисин әсәри, Лондон, Тинсли гардашларынын нәшријјаты). Бүтүн бунлардан әлавә Америкада, белә «Кэтиләрин» нечә «маддиләшдији» ашкар олмушдур. Һолмс адлы бир әр-арвад Филаделфијада тамашалар верирмиш; бу тамашаларда да «Кэти» адлы бир гадын мејдана кәлир вә е'тигад бәсләјән адамлардан чохлу һәдијјәләр алырмыш. Лакин бир нәфәр шәккак та һәмин Кэтинин изинә дүшмәјинҹә сакитләшмәмишдир; гејд етмәли ки, бир дәфә бу гадын, кифајәт гәдәр јүксәк музд верилмәдијинә көрә тә'тил едибмиш; һәмин шәккак бу гадыны бир boarding-house (пансион-меһманханада) тапмыш вә јәгин етмишди ки, о, шүбһәсиз ҹанлы бир вүҹуд, ҹаван бир гадындыр вә руһ кими чыхыш етдији заман она верилән һәдијјәләрин һамысы онун отағындадыр.

Ејни заманда, континент дә өзү үчүн елм саһәсиндән олан руһкөрәнләр тапмалы имиш. Бир Петербург елми ҹәмијјәти — дүрүст билмирәм, университетми вә ја һәтта академијамы — мүлки мәшвәрәтчи Аксаков вә кимјачы Бутлеров ҹәнабларыны спиритизм һадисәләрини өјрәнмәк үчүн нүмајәндә көндәрмишди, амма бундан, дејәсән, бөјүк бир нәтиҹә һасил олмады[87]. Лакин — ҹ. спиритләрин курултулу бәјанатларына инаначаг олсаг, —

инди Алмания да лейпсигли ч-б профессор Тсөлнерин шәхсиндә өз руһкөрәнини мейдана чыхартмышдыр.

Мә'лум олдуғу кими, ч-б Тсөлнер артыг бир чох иллардән бәри фәзанын «дөрдүнчү өлчүсү» саһәсиндә кәркин чалышмагдадыр, һәм дә о кәшф этмишдир ки, үч өлчүлү фәзада мүмкүн олмаян бир чох шейләр дөрд өлчүлү фәзада тамамилә тәбии шейләрдир. Мәсәлән, дөрд өлчүлү фәзада һәр тәрәфи өртүлү олан бир метал күрәчийин һеч бир ериндә дешик ачмадан ону бир әлчәк кими тәрс үзүнә чевирмәк олар; һабелә һәр ики тәрәфдән учу олмаян вә я һәр ики учу бир шейә бағлы олан бир сапда дүйүн вурмаг олар; эйнилә дә бүтөв олан ики айрыча һалганын һеч бирини кәсмәдән бунлары бир-биринә кечиртмәк олар вә там бир сыра бу кими башга фокуслар этмәк олар. Инди, руһлар аләминдән верилән ән ени тәнтәнәли хәбәрләрә көрә, ч-б профессор Тсөлнер бир вә я бир нечә медиума мүрачиәт этмишдир ки, бунларын көмәйилә дөрдүнчү өлчүнүн еринин башга тәфәррүатларыны мүәййән этсин. Бурада, һейрәт эдиләчәк бир мүвәффәгиййәт газанылмышдыр. О, голуну стулун сөйкәнәчәйинә даямыш, әлини исә столун үстүнә гоюб ону бир дәфә дә олса столдан айырмадығы һалда, сеансдан сонра көрмүшләр ки, онун голу стулун сөйкәнәчәйинә кечмишдир; һәр ики тәрәфдән стола бағланан бир сапда бирдән-бирә дөрд дүйүн әмәлә кәлмишдир вә и. а. Мүхтәсәр, руһлар асанлыгла, дөрдүнчү өлчүйә аид бүтүн мө'чүзәләри көстәрмишләр. Һәм дә нәзәрә алын ки, relata refero* мән руһлар бүллетениндә дейиләнләрин доғрулуғуна чавабдеһ дейиләм вә бу мә'луматда дүзкүн олмаян хәбәрләр варса, ч-б Тсөлнер бунлары дүзәлтмәк үчүн имкан яратдығыма көрә мәнә миннәтдар олмалыдыр. Лакин ч-б Тсөлнерин тәчрүбәләриндән алынан нәтичәләрин бу мә'луматларда дүзкүн хәбәр верилдийи күман эдилсә, бу мә'луматлар руһлар элминдә вә риязиййатда, шүбһәсиз, ени бир дөвр башландығыны көстәрир. Руһлар дөрдүнчү өлчүнүн мөвчуд олдуғуну сүбут эдир, дөрдүнчү өлчү дә руһларын мөвчуд олдуғуна дәлаләт эдир. Бу мүәййән эдилдикдән сонра исә, элмин гаршысында тамамилә ени вә учсуз-бучагсыз бир фәалиййәт мейданы ачылыр. Бүтүн кечмишдәки риязиййат вә тәбиәтшүнаслыг дөрдүнчү өлчүйә вә сонракы өлчүләрә аид риязиййатын, һабелә бу йүксәк өлчү аләминдә олан руһлар механикасынын, физикасынын, кимясынын, физиолокиясынын ялныз мүгәддимәси олур. Ахы ч-б Крукс столларын вә башга мебелин — инди адландыра биләчәйимиз кими — дөрдүнчү өлчүйә кечәркән өз чәкисиндән нә гәдәр чох итирдийини элми сурәтдә мүәййән этмишдир, ч-б Уоллес исә орада одун инсан бәдәнинә зәрәр вурмадығыны сүбут олунмуш э'лан эдир. Бәс онда бәдәни олан бу руһларын физиолокиясы һаггында нә демәли! Онлар тәнәффүс эдир, онларын нәбзи вардыр, белә-

* — мән нағыл эдиләнләри нағыл эдирәм. *Ред.*

ликлә, онларын ағ ҹийәри, үрәйи вә ган дамарлары системи вардыр, демәли, шүбһәсиз, онларын да азы бизимки гәдәр чохлу дикәр бәдән органлары вардыр. Ахы нәфәс алмаг үчүн ағ ҹийәрдә янан сулу карбонлар лазымдыр, бунлар исә бәдәнә ялныз кәнардан дахил эдилә биләр. Демәли, руһларын мә'дәси, бағырсаглары вә бурая аид олан башга һәр шейи вардыр вә, мадамки, бунларын һамысы тәсдиг олунмушдур, демәли, галанлары да һеч бир чәтинлик чәкилмәдән алынмыш олур. Лакин бу органлар мөвҹуддурса, бунлар хәстәләнә биләр, буна көрә дә ҹ-б Вирхов бәлкә дә һәлә руһлар аләминин һүчейрә патолокиясыны язмалы олду. Лакин бу руһларын әксәриййәти, өз мисилсиз көзәлликләри истисна олмагла, бизим ер үзәриндәки гадынлардан һеч бир шейлә, әсла һеч бир шейлә фәргләнмәйән сон дәрәҹә көзәл вә ҹаван гадынлардан ибарәт икән, онларын «мәһәббәт һисс эдән әрләри гаршысына»[88] чыхачагларыны чохму көзләмәк лазым кәләр? Лакин бурада да ҹ-б Крукс тәрәфиндән нәбзә көрә тәсдиг эдилдийи кими, «гадын гәлбләри» варса, онда тәбии сечмә гаршысында да дөрдүнҹү өлчү саһәси ачылыр вә бурада тәбии сечмә өзүнүн бәдхаһ сосял-демократия илә гарышдырылачағындан әсла горхмая биләр[89].

* * *

Даһа бәсдир. Тәбиәтшүнаслыгдан мистисизмә доғру кедән ән мүстәгим йолун нәдән ибарәт олдуғуну биз бурада айдын йәгин этдик. Бу, натурфилософларын гызғын нәзәриййәбазлығы дейил, һәр ҹүр нәзәриййәйә нифрәт эдән вә һәр ҹүр тәфәккүрә э'тимадсызлыгла янашан ән сәтһи бир эмпириядыр. Руһларын мөвҹуд олмасы априор зәрурәт әсасында дейил, Уоллес, Крукс ҹәнаблары вә компаниясынын эмпирик мүшаһидәләри әсасында сүбут эдилир. Биз Круксун таллиум металыны кәшф этмәклә нәтиҹәләнән спектрал-аналитик мүшаһидәләринә вә я Уоллесин Малайя архипелағы адаларындакы зәнкин зоолоҗи кәшфләринә инандығымыза көрә, биздән бу ики алимин спиритик тәҹрүбә вә кәшфләринә дә эйни дәрәҹәдә инанмағы тәләб эдирләр. Лакин биз бурада һәр һалда кичик бир фәрг олдуғуну, йә'ни биринҹи нөв кәшфләри йохлая билдиймизи, икинҹи нөв кәшфләри исә йохлая билмәдиймизи сөйләдикдә, руһкөрәнләр бизә ҹаваб вериб дейирләр ки, бу доғру дейилдир вә онлар спиритик һадисәләри дә бизим йохламағымыза имкан вермәйә һазырдырлар.

Диалектикая нифрәт эдилмәси ҹәзасыз галмыр. Һәр ҹүр нәзәри тәфәккүрә гаршы нә гәдәр э'тинасызлыг кәстәрилсә дә, һәр һалда нәзәри тәфәккүр олмадан тәбиәтин һеч икиҹә фактыны да бир-бирилә әлагәләндирмәк вә я онларын арасында олан әлагәни баша дүшмәк мүмкүн дейилдир. Мәсәлә ялныз, бу һалда дүзкүн дүшүнүб дүшүнмәмәкдәдир, — вә нәзәриййәйә гаршы э'тинасызлыг көстәрилмәси, өзлүйүндә айдын олдуғу кими, бир натуралист

кими дүшүнмәйә вә, демәли, янлыш дүшүнмәйә доғру апаран ән мүстәгим йолдур. Лакин ардычыл сурәтдә ахырадәк еридилән янлыш тәфәккүр, чохдан мә'лум олан диалектика ганунуна әсасән, һөкмән, онун башланғыч нөгтәсинә ачыгча зидд олан нәтичәләрә кәтириб чыхарыр. Беләликлә дә, диалектикая гаршы көстәрилән эмпирик нифрәтин чәзасы бундан ибарәт олур ки, ән сағлам дүшүнән эмпирикләрдән бә'зиләри ән вәһши бир мөвһуматын — мүасир спиритизмин гурбаны олурлар.

Риязийятда да вәзиййәт эйниләә беләдир. Метафизик үслублу ади риязийятчылар өз элмләринин нәтичәләрини там гәт'и нәтичә һесаб эдиб гүрурла ловғаланырлар. Лакин уйдурма кәмиййәтләр дә бу нәтичәләр сырасындадыр вә, демәли, уйдурма кәмиййәтләрин дә мүәййән бир реаллығы вардыр. Лакин биз әкәр мәнфи бирин квадрат көкүнә вә я дөрдүнчү өлчүйә өз зеһнимиздән кәнарда бир реаллыг иснад вермәйә адәт этсәк, онда спиритикләрин медиумлар аләмини дә гәбул этмәклә даһа бир аддым ирәли кедиб кетмәйәчәйимизин бир о гәдәр бөйүк әһәмиййәти олмаз. Бу лап Кеттелерин Дөллинкер һаггында дедийинә бәнзәйир:

«Бу адам өз һәятында о гәдәр чохлу чәфәнкиятлары мүдафиә этмишдир ки, доғрусу о, күнаһсызлыг әһкамына да инана биләрди[90]!»

Доғрудан да, халис эмпирия спиритләрин өһдәсиндән кәлә билмәз. Әввәлән, «йүксәк» һадисәләр һәмишә ялныз о заман көзә көрүнүр ки, мүвафиг «тәдгигатчы», Круксун өзүнүн бу гәдәр мисилсиз бир садәлөвһлүклә тәсвир этдийи кими, ялныз көрмәли олдуғу вә я көрмәк истәдийи шейи көрә билмәк үчүн кифайәт дәрәчәдә һазырланылмыш олсун. Икинчиси, спиритләр йүзләрлә уйдурма фактларын ашкарча алдатма олмасындан онларча уйдурма медиумларын исә ади фокусчу олмасынын ифша эдилмәсиндән әсла утанмырлар. Нә гәдәр ки, *һәр бир* айрыча уйдурма мө'чүзә ифша эдилиб арадан галдырылмамышдыр, спиритикләрин мөвгеләри һәлә кифайәт гәдәр мөһкәм галмагда давам эдир, сахта руһ фото шәкилләри әһвалаты илә әлагәдар олараг Уоллес дә ачыгча буну көстәрир. О дейир ки, сахтакарлыгларын олмасы куя һәгиги фото шәкилләрин һәгигилийини сүбут эдир.

Беләликлә дә эмпирия руһкөрәнләрин зәһләтөкәнлийинә эмпирик экспериментләр дейил, нәзәри мүлаһизәләр гаршы гоймаға вә Һексли илә бирликдә белә демәйә мәчбур олур:

«Зәннимчә, спиритизмин һәгигилийини сүбут этмәк нәтичәсиндә әлдә олуна биләчәк бирчә яхшы шей варса, о да интиһара гаршы ени бир дәлилдир. Һәр сеанс үчүн бир кинея алан медиумун дили илә һәдян данышан бир өлү сифәтилә яшамагданса, күчә сүпүркәчиси сифәтилә яшамаг даһа яхшыдыр»[91].

МЕЙМУНУН ИНСАНА ЧЕВРИЛМӘСИ ПРОСЕСИНДӘ ӘМӘЙИН РОЛУ

[Бир парча]

...Доғрудан да, биз тәбиәт ганунларыны күндән-күнә даһа дүзкүн анламағы вә онун тәбии кедишинә фәал гарышмағымызын истәр яхын вә истәрсә даһа узаг нәтичәләрини дәрк этмәйи өйрәнирик. Хүсусилә тәбиәтшүнаслығын бизим әсрдәки олдугча бөйүк мүвәффәгиййәтләр әлдә этмиш олдуғу замандан бәри биз һабелә, истеһсал саһәсиндәки һәрәкәтләримиздән һеч олмазса ән адиләринин даһа узаг тәбии нәтичәләрини дә нәзәрә ала билмәк вә беләликлә һәмин нәтичәләр үзәриндә һөкмранлыг эдә билмәк саһәсиндә кетдикчә даһа артыг бачарыг газаныryг. Бу исә бир факт олараг нә гәдәр чох гәт'иләшсә, инсанлар бир о гәдәр артыг дәрәчәдә өзләринин тәбиәтлә бирлийини енидән вә бир даһа нәинки ялныз һисс эдәчәк, һабелә дәрк эдәчәкләр, беләликлә дә руһла материя, инсанла тәбиәт, чанла бәдән арасында куя экслик олмасы һаггындакы мә'насыз вә тәбиәтә зидд тәсәввүр — классик гәдим дүнянын тәнәззүлү заманындан бәри Авропада яйылан вә христианлыгда ән йүксәк дәрәчәдә инкишаф этмиш олан бу тәсәввүр — бир о гәдәр гейри-мүмкүн олачагдыр...

[ГЕЙДЛӘР ВӘ ФРАГМЕНТЛӘР][92]

ТАРИХ САҺӘСИНДӘН

Мүасир тәбиәтшүнаслыг, — бу исә јунанларын даһијанә зәнләринин вә әрәбләрин бир-бирилә әлагәси олмајан вә гејри-мүнтәзәм апарылан тәдгигләринин әксинә олараг еканә бир шејдир ки, онун һаггында бир элм кими бәһс эдилә биләр, — мөһтәшәм бир дөврдән башланыр; бу дөврдә бүркерлик феодализмин гүдрәтини сарсытмышды вә шәһәрлиләрлә феодал задәканлар арасындакы мүбаризәнин арха сырасында гијамчы кәндлиләр, онларын да ардынҹа мүасир пролетариатын артыг әлләриндә ал бајраг вә дилләриндә коммунизм сөзү олан ингилабчы сәләфләри көрүнмүшдү, — бу элә бир дөврдән башланыр ки, һәмин дөвр Авропада бөјүк монархијалар јаратмыш, папанын руһани диктатурасыны сарсытмыш, гәдим јунан әјјамыны дирилтмиш, онунла да бирликдә јени заманәдә инҹәсәнәтин чох бөјүк инкишафына сәбәб олмушду, көһнә дүнјанын сәрһәдләрини јыхыб-дағытмыш вә әслиндә илк дәфә ер үзүнү кәшф этмишди.

Бу, дүнјанын о вахта гәдәр көрдүјү ингилабларын ән бөјүјү иди. Һәмин ингилаб шәраитиндә инкишаф эдән тәбиәтшүнаслыг да башдан-баша ингилаби иди, бөјүк италјанларын ојанмагда олан јени фәлсәфәси илә гол-гола ирәлиләјирди, онун шәһидләрини тонгалда јандырыр вә зиндана салырдылар. Характерикдир ки, онларын тә'гиб эдилмәсиндә протестантлар католикләрлә рәгабәт эдирдиләр. Биринҹиләр Сервети, икинҹиләр исә Ҹордано Бруноңу јандырдылар. Бу элә бир заман иди ки, онун нәһәнкләрә, алимлик нәһәнкләринә, руһ вә характер јүксәклији нәһәнкләринә эһтијаҹы вар иди вә бу ҹүр нәһәнкләр доғурурду. Бу элә бир заман иди ки, ону франсызлар дүзкүн олараг Ренессанс адландырдылар, протестант Авропасы исә бир тәрәфли вә мәһдуд бир сурәтдә ону реформасија адландырды.

О заман тәбиәтшүнаслығын да өз истиглалијјәт бәјаннамәси вар иди, һәрчәнд бу бәјаннамә лап әввәлдән мејдана кәлмәмишди, нечә ки, Лүтер дә илк протестант дејилди. Папа булласынын Лүтер тәрәфиндән јандырылмасы дин саһәсиндә нә идисә, Коперникин бөјүк әсәри[93] дә тәбиәтшүнаслыгда о иди; һәмин әсәрдә Коперник — һәрчәнд ҹәсарәтсиз бир сурәтдә, 36 иллик тәрәддүдләрдән сонра вә, нечә дејәрләр, өлүм јатағында икән, — килсә мөвһуматына мејдан охумушду. О замандан э'тибарән тәбиәтин тәдгиги

әслиндә диндән азад олду, һәрчәнд бүтүн тәфәррүатларын гәт'и айдынлашмасы һазыркы замана гәдәр узанмыш вә бир чох зеһинләрдә һәлә һеч дә баша чатмамышдыр. Лакин о замандан э'тибарән элмин инкишафы да нәһәнк аддымларла ирәлиләйәрәк, өз башланғыҹ нөгтәсиндән заман э'тибарилә узаглашмағын, неҹә дейәрләр, квадратына пропорсионал оларақ сүр'әтләнди вә санки дүняя көстәрмәк истәди ки, үзви материянын ән йүксәк мәһсулунун, инсан руһунун һәрәкәти үчүн гүввәдә олан ганун гейри-үзви материянын һәрәкәт ганунуна экс бир ганундур.

Ени тәбиәтшүнаслығын илк дөврү — гейри-үзви аләм саһәсиндә — Нүтон илә гуртарыр. Бу — мә'лум материала йийәләнмәк дөврүдүр. Бу дөвр риязийят, механика вә астрономия, статика вә динамика саһәсиндә, хүсусән Ҝеплерин вә Галилейин әсәрләри сайәсиндә бөйүк наилиййәтләр вермишдир ки, Нүтон да бунлардан нәтиҹәләр чыхартмышдыр. Лакин үзви һадисәләр саһәсиндә һәлә ән ибтидаи, илкин билик пилләләриндән кәнара чыхылмамышды. Тарихән бир-биринин ардынҹа кәлән вә бир-бирини сыхышдырыб арадан чыхаран һәят формаларынын тәдгиги, һәмчинин бунлара мүтабиг олуб бир-бирини әвәз эдән һәят шәраитинин тәдгиги — палеонтолокия вә кеолокия һәлә йох иди. О заман үмумиййәтлә тәбиәт тарихән инкишаф эдән, заман э'тибарилә өз тарихи олан бир шей кими тәсәввүр олунмурду. Анҹаг фәзадакы өлчүйә диггәт верилирди; тәдгигатчылар мүхтәлиф формалары бир-биринин ардынҹа дейил, анҹаг бир-биринин янында груплашдырырдылар. Планетләрин эллиптик орбиталары кими, эйнән тәбии тарих дә бүтүн заманлар үчүн эйни иди. Үзви һәятын формаларынын даһа әсаслы сурәтдә һәр һансы бир тәдгиги үчүн һәр ики илкин әсас — кимя вә башлыҹа үзви гурулуш формасы олан һүҹейрә һаггындакы элм чатышмырды. Илк заманларда ингилаби олан тәбиәтшүнаслыг башдан-баша мүһафизәкар бир тәбиәт гаршысында галмышды; бу тәбиәтдә инди дә һәр шей дүнянын башланғыҹында олдуғу кими галыр вә бурада һәр шей дүнянын башланғыҹында неҹә идисә, дүнянын сонуна гәдәр дә эләҹә галмалы иди.

Характерикдир ки, тәбиәтә бу мүһафизәкар бахыш һәм гейри-үзви, һәм дә үзви [...]*

Астрономия	Физика	Ҝеолокия	Битки физиолокиясы	Терапевтик
Механика	Ҝимя	Палеонтолокия	Һейван физиолокиясы	Диагностика
Риязийят		Минералокия]	Анатомия	

Илк сарсынты — Ҝант вә Лаплас. Икинҹиси — кеолокия вә палеонтолокия (Лайел, тәдриҹи инкишаф). Үчүнҹүсү — үзви ҹисимләр һазырлаян вә кимя ганунларынын ҹанлы ҹисимләрә тәтбиг олуна билдиййини көстәрән үзви кимя. Дөрдүнҹүсү — 1842-ҹи

* Ҹүмлә натамам галмышдыр. *Ред.*

ил, механики истилик [нәзәриййәси], Гров. Бешинчиси — Дарвин, Ламарк, һүчейрә вә и. а. (мүбаризә, Кув'е вә Агассис). Алтынчысы — *мүгайисәли метод үнсүрләри* — анатомияда, климатолокияда (изотермләр), һейван вә битки чоғрафиясында (XVIII әсрин орталарындан э'тибарән элми экспедисиялар вә сәяһәтләр), үмумиййәтлә физики чоғрафияда (Һумболдт); материалын әлагәләндирилмәси. Морфолокия (эмбриолокия, Бэр).

Көһнә телеолокия рәдд олуб кетди, лакин инди мөһкәм мүәййән эдилмишдир ки, материя өз әбәди дөвранында элә ганунлар әсасында һәрәкәт эдир ки, мүәййән пилләдә һәмин ганунлар зәрури олараг — каһ бурада, каһ да орада — үзви мөвчудатда дүшүнән руһ ярадыр.

Һейванларын нормал мөвчудлуғу онларла бир замандакы шәраитдә мөвчуд олур, онлар һәмин шәраитдә яшайырлар вә һәмин шәраитә уйғунлашырлар; инсанын мөвчудлуғу шәраити исә, инсан сөзүн дар мә'насында һейвандан ениҹә араландығы заман һәлә һеч ердә һазыр шәкилдә мөвчуд дейилди; бу шәраит илк дәфә ялныз сонракы тарихи инкишаф нәтиҹәсиндә һазырланмалыдыр. Инсан — әмәк сайәсиндә халис һейван вәзиййәтиндән хилас олмаға гадир олан еканә һейвандыр; инсанын нормал һалы онун шүуруна уйғун олан вә *онун өзү тәрәфиндән ярадылмалы олан* һалдыр.

* * *

...Аллаһ илә һеч кәс, она инанан тәбиәтшүнаслар гәдәр пис рәфтар этмир. Материалистләр бу чүр ибарәбазлыға киришмәдән *вәзиййәти* садәҹә изаһ эдирләр; ибарәбазлыға исә ялныз о заман кириширләр ки, зәһлә төкән диндар адамлар аллаһы онлара гәбул этдирмәк истәйирләр; бу һалда да онлар гысача, яхуд Лаплас үслубу илә ҹаваб верирләр: «Sire, je n'avais etc.»[94], я да, өз хараб малларыны ишә вермәйә чалышан алман коммивөяжөрләрини башдан эдән Һолландия таҹирләри кими даһа кобуд бир шәкилдә, адәтән бу сөзләрлә ҹаваб верирләр: «Ik kan die zaken niet gebruiken»*, — бунунла да иш гуртарыб кедир. Лакин аллаһын башына өз мүдафиәчиләриндән нәләр кәлмәмишдир! Иена мүһарибәси заманы III Фридрих-Вилһелмин кенерал вә чиновникләри онунла неҹә рәфтар эдирдиләрсә, мүасир тәбиәтшүнаслыг тарихиндә аллаһын мүдафиәчиләри дә аллаһла эйни чүр рәфтар эдирләр. Элмин һүҹуму гаршысында орду һиссәләри бир-биринин ардынҹа силаһы ерә гоюр, галалар бир-биринин ардынҹа тәслим олур, нәһайәт, бүтүн сонсуз тәбиәт саһәсини билик фәтһ этмиш олур вә орада ярадычы үчүн даһа ер галмыр. Нүтон ярадычы үчүн һәлә «илк тәканы» сахламышды, лакин өз күнәш системинә сонра һәр һансы бир мүдахилә олунмасыны гадаған

* — «Мәнә белә шейләр лазым дейилдир». *Ред.*

этмишди. Патер Секки она һәр чүр килсә һөрмәти көстәрирсә дә, буна бахмаяраг күнәш системиндән ону там гәт'и бир сурәтдә говур вә ялныз илкин думанлыг барәсиндә онун ярадычы олмасына изн верир. Бүтүн ердә галан саһәләрдә дә аллаһ мәсәләси эйни вәзиййәтдәдир. Биолокияда аллаһын сон бөйүк Дон Кихоту олан Агассис она һәтта там бир чәфәнкият да иснад верир: аллаһ бир тәк һәгигәтдә мөвчуд олан һейванлары дейил, абстракт һейванлары да, өзлүйүндә балығы да яратмалыдыр! Нәһайәт, Тиндал тәбиәтә һәр чүр мүдахиләни аллаһа тамамилә гадаған эдир вә ону эмосиялар аләминә көндәрир, буна анчаг онун үчүн йол верир ки, ахы бүтүн бу шейләр һаггында (тәбиәт һаггында) Чон Тиндалдан артыг билән бир кәс олмалыдыр![95] Көйүн вә ерин ярадычысы олан көһнә аллаһдан, ичазәси олмадан бир түкүн дә башдан гопуб дүшә билмәдийи бу гадири-күллдән нә гәдәр узаглашылмышдыр!

Тиндалын эмосионал тәләбаты әсла һеч бир шейи сүбут этмир. Шевал'е Дегрийөнүн дә Манон Лескону[96] севмәк вә она малик олмаг кими эмосионал тәләбаты вар иди, һәрчәнд бу гадын дәфәләрлә өзүнү вә ону сатмышды; о һәмин гадына олан мәһәббәти үзүндән фырылдагчы гумарбаз вә оғраш олмушду вә, әкәр Тиндал бунун үстүндә ону төһмәтләндирмәк истәсәйди, о өз «эмосионал тәләбаты» илә чаваб верәрди!

Аллаһ=nescio*; лакин ignorantia non est argumentum[97] (Спиноза)...

---

*—билмирәм. *Ред.*

Ф. ЭНКЕЛС

БРУНО БАУЭР ВӘ ИЛК ХРИСТИАНЛЫГ

Апрелин 13-дә Берлиндә бир шәхс вәфат этди, элә бир шәхс ки, философ вә теолог олараг бир заманлар мүәййән рол ойнамыш, сонра исә бир чох илләр әрзиндә яры унудулмуш олан вә ялныз арабир «әдәби орикинал» кими ҹамаатын диггәтини өзүнә ҹәлб этмишдир. Рәсми теологлар, о ҹүмләдән *Ренан* онун яздыгларыны көчүрүрдүләр, буна көрә дә онун һаггында екдилликлә сусурдулар. Һалбуки бу адам онларын бирликдә һамысындан гиймәтли иди вә биз сосялистләри дә марагландыран мәсәләдә: христианлығын тарихи мәншәи мәсәләсиндә онларын һамысындан чох иш көрмүшдүр.

Онун вәфаты, һәмин мәсәләнин һазыркы вәзиййәтинә вә онун һәлли үчүн Бауэрин нә этмиш олдуғуна гысача характеристика вермәйимизә сәбәб олур.

Бүтүн динләрә, о ҹүмләдән христианлыға да алдадычыларын ичады кими бахылмасы, — орта әср азад фикирлиләриндән башлайыб XVIII әср маарифчиләринин өзләринәдәк һөкм сүрмүш олан бу бахыш, — Һекел үмум дүня тарихиндә расионал инкишафы көстәрмәк вәзифәсини фәлсәфәнин гаршысына гойдуғу вахтдан э'тибарән даһа һеч кәси гане эдә билмәзди.

Чох тәбиидир ки, зәнчиләрдә фетишләрә ситайиш кими, яхуд ариләрдә үмуми ибтидаи дин кими кортәбии сурәтдә мейдана кәлән динләр, алдадычылығын аз-чох нәзәрә чарпачаг дәрәҹәдә иштиракы олмадан мейдана кәлдийи һалда, сонралар инкишафын кедишиндә чох тезликлә кешиш алдадычылығы лабүд бир шей олур. Инсан ярадычылығынын нәтиҹәси олан динләр исә, өзләри үчүн характерик олан сәмими ҹошгунлугла бәрабәр, артыг өзләринин тә'сиси заманы алдадычылыг олмадан вә тарихи фактлар тәһриф эдилмәдән кечинә билмир; һәмчинин христианлыг

да, Әһди-чәдиди тәнгид едән Бауэрин өз тәнгидиндә көстәрдийи кими, артыг лап әввәлдән һеч дә пис олмаян бу гәбил нүмунәләр вермишдир. Лакин бу ялныз үмуми һалы мүәййән эдир, мәһз бурада һаггында бәһс олунан конкрет һадисәни исә изаһ этмир.

Рома дүня империясыны фәтһ этмиш олан вә 1 800 ил әрзиндә мәдәни бәшәриййәтин хейли чох һиссәси үзәриндә һөкмранлыг эдән бир дини садәчә алдадычыларын уйдурдуғу бир чәфәнкият адландырмагла мәһв этмәк олмаз. Бу дини мәһв этмәк үчүн әввәлчә, ону төрәдиб һөкмранлыға чатдыран тарихи шәраити вә онун һәмин шәраитдән әмәлә кәлдийини вә инкишаф этдийини изаһ эдә билмәк лазымдыр. Бу, хүсусилә христианлыға аиддир. Ахы бурада белә бир мәсәләни һәлл этмәк лазым кәлир ки, нечә олмушдур Рома империясынын халг күтләләри бу чәфәнкияты, — һәм дә гуллар вә мәзлумлар тәрәфиндән тәблиғ олунан бир чәфәнкияты — бүтүн башга динләрдән үстүн тутмушлар, беләликлә дә, нәһайәт, шөһрәтпәрәст *Константин* йәгин этмишдир ки, бу чәфәнк дини гәбул этмәк — Рома дүнясынын һаким-мүтләги вәзиййәтинә йүксәлмәк үчүн ән яхшы васитәдир.

Бу мәсәләнин һәллиндә Бруно Бауэр һәр һансы бир башгасына нисбәтән хейли чох иш көрмүшдүр. Инчилләрин Вилке тәрәфиндән халис дилшүнаслыг йолу илә мүәййән эдилмиш хроноложи ардычыллығыны вә бир-бириндән асылылығыны Бауэр, 1849-чу илдән башлаяраг иртича дөврүнүн яры диндар илаһиййатчыларынын инадлы мүгавимәтинә бахмаяраг, инчилләрин мәзмуну әсасында да тәкзиболунмаз бир тәрздә сүбут этмишдир. Бауэр Штраусун яйғын мифләр нәзәриййәсинин бүтүн элми әсассызлығыны ифша этмишдир, о нәзәриййәни ки, һәр кәс бундан истифадә эдәрәк инчил рәвайәтләриндән истәдийи һәр шейи тарихи факт һесаб эдә биләр. Һәм дә экәр нәтичәдә мә'лум олдуса ки, инчилин бүтүн мәзмунундан, демәк олар, әсла һеч элә бир шей галмамышдыр ки, тарихчә мө'тәбәр бир факт кими сүбут эдилә билсин, — беләликлә, Иисус Христссун һәтта тарихдә мөвчуд олдуғунун өзүнү дә шүбһәли э'лан этмәк мүмкүн иди, — вәзиййәт белә икән Бауэр бунунла элә бир зәмин һазырламышдыр ки, христианлыгда бир нөв систем һалына дүшмүш олан тәсәввүр вә идеяларын һарадан мейдана кәлмәси вә бунларын нә сурәтлә дүня һөкмранлығына чатмасы мәсәләсини бу зәмин әсасында һәлл этмәк мүмкүндүр.

Бу мәсәлә илә Бауэр өмрүнүн ахырларына гәдәр мәшғул олмушдур. Онун тәдгигатынын чыхартдығы сон нәтичә ондан ибарәтдир ки, тарихимизин һәлә 40-чы илиндә яшаян вә, доғрудур, чох гоча олан Искәндәриййә йәһудиси *Филон* христианлығын әсл атасы, Рома стоики *Сенека* исә онун, нечә дейәрләр, әмиси олмушдур. Филона иснад верилән вә бизә кәлиб чатан бир чох әсәрләр фе'лән, аллегорик вә расионалистчәсинә баша дүшүлмүш

йәһуди рәвайәтләринин юнан фәлсәфәси, мәһз стоисизм фәлсәфәси илә бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Гәрб вә шәрг бахышларынын бир-бирилә белә барышдырылмасында, маһиййәтҹә бүтүн христианлыг тәсәввүрләри вардыр: инсанын фитри күнаһкарлығы; логос—аллаһын сөзүдүр, өзү дә аллаһдыр, о, аллаһ илә инсан арасында васитәчи олур; һейван гурбаны кәсмәк йолу илә дейил, өз үрәйини аллаһа вермәк йолу илә төвбә этмәк тәсәввүрләри вардыр; нәһайәт, белә мүһүм бир ҹәһәт дә вардыр ки, ени дин фәлсәфәси көһнә гайданы алт-үст эдәрәк, өз шакирдләрини йохсуллар, заваллылар, гуллар вә сәфилләр ичәрисиндән топлайыр, варлылара, гүдрәтлиләрә, имтиязлылара исә нифрәт бәслләйир, бунунла да тәләб эдир ки, инсан кәрәк бүтүн дүня зөвгләринә нифрәт этсин вә нәфсини өлдүрсүн.

Дикәр тәрәфдән, һәлә Август чалышмышды ки, ялныз аллаһ — инсан дейил, күнаһсыз һамиләлик дейиләнин өзү дә дөвләт тәрәфиндән гоюлмуш формуллар олсун. Август нәинки Тсезара вә өзүнә аллаһ һөрмәти көстәрилмәсини тәләб эдирди, һәтта сәрәнҹам вермишди һәр ердә белә бир фикир яйылсын ки, о, Август Тсезар «Divus»-дур, илаһи варлыгдыр, өз инсан-атасынын оғлу дейилдир, анасы ону аллаһдан—Аполлондан тутмушдур. Амма бу аллаһ Аполлон бәлкә Һенрих Һейненин мәдһ этдийинә[98] гоһумдур?

Көрдүйүмүз кими, тағын баш-баша битишмәси үчүн ялныз ахырынҹы даш чатмыр, бу да олсайды христианлыг бүтүн өз әсас ҹәһәтләри э'тибарилә һазыр оларды; чатышмаян одур ки, инсана чеврилмиш логос мүәййән шәхсиййәтдә тәҹәссүм этсин вә күнаһкар бәшәриййәтә ниҹат вермәк үчүн һәмин шәхсиййәт гурбан верилиб чармыха чәкилсин.

Стоик-Филон нәзәриййәләри бинасына бу сонунҹу дашын тарихән неҹә гоюлдуғу һаггында бизим там мө'тәбәр мәнбәләримиз йохдур. Лакин бир шей шәксиздир: һәмин дашы филсософлар, Филонун шакирдләри вә я стоикләр гоймамышлар. Динләри о адамлар ярадырлар ки, онлар өзләри динә тәләбат һисс эдир вә күтләләрин дини тәләбатыны анлайырлар, мәктәб фәлсәфәси нүмайәндәләриндә исә мәһз бу тәләбат адәтән олмур. Үмуми позулма заманларында, — мәсәлән, бизим зәманәмиздә дә, — эксинә, һәр ердә фәлсәфәнин вә дини әһкамларын баяғылашдырылмыш, вулгарлашдырылмыш шәкилдә кениш яйылмасына тәсадүф эдилир. Әкәр классик юнан фәлсәфәси өзүнүн сон формаларында, хүсусилә дә эпикуреизм мәктәбиндә атеист материализминә кәтириб чыхарырдыса, юнан вулгар фәлсәфәси ваһид аллаһ вә инсан руһунун өлмәзлийи нәзәриййәсинә кәтириб чыхарырды. Эйнилә дә, ядларла вә ярыйәһудиләрлә гайнайыб гарышмаг вә үнсиййәт сайәсиндә расионалистҹәсинә вулгарлашдырылмыш йәһудилик, элә бир мәгамә кәлиб чатды ки, айин мәрасиминә даһа э'тина этмәди, кечмишдә йәһудиләрин халис милли аллаһы олан

Ягве* көйүн вә ерин ярадычысы олан еканә һәгиги аллаһа чеврилди вә руһун өлмәзлийи, әввәлдә йәһудилийә ябанчы олан бу эгидә гәбул эдилди. Беләликлә, монотеист вулгар фәлсәфә, ваһид аллаһы там һазыр шәкилдә она тәгдим эдән вулгар дин илә үз-үзә кәлди. Беләликлә дә, элә бир зәмин һазырланмыш олду ки, онун үзәриндә йәһудиләрдәки эйни дәрәчәдә вулгарлашдырылмыш Филон тәсәввүрләринин енидән ишләнмәси христианлығы ярада билди, христианлыг исә мадамки ярадылды, демәк юнанлар вә ромалылар тәрәфиндән гәбул эдилә биләрди. Христианлығын билаваситә Филонун өзүнүн әсәрләриндән дейил, мәһз популярлашдырылмыш Филон тәсәввүрләриндән әмәлә кәлдийи онунла сүбут эдилир ки, Әһди-чәдид һәмин әсәрләрин ән мүһүм һиссәсинә, мәһз Әһди-этиг рәвайәтләринин аллегорик-фәлсәфи тәфсиринә демәк олар там э'тинасызлыг көстәрир. Мәсәләнин бу чәһәтинә Бауэр кифайәт гәдәр диггәт етирмәмишдир.

Христианлығын өз илк шәклиндә нечә олдуғу һаггында, Иоаннын Вәһйи адланан әсәри охудугда тәсәввүр һасил этмәк олар. Вәһши, анлашылмаз фанатизм, әһкамлар ялныз рүшейм һалындадыр, христиан мә'нәвийяты дейилән шейдән исә ялныз нәфсин өлдүрүлмәси вардыр; бунун мүгабилиндә, эксинә, гейбдән көрмә вә пейғәмбәрликләр чох иди. Әһкамларын вә этиканын әмәлә кәлмәси чох сонраларда, инчилләр вә апостол намәләри адлананлар язылдығы заманлар олмушдур. Мәһз бурада стоисизм фәлсәфәсиндән, хүсусән Сенекадан—һеч олмазса әхлаг үчүн—кениш истифадә эдилмишдир. Бауэр сүбут этмишдир ки, намәләр Сенакадан, өзү дә чох вахт демәк олар һәрфиййән көчүрүлмүшдүр. Доғрудан да, бу һәтта мө'мин христианларын да нәзәринә чарпырды, лакин онлар иддиа эдирдиләр ки, эксинә, Сенека бунлары Әһди-чәдиддән көчүрмүшдүр, һалбуки Әһди-чәдид о заман һәлә һеч язылмамышды. Әһкамчылыг бир тәрәфдән, Иса һаггындакы инчил әфсанәсинин әмәлә кәлмәсилә әлагәдар олараг, дикәр тәрәфдән дә, йәһудиләрдән олан христианларла бүтпәрәстләрдән олан христианлар арасындакы мүбаризәдә инкишаф этмишдир.

Бауэр христианлығын галиб кәлмәсинә вә дүния һөкмранлығы әлдә этмәсинә ярдым этмиш олан сәбәбләр һаггында да чох гиймәтли мә'лумат верир. Лакин алман философунун идеализми бурада онун үчүн энкәл төрәдир, онун айдын көрмәсинә вә дүрүст ифадә этмәсинә мане олур. Онун әсәрләриндә чох вахт һәллэдичи ердә ишин маһиййәтини ибарә әвәз эдир. Буна көрә дә Бауэрин

* Һәлә Эвалдын сүбут этдийи кими, йәһудиләр пунктирли әлифбадан истифадә эдәрәк (бу әлифбада саитләр вә ишарәчикләр вар иди), тәләффүз олунмасынын гадаған эдилдийи Ягве адынын самит һәрфләринин еринә, бу адын әвәзиндә тәләффүз олунан *Адоной* сөзүнүн саит һәрфләрини язырдылар. Бу язы сонралар Иекова кими охунмаға башлады. Демәли, бу сөз һәр һансы бир аллаһын ады дейилдир, кобуд грамматик сәһвдир: о, йәһуди дилиндә һеч мүмкүн дә дейилдир.

бахышларынын тəфəррүатына əл атмадан, биз тəкчə Бауэрин əсəрлəри əсасында дейил, өз мүстəгил тəдгигатымыз əсасында да һəмин мəсəлəни өзүмүзүн нечə анладығымызы бурада шəрһ етсəк даһа яхшыдыр.

Рома фəтһлəри бүтүн истила эдилмиш өлкəлəрдə һəр шейдəн əввəл кечмиш сияси гайдалары билаваситə, сонра исə көһнə ичтимаи һəят шəраитини дə долайысы илə дағытды. Əввəлəн онунла дағытды ки, кечмишдəки силк бөлкүсүнүн (əкəр көлəлик нəзəрə алынмазса) əвəзиндə, Рома вəтəндашлары илə вəтəндаш олмаянлар, яхуд дөвлəт тəбəəлəри арасында садə фəрг яратды; икинчиси вə башлычасы да, — Рома дөвлəти адындан алынан веркилəр васитəсилə дағытды. Əкəр империя заманы əялəт валилəринин һəдсиз варланмаг һəрислийинə дөвлəтин мəнафеи үчүн мүмкүн гəдəр һəд гоймаға чалышырдыларса, инди бунун əвəзиндə дөвлəт хəзинəси хейринə, кетдикчə даһа күчлү фəалиййəт көстəрəн вə кетдикчə даһа сых бəркидилəн верки мəнкəнəси — мүдһиш дағыдычы тə'сир көстəрəн бир шəкилдə вəсаит сорулмасы мейдана кəлди. Нəһайəт, үчүнчүсү, Рома мəһкəмə һакимлəри һəр ердə өз гəрарларыны Рома һүгугуна əсасəн чыхарырдылар, бунунла да ерли ичтимаи гайдалар, Рома һүгуг гайдаларына уйғун кəлмəдикдə, э'тибарсыз э'лан эдилирди. Бу үч васитə чох бөйүк таразлайычы бир гүввəтлə тə'сир көстəрмəли иди, хүсусилə она көрə ки, тəхминəн ики əср əрзиндə һəмин васитəлəр елə халглара гаршы тəтбиг эдилмишди ки, һəмин халгларын əн гүввəтли нүмайəндəлəри гул эдилиб апарылмышды, яхуд истиладан əввəл баш верəн, истила илə янашы кедəн, чох вахт исə онун ардынча кəлəн дөйүшлəрдə мəһв эдилмишди. Əялəтлəрдəки ичтимаи мүнасибəтлəр пайтахтдакы вə Италиядакы ичтимаи мүнасибəтлəрə кетдикчə даһа чох яхынлашырды. Əһали кетдикчə даһа артыг бир дəрəчəдə үч синфə айрылырды; əн мүхтəлиф үнсүрлəрин вə халгларын алабəзəк бир гарышығыны тəшкил эдəн һəмин үч синиф бунлар иди: варлылар, бунларын ичəрисиндə чохлу азад эдилмиш гуллар (бах: Петрони), ири торпаг саһиблəри, сəлəмчилəр, яхуд, христианлығын əмиси Сенека кими, һəм торпаг саһиби, һəм дə сəлəмчи оланлар вар иди; таванасыз азадлар — Ромада онлары дөвлəт едирир вə əйлəндирирди, əялəтлəрдə исə онлар өзлəри өз гайғыларыны чəкмəли идилəр; нəһайəт, чох бөйүк бир күтлəдəн ибарəт олан гуллар. Дөвлəтин гаршысында, йə'ни императорун гаршысында биринчи синифлəрин һəр икиси, демəк олар гулларын өз ағалары гаршысында һүгугсуз олдуглары кими, тамамилə һүгугсуз иди. Варлы ромалыларын мал-мүлкүнү мəнимсəмəк үчүн онларын өлүмə мəһкум эдилмəси, хүсусəн Тиберидəн Нерона гəдəр олан дөврдə, ади бир һал олмушду. Һөкумəтин *мадди* даяғы, инди даһа көһнə Рома кəндли гошунундан чох ландскнехт ордусуна бəнзəйəн гошундан ибарəт иди, *мə'нəви* даяғы исə белə умуми бир э'тигаддан ибарəт иди ки, бу вəзиййəтдəн чыхыш йолу

йохдур, бу вə я башга император олмаса да, һəр һалда һəрби һөкмранлыға əсасланан император һакимиййəти лабүд бир зəрурəтдир. Бура, һəмин э'тигадын нə кими халис мадди фактлара əсасландығындан бəһс этмəйин ери дейилдир.

Үмуми һүгугсузлуға вə яхшы гайдалар яраначағы үмидинин пуча чыхдығына мүвафиг олараг үмуми руһ дүшкүнлүйү вə позғунлуг вар иди. Патриси бичимли вə патриси дүшүнчəли көһнə ромалыларын аз мигдарда һəлə сағ галанлары кəнар эдилмишди, яхуд өлүб кетмəкдə иди; онларын ахырынчы нүмайəндəси Татсит иди. Галанлары, ичтимаи һəятдан тамамилə кəнарда дура билдикдə шад олурдулар. Онларын һəятынын мə'насы варланмаг, сəрвəтдəн зөвг алмаг, мешшан деди-году вə интригалары илə мəшғул олмаг иди. Таванасыз азадлар Ромада дөвлəтдəн пенсия алдыглары һалда, əялəтлəрдə, эксинə, ағыр вəзиййəтдə идилəр. Онлар ишлəмəйə вə буна үстəлик олараг гул əмəйи илə рəгабəт апармаға мəчбур идилəр. Лакин онлар анчаг шəһəрлəрдə идилəр. Əялəтлəрдə онларла бəрабəр кəндлилəр — азад торпаг саһиблəри (бə'зи ерлəрдə исə һəтта ичма мүлкиййəти илə һəлə бағлы оланлар), яхуд Галлияда олдуғу кими, ири торпаг саһиблəринин борч əсарəтиндə олан кəндлилəр дə вар иди. Ичтимаи чеврилиш бу синфə əн аз тохунмушду; бу синиф дини чеврилишə дə һамыдан узун мүддəт мүгавимəт көстəрирди*. Нəһайəт, һүгугсуз вə ирадəсиз гуллар вар иди ки, бунлар, артыг Спартакын мəғлубиййəти көстəрмиш олдуғу кими, азад ола билмирдилəр; лакин онларын чоху бир заманлар азад шəхслəр иди, яхуд азад доғулмуш шəхслəрин оғуллары иди. Демəли, онларын арасында эксəрəн өз һəят шəраитинə гаршы һəлə, харичи алəм гаршысында кучсүз олса да, чанлы бир нифрəт галмалы иди.

Биз көрəчəйик ки, о заманын идеологларынын характери дə бүтүн бунлара уйғун иди. Философлар я садəчə пул газанан мəктəб мүəллимлəри иди, я да варлы əйяшларын маашлы тəлхəйи. Онларын бə'зилəри һəтта гул иди. Ишлəри яхшы кетдикдə онлардан нə һасил олдуғуну чəнаб Сенеканын тимсалы көстəрир. Хейрхаһлыг вə имтина тəблиғ эдəн бу стоик, Неронун сарайында биринчи интригачы иди, һəм дə ялтагланмадан иш кечмирди; о, Нерондан пул, маликанəлəр, бағлар, сарайлар һəдиййə алмаға чалышырды вə инчил Лазарынын йохсуллуғуну тəблиғ этдийи һалда, өзү һəгигəтдə һəмин рəвайəтдəки варлы иди. Ялныз Нерон ону боғазламаг истəдикдə, императордан хаһиш этди ки, бүтүн һəдиййəлəри ондан кери алсын, деди ки, онун фəлсəфəси өзү үчүн кифайəтдир. Философларын анчаг чох азы, мəсəлəн, Перси кимилəри, өз позулмуш мүасирлəрини, һеч олмазса сатира гамчысы илə гырмачлайырдылар. Идеологларын дикəр нөвүнə — юрист-

* Фалмерайерə көрə һəлə доггузунчу əсрдə, Майнда (Пелопоннес) кəндлилəр Зевсə гурбан кəтирирдилəр.

ләрә — кәлинчә, ени гайдалар онлары валеһ этмишди, чүнки бүтүн силк фәргләринин силинмәси онлара өз севимли хүсуси һүгугуну там кениш бир сурәтдә ишләйиб һазырламаг имканы верирди; лакин императорлар үчүн дә онлар һәр заманкындан ән рәзил бир дөвләт һүгугу тәртиб этмишдиләр.

Рома империясы халгларын сияси вә ичтимаи хүсусиййәтләрилә бәрабәр онларын хүсуси динләрини дә мәһв олмаға мәһкум этди. Гәдимләрдәки динләрин һамысы кортәбии сурәтдә мейдана кәлмиш тайфа динләри, сонралар исә милли динләр иди; бунлар һәр халгын ичтимаи вә сияси шәраитиндән доғмуш вә һәмин шәраитлә гайнайыб говушмушду. Бир һалда ки, һәмин динләрин бу әсасы дағыдылмышды, бир һалда ки, ирс галмыш ичтимаи формалар, ән'әнә үзрә сахланмыш олан сияси гурулуш вә милли мүстәгиллик дағыдылмышды, онда тәбиидир ки, бунларла бағлы олан дин дә дағылырды. Милли аллаһлар башга милли аллаһларын өзләрилә янашы дурмасына дөзә билердиләр — вә гәдимләрдә бу умуми бир гайда иди, — лакин өзләриндән йүксәкдә дурмасына әсла дөзә билмәздиләр. Шәрг дин айинләринин Ромая көчүрүлмәси Рома growth динине анчаг зәрәр вурду, Шәрг динләринин тәнәззүлүнү исә даяндыра билмәди. Әкәр милли аллаһлар өз милләтинин мүстәгиллийини вә сәрбәстлийини даһа мүдафиә эдә билмирсә, онда өзләри дә мәһв олур. Һәр ердә (кәндлиләр, хүсусән дағлардакы кәндлиләр истисна олмагла) белә олмушдур. Ромада вә Юнаныстанда вулгар-фәлсәфә маарифинин, — аз гала дейәчәкдим волтерчилийин — этдикләрини, әяләтләрдә Рома әсарәти вә өз азадлығы илә мәғрур олан адамларын ерини мә'юслуға гапылан тәбәәләрин вә худпәсәнд әйяшларын (Lumpe) тутмасы этмиш олду.

Мадди вә мә'нәви вәзиййәт белә иди. Һазыркы вәзиййәт дөзүлмәздир; кәләчәк вәзиййәт, демәк олар, даһа артыг горхунчдур. Һеч бир чарә йохдур. Үмидсизлийә гапылмаг, я да һеч олмазса имканы *оланлар* үчүн ән баяғы һиссләрдән зөвг алмаг галырды, лакин буна имканы оланлар чүз'и бир азлыг тәшкил эдирди. Ердә галанлар үчүн — лабүд агибәт гаршысында күт бир мутиликдән гейри чарә галмырды.

Лакин бүтүн синифләрдә мүәййән мигдар элә шәхсләр олмалы иди ки, онлар мадди азадлыг үмидиндән әл чәкәрәк, бунун әвәзиндә мә'нәви азадлыг ахтарырдылар, өзләрини там мә'юслугдан хилас эдә биләчәк дүшүнчә тәсәллиси ахтарырдылар. Бу тәсәллини нә стоисизм фәлсәфәси, нә дә Эпикур мәктәби верә билмәзди, әввәлән она көрә ки, бунлар фәлсәфә системләри иди, демәли, ади дүшүнчә бунлары гаврая билмәзди, икинчиси дә, она көрә ки, һәмин системләрин тәрәфдарларынын һәят тәрзи бу мәктәбләрин нәзәриййәсинә э'тимадсызлыг доғурурду. Тәсәлли вермәк үчүн, итирилмиш фәлсәфәни дейил, итирилмиш дини әвәз этмәк лазым иди. Күтләләри гаврамалы олан һәр шей кими, тә-

сәлли дә мәһз дини формада мейдана чыхмалы иди, — о заманлар белә иди вә лап XVII әсрә гәдәр белә давам этмишди.

Гейд этмәйә чәтин лүзум олсун ки, бу мә'нәви тәсәллийә, харичи аләмдән бу чүр гачыб дахили аләмә кечмәйә һәрарәтлә чан атан адамларын әксәриййәти *гуллардан* ибарәт олмалы иди.

Христианлыг да мәһз бу үмуми игтисади, сияси, әгли вә мә'нәви позулма заманы мейдана чыхмышдыр. Христианлыг о вахта гәдәр мөвчуд олмуш бүтүн динләрлә кәскин зиддиййәтә кирди.

О вахта гәдәр мөвчуд олмуш бүтүн динләрдә башлыча чәһәт айинләрин ичрасы иди. Адам өзүнүн мә'лум бир динә мәнсуб олдуғуну анчаг гурбан кәсмәкдә вә мәрасимләрдә иштирак этмәклә, Шәргдә исә бундан әлавә гида гәбулу вә тәһарәт һаггындакы ән мүфәссәл гайдалара риайәт этмәклә сүбут эдә биләрди. Ромада вә Юнаныстанда бу чәһәтдән дөзүм кәстәрилдийи һалда, Шәргдә дини гадағалар системи шиддәтлә һөкм сүрүрдү ки, бу да ән нәһайәт тәнәззүл баш вермәсинә аз сәбәб олмады. Ики мүхтәлиф динә мәнсуб олан адамлар (мисирлиләр, фарслар, йәһудиләр, килданиләр) нә бирликдә ейиб-ичә билирдиләр, нә бирликдә ән ади бир иши көрә билирдиләр вә чәтин ки, бир-бирләрилә даныша билирдиләр. Инсанын инсандан бу чүр айры салынмасы Гәдим Шәргин мәһв олмасынын әсас сәбәбләриндән бири иди. Христианлыгда айрылыг салан һеч бир айин йох иди, онда һәтта классик гәдим әйямын гурбан кәсмәк адәти вә мәрасимләри дә йох иди. Беләликлә, христианлыг бүтүн милли динләри вә онларын һамысына хас олан айинләр ичрасыны инкар этмәклә, һеч бир фәрг гоймадан бүтүн халглара мүрачиәт этмәклә өзү *биринчи мүмкүн дүня дини* олур. Йәһудилик дә өз ени үмум дүня аллаһы илә бирликдә дүня дини олмаға чәһд этди. Лакин Исраил өвлады диндарлар вә сүннәт олунмушлар ичәрисиндә даим аристократия олараг галырдылар; һәтта христианлыг да әсл дүня дини ола биләндән әввәл өзүнү йәһудиләр ичәрисиндән чыхмыш христианларын үстүнлүйү һаггындакы тәсәввүрдән (Иоаннын Вәһйи адланан вәһйдә һәлә дә һөкм сүрән тәсәввүрдән) азад этмәли иди. Дикәр тәрәфдән ислам, өз спесифик Шәрг айинләрини сахлады, бунунла да өз интишарыны мәһдудлашдыраараг ялныз Шәргә вә Әрәбистан бәдәвиләринин фәтһ эдиб енидән мәскунлашдырдыглары Шимали Африкая яйыла билди. Ислам бурада һаким дин ола билди, Гәрбдә исә ола билмәди.

Икинчиси, христианлыг сайсыз-һесабсыз адамларын гәлбиндә экс-сәда тапмалы олан бир сими сәсләндирди. Зәманәнин ағырлығы һаггындакы, һабелә үмуми madди вә мә'нәви йохсуллуг һаггындакы бүтүн шикайәтләнмәләрә христианлығын күнаһ э'тирафы белә чаваб верирди: бәли, беләдир, башга чүр ола да билмәз; дүнянын корланмасына сән өзүн мүгәссирсән, сиз һамыныз мүгәссирсиниз, сәнин вә сизин дахили корланманыз мүгәссирдир! Һарада элә бир адам тапыла биләрди ки, буну инкар эдә билсин?

*Mea culpa!** Һеч кәс үмуми бәдбәхтликдә өзүнүн гисмән мүгәссир олмасыны бойнуна алмагдан имтина едә билмәди вә бу е'тираф христианлыг тәрәфиндән ейни заманда е'лан едилән мә'нәви ниҹатын илк шәрти олду. Һәм дә бу мә'нәви ниҹат елә ичад едилмишди ки, буну һәр бир көһнә дини иҹмаын үзвү асанлыгла баша дүшә билирди. Бүтүн бу көһнә динләрдә белә бир тәсәввүр вар иди ки, тәһгир олунмуш аллаһы рәһмә кәтирмәк үчүн гурбан кәсиб күнаһдан силкинмәк олар. Мәкәр бу өзү, бәшәриййәтин бүтүн күнаһларыны һәмишәлик бағышлатмаг үчүн өзүнү көнүллү сурәтдә гурбан верән бир васитәчи идеясыны гаврамагдан өтрү әлверишли зәмин дейилди? Беләликлә, үмуми корланмада инсанларын өзләринин мүгәссир олмасы дуйғусуну — кениш яйылмыш олан бу дуйғуну христианлыг, һәр бир айрыҹа шәхсин мүгәссир олдуғуну е'тираф етмәкдән ибарәт айдын бир ифадә һалына салмыш олду; ейни заманда өз һәкәминин өзүнү гурбан вериб өлмәси һадисәсиндә христианлыг, корланмыш аләмдән дахили ниҹатын һамы тәрәфиндән асанлыгла баша дүшүлән формасыны, һамынын чох еһтирасла ҹан атдығы шүур тәсәллисинин формасыны яратды. Беләликлә христианлыг өзүнүн дүня дини олмаг, һәм дә мәһз мөвҹуд аләмә уйғун бир дин олмаг игтидарыны енидән сүбут етди.

Нәтиҹә дә мәһз белә олду ки, о заман сәһрада өзләринин сайсыз-һесабсыз дини енииликләрини ярадан минләрлә пейғәмбәр вә мүбәллиғләр ичәрисиндә анҹаг христианлығын баниләри мүвәффәгиййәт газандылар. Ялныз Фәләстиндә дейил, бүтүн Шәргдә дә дин баниләри гайнашырды вә онларын ичәрисиндә, демәк олар, тамамилә Дарвинин дедийи кими, яшамаг уғрунда идея мүбаризәси һөкм сүрүрдү. Христианлыг башлыҹа олараг юхарыда кестәрилән ҹәһәтләр сайәсиндә галиб кәлди. Дүня дини олмаг е'тибарилә христианлығын тәдриҹән, секталар арасында вә бүтпәрәстләр дүнясы илә мүбаризәдә, тәбии сечмә йолу илә кетдикҹә неҹә тәкмилләшдийини исә биринҹи үч әсрин килсә тарихи бүтүн тәфәррүаты илә өйрәдир.

* — *Мәним күнаһымдыр! Ред.*

Ф. ЭНКЕЛС

ВӘҺЙ КИТАБЫ

Библиянын тарихи вә лингвист тәнгиди, Әһди-әтигин вә Әһди-чәдидин тәркибинә дахил олан мүхтәлиф языларын вахты, мәншәи вә тарихи әһәмиййәти мәсәләсинин тәдгиги, — бу *элм* Инкилтәрәдә, либераллыг эдән бир нечә илаһиййятчыдан башга, демәк олар, һеч кәсә мә'лум дейилдир, онлар да буну мүмкүн гәдәр кизли сахламаға чалышырлар.

Бу элм, демәк олар ялныз алман элмидир. Бундан әлавә, һәмин элмин Алманиядан кәнара кечмиш олан азачыг бир һиссәси һеч дә бу элмин ән яхшы һиссәси дейилдир; о — элә бир либерал критисизми иди ки, өзүнүн мөвһумат вә компромисләрдән тамам азад олмасы илә фәхр эдир вә эйни заманда христианлығында галырды. Һәмин китаблар билаваситә мүгәддәс руһун вәһйи дейилдир, лакин инсанпәрвәрлик вә и. а. мүгәддәс руһу васитәсилә чатдырылан илаһи вәһйдир. Мәсәлән, Түбинкен мәктәби[99] (Баур, Гфрөрер вә башгалары) Һолландияда вә Исвечрәдә, һабелә Инкилтәрәдә бөйүк мүвәффәгиййәтә маликдир вә әкәр бир гәдәр узаглара кетмәк арзу олунса, онда Штраусун ардынча кедирләр. Алман тәнгидчиләринин анчаг мискин бир плакиатчысы олан мәшһур Эрнест Ренанда да там эйнилә мә'сум, лакин тамамилә гейри-тарихи бир руһ кениш ер тутмагдадыр. Ренанын бүтүн әсәрләриндә анчаг узун-узады мүһакимәләрдән ибарәт эстетик сентиментализм вә һәмин мүһакимәләрә кейдирилмиш олан яйғын ибарә формасы онун өзүнүнкүдүр.

Лакин Эрнест Ренан мәһз буну яхшы демишдир:

«Әкәр сиз илк христиан ичмаларынын нә олдуғуну айдын тәсәввүр этмәк истәйирсинизсә, онлары мүасир килсә чәмиййәтләри илә мүгайисә этмәйин; онлар әслиндә Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәтинин ерли бөлмәләрини хатырладыр».

Бу исә доғрудур. Һазыркы сосялизм кими, христианлыг да күтләләрә elә бир заманда һаким олмушдур ки, о заман онларын ичәрисиндә мүхтәлиф секталар вар иди вә һәтта бундан да артыг — бир-биринә зидд олан елә фәрди бахышлар вар иди ки, бунларын бә'зиләри айдын, бә'зиләри долашыг иди, һәм дә бунларын бөйүк гисми долашыг оланлардан ибарәт иди; лакин һәмин бахышларын һамысы һаким гурулуша, «һакимиййәт саһибләринә» гаршы мүхалифәтдә иди.

Мәсәлән, бизим Вәһй китабыны көтүрәк. Биз көрәрик ки, бүтүн Әһди-ҹәдиддә бу һеч дә ән анлашылмаз вә әсрарәнкиз китаб дейил, әксинә, ән садә вә айдын бир китабдыр. Биз һәләлик охуҹудан хаһиш этмәлиййик ки, ашағыда она сүбут етмәк истәдикләримизә инансын, йә'ни инансын ки: Вәһй китабы бизим тарихин 68-ҹи илиндә вә я 69-ҹу илинин январында язылмышдыр, буна көрә дә Әһди-ҹәдидин һәмин китабы нәинки өзүнүн язылыш тарихи һәгигәтән муәййән эдилмиш олан еканә китабдыр, о һабелә һәмин китабларын ән көһнәсидир. 68-ҹи илдә христианлығын нә вәзиййәтдә олдуғуну биз һәмин китабда күзкүдәки кими көрә биләрик.

Һәр шейдән әввәл, интәһасыз мигдарда секталар вар имиш. Асиядакы едди килсәйә язылан намәдә азы үч сектанын ады чәкилир ки, онларын һаггында биз бундан гейри һеч бир шей билмирик: николаитләр, валаамитләр вә символик олараг бурада Иезавел ады илә* адландырылмыш олан бир гадынын ардычыллары. Бу секталарын һәр үчү һаггында дейилмишдир ки, бунлар өз ардычылларына изн верирдиләр бүтләр үчүн кәсдикләри гурбанлары есинләр; һәмчинин дейилмишдир ки, онлар зина эдирмишләр. Мараглы бир факт: һәр бир бөйүк ингилаби һәрәкатда «азад севки» мәсәләси өн сырая чыхыр. Бу, бә'зиләри үчүн ингилаби тәрәггидир, артыг лүзумсуз олмуш көһнә ән'әнәви буховлардан азад олмагдыр; башгалары үчүн — киши илә гадын арасында һәр ҹүр азад вә йүнкүл мүнасибәтләри яхшыча пәрдәләйән хош бир нәзәриййәдир. Сонунҹулар, баяғылашдырычылар, көрүнүр ки, бурада тезликлә үстүн кәлмишләр; «зина» һәмишә, «бүтләр үчүн кәсилән гурбанлары» емәклә әлагәләндирилир; бу, һәм йәһудиләрә, һәм дә христианлара гәт'и гадаған эдилмишди, лакин бундан имтина эдилмәси дә бә'зән тәһлүкәли вә я ән азы хошакетмәз бир һәрәкәт ола биләрди. Бундан тамамилә айдын олур ки, бурада адлары чәкилән азад севки тәрәфдарлары үмумиййәтлә һамы илә яхшы мүнасибәтдә олмаға мейл көстәрирмишләр, лакин шәһид олмаға әсла майил дейилмишләр.

Һәр бир бөйүк ингилаби һәрәкаты күтләләр доғурдуғу кими, христианлығы да күтләләр доғурмушду. Христианлыг Фәләстиндә мейдана кәлмишди, һәм дә онун нечә мейдана кәлдийи гәт'-

* — библия адыдыр, күнаһкарлығын синоними олмуш бир аддыр. *Ред.*

иййэн мэ'лум дейилдир; бу элэ бир вахт иди ки, ени секталар, ени динлэр, ени пейғэмбэрлэр йүзлэрлэ зүһур эдирди. Һэгигэтдэ христианлыг кортэбии сурэтдэ, һэмин секталардан эн чох инкишаф этмиш оланларынын гаршылыглы тэ'сирлэринин садэчэ нэтичэси олараг мейдана кэлмиш, нэһайэтдэ исэ Искэндэрийэ йэһудиси Филонун нэзэри тэдгиглэри дэ буна гарышмыш вэ сонралар стоиклэрин нэзэрийиэсинин күчлү тэ'сири алтында олан бир доктриная чеврилмишдир. Доғрудан да, экэр биз Филону христиан нэзэрийиэсинин атасы һесаб эдэ билэриксэ, онда һэмин нэзэрийиэнин эмиси Сенека олмушдур. Эһди-чэдидин бүтөв парчалары санки бүтүнлүкдэ һэрфийиэн онун эсэрлэриндэн көчүрүлмүшдүр; дикэр тэрэфдэн, Персинин сатираларында сиз элэ ерлэр тапа билэрсиниз ки, дейэсэн бунлар о заман һэлэ мөвчуд олмаян Эһди-чэдиддэн көчүрүлмүшдүр. Бизим Вэһй китабында бүтүн бу нэзэрийиэлэрин үнсүрлэринин һеч изи дэ йохдур. Бурада христианлыг өзүнүн бизэ кэлиб чатан формалары ичэрисиндэ эн аз ишлэнмиш бир формада тэгдим олунмушдур. Бурада анчаг бир эһкам һөкм сүрүр: Христос гурбан олмагла диндарлары хилас этмишдир. Лакин нечэ вэ нэ үчүн белэ олдуғуну эсла анламаг мүмкүн дейилдир. Бурада белэ бир көһнэ йэһуди вэ бүтпэрэст идеясындан гейри һеч бир шей йохдур ки, гурбан вермэклэ аллаһы вэ я аллаһлары рэһмэ кэтирмэк лазымдыр; бу идея сонралар спесифик христиан идеясына (эслиндэ христианлығы универсал бир дин этмиш олан идеяя) дөндэрилмишди вэ мэ'насы да ондан ибарэт иди ки, Христосун өлүмү чох бөйүк бир гурбандыр вэ бир дэфэ верилмиш олан бу гурбан эбэди тэ'сирэ маликдир.

Илкин күнаһ һаггында бир ишарэ дэ йохдур. Үч үгнум һаггында бир кэлмэ дэ йохдур. Иса — «мэ'сумдур», лакин аллаһа табедир. Мэсэлэн, бир ердэ (XV, 3) о, Муса илэ бир сэвийиэйэ гоюлмушдур. Орада бир мүгэддэс руһ эвэзинэ «едди аллаһ руһу» вардыр (III, 1 вэ IV, 5). Өлдүрүлмүш мүгэддэс сималар (шэһидлэр) аллаһа ялварыб интигам истэйирлэр: «Худая, ер үзүндэ яшаянлары нэ вахта гэдэр мүһакимэ этмэйэчэксэн вэ онлардан бизим ганымызы алмаячагсан?» (VI, 10) — бу дуйғу сонралар христиан мэ'нэвийятынын нэзэрийиэ мэчэллэсиндэн тамамилэ силиниб чыхарылмышды, һэятда исэ христианлар бүтпэрэстлэрэ үстүн кэлдикдэ дэрһал интигам шэклиндэ тэзаһүр этмишдир.

Христианлыг өзүнэ йэһудилик сектасындан гейри һеч бир башга ад вермир вэ буну өзлүйүндэ айдын бир шей кими эдир. Мэсэлэн, едди килсэйэ язылан намэдэ дейилир: «О шэхслэр ки, өзлэри барэсиндэ дейирлэр биз йэһудийик (христиан дейилик), мэн онларын күфр данышдыгларыны билирэм; онлар элэ дейилдирлэр, амма шейтан йығынағыдырлар» (II, 9); енэ дэ (III, 9): «Шейтан йығынағындан, өзлэрини йэһуди адландыран, амма йэһуди олмаянлардан». Демэли, эрамызын 69-чу илиндэ бизим

мүәллиф һәтта узагдан да олса тәсәввүр этмирмиш ки, о, дини инкишафын ени фазасынын нүмайәндәсидир вә бу инкишаф ән бөйүк ингилаб үнсүрләриндән бири олмалыдыр. Эйнилә дә, мүгәддәс cималар аллаһын тахты гаршысына кәлдикләри заман әввәлҹә он ики нәслин һәр бириндән 12 000 олмагла 144 000 йәһуди кәлир вә ялныз онларын ардынҹа, йәһудилийин бу ени нөвүнә гошулмуш олан бүтпәрәстләр бурахылыр.

Әһди-ҹәдидин ән гәдим китабларындан бири олан вә мөʼтәбәрлийинә шүбһә эдилә билмәйән еканә китабда тәсвир эдилдийи кими, христианлыг 68-ҹи илдә белә олмушдур. Онун мүәллифинин ким олдуғуну биз билмирик. О өзүнү Иоанн адландырыр. О һәтта апостол Иоанн олмағы иддиа этмир, һәрчәнд «Ени Гудс» әсасларында «мәʼсумун он ики апостолунун ады» вардыр (XXI,14). Демәли, о яздығы заман, көрүнүр, һәмин апостоллар даһа сағ дейилмиш. Онун йәһуди олдуғу бундан көрүнүр ки, өзүнүн юнан дилиндә боллуҹа йәһуди сөзләри вардыр вә онун дили өз пис грамматикасы ҹәһәтҹә һәтта Әһди-ҹәдидин башга китабларындан да кәскин сурәтдә фәргләнир. Иоанн Инҹилинин, Иоаннын Намәсинин вә бу китабын ән азы үч мүхтәлиф мүәллифә мәхсус олдуғуну, онларда шәрһ эдилән вә бир-бириндән тамамилә фәргли олан нәзәрийјәләр сүбут этмәсәйди дә, буну онларын дили айдын сүбут эдир.

Вәһйин, демәк олар, бүтүн мәзмунуну тәшкил эдән апокалипсис көрүнмәләри әксәр һалларда һәрфийјән, Әһди-этигин классик пейғәмбәрләриндән вә онларын ән сонралардакы тәглидчиләриндән көтүрүлмүшдүр; бунлар Даниилин китабындан (эрамыздан тәхминән 190 ил әввәл языланвә әсрләрҹә әввәл баш вермиш һадисәләр һаггында пейғәмбәрлик этмиш олан бу китабдан) башламыш эрамызын ибтидасына азачыг галыркән юнан дилиндә языланапокриф уйдурмаларындан ибарәт «Енох Китабына» гәдәр олан әсәрләрдән көтүрүлмүшдүр. Һәтта башгаларындан көтүрүлмүш көрүнмәләр групунда да орикинал ярадычылыг сон дәрәҹә аздыр. Профессор Фердинанд Бенари, — ашағыдакы мәʼлумат үчүн мән онун 1841-ҹи илдә Берлин университетиндә охудуғу мүһазирәләрә миннәтдарам, — фәсилләри вә айәләри тәдгиг эдәрәк, бизим мүәллифин өз уйдурма көрүнмәләринин һәр бирини һарадан көтүрмүш олдуғуну көстәрмишдир. Буна көрә дә, бизим «Иоаннын» бүтүн фантазияларында онун ардынҹа кетмәк файдасыздыр. Ән яхшысы, һәр һалда марагллы олан бу китабын сиррини ачан нөгтәйә бирдән-бирә янашмагдыр.

«Иоанн», 1 800 илдән дә артыг бир мүддәт кечәндән сонра һәлә енә дә онун пейғәмбәрликләринин доғрулачағыны көзләйән бүтүн өз ортодокс тәфсирчиләринин там әксинә олараг, даим тәкрар эдиб дейир: «Аз галмышдыр, бу, тезликлә баш вермәлидир». Бу сөзләр хүсусән онун ирәлиҹәдән хәбәр вердийи вә, йәгин ки, өзүнүн көрмәк үмидиндә олдуғу бөһрана аиддир.

Һәмин бөһран — аллаһ илә «антихрист» арасындакы сон бөйүк мүбаризәдир; она «антихрист» адыны башгалары вермишләр. Ән мүһүмләри XIII вә XVII фәсилләрдир. Бүтүн кәрәксиз бәзәкләри ихтисара салырыг. «Иоанн» едди башлы вә он буйнузлу бир вәһши һейванын (буйнузлар бизи әсла мараглaндырмыр) дәниздән баш галдырдығыны көрүр: «Вә мән көрдүм ки, онун башларындан биринә дейәсән өлдүрүчү яра вурулмушдур, лакин бу өлдүрүчү яра сағалды». Бу һейван гырх ики ай мүддәтинә (мүгәддәс едди илин ярысыдыр) ер үзүндә аллаһа вә мә'сума дүшмән олан бир һакимиййәт әлдә этмәли иди вә һәмин мүддәт әрзиндә бүтүн адамлар сағ голларында вә я алынларында о вәһши һейванын шәклини вә я онун адынын рәгәмини дашымалы идиләр. «Бурада һикмәт вар. Кимин ағлы варса, о *вәһши һейванын рәгәмини һесаблайыб биләр, зира бу рәгәм инсан рәгәмидир, онун рәгәми 666-дыр*».

Ириней һәлә II әсрдә билирди ки, яраланмыш вә сағалмыш баш, император Нерону билдирир. Нерон биринчи олараг христианлара гаршы дәһшәтли тә'гиб дүзәлтмишди. Нерон өләндән сонра, хүсусән Ахайяда вә Асияда белә бир шайиә яйылмышды ки, куя о өлмәмишдир, анчаг яраланмышдыр, бир вахт енидән зүһур эдәчәк вә бүтүн дүняны дәһшәтә салачагдыр (*Татсит*, Тарихләр, II, 8). Эйни заманда Иринейә башга бир мәтн, чох көһнә бир мәтн дә мә'лум иди вә орада адын рәгәми 666 әвәзинә 616 кестәрилмишди.

XVII фәсилдә едди башлы вәһши һейван енидән мейдана кәлир; бу дәфә онун үстүнә падшаһ палтары кеймиш һәмин арвад минмишдир ки, охучу онун парлаг тәсвирини китабын өзүндә тапа билир. Бурада мәлаикә Иоанна изаһ эдиб дейир:

> «Сәнин көрдүйүн вәһши һейван вар иди, о даһа йохдур... Едди баш—едди тәпәдир ки, арвад бу тәпәләрин үстүндә отурмушдур вә едди падшаһдыр ки, онларын *беши һәлак олмушдур*, *бири сағдыр*, *бири дә һәлә дүняя кәлмәмишдир*, кәлдикдә исә чох галмаячагдыр. О вәһши һейван ки, вар иди вә даһа йохдур, о — *еддиләрдән бири олан сәккизинчидир...* Сәнин көрдүйүн арвад исә ер үзүнүн падшаһларына падшаһлыг эдән бөйүк шәһәрдир».

Демәли, бурада ики айдын иддиа вардыр: (1) падшаһ кейимли арвад — Ромадыр, ер үзүнүн падшаһларына падшаһлыг эдән бу бөйүк шәһәрдир; (2) китаб алтынчы Рома императорунун падшаһлығы заманы язылмышдыр; ондан сонра башгасы кәләчәкдир ки, онун да падшаһлығы чох чәкмәйәчәкдир; сонра «еддиләрдән» бири, яраланмыш, лакин сағалмыш оланын гайытмасы кестәрилир ки, онун ады һәмин әсрарәнкиз рәгәмдәдир вә һәлә Ириней билирди ки, о, Нерондур.

Августдан башлаяраг белә кәлир: Август, Тибери, Калигула, Клавди; бешинчиси — Нерон; алтынчысы — Галба; Галбанын тахта чыхмасы онун хәләфи олан Отонун (Otho) башчылығы алтындакы лекионларын, хүсусән Галлияда, үсяна галхмасы үчүн сиг-

нал олмушду. Беләликлә, бизим китаб көрүнүр Галбанын 68-чи ил июнун 9-дан 69-чу ил январын 15-дәк давам эдән падшаһлығы заманы язылмышдыр. Һәмин китабда, Неронун мүтләг гайыдачағы ирәличәдән хәбәр верилир.

Инди исә ахырынчы сүбут — рәгәм һаггында. Бу сүбуту да енә Фердинанд Бенари кәшф этмишди вә о вахтдан бәри элм аләминдә буна һеч вахт э'тираз эдилмәмишдир.

Эрамыздан 300 ил әввәл йәһудиләр өз һәрфләрини рәгәм символлары кими ишләтмәйә башламышдылар. Философлуг эдән раввинләр буну мистик тәфсирин вә я каббаланын ени методу һесаб эдирдиләр. Кизли сөзләр, һәмин сөзләрин тәркибиндәки һәрфләрин рәгәм гиймәтләринин чәмләнмәсиндән һасил олан рәгәмлә ифадә олунурду. Бу ени элми онлар кематрия, кеометрия адландырырдылар. Бизим «Иоанн» да бурада һәмин элми тәтбиг эдир. Биз сүбут этмәлийик ки, 1) рәгәм адам адыны билдирир, бу адам да Нерондур; 2) мәсәләнин бу һәлли истәр 666 рәгәминин олдуғу мәтн үчүн, истәрсә 616 рәгәминин олдуғу көһнә мәтн үчүн гүввәдә галыр. Йәһуди һәрфләрини вә онларын рәгәм гиймәтләрини көтүрәк:

(нун)	נ	= 50	(куф)	ק	= 100
(реш)	ר	= 200	(самеһ)	ס	= 60
(вов)	ו	= 6	(реш)	ר	= 200
(нун)	נ	= 50			

Нерон кесар, император Нерон, юнанча — Нерон Кайсар. Инди, әкәр юнан ишарәләри әвәзиндә латынча Неро Сезар сөзүнү йәһуди һәрфләри илә язсаг, онда «Нерон» сөзүнүн ахырындакы «нун» һәрфи, онунла бирликдә онун рәгәм гиймәти олан 50 дүшәр. Бу бизи көһнә мәтнә — 616-я кәтириб чыхарыр ки, беләликлә дә, там гүсурсуз бир сүбут алынмыш олур*.

Демәли, мистик китаб инди тамамилә анлашылыр. «Иоанн» Неронун тәхминән 70-чи ил үчүн гайыдачағыны вә онун падшаһлығы заманы террор һөкмранлығынын гырх ики ай, йә'ни 1 260 күн давам этмәли олдуғуну ирәличәдән хәбәр верир. Һәмин мүддәт гуртардыгда аллаһ галхачаг, антихрист Нерону мәғлуб эдәчәк, бөйүк шәһәри одла дағыдачаг вә шейтаны мин иллийә буховлаячагдыр. Мин иллик сәлтәнәт башлайыр вә и. а. Бүтүн бунлар инди һамы үчүн һәр бир әһәмиййәтини итирмишдир вә ялныз надан адамлар бәлкә һәлә дә бундан истифадә эдәрәк мәһшәр күнүнү һесаблайыб тапмаг истәйирләр. Лакин ән илк христианлығын сәһиһ мәнзәрәси, христианларын өзләриндән биринин тәсвир этдийи мәнзәрә олмаг э'тибарилә бу китабын гиймәти Әһдичәдидин, бирликдә көтүрүлмүш бүтүн галан китабларындан чохдур.

* Юхарыда адын һәм икинчи «нун» илә, һәм дә онсуз язылмасына талмудда тәсадүф эдилир, беләликлә дә сәһиһдир.

Ф. ЭНКЕЛС

ЛУДВИГ ФЕЙЕРБАХ ВӘ КЛАССИК АЛМАН ФӘЛСӘФӘСИНИН СОНУ

МУГӘДДИМӘ

Карл Маркс өз «Сияси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринә, Берлин, 1859-чу ил, мүгәддимәдә дейир ки, биз 1845-чи илдә Брүсселдә бу гәрара кәлдик ки, «алман фәлсәфәсинин идеоложи бахышларына әкс олараг өз бахышларымызы», йә'ни тарихи материалистчәсинә анламаг һаггында башлыча олараг Марксын һазырладығы бахышы «бирликдә ишләйиб һазырлаяг, әслиндә бизим әввәлки фәлсәфи вичданымызла бүтүн һесаблары чүрүдәк. Бу нийййәт, Һекелдән сонракы фәлсәфәни тәнгид этмәк шәклиндә еринә етирилди. Вәрәгин сәккиздә бири һәчминдә ики галын чилддән ибарәт әлязмасы нәшр олуначағы ерә — Вестфалияя кәлиб чатандан чох сонра, бизә хәбәр вердиләр ки, вәзиййәт дәйишилдийинә көрә онун чап эдилмәси мүмкүн олмаячагдыр. Әсас мәгсәдимиз, йә'ни иши өзүмүз үчүн айдынлашдырмаг мәгсәди әлдә эдилмиш олдуғундан, биз әлязмасыны чох һәвәслә сичанларын чейнәмә тәнгидинә вердик»[100].

О замандан гырх илдән чох кечир вә Маркс артыг вәфат этмишдир. Нә Маркс, нә дә мән бир даһа һәмин мөвзу үзәринә гайытмаға фүрсәт тапмадыг. Һекелә өз мүнасибәтимизи биз айры-айры һалларда билдирмишик, лакин буну һеч ердә там долғун бир шәкилдә ифадә этмәмишик. Һекелин фәлсәфәси илә бизим нәзәриййәмиз арасында һәр һалда мүәййән чәһәтдән әлагә васитәси олан Фейербаха кәлдикдә, биз онун үзәринә һеч гайытмамышдыг.

Бу мүддәт әрзиндә Марксын дүнякөрүшү өзүнә Алмания вә Авропадан чох узагларда вә дүнянын бүтүн әдәби дилләриндә тәрәфдарлар тапмышдыр. Дикәр тәрәфдән, классик алман фәлсәфәси харичдә, хүсусилә Инкилтәрәдә вә Скандинавия өлкәләриндә, дирчәлмәйә бәнзәр бир вәзиййәт кечирир. Һәтта Алманияда

да, университетләрдә фәлсәфә ады илә верилән мәзмунсуз эклектизм һоррасы, көрүнүр, һамынын зәһләсини төкмәйә башлайыр.

Буна көрә дә, Һекел фәлсәфәсинә өз мүнасибәтимизи, — она нечә әсасландығымызы вә онунла әлагәни нечә кәсдийимизи, — йығчам, систематик шәкилдә шәрһ этмәк вахтынын чатдығыны кетдикчә даһа чох һисс эдирдим. Һабелә мән белә һесаб эдирдим ки, биз өз шәрәф борчумузу да еринә етирмәлийик: кечирдийимиз фыртына вә тәзйиг дөврүндә Фейербахын бизә Һекелдән сонра дикәр философларын һамысындан чох тә'сири олдуғуну тамамилә э'тираф этмәлийик. Буна көрә дә «Neue Zeit» журналы редаксиясынын тәклифи илә мән, Штаркенин Фейербах һаггындакы китабына тәнгиди тәһлил язмаға һәвәслә разы олдум. Мәним әсәрим һәмин журналын 1886-чы илдәки 4 вә 5-чи №-ләриндә чыхды, инди исә, тәкрар нәзәрдән кечирдийим айрыча нәшри чыхмагдадыр.

Бу сәтирләри чапа көндәрмәздән әввәл, 1845—1846-чы илләрдәки көһнә әлязмасыны тапыб бир даһа нәзәрдән кечирдим. Бу әлязмасынын Фейербах һаггындакы фәсли гуртармамышдыр. Һазыр һиссәси, тарихи материалистчәсинә анламағын шәрһиндән ибарәтдир; бу шәрһ анчаг бизим, игтисади тарих саһәсиндә о заманкы мә'луматымызын һәлә нә гәдәр кифайәтсиз олдуғуну көстәрир. Әлязмасында Фейербах нәзәриййәсинин тәнгиди йох иди; она көрә дә әлязмасы бу мәгсәд үчүн ярарлы ола билмәзди. Бунун әвәзиндә Марксын бир көһнә дәфтәриндә Фейербах һаггында он бир тезис тапдым; бу тезисләр әлавә шәклиндә чап эдилмишдир. Бу тезисләр тәләсик язылан, сонра үзәриндә ишләмәк лазым кәлән вә һеч дә чап эдилмәк үчүн язылмаян гейдләрдир. Лакин бу тезисләр, ени дүнябахышынын даһиянә рүшеймини верән илк сәнәд олмаг э'тибарилә сон дәрәчә гиймәтлидир.

Фридрих Энкелс

Лондон, 21 феврал 1888-чи ил.

ЛУДВИГ ФЕЙЕРБАХ ВӘ КЛАССИК АЛМАН ФӘЛСӘФӘСИНИН СОНУ

I

Гаршымыздакы әсәр* бизи вахт э'тибарилә өзүмүздән бир нәсил габагкы дөврә гайтарыр, лакин бу дөвр Алманияда индики нәсил үчүн о гәдәр ябанчы олмушдур ки, элә бил арадан артыг там бир әср кечир. Бунунла белә һәмин дөвр Алманияны 1848-чи ил ингилабына һазырлаян дөвр иди, сонралар исә биздә нә олмушса, һамысы 1848-чи илин анчаг давамы, ингилабын мә'нәви вәсиййәтинин еринә етирилмәси олмушдур.

XVIII әсрдә Франсада олдуғу кими, Алманияда да XIX әсрдәки фәлсәфә ингилабы сияси чеврилиш үчүн кириш иди. Лакин бу фәлсәфә ингилаблары бир-бириндән нә гәдәр фәрглидир! Франсызлар бүтүн рәсми элмә гаршы, килсәйә гаршы, чох заман һәтта дөвләтә гаршы ачыг мүбаризә апарырлар; онларын әсәрләри сәрһәддин о тайында, Һолландияда вә я Инкилтәрәдә чап олунур, өзләри исә чох вахт Бастилияя көчүрләр. Алманлар исә, эксинә, профессорлардыр, кәнчләрин дөвләт тәрәфиндән тә'йин эдилмиш тәрбийәчиләридир; онларын әсәрләри — бөйүкләр тәрәфиндән бәйәнилмиш дәрс китабларыдыр, бүтүн фәлсәфи инкишафын зирвәси олан Һекел системи исә, мүәййән дәрәчәдә һәтта крал Пруссиясынын дөвләт фәлсәфәси дәрәчәсинә галдырылыр. Һәм дә бу профессорларын архасында, алимлик көстәрән бу адамларын думанлы сөзләриндә, онларын йөндәмсиз вә чансыхан узун чүмләләриндә ингилаб кизләнирмиш?! Мәкәр о заман ингилаб нүмайәндәләри һесаб олунан адамлар — либераллар — инсанларын башыны думанландыран бу фәлсәфәнин ән гаты әлейһдарлары дейилдиләрми? Лакин нә һөкумәтләрин, нә дә либералларын көрә билмәдикләри шейи, һәлә 1833-чү илдә, һеч олмазса бир нәфәр көрүрдү; онун ады, доғрудур, Һенрих Һейне[101] иди.

Мисал көстәрәк. Һекелин мәшһур: «Керчәк олан һәр шей зәкая уйғундур; зәкаяуйғун һәр шей керчәкдир» мүддәасы гәдәр һеч бир фәлсәфи мүддәа, узагкөрмәз һөкумәтләр тәрәфиндән бунча миннәтдарлыға, эйни дәрәчә узагкөрмәз либераллар тәрәфиндән исә бунча һиддәтә сәбәб олмамышдыр. Зира, көрүнүр, бу мүд-

---

* Ludwig Feuerbach, von C. N. Starcke, Dr. phil., Ferd. Enke, — Stuttgart, 1885 [«Лудвиг Фейербах». Фәлсәфә доктору К. Н. Штаркенин әсәри, Ферд. Энкенин нәшри, Штутгарт 1885].

дәа бүтүн мөвчуд гурулуша һагг газандырырды, истибдады, полис дөвләтини, крал фәрманларына табе эдилмиш мәһкәмә ишини вә сензураны фәлсәфә васитәсилә тәгдис эдирди. III Фридрих-Вилһелм белә дүшүнүрдү; онун тәбәәләри дә белә дүшүнүрдүләр. Лакин Һекел үчүн һеч дә мөвчуд олан һәр шей эйни заманда данышыгсыз керчәк дейилдир. Һекелә көрә керчәклик атрибуту анчаг о шейә мәхсусдур ки, о эйни заманда зәруридир. «Керчәклик кенишләндикдә бир зәрурәт кими мейдана чыхыр». Одур ки, Һекел бу вә я башга бир һөкумәт тәдбирини, — Һекелин өзү мисал олараг «мә'лум верки ганунуну» көтүрүр,— һеч дә ишә дәхли олмаян тәфсилатына фикир вермәдән керчәк бир шей кими гәбул этмир. Лакин, нәтичә э'тибарилә, мә'лум олур ки, зәрури олан шей, эйни заманда зәкаяуйғундур вә, демәли, Һекелин мүддәасы о заманкы Пруссия дөвләтинә тәтбиг эдилдикдә, анчаг бу демәкдир: бу дөвләт нә гәдәр зәруридирсә, бир о гәдәр зәкаяуйғундур, бир о гәдәр зәкая мүвафигдир. Әкәр бу дөвләт бизим фикримизчә, һәр һалда ярарсыздырса, лакин бу ярарсызлығына бахмаяраг яшамагда давам эдирсә, онда һөкумәтин ярарсызлығына тәбәәләрин мүтабиг ярарсызлығы сәбәб кестәрилир вә һөкумәтин ярарсызлығына һагг газандырылыр. О заманкы пруссиялыларын һөкумәти, өзләринә лайиг һөкумәт иди.

Лакин Һекелә көрә керчәклик, һеч дә мөвчуд ичтимаи вә сияси гурулуша һәр бир шәраитдә вә һәр вахт хас олан бир атрибут дейилдир. Әксинә. Рома республикасы керчәк иди, лакин ону сыхышдырыб ерини тутан Рома империясы да керчәк иди. 1789-чу илдә Франса монархиясынын керчәклийи о дәрәчәдә арадан галхды ки, йә'ни һәр бир зәрурилийини о дәрәчәдә итирди вә зәкаяуйғунлугдан о дәрәчәдә мәһрум олду ки, ону Һекелин һәмишә ән бөйүк бир руһ йүксәклийи илә бәһс этдийи бөйүк ингилаб мәһв этмәли олду. Демәли, бурада монархия керчәк дейилди, ингилаб исә керчәк иди. Һабелә, эйнилә инкишаф давам этдикчә, әввәлләр керчәк олан һәр шей даһа керчәк олмур, өз зәрурилийини, яшамаг һаггыны вә зәкаяуйғунлуғуну итирир. Өлүб кедән керчәклийин ерини, һәят габилиййәти олан ени керчәклик тутур, һәм дә көһнә керчәклик кифайәт гәдәр дүшүнчәли олуб мүгавимәтсиз өләрсә, ени керчәклик онун ерини динч сурәтдә тутур, көһнә керчәклик бу зәрурәтә гаршы мүгавимәт кестәрдикдә исә зорла тутур. Беләликлә, Һекелин бу мүддәасы, Һекелин өз диалектикасы нәтичәсиндә дөнүб өзүнә экс олур: бәшәр тарихи саһәсиндә керчәк олан һәр шей, бир заман кәлир ки, даһа зәкаяуйғун олмур, демәли, о артыг өз тәбиәтинә көрә зәкаяуйғун олмаян бир шейдир, әввәл башдан зәкаяуйғун олмазлыға мәһкумдур; инсанларын башында исә зәкаяуйғун һәр нә варса һамысы, мөвчуд заһири керчәклийә нә гәдәр зидд олса да, һөкмән керчәкләшәсидир. Һекелин тәфәккүр методунун бүтүн гайдалара көрә, керчәк олан һәр шейи зәкаяуйғун олдуғуну э'лан эдән

тезис башга бир тезисә чеврилир: мөвчуд олан һәр шей мәһв олмаға лайигдир.

Һекел фәлсәфәсинин (биз тәдгигимизи бурада, Кант заманындан бәри давам едән фәлсәфә һәрәкатынын бу сон фазиси илә гуртармалыйыг) әсл әһәмиййәти вә ингилаби характери дә мәһз ондан ибарәт иди ки, Һекелин фәлсәфәси, инсан тәфәккүрү вә һәрәкәти нәтичәләринин гәт'и бир характер дашыдығы һаггындакы һәр чүр тәсәввүрә һәмишәлик сон гоймуш олду. Фәлсәфәнин дәрк этмәли олдуғу һәгигәти Һекел даһа, кәшф эдилмиш олдуғуна көрә анчаг әзбәрләнмәси лазым кәлән һазыр догматик мүддәалар йығыны шәклиндә тәсәввүр этмирди; инди һәгигәт идрак просесинин өзүндән, элмин узун тарих бою инкишафындан ибарәт иди ки, бурада элм билийин ашағы пилләләриндән кетдикчә даһа йүксәк пилләләринә галхыр, лакин һеч вахт элә бир нөгтәйә чатмыр ки, бурада мүтләг һәгигәт дейилән шейи тапараг, даһа ирәли кедә билмәсин вә бурада элм үчүн анчаг, тапдығы бу мүтләг һәгигәти, әлләрини гойнуна гоюб валеһликлә сейр этмәкдән башга һеч бир иш галмасын. Һәм дә тәкчә фәлсәфи идракда дейил, һәр чүр башга идракда да, һәмчинин әмәли һәрәкәт саһәсиндә дә беләдир. Идрак кими тарих дә, һеч бир заман бәшәриййәтин мүәййән бир мүкәммәл вә идеал вәзиййәтинә чатыб гәт'и тамамлана билмәйәчәкдир; мүкәммәл чәмиййәт, мүкәммәл «дөвләт», — бунлар анчаг фантазияда мөвчуд ола билән шейләрдир. Әксинә, тарихдә бир-бирини әвәз эдән бүтүн ичтимаи гайдалар анчаг, инсан чәмиййәтинин интәһасыз сурәтдә инкишаф эдиб ашағы пилләдән йүксәк пилләйә галхдығы кечичи пилләләрдән ибарәтдир. Һәр бир пилләә зәруридир вә, беләликлә, бу пилләйә, ону яратмыш олан заман вә шәраит үчүн һагг газандырмаг олар. Лакин бу пилләә, онун ичәрисиндә тәдричлә инкишаф эдән ени, даһа йүксәк шәраит гаршысында өз мәһкәмлийини итирир вә даһа она һагг газандырмаг олмаз. Бу пилләә өз ерини даһа йүксәк пилләйә тәрк этмәйә мәчбурдур ки, бу да өз сырасы чатанда сүгут эдиб мәһв олур. Буржуазия, әсрләрдән бәри гәрарлашыб мүгәддәс бир шәкил алан тә'сисаты ири сәнае, рәгабәт вә дүня базары васитәсилә фе'лән дағытдығы кими, һәмин диалектик фәлсәфә дә гәт'и мүтләг һәгигәт һаггындакы вә бәшәриййәтин бу һәгигәтә мүвафиг олан мүтләг вәзиййәтләри һаггындакы бүтүн тәсәввүрләри дағыдыр. Диалектик фәлсәфә үчүн һәмишәлик олараг гәрарлашмыш, гәт'и вә мүгәддәс һеч бир шей йохдур. Диалектик фәлсәфә һәр шейин үзәриндә, һәр шейдә лабүд сүгут әламәти көрүр вә арасы кәсилмәдән төрәмәк вә мәһв олмаг просесиндән башга, ашағы пилләдән йүксәк пилләйә сонсуз шәкилдә галхмагдан башга һеч бир шей она гаршы дура билмәз. Диалектик фәлсәфәнин өзү, һәмин просесин дүшүнән бейиндә ялныз садәчә ин'икасыдыр. Доғрудур, онун мүһафизәкарлыг тәрәфи дә вардыр: о, идракын вә ичтимаи мүнасибәтләрин инкишафындакы һәр пил-

ләйә өз заманы вә шәраити үчүн һагг газандырыр, лакин һәмин мүһафизәкарлыг бундан артыг бир шей дейилдир. Бу анлама тәрзинин мүһафизәкарлығы нисбидир, онун ингилаби характери исә мүтләгдир—диалектик фәлсәфәнин гәбул етдийи еканә мүтләг шей будур.

Тәбиәт элмләринин индики вәзиййәтинә бу анлама тәрзинин тамамилә уйғун кәлиб кәлмәдийи мәсәләсини бурада нәзәрдән кечирмәйимизә лүзум йохдур, тәбиәт элмләри ер күрәсинин өз сону ола биләчәйини, орадакы һәятын исә ахыра чатачағынын кифайәт гәдәр йәгин олдуғуну габагчадан хәбәр верир, бунунла да көстәрир ки, бәшәриййәт тарихинин анчаг йүксәлиш голу дейил, тәнәззүл голу да олачагдыр. Һәр һалда биз чәмиййәт тарихинин тәнәззүлә доғру һәрәкәтә башлаячағы дөнүш нөгтәсиндән һәлә чох узагдайыг, буна көрә дә биз Һекел фәлсәфәсиндән тәләб едә билмәрик ки, өз заманәсиндәки тәбиәтшүнаслығын һәлә гаршыя гоймадығы бир мәсәлә илә мәшғул олсун.

Лакин бурада ашағыдакы чәһәти гейд етмәк лазымдыр: Һекел юхарыда көстәрилән бахышлары, бурада шәрһ етдийимиз дәрәчәдә кәскин шәкилдә ифадә етмәмишдир. Бу, Һекел методунун лабүд олараг вердийи нәтичәдир, лакин бу нәтичәни Һекел өзү һеч бир заман бу гәдәр мүәййән бир шәкилдә көстәрмәмишдир, сәбәби дә садәчә будур ки, Һекел *систем* гурмалы иди, фәлсәфә системи исә, гәдимдән гәрарлашмыш адәтә көрә, бу вә я башга чүр мүтләг һәгигәтлә баша чатмалы иди. Һекелин өзү, — бу әбәди һәгигәтин мәнтиги (һабелә: тарихи) *просесин* өзүндән башга бир шей олмадығыны хүсусилә өзүнүн «Мәнтиг» әсәриндә гейд едән һәмин Һекелин өзү бу просесә сон гоймаға мәчбур олур, чүнки Һекел кәрәк өз системини нәһайәт бир шейлә гуртарайды. «Мәнтигдә» бу сону Һекел енә дә башланғыч едә биләр, чүнки орада сон нөгтә, мүтләг идея, — она көрә мүтләг ки, Һекел онун һаггында әсла һеч бир шей дейә билмир, — өзүнү «өзкәләшдирир» (йә'ни чеврилир) тәбиәтә, сонра исә руһда, — йә'ни тәфәккүрдә вә тарихдә, — енидән өзлүйүнә гайыдыр. Лакин бүтүн фәлсәфәнин сонунда, башланғыча бу шәкилдә гайытмаг үчүн ялныз бир йол галырды. Йә'ни тарихин сонуну белә тәсәввүр етмәк лазым иди: бәшәриййәт мәһз бу мүтләг идеяны дәрк етмәк нөгтәсинә чатыр вә е'лан едир ки, мүтләг идеянын һәмин дәрки Һекел фәлсәфәсиндә әлдә едилмишдир. Лакин бу, Һекел системинин бүтүн догматик мәзмунуну мүтләг һәгигәт е'лан етмәк, бунунла да онун бүтүн догматик шейләри дағыдан диалектик методуна зидд чыхмаг демәкди. Бу, һәдсиз дәрәчә бөйүмүш мүһафизәкарлыг тәрәфин ағырлығы алтында ингилаби тәрәфи боғмаг демәк иди, — һәм дә тәкчә фәлсәфи идрак саһәсиндә дейил, тарихи тәчрүбә саһәсиндә дә боғмаг демәк иди. Һекелин шәхсиндә мүтләг идеяны дәрк етмәк нөгтәсинә кәлиб чатан бәшәриййәт тәчрүбә саһәсиндә дә о гәдәр ирәлиләмиш олмалы иди ки,

мүтләг идеяны керчәклийә чевирмәк онун үчүн мүмкүн олайды. Демәли, мүтләг идея өз мүасирләри гаршысына чох йүксәк сияси тәләбләр гоймамалы иди. Буна көрә дә биз «Һүгуг фәлсәфәсинин» ахырында көрүрүк ки, мүтләг идея, III Фридрих-Вилһелмин өз тәбәәләринә бөйүк бир инадла вә'д етдийи вә нәтичәсиз галан силк монархиясында һәята кечмәлидир, йә'ни, демәли, варлы синифләрин Алманияда о заманкы хырда буржуа мүнасибәтләринә уйғунлашдырылан мәһдуд вә мө'тәдил бир долайы һөкмранлығы шәраитиндә һәята кечмәлидир. Һәм дә задәканларын зәрури олдуғуну да әгли мүшаһидә йолу илә бизә сүбут етмәк истәйирләр.

Беләликлә, системин тәкчә дахили еһтиячлары, сон дәрәчә ингилаби бир тәфәккүр методунун нә үчүн чох динч бир сияси нәтичәйә кәтириб чыхардығыны лазымынча изаһ едир. Лакин бу нәтичәнин спесифик формада олмасына, әлбәттә, сәбәб одур ки, Һекел алман иди вә өз мүасири Көте кими онда да филистерлик үнсүрләри аз дейилди. Һекел кими, Көте дә — һәрәси өз саһәсиндә — лап олимпиялы Зевс иди, амма нә бу, нә дә о, алман филистерлийиндән яхаларыны тамам гуртара билмәмишдиләр.

Лакин бүтүн бунлар, Һекел системинин, өзүндән габагкы һәр бир системдән мүгайисә едилмәйәчәк дәрәчәдә даһа кениш бир саһә гаврамасына вә бу саһәдә зәнкинлик е'тибарилә һәлә индийәдәк адамы һейран едән фикирләр ирәли сүрмәсинә мане олмады. Руһ феноменолокиясы (буну руһ ембриолокиясы вә палеонтолокиясынын паралели, инсан шүурунун тарихчә кечдийи пилләләрин ихтисарла тәкрары кими нәзәрдән кечирилән мүхтәлиф пилләләрдә фәрди шүурун инкишафынын тәсвири адландырмаг олар), мәнтиг, тәбиәт фәлсәфәси, руһ фәлсәфәси, онун айры-айры тарихи бөлмәләринә көрә ишләниб һазырланмыш тарих фәлсәфәси, һүгуг фәлсәфәси, дин фәлсәфәси, фәлсәфә тарихи, естетика вә и. а., — бу мүхтәлиф тарихи саһәләрин һәр бириндә Һекел о саһәдән кечән инкишаф хәттини тапыб көстәрмәйә чалышыр. Һекел тәкчә ярадычылыг даһилийинә малик олмаг дейил, һабелә һәртәрәфли алим олдуғуна көрә, онун һәр саһәдәки фәалиййәти бир дөвр ачмышдыр. Өзлүйүндә айдындыр ки, «системин» еһтиячлары Һекели бурада чох тез-тез елә зоракы конструксиялара әл атмаға мәчбур едирди ки, Һекелин мискин әлейһдарлары бу конструксиялар һаггында һәлә индийәдәк бар-бар бағырышырлар. Лакин бу конструксиялар Һекел үчүн анчаг, тикмәкдә олдуғу бинанын чәрчивәси иди, тахтабәнди иди. Бунларын үзәриндә чох даянмайыб мөһтәшәм бинанын ичәриләринә дахил оланлар орада, һәлә индийәдәк там гиймәтини һифз етмиш һәдсиз хәзинәләр тапырлар. Бүтүн философларда мәһз «систем» кечичи олур, сәбәби дә мәһз одур ки, системләр инсан руһунун кечичи олмаян тәләбатындан: бүтүн зиддиййәтләрә үстүн кәлмәк тәләбатындан мейдана кәлир. Лакин бүтүн зиддиййәтләр һәмишәлик арадан

галдырылмыш олсайды, онда биз мүтләг һәгигәт дейилән шейә кәлиб чатардыг, — үмум дүня тарихи гуртарарды вә эйни заманда, онун үчүн даһа көрүләси бир иш галмамыш олса да, енә давам этмәли оларды. Беләликлә, бурада ени, һәллолунмаз бир зиддиййәт әмәлә кәлир. Фәлсәфәдән бүтүн зиддиййәтләрин һәллини тәләб этмәк, анчаг бүтүн бәшәриййәтин өз ирәлиләмә инкишафында көрә биләчәйи бир иши көрмәйи бир философдан тәләб этмәк демәкдир. Бир һалда ки, биз буну анламышыг, — буну анламагда исә биз һамыдан чох Һекелә миннәтдарыг, — демәли, сөзүн көһнә мә'насында бүтүн фәлсәфәнин сону чатыр. Бу йолла кетдикдә айрылыгда һәр бир адамын да әлдә этмәси мүмкүн олмаян «мүтләг һәгигәти» биз кәнара бурахыр вә бунун әвәзиндә мүсбәт элмләр йолу илә, бунларын нәтичәләрини диалектик тәфәккүрү үмумиләшдирмәк йолу илә кедиб әлдә эдә биләчәйимиз нисби һәгигәтләр ардынча гачмаға үз гоюруг. Фәлсәфә үмумиййәтлә Һекелдә гуртарыр, — бир тәрәфдән она көрә ки, Һекелин системи фәлсәфәнин бүтүн әввәлки инкишафынын әзәмәтли екунудур, дикәр тәрәфдән исә, она көрә ки, Һекел өзү, шүурсуз сурәтдә олса да, системләр долашыглығындан чыхыб дүняны һәгиги, мүсбәт шәкилдә дәрк этмәйә доғру кетмәк йолуну бизә көстәрир.

Алманиянын фәлсәфә боялы мүһитиндә Һекел системинин нә гәдәр бөйүк тә'сир көстәрмәли олдуғуну анламаг чәтин дейилдир. Бу, бир зәфәр йүрүшү олуб он илләр бою давам этмиш вә Һекелин вәфатындан сонра да даянмамышды. Әксинә, һәтта өз әлейһдарларына да аз-чох сирайәт этмиш олан «һекелчилийин» мүстәсна һөкмранлығы мәһз 1830-чу иллә 1840-чы ил арасындакы мүддәтдә ән йүксәк зирвәсинә чатмышды; мәһз бу мүддәтдә Һекелин бахышлары шүурлу вә я шүурсуз олараг ән мүхтәлиф элмләрә чох кениш өлчүдә дахил олур вә һәтта, орта дәрәчә «элмли шүур саһибләринин» бүтүн өз идеяларыны әхз этдийи популяр әдәбиййата вә күндәлик мәтбуата да кечирди. Лакин бүтүн хәтт бою чалынан бу гәләбә анчаг дахили мүһарибә үчүн башланғыч иди.

Көрдүйүмүз кими, бүтөвлүкдә көтүрүлән Һекел нәзәриййәси ән мүхтәлиф әмәли партия бахышлары үчүн бөйүк мейдан сахлайырды. Алманиянын о заманкы нәзәри һәятында исә һәр шейдән әввәл ики шейин: динин вә сиясәтин әмәли әһәмиййәти вар иди. Әсасән Һекелин *системини* үстүн тутан бир адам, һәмин саһәләрин һәр бириндә кифайәт гәдәр мүһафизәкар ола биләрди. Диалектик *методу* әсас саян бир адам исә, һәм сиясәтдә, һәм дә дин мәсәләсиндә ән ифрат мүхалифәтә мәнсуб ола биләрди. Һекелин әсәрләриндә тез-тез иңгилаби гәзәб чошгунлуғуна раст кәлдийимизә бахмаяраг, онун өзү үмумиййәтлә, көрүнүр, мүһафизәкарлыг тәрәфә даһа чох мейл эдирмиш: әбәс дейил ки, Һекелин системи она, өз методундан даһа «ағыр фикир ишләтмәк» ба-

һасына баша кәлмишдир. Онун мәктәбиндәки парчаланма 30-чу илләрин ахырларында кетдикчә даһа чох көзә чарпмаға башлайырды. Кәнч һекелчи дейиләнләр—сол ганад — мө'мин пиетистләрә вә феодал иртичачылара гаршы мүбаризәдә, күнүн ән вачиб мәсәләләринә философчасына э'тинасыз мүнасибәт көстәрмәкдән яваш-яваш әл чәкирдиләр, һалбуки һөкумәт онларын нәзәриййәсинә анчаг бу мүнасибәт хатиринә дөзүр вә һәтта ону һимайә эдирди. Мө'мин риякарлығын вә феодал-мүтләгийийәт иртичаынын тәчәссүмү олан IV Фридрих-Вилһелм 1840-чы илдә тахта чыхдыгда исә, ачыгча бу вә я дикәр партиянын тәрәфинә кечмәк лазым кәлди. Мүбаризә әввәлки кими енә дә фәлсәфә силаһы васитәсилә апарылыр, лакин даһа мүчәррәд-фәлсәфи мәгсәдләр уғрунда апарылмырды. Инди билаваситә мәсәлә, кечмишдән ирс алынмыш дини вә мөвчуд дөвләти мәһв этмәк үзәриндә иди. Әкәр «Deutsche Jahrbücher»-дә сон әмәли мәгсәдләр башлыча олараг һәлә фәлсәфә донунда мейдана чыхырдыса, 1842-чи ил «Rheinische Zeitung»-да кәнч һекелчиләрин апардығы тәблиғат артыг, ачыгча баш галдыран радикал буржуазиянын фәлсәфәси иди; фәлсәфә дону һәмин буржуазияя ялныз сензуранын диггәтини яйындырмаг хидмәти көрүрдү.

Лакин сиясәт йолу о заман олдугча ағыр иди, буна көрә дә әсас мүбаризә динә гаршы апарылырды. Һәм дә о заман, хүсусилә 1840-чы илдән э'тибарән динә гаршы мүбаризә, эйни заманда долайысилә сияси мүбаризә иди. Штраусун 1835-чи илдә чыхан «Исанын һәяты» китабы илк тәкан олду. Сонра Бруно Бауэр, инчил әфсанәләринин мейдана кәлмәси һаггында һәмин китабда шәрһ олунан нәзәриййәнин әлейһинә чыхыб сүбут этди ки, инчилдәки бир сыра нағыллары инчил мүәллифләринин өзләри уйдурмушлар. Штраус илә Бауэр арасындакы мүбаһисә, «мәнлик шүуру» илә «субстансия» арасындакы фәлсәфи мүбаризә пәрдәси алтында кедирди. Инчилдә язылан мө'чүзәләр һаггындакы нағылларын нечә мейдана кәлдийи мәсәләси, — бу нағылларын, ичма дахилиндә ән'әнәйә әсасән шүурсуз олараг әфсанәләр ятмаг йолу илә ми әмәлә кәлдийи, йохса инчилчиләрин өзләри тәрәфиндән гурашдырылдығы мәсәләси, — кенишләниб үмум дүня тарихиндә башлыча фәалийәт гүввәсинин нәдән: «субстансиядан», йохса «мәнлик шүурундан» ибарәт олдуғу мәсәләси шәклини алды. Нәһайәт, мүасир анархизмин пейғәмбәри олан Штирнер мейдана кәлди, — Бакунин ондан чох шей көтүрмүшдүр, — вә өзүнүн суверен «еканәси»[102] илә суверен «мәнлик шүуруну» өтүб кечди.

Һекел мәктәби сыраларындакы позулма просесинин бу чәһәтини биз әтрафлы арашдырмаячағыг. Бизим үчүн даһа әһәмийәтлиси бу чәһәтә диггәт етирмәкдир ки, мүсбәт динә гаршы мүбаризәнин әмәли тәләбаты ән гәт'ийәтли кәнч һекелчиләрдән чохуну инкилис-франсыз материализминә кәтириб чыхартды. Һәм дә

онлар бурада өз мəктəб системи илə тоггушдулар. Материализм тəбиəтə еканə керчəклик нəзəри илə бахдығы һалда, Һекел системиндə тəбиəт мүтлəг идеянын анчаг «өзкəлəшмəсидир», онун бир нөв тəнəззүл этмəсидир; һəр һалда, тəфəккүр вə онун фикир мəһсулу олан идея бу системдə илкин бир шей кими, тəбиəт исə төрəмə бир шей кими тəсəввүр олунур ки, бунун мөвчуд олмасына сəбəб анчаг идеянын бу мəгама керийə кетмəсидир. Кəнч һекелчилəр дə мəһз бу зиддиййəт ичəрисиндə мүхтəлиф долашыглыглара дүшмүшдүлəр.

О заман Фейербахын «Христианлығын маһиййəти»[103] əсəри мейдана чыхды. Бу əсəр һəмин зиддиййəти бир зəрбə илə дағытды вə һеч бир гейд-шəрт гоймайыб енидəн материализмин тəнтəнəсини э'лан этди. Тəбиəт һеч бир фəлсəфəдəн асылы олмајараг мөвчуддур. Тəбиəт элə бир əсасдыр ки, онун мəһсулу олан биз инсанлар, өзүмүз дə һəмин əсас үзəриндə етишмишик. Тəбиəт вə инсан харичиндə һеч бир шей йохдур вə бизим дини фантазиямызын яратмыш олдуғу йүксəк вүчудлар бизим өз маһиййəтимизин анчаг фантастик ин'икасларыдыр. Тилсим сындырылды; «систем» партладылыб кəнара атылды вə зиддиййəт, онун анчаг тəсəввүрдə мөвчуд олдуғу садəчə ашкара чыхарылмагла һəлл эдилмиш олду. Адам кəрəк бу китабын азадлыг тə'сирини һисс эдəйди ки, бу хүсусда бир тəсəввүр һасил эдəйди. Һамыда бир руһ йүксəклийи əмəлə кəлди: биз һамымыз дəрһал фейербахчы олдуг. Бу ени бахышы Марксын нə гəдəр бөйүк бир руһ йүксəклийи илə алгышладығыны вə бу бахышын она, — бүтүн тəнгиди гейдлəринə бахмајараг, — нə гəдəр күчлү тə'сир көстəрдийини «Мүгəддəс аилəдə»[104] охуюб көрмəк олар.

Һəтта Фейербахын китабындакы нөгсанлар да о заман бу китабын тə'сирини артырырды. Китабын беллетристика шəклиндə, бə'зəн һəтта тəмтəраглы үслубда язылмыш олмасы онун кениш охучулар күтлəси тəрəфиндəн охунмасыны тə'мин эдир вə һəр һалда абстракт вə тутгун һекелчилийин иллəр узуну давам эдəн һөкмранлығындан сонра охучуларын зеһнини ачырды. Буну, мəһəббəтин һəдсиз тəгдис эдилмəси һаггында да сөйлəмəк лазымдыр. Ону доғрултмаг олмаса да, бағышламаг оларды, чүнки о, тамамилə дөзүлмəз бир шəкил алмыш «халис тəфəккүр» һөкмранлығына гаршы экс тə'сир иди. Лакин унутмамалыйыг ки, «һəгиги сосялизм» Фейербахын мəһз бу ики зəиф чəһəтиндəн мөһкəм япышмышды; 1844-чү илдəн башламыш Алманиянын «элмли» адамлары арасында бир йолухма хəстəлийи кими яйылан бу «һəгиги сосялизм», элми тəдгигаты мəзмунсуз ибарəбазлыгла əвəз эдир, истеһсалда игтисади дəйишиклик васитəсилə пролетариаты азад этмəк еринə исə, бəшəриййəти «мəһəббəт» васитəсилə азад этмəк фикрини ирəли сүрүрдү, — бир сөзлə əн ийрəнч беллетристика вə чошгун мəһəббəт бошбоғазлығы илə онун башы гызышмышды. Бу мəслəкин типик нүмайəндəси ч-б Карл Грүн иди.

Буну да унутмаяг ки, Һекел мәктәби позулмушду, лакин Һекел фәлсәфәси һәлә тәнгиди сурәтдә арадан галдырылмамышды. Штраус илә Бауэрин һәрәси Һекел фәлсәфәсинин бир тәрәфини көтүрүб бир-биринә гаршы мүбаһисәдә өзләринә силаһ этмишдиләр. Фейербах системи дағытды вә ону садәчә көтүрүб кәнара туллады. Лакин мүәййән бир фәлсәфәнин сәһв олдуғуну э'лан этмәк, һәлә она галиб кәлмәк демәк дейилдир. Милләтин мә'нәви инкишафы үзәриндә олдугча бөйүк тә'сири олан Һекел фәлсәфәси кими бөйүк бир әсәри садәчә э'тинасызлыг көстәрмәк васитәсилә арадан галдырмаг олмазды. Һекел фәлсәфәсини, онун өз мә'насында «кәнар этмәк» лазым иди, йә'ни тәнгид васитәсилә онун формасыны мәһв этмәк, онун әлдә этдийи ени мәзмуну исә сахламаг лазым иди. Бу мәсәләнин нечә һәлл олундуғуну биз ашағыда көрәчәйик.

Лакин, о заман Фейербах өз Һекелини э'тинасызлыгла кәнара атдығы кими, 1848-чи ил ингилабы да һәр чүр фәлсәфәни эйни э'тинасызлыгла кәнара туллады. Бунунла бирликдә Фейербахын өзү дә арха сырая сыхышдырылмыш олду.

II

Бүтүн фәлсәфәнин вә хүсусән ән ени фәлсәфәнин бөйүк әсас мәсәләси, тәфәккүрүн варлыға мүнасибәти мәсәләсидир. Артыг чох гәдимләрдә, инсанлар һәлә өз бәдәнләринин гурулушу һаггында һеч бир шей билмәдикләри вә юху көрмәйин* сәбәбини анлая билмәдикләри заманларда, онларда элә бир тәсәввүр оянмышды ки, өз тәфәккүр вә дуйғулары онларын өз бәдәнләринин фәалийәти олмайыб хүсуси бир шейин—бу бәдәндә яшаян вә өлдүкдә ону тәрк эдән руһун фәалийәтидир: һәлә о замандан э'тибарән инсанлар бу руһун харичи аләмә мүнасибәти үзәриндә дүшүнмәли олмушдулар. Әкәр адам өләндә руһ бәдәндән айрылыр вә яшамагда давам эдирсә, бу һалда онун үчүн хүсуси бир өлүм уйдурмаға һеч бир әсас йохдур. Руһун өлмәзлийи һаггындакы тәсәввүр белә мейдана кәлмишди; о заманкы инкишаф пилләсиндә бу тәсәввүр инсанлар үчүн һеч дә тәсәлливеричи бир шей дейилди, гаршысыалынмаз бир тале кими көрүнүр вә чох заман, мәсәлән, юнанларда олдуғу кими, әсл бәдбәхтлик һесаб олунурду. Адамын өлмәзлийи һаггында һәр ердә мейдана кәлән чансыхычы уйдурманын сәбәби дини бир тәсәлли тәләбаты дейил, садәчә бу иди ки, инсанлар руһун варлығыны гәбул этдикдән сонра, үмуми мәһдудлуг үзүндән әсла анлая билмирдиләр ки, бәдән өләндән сонра руһ нә олур. Там бунун эйни олараг, тәбиәт гүввәлә-

---

* Ашағы пилләдә галан вәһши инсанлар вә барбарлар һәр ердә һәлә инди дә белә тәсәввүр эдирләр ки, юхуда көрдүкләри инсан образлары, бәдәндән мүвәггәти айрылан руһлардыр; һәм дә, юхуда көрүлән адамын һәрәкәтләринин мәс'улийәти керчәк адамын үзәринә гоюлур. Буну, мәсәлән, Имтурн 1884-чү илдә Гвиана һиндиләри арасында көрмүшдүр.

рини чанлы бир шей һесаб этмәк нәтичәсиндә илк аллаһлар мейдана кәлмиш вә дин инкишаф этдикчә кет-кедә каинатдан йүксәк бир гүввә шәклини алмыш, нәһайәт, әгли инкишафын кедишиндә тамамилә тәбии олан абстраксия просеси, — аз галмышды дейим: дестиллясия просеси, — нәтичәсиндә инсанларын бейниндә, аз-чох мәһдуд олан вә бир-бирини мәһдуд эдән бир чох аллаһлар әвәзинә монотеист динләрин ваһид, мүстәсна аллаһы һаггындакы тәсәввүр мейдана кәлмишдир.

Демәли, бүтүн фәлсәфәдәки ән йүксәк мәсәләнин, тәфәккүрүн варлыға, руһун тәбиәтә мүнасибәти мәсәләсинин дә, вәһшилик дөврүндәки инсанларын мәһдуд вә надан тәсәввүрләриндә һәр чүр динин малик олдуғу дәрәчәдә өз көкләри вардыр. Лакин бу мәсәлә ялныз, Авропа әһалиси орта әсрләрдәки христианлыг дөврүнүн узун гыш юхусундан айылдыгдан сонра там кәскинлийи илә гоюлуб долғун бир әһәмиййәт кәсб эдә биләрди. Тәфәккүрүн варлыға мүнасибәти мәсәләси, — йә'ни нәйин: руһунму, йохса тәбиәтин илкин олмасы мәсәләси, — әзчүмлә орта әср схоластикасында да бөйүк рол ойнамыш олан бу мәсәлә, динин ачығына даһа кәскин белә бир шәкил алды: дүня аллаһ тәрәфиндәнми ярадылмышдыр, йохса әзәлдән мөвчуддур?

Философлар бу суала вердикләри чаваба көрә ики бөйүк чәбһәйә бөлүндүләр. Руһун тәбиәтдән әввәл мөвчуд олдуғуну иддиа эдәнләр, демәли, нәтичә э'тибарилә дүнянын ярадылмыш олдуғуну бу вә я башга шәкилдә тәсдиг эдәнләр, – бә'зән исә философларда, мәсәлән, Һекелдә, дүнянын яранмасы, бир чох һалларда христианлыгдакындан даһа долашыг вә мә'насыз бир шәкил алыр, — идеализм чәбһәсини тәшкил этдиләр. Тәбиәти әсас башланғыч һесаб эдәнләр исә материализмин мүхтәлиф мәктәбләринә гошулдулар.

Идеализм вә материализм ифадәләри илк мә'нада бундан башга һеч бир шей дейилдир вә бурада анчаг бу мә'нада ишләнир. Ашағыда көрәчәйик ки, бунлара һәр һансы бир башга мә'на вердикдә нә кими долашыглыг төрәнмиш олур.

Лакин тәфәккүрүн варлыға мүнасибәти мәсәләсинин башга бир чәһәти дә вардыр: бизи әһатә эдән дүня һаггындакы фикирләримизин бу дүнянын өзүнә мүнасибәти нечәдир? Тәфәккүрүмүз керчәк дүняны дәрк эдә биләрми, керчәк дүня һаггындакы тәсәввүр вә анлайышларымызла биз керчәклийин дүзкүн ин'икасыны верә биләрикми? Фәлсәфә дилиндә бу мәсәлә, тәфәккүрлә варлығын эйниййәти мәсәләси адланыр. Философларын бөйүк әксәриййәти бу суала мүсбәт чаваб верир. Мәсәлән, Һекелдә бу суалын мүсбәт чавабы өзлүйүндә айдын олур: керчәк дүняда биз онун мәһз тәфәккүр мәзмунуну дәрк эдирик, бу исә һәмин шейдир ки, онун сайәсиндә дүня, онун өзүндән асылы олмаяраг вә ондан габаг һарада исә әзәлдән мөвчуд олан мүтләг идеянын тәдричлә һәята кечмәсиндән ибарәт олур. Өзлүйүндә айдынды

ки, тәфәккүр анчаг әввәлчәдән фикрин мәзмунуну тәшкил едән бир мәзмуну дәрк едә биләр. Ейни дәрәчәдә бу да айдындыр ки, сүбут едилән мүддәа бурада динмәзчә чыхыш нөгтәсинин өзүндә мөвчуддур. Лакин бу чәһәт Һекелин, тәфәккүрлә варлығын ейнилийәти һаггындакы сүбутундан даһа сонра белә бир нәтичә чыхармасына һеч дә мане олмур ки, *онун* тәфәккүрү онун фәлсәфәсини дүзкүн һесаб едирсә, демәли, бу фәлсәфә еканә дүзкүн фәлсәфәдир вә тәфәккүрлә варлығын ейнилийәтинә әсасән бәшәрийәт бу фәлсәфәни дәрһал нәзәрийәдән тәчрүбәйә кечирмәли вә бүтүн дүняны Һекел принсипләри үзрә енидән гурмалыдыр. Бу иллүзия, демәк олар бүтүн башга философларла бирликдә Һекелә дә хас олан чәһәтдир.

Лакин бунунла янашы олараг, бир сыра башга философлар вар ки, дүнянын дәрк едилә биләчәйини вә я һәр һалда мүкәммәл дәрк едилә биләчәйини инкар едирләр. Ән ени философлар арасында Юм илә Кант һәмин философлардандыр вә онлар фәлсәфәнин инкишафында олдугча бөйүк рол ойнамышлар. Бу бахышы артыг Һекел идеализм нөгтейи-нәзәриндән мүмкүн олдуғу бир гәт'ийәтлә рәдд етмишдир. Фейербахын әлавә етдийи материалист е'тиразларда, дәринликдән даһа чох кәскин ағыллылыг вардыр. Бүтүн башга фәлсәфи уйдурмалар кими бу уйдурмалары да тәчрүбә, мәһз експеримент вә сәнае гәт'и рәдд едир. Әкәр биз муәййән бир тәбиәт һадисәсини өзүмүз әмәлә кәтирмәклә, ону өз шәраитиндән доғуруб мейдана чыхармагла, һәм дә ону өз мәгсәдләримизә хидмәт етмәйә мәчбур етмәклә һәмин һадисәни дүзкүн баша дүшдүйүмүзү сүбут едә билириксә, онда Кантын гавранылмаз «өзүндә шейинин» сону чатмыш олур. Һейванларын вә биткиләрин чисимләриндә әмәлә кәлән кимйәви маддәләр бу кими «өзүндә шейләр» һалында галмагда иди; нәһайәт үзви кимя бунлары бир-биринин ардынча һазырламаға башлады; беләликлә дә «өзүндә шей» бизим үчүн шейә чеврилди, мәсәлән, маренадан һасил едилән бояг маддәси ализарини биз инди, тарлада етишдирилән маренанын көкләриндән дейил, даһа учуз вә даһа садә бир үсулла даш көмүр гәтранындан һасил едирик. Коперникин күнәш системи үч йүз ил әрзиндә бир һипотеза, сон дәрәчә ағлабатан һипотеза олса да, һәр һалда бир һипотеза олуб галырды. Лакин бу системин дәлилләринә әсасән Левер'е о вахта гәдәр мә'лум олмаян даһа бир планетин мөвчуд олмалы олдуғуну тәкчә сүбут етмәк дейил, һәтта фәзада онун тутдуғу ери дә һесабламалар васитәсилә муәййән етдийи вә бундан сонра Галле һәмин планети[105] һәгигәтән тапдығы заман Коперник системи сүбут едилмиш олду. Әкәр Алманияда ени кантчылар Кантын бахышларыны, Инкилтәрәдә исә агностикләр Юмун (орада һеч бир заман өлүб кетмәмиш) бахышларыны, — бу бахышларын һәр икисинин артыг һәм нәзәрийәдә, һәм дә тәчрүбәдә чохдан бәри рәдд едилмиш олдуғуна бахмаяраг, — енидән чанландырмаг истәйирләрсә, бу

һал элми мә'нада керийә кетмәкдир, әмәли ишдә исә анҹаг, ҹамаат гаршысында материализмдән үз дөндәриб кизлиндә ону ирәли сүрмәкдән ибарәт утанчаг бир һәрәкәтдир.

Лакин Декартдан Һекеләдәк вә Һоббсдан Фейербахадәк кечән бу узун дөвр әрзиндә философлары ирәли һәрәкәт этдирән шей, һеч дә онларын күман этдикләри кими, тәкҹә халис тәфәккүр гүввәси олмамышдыр. Әксинә. Һәгигәтдә онлары ирәли һәрәкәт этдирән шей, башлыча олараг тәбиәтшүнаслығын вә сәнаеин күчлү, кетдикҹә даһа сүр'әтли вә даһа ҹошгун инкишафы иди. Бу һал материалистләрдә ачыгча көзә чарпырды. Лакин идеалистләрин системләри дә кетдикҹә материализм мәзмуну илә доларaг, руһ илә материянын әкслийини пантеистҹәсинә барышдырмаға чалышырды. Һекел системиндә нәһайәт иш о ерә чатмышдыр ки, бу систем һәм метод, һәм дә мәзмун ҹәһәтдән анҹаг, идеалистҹәсинә башы үстә чеврилмиш материализмдән ибарәтдир.

Бүтүн бу дейиләнләрдән сонра айдын олур ки, нә сәбәбә Штарке Фейербаха вердийи характеристикада һәр шейдән әввәл онун бу әсас мәсәләдә — тәфәккүрүн варлыға мүнасибәти мәсәләсиндә — тутдуғу мөвгеи тәдгиг эдир. Гысача бир киришдән сонра, — бу киришдә мүәллиф хүсусилә Кантдан башлаяраг кечмиш философларын бахышларыны ифрат дәрәҹәдә ағыр бир фәлсәфә дили илә шәрһ эдир вә Һекелә лазымынҹа гиймәт вермәйиб онун әсәрләринин бә'зи айры-айры ерләри үзәриндә ифрат формализмлә даяныр, — Фейербах «метафизикасынын» инкишафы кедиши мүфәссәл сурәтдә шәрһ олунур вә бу философун бурая аид әсәрләриндә һәмин инкишафын нечә ардычыл сурәтдә әкс олундуғу көстәрилир. Бүтүн бунлар сә'йлә шәрһ олунмушдур, язылышы да айдындыр. Ялныз, Штаркенин бүтүн китабында олдуғу кими, бу ериндә дә, әсла лабүд олмаяраг ишләдилән фәлсәфи ифадәләр языны ағырлашдырыр. Бу ағыр ифадәләр хүсусән она көрә ярарсыздыр ки, мүәллиф һәр һансы бир мәктәб вә я һеч олмазса Фейербахын өзү тәрәфиндән гәбул эдилмиш ифадәләрә риайәт этмәйәрәк, ән мүхтәлиф мәктәбләр тәрәфиндән гәбул эдилмиш ифадәләри вә, башлыча олараг, фәлсәфә мәсләки ады илә инди бир йолухма азар кими яйылан мәсләкләрин ифадәләрини гатыб гарышдырыр.

Фейербахын инкишафынын кедиши, — Фейербах һеч бир заман там әгидәли һекелчи олмамышдыса да, — бир һекелчинин материализмә доғру инкишафыдыр. Бу инкишафын мүәййән пилләсиндә Фейербах өз сәләфинин идеалист системи илә әлагәни тамамилә кәсир. О, нәһайәт, гаршысыалынмаз бир гүввәтлә анламаға башлайыр ки, «мүтләг идеянын» әзәлдән мөвҹуд олдуғу вә дүня һәлә әмәлә кәлмәдән «мәнтиг категорияларынын әзәлдән мөвҹуд олдуғу» һаггында Һекелин ирәли сүрдүйү фикирләр, о дүнялыг бир ярадыҹы олдуғуна инанмағын фантастик галығындан башга бир шей дейилдир; баша дүшүр ки, бизим өзүмүзүн мәнсуб

олдуғумуз вә һисс илә гавранылан мадди аләм еканә керчәк аләмдир вә бизим шүур вә тәфәккүрүмүз нә гәдәр гейри-һисси көрүнсә дә, мадди, чисмани органын, йә'ни бейнин мәһсулудур. Материя руһун мәһсулу дейил, руһ өзү анчаг материянын йүксәк мәһсулудур. Бу, әлбәттә, халис материализмдир. Лакин Фейербах буна чатдыгда бирдән даяныр. О, ади фәлсәфә мөвһуматына үстүн кәлә билмир, ишин әсл маһиййәтинә гаршы дейил, «материализм» сөзүнә гаршы олан мөвһумата үстүн кәлә билмир. О дейир:

«Мәним үчүн материализм инсан маһиййәти вә инсан билийи бинасынын тәмәлидир; лакин материализм сөзүн дар мә'насында бир физиологун, бир тәбиәтшүнасын, мәсәлән, Молешоттун нәзәриндә нәдирсә вә онларын нөгтейи-нәзәрләринә вә ихтисасларына көрә ялныз белә бир шей олмасы лазымдырса, мәним нәзәримдә эйни шей дейилдир, йә'ни мәним үчүн материализм бинанын өзү дейилдир. Керийә кедәндә мән тамамилә материалистләрләйәм; ирәлийә кедәндә мән онларла дейиләм».

Фейербах бурада, материя илә руһ арасындакы мүнасибәтин мүәййән анлайышы үзәриндә гурулмуш үмуми бир дүнябахышы олан материализми, бу дүнябахышынын мә'лум тарихи пилләдә, мәһз XVIII әсрдә ифадә олундуғу хүсуси форма илә гарышдырыр. Бундан әлавә, о, материализми, үмумиййәтлә XVIII әср материализминин инди тәбиәтшүнасларын вә һәкимләрин бейниндә яшамагда давам эдән вә 50-чи илләрдә сәйяр тәблиғатчыларын — Бүхнер, Фогт вә Молешоттун гәләмә вердикләри баяғылашдырылмыш, вулгар формасы илә гарышдырыр. Лакин материализм дә, идеализм кими, бир сыра инкишаф пилләси кечмишдир. Һәтта тәбии-тарих саһәсиндә ени дөвр ачан һәр бир кәшф мейдана кәлдикчә материализм лабүддән өз формасыны дәйишмәлидир. Тарих дә материализм нөгтейи-нәзәриндән изаһ эдилмәйә башландығы замандан исә бурада да материализмин инкишафы үчүн ени йол ачылыр.

Кечән әсрин* материализми башлыча олараг механики материализм иди, чүнки о заман бүтүн тәбиәт элмләриндән анчаг механика, һәм дә мәһз анчаг бәрк чисимләрин (ер вә сәма чисимләринин) механикасы, гысасыны десәк — ағырлыг механикасы мүәййән биткинлийә чатмышды. Кимя һәлә ушаг һалында иди, бурада һәлә флокистон нәзәриййәси әсас тутулурду. Биолокия һәлә бәләкдә иди: битки вә һейван организми һәлә анчаг ибтидаи шәкилдә тәдгиг эдилмишди, ону анчаг халис механики сәбәбләрлә изаһ эдирдиләр. Декартын нәзәриндә һейван бир машын олдуғу кими, XVIII әср материалистләринин дә нәзәриндә инсан бир машын иди. Кимйәви вә үзви тәбиәтдәки просесләрә анчаг механика мигясынын тәтбиг олунмасы, — бу саһәләрдә механика ганунлары фәалиййәт көстәрмәкдә давам этсә дә, даһа йүксәк

---

* — XVIII әсрин. *Ред.*

башга ганунлар гаршысында арха сырая чәкилир, — классик франсыз материализминин биринчи спесифик мәһдудлуғуну, лакин о вахт лабүд олан мәһдудлуғуну тәшкил эдир.

Бу материализмин икинчи спесифик мәһдудлуғу ондан ибарәтдир ки, дүнянын бир просес олдуғуну, тарих бою фасиләсиз инкишаф эдән бир материя олдуғуну анлая билмир. Бу, тәбиәтшүнаслығын о заманкы вәзиййәтинә вә онунла әлагәдар олан метафизики, йә'ни антидиалектик фәлсәфи тәфәккүр методуна уйғун иди. Тәбиәт даим һәрәкәтдәдир; буну о заман да билирдиләр. Лакин о заманкы тәсәввүрә көрә, бу һәрәкәт өзү дә даим эйни бир даирә дахилиндә һәрләнир вә, беләликлә, әслиндә, һәрләндийи ердә галырды: бу һәрәкәт һәмишә эйни нәтиҹәләрә кәтириб чыхарырды. Белә бир тәсәввүр о заман лабүд иди. Күнәш системинин әмәлә кәлмәси һаггында Кантын ирәли сүрдүйү нәзәриййә о заман тәзәҹә мейдана кәлмишди вә һәләлик анҹаг гәрибә бир шей кими көрүнүрдү. Ерин инкишаф тарихи, кеолокия, һәлә гәт'иййән мә'лум дейилди. Индики ҹанлы вүҹудларын бәситдән мүрәккәбә доғру кедән узун мүддәтли инкишаф йолу илә төрәмәси фикри о заман һәлә үмумиййәтлә элми сурәтдә әсасландырыла билмәзди. Демәли, тәбиәтә гейри-тарихи бахыш лабүд иди. Һәм дә бу нөгсаны XVIII әсрин философлары үчүн о гәдәр дә тәгсир һесаб этмәк олмаз, бу нөгсан һәтта Һекелдә дә йох дейилдир. Һекел үчүн тәбиәт, идеянын садәҹә «өзкәләшдирмәсидир» вә заман э'тибарилә инкишаф этмәйә габил дейилдир; тәбиәт анҹаг өз мүхтәлиф ҹәһәтләрини мәкан э'тибарилә кенишләндирә биләр вә, беләликлә, эйни просесләри даим тәкрар этмәйә мәһкум олан тәбиәт, өзүндәки бүтүн инкишаф пилләләрини эйни заманда вә бир-бирилә янашы олараг мейдана чыхарыр. Һәм дә Һекел бу мә'насыз фикри, йә'ни мәкан э'тибарилә инкишаф эдиб заман э'тибарилә инкишаф этмәмәк фикрини, — заман э'тибарилә инкишаф исә һәр бир инкишафын әсас шәртидир, — мәһз элә бир заманда тәбиәтин бойнуна сарымаг истәйирди ки, о заман һәм кеолокия, һәм эмбриолокия, һәм битки вә һейванлар физиолокиясы, һәм дә үзви кимя артыг кифайәт гәдәр ишләниб һазырланмышды вә бу ени элмләр әсасында һәр ердә, сонралар мейдана кәләҹәк инкишаф нәзәриййәсини габагҹадан хәбәр верән даһиянә зәннләр доғурду (мәсәлән: Көте вә Ламарк). Систем исә белә һөкм эдирди, метод да системин хатири үчүн өзү-өзүнә хәянәт этмәли иди.

Тарих саһәсиндә дә шейләрә тарихи нөгтейи-нәзәрдән бахылмырды. Бурада орта әср галыгларына гаршы мүбаризә нәзәри ҹәлб эдирди. Орта әсрләри, мин иллик үмуми барбарлыг үзүндән тарихин кедишиндә әмәлә кәлән садәҹә бир фасилә һесаб эдирдиләр. Орта әсрләр әрзиндә әлдә эдилмиш бөйүк мүвәффәгиййәтләрә: Авропада мәдәниййәт саһәсинин кенишләндийинә, орада бир-бирилә гоншулугда яшамаға габил бөйүк милләтләрин әмәлә кәл-

дийинə вə, нəhайəт, XIV вə XV əсрлəрин бөйүк техника мүвəффəгиййəтлəринə hеч кəс фикир вермирди. Буна көрə дə бөйүк тарихи əлагəйə дүзкүн бахыш мүмкүн олмурду, тарих исə, əн яхшы hалда, философун истифадəси үчүн hазыр олан мисал вə тəсвирлəр мəчмуəсиндəн башга бир шей дейилди.

50-чи иллəрдə Алманияда материализми яймаг ролуну өз өhдəсинə көтүрəн вулгарлашдырычылар hеч бир шейдə өз мүəллимлəринин нəзəриййəлəриндəн кəнара чыхмадылар. Тəбиəт элмлəринин бүтүн ени мүвəффəгиййəтлəри онлар үчүн анчаг, каинат ярадычысынын варлығына гаршы ени дəлиллəр иди. Онлар həтта нəзəриййəни даhа да инкишаф этдирмəк фикриндə дейилдилəр. О вахт үчүн hикмəти артыг тамамилə түкəниб 1848-чи ил ингилабы нəтичəсиндə өлүмчүл сурəтдə яраланан идеализм, белəликлə, бу заман материализмин даhа чох тəнəззүлə уғрамасындан кам алды. Бу материализм үчүн hеч бир мəс'улиййəт дашымаг истəмəдийини сөйлəйəн Фейербах тамамилə hаглы иди; лакин сəйяр тəблиғатчыларын нəзəриййəси илə үмумиййəтлə материализми гарышдырмаға онун hаггы йох иди.

Бир дə бурада ики чəhəти нəзəрə алмаг лазымдыр. Əввəлəн, Фейербахын сағлығында тəбиəтшүнаслыг əн шиддəтли гычгырма просесиндə иди ки, бу просес дə анчаг ахырынчы он беш ил эрзиндə, айдынлыг hасил эдилə билəчəк нисби бир тəкмиллийə чатды. Дəрк этмəк үчүн о вахтадəк мисли көрүнмəмиш мигдарда чохлу ени материал топланмышды, лакин гармагарышыг hалда бөйүк сүр'əтлə топланан бу кəшфлəр арасында анчаг əн сон заманлар əлагə яратмаг вə, демəли, бунлары гайдая салмаг мүмкүн олду. Доғрудур. Фейербах үч чох мүhүм кəшфин—hүчейрəнин кəшфинин, энеркиянын чеврилмəси нəзəриййəсинин вə Дарвинин ады илə адландырылмыш инкишаф нəзəриййəсинин мүасири иди. Лакин бир кəнд кушəсинə чəкилиб яшаян бир философ, элми о дəрəчəдə излəйə билəрдими ки, тəбиəтшүнасларын өзлəринин гисмəн həлə инкар этдиклəри, гисмəн дə лазымынча истифадə эдə билмəдиклəри кəшфлəри тамам гиймəтлəндирə билсин? Бурада мүгəссир анчаг ачыначаглы алман гайдалары иди ки, бу гайдаларын нəтичəсиндə фəлсəфə кафедраларына анчаг əлламəлик көстəрəн эклектик хырдачылар тə'йин олунурду, бүтүн бу хырдачыларын hамысындан həдсиз йүксəк олан Фейербах исə кəндлилəшиб күнүнү далдабучаг бир кəнддə кечирмəйə мəчбур олмушду. Демəли, тəбиəтə тарихи бахыша, йə'ни инди мүмкүн олуб франсыз материализминин бүтүн биртəрəфли чəhəтлəрини арадан галдыран бахыша Фейербахын əл чатдырмадығынын тəгсири Фейербахда дейилдир.

Икинчиси, Фейербах тамамилə hаглы олараг дейирди ки, анчаг тəбии-элми материализм «инсан билийи бинасынын тəмəлидир, лакин həлə бу бинанын өзү дейилдир», зира биз тəкчə тəбиəтдə яшамаг дейил, hабелə бəшəр чəмиййəтиндə яшайырыг ки,

бу ҹәмиййәтин дә тәбиәт гәдәр өз инкишаф тарихи вә өз элми вардыр. Демәли вәзифә, ҹәмиййәт һаггындакы элми, йә'ни тарих вә фәлсәфә элмләри дейилән элмләрин бүтүн мәҹмууну материалист тәмәллә уйғунлашдырмаг вә бу тәмәлә уйғун шәкилдә енидән гурмагдан ибарәт иди. Лакин бу вәзифәнин еринә етирилмәси Фейербаха гисмәт дейилмиш. Бу ҹәһәтдән Фейербах, материализм тәмәли үзәриндә дурдуғуна бахмаяраг, енә дә көһнә идеализм буховларындан азад олмамышды вә буну өзү дә э'тираф эдәрәк дейирди: «Керийә кедәндә мән тамамилә материалистләрләйәм; ирәлийә кедәндә мән онларла дейиләм». Лакин мәһз бурада, иҹтимаи саһәдә Фейербах өзү «ирәлийә», 1840-ҹы вә я 1844-ҹү илләрдәки өз нөгтейи-нәзәриндән габаға кетмәди, сәбәби дә енә башлыҹа олараг онун кушәнишинлийи иди, зира өз тәбиәтинә көрә ҹәмиййәт ичәрисиндә яшамаға бүтүн башга философлардан даһа чох эһтияҹы олдуғу һалда, бу кушәнишинлийи үзүндән өз фикирләрини өзүнүн тайы-бәрабәри олан адамларла бир дост вә я дүшмән кими көрүшмәк йолу илә дейил, тамамилә тәнһалыгда ишләйиб һазырламаға мәҹбур иди. Көстәрилән саһәдә Фейербахын нә дәрәҹә идеалист олуб галдығыны биз ашағыда этрафлы сурәтдә нәзәрдән кечирәҹәйик.

Ону да гейд эдәк ки, Фейербахын идеализмини Штарке бу идеализмин әслиндә нәдән ибарәт олдуғунда көрмүр.

«Фейербах идеалистдир; о, бәшәриййәтин тәрәггисинә инаныр» (сәһ. 19). «Һәр шейин әсасы, бинөврәси енә дә идеализмдән ибарәт олараг галыр. Реализм бизи анҹаг, өз идеал ҹәһдләримизи изләркән сәһв этмәкдән горуюр. Мәкәр рәһм, мәһәббәт, һәгигәтә вә доғрулуға хидмәт — идеал гүввәләр дейилми?» (сәһ. VIII).

Әввәлән, бурада идеализм адландырылан шей анҹаг, идеал мәгсәдләрә чатмаг үчүн ҹәһд этмәкдән ибарәтдир. Лакин бу мәгсәдләрин олса-олса анҹаг Кант идеализми илә, онун «гәт'и императиви» илә зәрури әлагәси вардыр. Һәтта Кантын өз фәлсәфәсини «трансендентал идеализм» адландырдығына сәбәб һеч дә, бу фәлсәфәдә әзҹүмлә әхлаг идеалларындан да бәһс олунмасы дейилдир. Бу, әлбәттә, Штарке үчүн намә'лум олмаян тамамилә башга әсаслардан мейдана кәлмишдир. Әхлаг идеалларына, йә'ни иҹтимаи идеаллара инанмағын куя фәлсәфи идеализмин маһиййәтини тәшкил этдийи һаггындакы янлыш фикир, Шиллерин шеирләриндән өзләри үчүн лазым олан фәлсәфи тәһсил гырынтыларыны йығышдыран алман филистерләри арасында, фәлсәфәдән харичдә мейдана кәлмишдир. Кантын аҹиз (мүмкүн олмаян бир шейи тәләб этдийинә көрә вә, демәли, һеч бир заман керчәк бир нәтиҹәйә кәлмәдийинә көрә аҹиз) «гәт'и императивини» Һекел һәр кәсдән артыг бир кәскинликлә тәнгид эдирди; Шиллерин яйдығы филистер мейлләрини, һәята кечә билмәйәҹәк идеаллар хәялына дүшмәк мейлләрини Һекел һамыдан кәскин лаға гоюрду (мәсәлән. бах, «Феноменолокия»). Һалбуки Һекел мүкәммәл идеалист иди

Икинчиси, белә бир һалдан һеч гачынмаг олмаз ки, инсаны фәалиййәтә сөвг едән һәр шей онун бейниндән кәлиб кечмәлидир: инсан һәтта ейиб-ичмәйә башлаянда да, өз бейниндә экс едән ачлыг вә сусузлуг дуйғуларынын тә'сири алтында бу ишә башлайыр вә доймаг дуйғусу онун бейниндә экс едәндә ейиб ичмәкдән әл чәкир. Харичи аләмин инсана олан тә'сирләри онун бейниндә нәгш олунур, орада һиссийят, фикир, тәһрикләр, ирадә тәзаһүрләри шәклиндә, бир сөзлә — «идеал чәһдләр» шәклиндә экс олунур вә бу шәкилдә «идеал гүввәләр» олур. Буна көрә дә, әкәр бир адам анчаг өзүнүн «идеал чәһдләри» олдуғуна көрә вә «идеал гүввәләрин» она олан тә'сирини э'тираф етдийинә көрә идеалист олурса, онда аз-чох нормал инкишаф етмиш һәр бир адам фитрәтән идеалистдир, буна көрә дә бир шей анлашылмаз галыр: дүняда даһа һарадан материалист ола биләр?

Үчүнчүсү, бәшәриййәтин, — һеч олмазса һазырда, — бүтүнлүклә вә үмумиййәтлә ирәли һәрәкәт етдийи әгидәсинин, материализмлә идеализмин экслийинә гәт'иййән һеч бир дәхли йохдур. Франсыз материалистләри, демәк олар фанатикчәсинә, — деист Волтер вә Руссо гәдәр, — бу әгидәдә идиләр вә она чох заман чох бөйүк шәхси гурбанлар верирдиләр. Бүтүн өмрү бою «һәгигәтә вә доғрулуға хидмәт» едән — яхшы мә'нада көтүрүлән һәгигәтә вә доғрулуға хидмәт едән — бир шәхс олмушса, о да мәсәлән, Дидро олмушдур. Одур ки, Штарке бүтүн бунлары идеализм э'лан етдикдә анчаг буну сүбут едир ки, «материализм» сөзүнүн вә онунла бирликдә һәр ики мәсләк арасындакы бүтүн экслийин бурада Штарке үчүн һеч бир мә'насы галмамышдыр.

Доғрудан да бурада Штарке, «материализм» ады әлейһинә олан филистерин янлыш фикринә, йә'ни узун илләрдән бәри кешишләрин материализмә гаршы ифтираларынын тә'сири илә филистерин бейниндә көк салмыш янлыш фикрә — бәлкә дә дүшүнмәдән, — бағышланылмаз күзәштә кедир. Филистерин зәннинчә материализм — гарынгулулуг, сәрхошлуг, шөһрәтпәрәстлик, шәһвәт дүшкүнлүйү, пулпәрәстлик, хәсислик, ачкөзлүк, газанч һәрислийи вә биржа фырылдагчылығы демәкдир, гысасы — онун өзүнүн хәлвәтчә етдийи бүтүн чиркин һәрәкәтләр демәкдир. Идеализм исә, онун фикринчә, хейирхаһлыға инанмаг, бүтүн бәшәриййәтә мәһәббәт вә үмумиййәтлә «көзәл аләмә» инанмаг демәкдир ки, филистер бағырты салыб буну башгаларына дедийи һалда өзү буна анчаг сәрхошлугдан сонра башы ағрыянда вә я ифлас едәндә, — бир сөзлә, адәт етдийи «материалист» ифратчылыгларын ачы нәтичәләрини дадмалы олдугда инанмаға башлайыр. Филистерин дилинин әзбәри олан сөз будур: инсан нәдир? Яры йыртычы, яры мәләк.

Галан мәсәләләрдә исә Штарке Фейербахы, инди Алманияда философ ады илә һай-күй салан досентләрин һүчум вә нәзәриййәләриндән сә'йлә мүдафиә етмәйә чалышыр. Классик алман фәл-

сәфәсинин чылызлашмыш нәсли илә марагланан адамлар үчүн бу, әлбәттә, әһәмиййәтлидир; Штаркенин өзү үчүн исә бу, зәрури көрүнә биләрди. Лакин биз охучуя әзиййәт вермәйәчәйик.

III

Биз Фейербахын этикасына вә дин фәлсәфәсинә янашан кими, онун һәгиги идеализми дәрһал ашкара чыхыр. Фейербах дини һеч дә ләғв этмәк истәмир; о, дини тәкмилләшдирмәк истәйир. Фәлсәфәнин өзү дөнүб дин олмалыдыр.

«Бәшәриййәт дөврләрини бир-бириндән фәргләндирән анчаг, диндәки дәйишикликләрдир. Мүәййән бир тарихи һәрәкат анчаг инсанын үрәйиндә дәрин көк салдыгдан сонра өзүнә дәрин бир әсас кәсб этмиш олур. Үрәк динин формасы дейилдир, она көрә демәк олмаз ки, дин *һәмчинин* кәрәк үрәкдә дә олсун; үрәк динин маһиййәтидир» (ситаты Штарке кәтирмишдир, сәһ. 168).

Фейербахын нәзәриййәсинә көрә, дин инсанла инсан арасында үрәкдән кәлән сәмими мүнасибәтдир ки, бу мүнасибәт дә индийә гәдәр өз һәгигәтини керчәклийин фантастик ин'икасында ахтарырды, — бәшәр хассәләринин фантастик ин'икасы олан бир вә я бир нечә аллаһлар васитәсилә ахтарырды, — инди исә ону билаваситә вә доғрудан-доғруя «мән» илә «сән» арасындакы мәһәббәтдә тапыр. Нәтичә э'тибарилә Фейербахын дедийиндән белә чыхыр ки, чинси мәһәббәт онун ени дининин ән йүксәк э'тигад формаларындан бирилир, бәлкә дә ән йүксәк формасыдыр.

Инсанлар арасында, хүсусән гадынла киши арасында олан вә һиссийята әсасланан мүнасибәтләр инсанларын яшадыглары илк заманлардан мөвчуддур. Чинси мәһәббәтә кәлдикдә исә, бу мәһәббәт сон сәккиз әср әрзиндә элә бир мә'на кәсб этмиш вә элә бир мөвге тутмушдур ки, әтрафында бүтүн поэзиянын һәрләндийи мүтләг бир меһвәр олмушдур. Мөвчуд мүсбәт динләр, чинси мәһәббәтин дөвләт тәрәфиндән низама салынмасына, йә'ни никаһ һаггындакы ганунлара йүксәк бир мүгәддәслик шәкли вермәклә кифайәтләнир; бу динләр күнү сабаһ тамамилә арадан галха биләр, лакин мәһәббәт вә достлуг ишиндә зәррә гәдәр дә дәйишиклик әмәлә кәлмәз. 1793-дән 1798-чи иләдәк олан мүддәтдә Франсада христиан дини доғрудан да о дәрәчә йох олуб кетмишди ки, Наполеонун өзүнүн бу дини енидән тәтбиг этмәси зәһмәтсиз вә мүгавимәтсиз олмады. Лакин бу мүддәт әрзиндә һеч кәс христианлығы, Фейербахын ени дини кими бир шейлә әвәз этмәк лазым кәлдийини һисс этмәмишди.

Фейербахын идеализми бурада ондан ибарәтдир ки, о, чинси мәһәббәти, достлуғу, рәһми, фәдакарлығы вә саирәни, инсанларын гаршылыглы мейли үзәриндә гурулмуш бүтүн мүнасибәтләри олдуғу кими, өз-өзлүйүндә малик олдуғу мә'нада көтүрмүр, йә'ни өзүнүн дә фикринчә кечмишә аид хүсуси бир дин системи илә әлагәдар олан хатирәләрлә әлагәләндирилмәмиш шәкилдә

көтүрмүр. Фейербах иддиа эдир ки, бу мүнасибәтләр ялныз «дин» сөзү васитәсилә мүгәддәс бир шәклә салындыгдан сонра там әһәмиййәт кәсб этмиш олар. Фейербах үчүн әсл мәтләб, бу кими халис бәшәр мүнасибәтләринин мөвчуд олдуғунда дейилдир, мәтләб ондадыр ки, бу мүнасибәтләрә ени, һәгиги бир дин кими бахсынлар. Фейербах бу мүнасибәтләри ялныз о һалда там гиймәтли бир мүнасибәт кими гәбул этмәйә разылашыр ки, бу мүнасибәтләр үзәринә дин мөһрү вурулмуш олсун. *Дин* сөзү religare* фе'линдән әмәлә кәлмишдир вә ибтидада *әлагә* демәк иди. Демәли, ики инсанын һәр чүр гаршылыглы әлагәси — диндир. Бу чүр этимоложи һоггабазлыглар, идеалист фәлсәфәнин әл атдығы сон чыхыш йолудур. Сөзләрә, онларын һәгигәтдә ишләдиләрәк кечдийи тарихи инкишаф йолу нәтичәсиндә алдығы мә'на дейил, өз этимоложи мәншәләринә көрә малик олмалы олдуглары мә'на верилир. Идеалист хатирәләри үчүн гиймәтли олан «дин» сөзү итиб кетмәсин дейә, чинси мәһәббәт вә чинси әлагәләр дин мәртәбәсинә галдырылыр. 40-чы илләрдә Луи Блан мәсләкли Парис реформистләри дә мәһз белә дүшүнүрдүләр: онлар да динсиз адамы бир әчибә кими тәсәввүр эдир вә бизә дейирдиләр: Donc, l'athéisme c'est votre religion!** Әслиндә тәбиәти материалистчәсинә анламаг әсасында һәгиги дин гурмаға чалышан Фейербах, мүасир кимянын куя һәгиги әлкимя олдуғу гәрарына кәлә биләчәк бир адама бәнзәйирди. Һәркаһ дин аллаһсыз мүмкүнсә, онда фәлсәфә дашы олмадан әлкимя да мүмкүндүр. Һәм дә әлкимя илә дин арасында чох яхын әлагә вардыр. Фәлсәфә дашынын бир чох аллаһ саяғы хассәләри вардыр вә Бертло илә Коппун гейд этдикләри мә'луматдан көрүндүйү кими, христиан дининин мейдана кәтирилмәсиндә, тарихимизин биринчи ики әсриндәки Мисир вә Юнаныстан әлкимякәрләринин дә әли вардыр.

«Бәшәриййәт дөврләрини бир-бириндән фәргләндирән анчаг, диндәки дәйишикликләрдир» дейән Фейербахын бу иддиасы әсла доғру дейилдир. Индийәдәк бүтүн дүняда мөвчуд олан анчаг үч диндән: буддизм, христианлыг вә ислам дининдән бәһс олунуркән демәк олар ки, бөйүк тарихи дөнүшләрлә *янашы олараг* диндә дәйишикликләр әмәлә кәлмишдир. Кортәбии әмәлә кәлән көһнә тайфа динләринин вә милли динләрин тәблиғат характери йох иди вә һәмин тайфа вә я халгларын истиглалиййәти позулдугда бу динләр дәрһал һәр бир мүгавимәт гүввәсини итирирди. Керманларда бунун үчүн, һәтта позулмагда олан Рома дүня империясы илә вә о заман Рома тәрәфиндән һәлә еничә гәбул эдилиб онун игтисади, сияси вә мә'нәви вәзиййәтинә уйғун олан дүня мигясындакы христиан дини илә садәчә тәмас этмәк кифайәт иди. Ялныз аз-чох сүн'и сурәтдә мейдана кәлән бу дүня миг-

* —әлагәләндирмәк. *Ред.*
** — Демәли, атеизм дә элә сизин дининиздир! *Ред.*

сындакы динләр һаггында, хүсусән христианлыг вә ислам һаггында демәк олар ки, үмуми тарихи һәрәкатлар дини рәнк алыр. Лакин һәтта христианлығын яйылдығы ерләрдә, һәгигәтән универсал әһәмиййәти олан ингилаблар анчаг XIII әсрдән XVII әсрин ахырынадәк, буржуазиянын өз азадлығы уғрунда этдийи мүбаризәнин илк пилләләриндә дини рәнк алыр. Бунун да сәбәби, Фейербахын күман этдийи кими, инсан үрәйинин хассәләри дейилди, һабелә инсанын дин тәләбаты дейилди, ялныз бирчә идеолокия формасындан: дин вә теолокиядан хәбәри олан орта әсрләрин бүтүн кечмиш тарихи иди. Лакин XVIII әсрдә буржуазия өз синфи вәзиййәтинә уйғун өз идеолокиясыны ярада биләчәк гәдәр мөһкәмләшдикдә өз бөйүк вә мүкәммәл ингилабыны — Франса ингилабыны әмәлә кәтирди; буржуазия бу ишдә ялныз һүгуг идеяларына вә сияси идеялара архаланыр вә дини анчаг, өзүнә мане олдуғу үчүн ядына салырды. Бунунла белә, буржуазиянын һеч фикринә дә кәлмирди ки, көһнә дини ени бир динлә әвәз этмәк лазымдыр. Робесп'ерин бурада нә гәдәр бөйүк бир мүвәффәгиййәтсизлийә уғрадығы мә'лумдур[106].

Инди бизим яшамаға мәчбур олдуғумуз, һабелә синифләрин экслийи вә синфи һөкмранлыг үзәриндә гурулмуш чәмиййәтдә башгаларына гаршы мүнасибәтдә халис инсанлыг һиссләри көстәрмәк имканы онсуз да олдугча мәһдуддур; бу һиссләри дин мәртәбәсинә галдырмагла ону даһа да мәһдудлашдырмаг үчүн әлимиздә зәррә гәдәр дә әсас йохдур. Һабелә демәк лазымдыр ки, ара историографлығы тарихдәки бөйүк синфи дөйүшләрин анлашылмасыны бизим үчүн, хүсусән Алманияда, олдугча гаранлыглашдырмышдыр, одур ки, бу мүбаризәнин тарихини килсә тарихинин ади бир әлавәси дәрәчәсинә эндириб ону тамамилә анлашылмаз бир һала салмағымыза эһтияч йохдур. Артыг бундан көрүнүр ки, инди биз Фейербахдан нә гәдәр ирәли кетмишик. Фейербахын әсәрләриндә, ени динин, мәһәббәт дининин йүксәкләрә галдырылдығы «көзәл» ерләри инди һәтта охумаг да мүмкүн дейилдир.

Фейербах анчаг бир дини — христианлығы, Гәрбин монотеизм үзәриндә гурулмуш һәмин дүня мигясындакы динини этрафлы тәдгиг этмишдир. О көстәрмишдир ки, христиан аллаһы анчаг инсанын фантастик ин'икасыдыр. Лакин бу аллаһ өзү дә, узун мүддәтли бир тәчрид просесинин мәһсулудур, бир чох көһнә тайфа вә милләт аллаһларынын гәлиз квинт-эссенсиясыдыр. Буна уйғун олараг, ин'икасы бу аллаһдан ибарәт олан адам да керчәк адам дейилдир, о да эйнилә бир чох керчәк адамларын квинт-эссенсиясыдыр; бу адам — абстракт адамдыр, йә'ни, демәли, енә дә анчаг фикирдә мөвчуд олан бир образдыр. Әсәринин һәр сәһифәсиндә һиссийят тәблиғ эдән вә бизи конкрет, керчәк дүня дәринликләринә чағыран Фейербах өзү, инсанлар арасында чинси мүнасибәтләрдән дейил, һәр һансы башга мүнасибәтләрдән бәһс этмәли олдугда, дәрһал сон дәрәчә абстрактлашыр.

Фейербах инсанлар арасындакы бүтүн мүнасибәтләрдә ялныз бир чәһәти — әхлагы көрүрдү. Фейербахын бурада да Һекелә нисбәтән чох йохсуллуғу бизи енә дә тәәччүбләндирир. Һекелин этикасы вә я әхлаг нәзәриййәси һүгуг фәлсәфәси олуб: 1) абстракт һүгуг, 2) мә'нәвиййят, 3) әхлаг саһәсини әһатә эдир ки, бу саһәйә дә: аилә, вәтәндаш чәмиййәти вә дөвләт дахилдир. Бурада формада нә гәдәр идеализм вардырса, мәзмунда бир о гәдәр реализм вардыр. Бу мәзмун, әхлагла бирликдә бүтүн һүгуг, игтисадиййат вә сиясәт саһәләрини дә әһатә эдир. Фейербахда исә мәһз бунун әксинәдир. Фейербах форма э'тибарилә реалистдир, о, башланғыч нөгтәси олараг адамы көтүрүр; лакин бу адамын яшадығы дүня һаггында бир кәлмә дә данышмыр, буна көрә дә онун бәһс этдийи инсан, дин фәлсәфәсиндәки эйни абстракт инсандан ибарәт олараг галыр. Бу инсан дүняя ана бәтниндән кәлмәмишдир: кәпәнәк пупдан чыхан кими бу инсан да монотеист динләр аллаһынын ичиндән чыхмышдыр. Она көрә дә бу инсан керчәк дүняда, тарихчә инкишаф этмиш вә тарихчә мүәййән олан дүняда яшамыр. Бу инсанын башга инсанларла үнсиййәти варса да, һәмин инсанларын һәр бири енә дә онун өзү кими абстрактдыр. Дин фәлсәфәсиндә биз енә дә һәлә киши вә гадын олдуғуну көрүрдүк. Лакин этикада бу сон фәрг дә арадан галхыр. Доғрудур, Фейербахда бә'зән, мисал үчүн, белә мүддәалара да тәсадүф олунур:

«Сарайларда бир чүр, комаларда исә башга чүр дүшүнүрләр». — «Әкәр ачлыг вә йохсуллуг үзүндән сәнин бәдәниндә гида маддәләри йохдурса, онда сәнин башында да, сәнин һиссләриндә вә сәнин үрәйиндә дә әхлаг үчүн гида йохдур» — «Сиясәт бизим динимиз олмалыдыр» вә илаахыр.

Лакин Фейербах бу мүддәалардан әсла истифадә эдә билмир, бу мүддәалар онун үчүн гуру ибарәләр олараг галыр вә һәтта Штарке э'тираф этмәйә мәчбур олур ки, сиясәт Фейербах үчүн гавранылмаз саһәдир, «чәмиййәт һаггында элм, сосйолокия исә — terra incognit»*-дир.

Фейербах яхшылыг илә яманлыг арасындакы әкслийи тәдгиг этдикдә дә, Һекелә нисбәтән енә эйни дәрәчәдә сәтһидир.

Һекел дейир: «Бә'зиләри белә күман эдирләр ки, онлар: инсан өз тәбиәтинә көрә яхшылыг эдәндир, — дедикдә, олдугча дәрин бир фикир сөйләйирләр; лакин онлар унудурлар ки, инсан өз тәбиәтинә көрә яманлыг эдәндир — сөзләриндә даһа дәрин мә'на вардыр».

Һекелә көрә яманлыг, тарихи инкишафа һәрәкәт верән гүввәнин тәзаһүр формасыдыр. Бунда ики мә'на вардыр. Бир тәрәфдән, ирәлийә атылан һәр ени аддым, мүгәддәс сайылан бир шейә гаршы һөкмән тәһгир олур, өлүб кедән, лакин адәтчә тәгдис олунмуш көһнәлийә гаршы гиям олур. Дикәр тәрәфдән, ичтимаи синифләрин әкслийи мейдана кәләндән бәри инсанларын пис

* — намә'лум бир өлкә. *Ред.*

еһтираслары: ачкөзлүк вә һакимиййәтпәрәстлик тарихи инкишаф васитәләри олмушдур. Мәсәлән, феодализмин вә буржуазиянын тарихи бунун үчүн фасиләсиз бир сүбутдур. Лакин, мә'нәви яманлығын тарихи ролуну тәдгиг етмәк Фейербахын һеч фикринә дә кәлмир. Тарих саһәси Фейербах үчүн үмумиййәтлә мүнасиб вә үрәйә ятан бир саһә дейилдир. Һәтта онун: «Инсан тәбиәтин ағушундан чыхдығы заман һеч дә инсан олмамыш, ялныз тәбии вүҹуд олмушдур. Инсан — инсанын мәһсулудур, мәдәниййәтин, тарихин мәһсулудур» — кәламы да онун өзү үчүн тамамилә сәмәрәсиз галыр.

Бүтүн бу дейиләнләрдән сонра айдын олур ки, Фейербахын әхлаг һаггында бизә сөйләдикләри, сон дәрәҹә зәиф бир шейдир. Хошбәхтлийә чатмаг сә'йи инсанда анаданкәлмә бир хассәдир, одур ки, бу хассә әхлагын әсасы олмалыдыр. Лакин хошбәхтлийә чатмаг сә'йини тәсһиһ едән ики ҹәһәт вардыр. Бириҹиси, һәрәкәтләримизин тәбии нәтиҹәләридир: сәрхошлугдан сонра адамын башы ағрайыр, ифратчылыға адәт етдикдә исә адам хәстәләнир. Икинҹиси, һәрәкәтләримизин иҹтимаи нәтиҹәләридир: биз башгаларынын да хошбәхтлийә чатмаг сә'йинә һөрмәт бәсләмәдикдә, онлар мүгавимәт көстәрир вә бизим хошбәхтлийә чатмаг сә'йимизә мане олур. Бурадан белә бир нәтиҹә чыхыр ки, әкәр биз хошбәхтлийә чатмаг истәйириксә, өз һәрәкәтләримизин нәтиҹәләрини дүзкүн өлчүб-бичмәйи өйрәнмәли вә башгаларынын да эйни хошбәхтлийә чатмаг үчүн эйни дәрәҹәдә гануни олан сә'йинә һөрмәт бәсләмәлиййик. Демәли, адамлар өз истәкләрини шүурла мәһдуд етмәли вә башгалары илә мүнасибәтдә мәһәббәт — даим мәһәббәт! — көстәрмәлидирләр, — Фейербах әхлагынын әсас гайдалары будур вә галан гайдалар да бунлардан ирәли кәлир. Нә Фейербахын ән кәскин ағыллы мүһакимәләри, нә дә Штаркенин гызғын тә'рифләри бу ики-үч мүддәанын мискинлийи вә бошлуғуну пәрдәләйә билмәз.

Инсан өз-өзү илә мәшғул оларкән хошбәхтлийә чатмаг сә'йини чох аз һалларда вә һеч дә өзү үчүн вә башгалары үчүн файдалы олмаян бир шәкилдә өдәмиш олур. Инсанын хариҹи дүня илә әлагәси олмалыдыр, өз тәләбатыны өдәмәк үчүн васитәләри: емәйи, башга ҹинсә мәнсуб бир фәрди, китаблары, мүсаһибәләри, мүбаһисәләри, фәалиййәти, истеһлак вә э'мал шейләри олмалыдыр. Ики шейдән бирини: я Фейербахын әхлагы һәр бир адамын бүтүн бу васитә вә шейләрә шүбһәсиз малик олдуғуну әввәлҹәдән фәрз едир, я да һәята кечирилә билмәйән яхшы мәсләһәтләр верир ки, бу һалда һәмин әхлагын юхарыда көстәрилән васитәләрдән мәһрум олан адамлар үчүн һеч бир гиймәти йохдур. Фейербах өзү дә бу барәдә ачыгҹа дейир:

«Сарайларда бир ҹүр, комаларда исә башга ҹүр дүшүнүрләр. Әкәр аҹлыг вә йохсуллуг үзүндән сәнин бәдәниндә гида маддәләри йохдурса, онда сәнин башында да, сәнин һиссләриндә вә сәнин үрәйиндә дә әхлаг үчүн гида йохдур».

Бүтүн инсанларын бәрабәр хошбәхтлик һүгугуна малик олдуглары мәсәләси бундан яхшы вәзиййәтдәдирми? Фейербах, шәксиз, бу һүгугу тәләб эдир, ону һәр заман вә һәр шәраитдә мәҹбури һесаб эдир. Лакин нә замандан бәри бу һүгуг һамылыгҹа гәбул эдилмишдир? Гәдим заманларда гулларла өз саһибләри арасында вә я орта әсрләрдә тәһкимли кәндлиләрлә өз ағалары арасында бүтүн инсанларын бәрабәр хошбәхтлик һүгугу һаггында һеч данышыг олмушдурму? Мәзлум синифләрин хошбәхтлийә чатмаг ҹәһдләри, амансыз сурәтдә вә «ганун әсасында», һаким синифләрин эйни ҹәһдләринә гурбан эдилмәмишдирми? Эдилмишдир, лакин бу һәрәкәт әхлагсыз бир һәрәкәт олмушдур; инди исә һүгуг бәрабәрлийи гәбул эдилмишдир. Буржуазия феодализмә гаршы мүбаризәдә вә капиталист истеһсалыны инкишаф этдирмәк хатиринә бүтүн силк имтиязларыны, йә'ни шәхси имтиязлары мәһв этмәйә вә әввәлҹә хүсуси һүгуг, сонра да тәдриҹән дөвләт һүгугу саһәсиндә шәхсиййәт үчүн юридик һүгуг бәрабәрлийи гоймаға мәҹбур олдуғу замандан бәри сөздә гәбул эдилмишдир. Лакин хошбәхтлийә чатмаг сә'йи үчүн идеал һүгуглар олдугҹа кифайәтсиз бир гидадыр. Бу ҹәһд ән чох мадди васитәләрдән гида алыр, бу ҹәһәтдән исә капиталист истеһсалы чалышыр ки, һүгугҹа бәрабәр адамларын бөйүк әксәриййәтинин анҹаг ән ашағы бир һәят үчүн ән зәрури шейләри олсун. Беләликлә, әксәриййәтин бәрабәр хошбәхтлик һүгугуна капитализм, чәтин ки, көләликдә вә я тәһкимчиликдә олдуғуна нисбәтән даһа чох һөрмәт бәсләйир. Хошбәхтлийә чатмаг үчүн тәләб олунан мә'нәви васитәләр, маариф васитәләри мәсәләси бундан яхшымы вәзиййәтдәдир? Мәкәр «Садова вурушмасында галиб кәлән мәктәб мүәллими»[107] өзү әфсанәви бир шәхсиййәт дейилми?

Бундан башга, Фейербахын әхлаг нәзәриййәсиндән белә чыхыр ки, фонд биржасы ән йүксәк бир әхлаг мә'бәдидир, анҹаг бу шәртлә ки, орада ағылла мөһтәкирлик этсинләр. Әкәр мәним хошбәхтлийә чатмаг сә'йим мәни апарыб биржая чыхардыр вә мән орада өз һәрәкәтләримин нәтиҹәләрини дүзкүн өлчүб-бичә билирәмсә, белә ки, бу һәрәкәтләр мәнә һеч бир зәрәр вурмадан мәни анҹаг севиндирирсә, йә'ни әкәр мән даим газанырамса, онда Фейербахын дедикләри еринә етмиш олур. Һәм дә ядда сахлайын ки, бу һалда мән өзүм киминин хошбәхтлийә чатмаг сә'йинә һеч дә мане олмурам. О да биржая мәним кими көнүллү олараг кәлмишдир. Сөвдәләширкән мән хошбәхтлийә чатмаға сә'й этдийим кими, о да эйни хошбәхтлийә чатмаға ҹәһд эдир. Әкәр о өз пулуну итирирсә, бу сүбут эдир ки, онун һәрәкәти, нәтиҹәләрини яхшы өлчүб-бичә билмәдийи әхлагсыз һәрәкәтдир. Ону лазыми ҹәзасына чатдырмагла мән һәтта мүасир Радамант[108] кими ловғалана биләрәм. Әкәр мәһәббәт садәҹә сентиментал бир ифадә дейилсә, биржада һәмчинин мәһәббәт дә һөкмрандыр; зира һәр кәс хошбәхтлийә чатмаг сә'йини башгасынын васитәсилә

һәята кечирир, мәһәббәт үчүн лазым олан шей дә мәһз будур, мәһәббәтин әмәли ичрасы да мәһз бундан ибарәтдир. Демәли, мән өз әмәлиййатымын нәтичәләрини габагчадан яхшыча нәзәрә алырамса, йә'ни әкәр мән мүвәффәгиййәтлә оюн ойнайырамса, онда Фейербах әхлагынын бүтүн тәләбләрини ән чидди сурәтдә еринә етирмиш олурам, буна үстәлик бир дә варланырам. Башга сөзлә десәк, Фейербахын арзу вә нийиәтләри нәдән ибарәт олурса олсун, белә мә'лум олур ки, онун әхлагы индики капитализм чәмиййәтинин өлчүсү илә бичилмишдир.

Бәс мәһәббәт! — Бәли, Фейербахын фикринчә мәһәббәт адамы һәмишә вә һәр ердә әмәли һәятын бүтүн чәтинликләриндән гуртармалы олан э'чазкар бир шейдир, — һәм дә мәнафеләри бир-биринә тамамилә зидд синифләрә бөлүнмүш бир чәмиййәтдә! Беләликлә, Фейербахын фәлсәфәсиндәки ингилаби характерин сон галыглары да йох олуб кедир вә анчаг чағырылмыш көһнә баяты галыр: бир-биринизи севин, чинс вә мөвгеиниздән асылы олмаяраг һамылыгла өпүшүн, — үмуми бир барышыгла мәст олун!

Сөзүн гысасы, Фейербах әхлагынын агибәти дә өзүндән габагкы бүтүн әхлагларын агибәти кимидир. Фейербахын әхлагы бүтүн зәманәләр үчүн, бүтүн халглар үчүн, бүтүн вәзиййәтләр үчүн бичилмишдир вә мәһз буна көрә дә һеч ердә вә һеч бир заман тәтбиг эдилә билмәз. Кантын гәт'и императиви кими бу әхлаг да керчәк дүняя тәтбиг олунмагдан ачиздир. Һәгигәтдә һәр синфин вә һәтта һәр пешәнин өз әхлагы вардыр вә онлар бунун чәзасыны чәкмәкдән горхмаянда һәмин әхлагы һәр заман позурлар. Һәр шейи бирләшдирмәли олан мәһәббәт исә, мүһарибәләрдә, савашларда, чәкишмәләрдә, эв далашмаларында, бошанмаг һадисәләриндә, биринин дикәрини максимум дәрәчәдә истисмар этмәк һалларында тәзаһүр эдир.

Лакин нечә ола билмиш ки, эгли һәрәкәтә Фейербахын вердийи гүдрәтли тәкан, онун өзү үчүн тамамилә сәмәрәсиз галмышдыр? Садәчә она көрә белә олмушдур ки, Фейербах, сон дәрәчә көзү көтүрмәдийи абстраксиялар аләминдән чыхыб чанлы, керчәк дүняя кечмәк йолуну тапа билмәмишдир. Фейербах вар гүввәси илә тәбиәтдән вә инсандан япышыр. Лакин тәбиәт дә, инсан да онун үчүн анчаг сөз олараг галыр. Фейербах нә керчәк тәбиәт һаггында, нә дә керчәк инсан һаггында һеч бир гәт'и шей дейә билмир. Фейербахын абстракт инсанындан керчәк инсанлара, чанлы инсанлара кечмәк үчүн бу инсанлары өз тарихи һәрәкәтләри илә әлагәдар бир сурәтдә өйрәнмәк лазым иди. Лакин Фейербах бунун әлейһинә чыхырды, буна көрә дә анламадығы 1848-чи ил онун үчүн керчәк дүня илә әлагәни бүсбүтүн гырмаг, там бир кушәнишинлийә кечмәк демәк иди. Бунда башлыча мүгәссир енә дә һәмин алман ичтимаи мүнасибәтләри иди ки, Фейербахы белә бир ачыначаглы агибәтә чатдырмышды.

Лакин Фейербахын атмадығы аддымы, һәр һалда атмаг лазым иди. Абстракт инсана пәрәстиши, Фейербахын ени дининин һәмин өзәйини керчәк инсанлара вә онларын тарихи инкишафына даир элмлә әвәз этмәк лазым иди. Фейербахын нөгтейи-нәзәрини бу чүр даһа да инкишаф этдирмәйин, онун фәлсәфәсиндән харичә чыхан шәкилдә инкишаф этдирмәйин әсасыны 1845-чи илдә Маркс «Мүгәддәс аилә» китабында гоймушду.

IV

Штраус, Бауэр, Штирнер, Фейербах нә гәдәр ки, фәлсәфә зәминини тәрк этмәмишдиләр, Һекел фәлсәфәсинин төрәмәләри идиләр. Штраус «Исанын һәяты» вә «Догматика» адлы әсәрләриндән сонра, Ренан саяғы, фәлсәфи вә тарихи-дини беллетристика илә мәшғул олмаға башлады. Бауэр анчаг христианлығын мейдана кәлмәси тарихи саһәсиндә әһәмиййәтли дейилә биләчәк бир иш көрду. Штирнер, һәтта Бакунин ону Прудонла бирләшдириб бу гатышығы «анархизм» адландырдыгдан сонра да садәчә өз гәрибәлийиндә галды. Тәкчә Фейербах көркәмли философ иди. Лакин Фейербах, өзүнү элмләр элми адландыран, бүтүн айры-айры элмләрдән йүксәкләрдә сүзән вә онлары бирләшдирән фәлсәфәнин һүдудуну нәинки аша билмәди, — бу фәлсәфә Фейербахын нәзәриндә тохунулмаз мүгәддәс бир шей кими галырды, — һәтта бир философ олмаг э'тибарилә дә яры йолда даянды, зира ашағыда материалист, юхарыда идеалист иди. Фейербах Һекели тәнгид силаһы илә мәғлуб этмәди, ону ишләдилмәйә ярарсыз олан бир шей кими садәчә көтүрүб кәнара туллады; эйни заманда Фейербах өзү Һекел системинин һәртәрәфли зәнкинлийинә гаршы, дәбдәбәли мәһәббәт дининдән вә зәиф, ачиз әхлагдан башга һеч бир мүсбәт шей чыхармаг игтидарында дейилди.

Лакин Һекел мәктәби позулдугда, еканә олараг, һәгигәтән сәмәрә верән башга бир мәсләк дә әмәлә кәлди. Бу мәсләк башлыча олараг Марксын ады илә әлагәдардыр*.

* Мән бурада шәхси бир мәсәләни изаһ этмәк истәйирәм. Бу нәзәриййәнин ишләниб һазырланмасында мәним иштирак этдийими сон заманлар дәфәләрлә көстәрмишләр. Она көрә мән бурада бу мәсәләни гәт'и изаһ эдән бир нечә сөз сөйләмәйә мәчбурам. Мән инкар эдә билмәрәм ки, Марксла бирликдә ишләдийим гырх иллик дөврдән әввәл дә, һәмин дөврдә дә, һаггында бәһс олунан нәзәриййәнин истәр әсасландырылмасында, истәрсә дә, башлыча олараг ишләниб һазырланмасында мүәййән дәрәчәдә мүстәгил сурәтдә иштирак этмишәм. Лакин әсас рәһбәр фикирләрин, хүсусән игтисадийят вә тарих саһәсиндәки фикирләрин олдугча бөйүк һиссәси вә даһа чох, бу фикирләрин сон гәт'и ифадәси Марксындыр. Мәним этдикләрими, бәлкә дә ики-үч ихтисас саһәси истисна олмагла, Маркс өзү, мәнсиз дә асанлыгла эдә биләрди. Марксын көрдүйү иши исә мән һеч бир заман көрә билмәздим. Маркс бизим һамымыздан даһа йүксәк иди, даһа узаглары көрүрдү, һәр шейи һамы-

Һекел фәлсәфәси илә әлагә, бурада да, материализм нөгтейи-нәзәринә гайытмаг йолу илә кәсилди. Бу о демәкдир ки, һәмин мәсләкдә олан адамлар бу гәрара кәлдиләр ки, керчәк дүняны — тәбиәти вә тарихи — она габагҹадан дүшүнүлмүш идеалист уйдурмалар олмадан янашан һәр кәсин анладығы кими анласынлар; онлар бу гәрара кәлдиләр ки, һәр һансы бир фантазия илә әлагәдар шәкилдә дейил, өзлүйүндә олдуғу кими көтүрүлмүш фактлара уйғун олмаян һәр ҹүр идеалист уйдурмалары һейфсиләнмәдән рәдд этсинләр. Материализм дә үмумиййәтлә бундан артыг бир шей демәк дейилдир. Ени мәсләкин фәрги ялныз ондан ибарәт иди ки, бурада материалист дүнябахышына илк дәфә олараг һәгигәтән ҹидди янашдылар вә бу дүнябахышы, — һеч олмазса әсас э'тибарилә, — нәзәрдән кечирилән бүтүн билик саһәләриндә ардыҹыл сурәтдә һәята кечирилди.

Һекел садәҹә кәнара тулланылмады. Әксинә, онун фәлсәфәсинин юхарыда көстәрилән ингилаби ҹәһәти, диалектик метод көтүрүлдү. Лакин бу метод Һекелин вердийи шәкилдә ярарлы дейилди. Һекелдә диалектика — анлайышын өз-өзүнә инкишафыдыр. Мүтләг анлайыш нәинки әзәлдән, — намә'лум бир ердә, — мөвҹуддур, һәтта мөвҹуд олан бүтүн аләмин һәгиги, ярадыҹы ҹаныдыр. Мүтләг анлайыш бүтүнлүкдә өзүндә олан вә «Мәнтигдә» мүфәссәл тәдгиг эдилмиш бүтүн илк пилләләр васитәсилә өзүнә доғру инкишаф эдир. Сонра бу мүтләг анлайыш, өзүнү «өзкәләшдирәрәк» тәбиәтә чеврилир вә бурада, өз-өзүнү дәрк этмәдән, тәбии зәрурәт шәкли алыб ени инкишаф кечирир вә, нәһайәт, инсанда енидән өзүнү дәрк этмәйә гайыдыр. Тарихдә исә бу өзүнү дәркэтмә енә йол тапыб кобуд вәзиййәтдән чыхыр вә, нәһайәт, мүтләг анлайыш енә дә Һекел фәлсәфәсиндә тамамилә өзүнә гайыдыр. Тәбиәтдә вә тарихдә өзүнү көстәрән диалектик инкишаф, йә'ни бүтүн доланбаҹ йоллардан вә бүтүн мүвәггәти кериләмә аддымларындан кечиб ибтидаидән йүксәйә доғру ирәлиләмә һәрәкәтинин сәбәбиййәт әлагәси, — бу инкишаф Һекелдә, ялныз анлайышын һарада исә намә'лум бир ердә даим баш верән вә, һәр һалда, дүшүнән бир инсан бейниндән әсла асылы олмаяраг баш верән өз-өзүнә һәрәкәтинин шәклидир. Бу идеоложи тәһрифи арадан галдырмаг лазым иди. Материализм нөгтейи-нәзәринә гайытдыгда енә дә көрдүк ки, керчәк шейләр, мүтләг анлайышын бу вә я башга пилләләринин сурәтләри дейил, әксинә, инсан анлайышлары керчәк шейләрин сурәтидир. Бунунла диалектика, истәр хариҹи дүнянын, истәрсә дә инсан тәфәккүрүнүн үмуми һәрәкәт ганунлары һаггында бир элм олурду:

мыздан чох вә тез гаврайырды. Маркс даһи иди, биз исә, олса-олса исте'дад саһиби олан бир адам. Марксcыз бизим нәзәриййәмиз һеч дә инди олдуғу кими олмазды. Буна көрә бу нәзәриййә һаглы олараг Марксын ады илә адланыр.

бурадакы ики сыра ганун әслиндә бир-биринин эйнидир, ифадә олунмаг ҹәһәтдән исә анҹаг она көрә мүхтәлифдир ки, инсан башы бу ганунлары шүурлу тәтбиг едә билдийи һалда, тәбиәтдә — индийәдәк чох вахт бәшәр тарихиндә дә — бу ганунлар өзүнә дүшүнҹәсиз сурәтдә, хариҹи зәрурәт шәклиндә вә һәдсиз заһири тәсадүфләр арасындан йол ачыр. Беләликлә, анлайышлар диалектикасынын өзү, керчәк дүнянын диалектик һәрәкәтинин анҹаг шүурлу ин'икасы олурду. Бунунла да Һекел диалектикасы чеврилди, даһа яхшы олар дейәк ки, аяг үстә гоюлду, чүнки габагҹа башы үстә дурмушду. Һәм дә диггәтә лайиг ҹәһәт орасыдыр ки, узун илләр бою бизим үчүн ән яхшы әмәк аләти вә ән кәскин силаһ олан бу материалист диалектиканы кәшф едән тәкҹә биз дейилдик; алман фәһләси Иосиф Дитскен буну биздән асылы олмаяраг вә һәтта Һекелдән асылы олмаяраг өзү енидән кәшф етмишдир*.

Бунунла Һекел фәлсәфәсинин ингилаби тәрәфи бәрпа едилди вә эйни заманда онун ардыҹыл һәята кечирилмәсини Һекел үчүн чәтинләшдирән идеалист габығы арадан галдырылмыш олду. О бөйүк әсас фикир ки: дүня һазыр, мүкәммәл *шейләрдән* ибарәт олмайыб *просесләр* мәҹмуундан ибарәтдир вә бу просесләр мәҹмуунда, дәйишмәз көрүнән шейләр, һабелә бу шейләрин инсан башында яранан фикри сурәтләри, анлайышлар фасиләсиз сурәтдә дәйишмәкдәдир, бунлар каһ мейдана кәлир, каһ мәһв олур, һәм дә ирәлийә доғру инкишаф нә гәдәр тәсадүфи көрүнсә дә вә мүвәггәти керилләмәләр олса да, нәтиҹә е'тибарилә өзүнә йол ачыр,—бу бөйүк әсас фикир Һекел заманындан бәри үмумун шүуруна о гәдәр мөһкәм ерләшмишдир ки, чәтин ки, бириси дуруб буну үмуми шәкилдә инкар етмәйә галхышсын. Лакин буну сөздә гәбул етмәк бир мәсәләдир, ону һәр бир айрыҹа һалда вә һәр бир мүәййән тәдгигат саһәсиндә тәтбиг етмәк исә — башга бир мәсәләдир. Әкәр биз тәдгигат әснасында даим бу нөгтейи-нәзәри әсас тутуругса, о һалда гәт'и һәлләр вә әбәди һәгигәтләр тәләби бизим нәзәримиздә бүтүн мә'насыны һәмишәлик итирир; биз һеч бир заман унутмуруг ки, әлдә етдийимиз биликләрин һамысы лабүддән мәһдуддур вә онлары әлдә етдийимиз шәраитдән асылыдыр. Бунунла белә көһнә, лакин һәлә индийә гәдәр чох яйылмыш метафизиканын әсла өһдәсиндән кәлә билмәдийи әксликләр, йә'ни һәгигәтлә сәһв арасындакы, яхшылыгла яманлыг, эйниликлә мүхтәлифлик, зәрурәтлә тәсадүф арасындакы әксликләр даһа бизим тәрәфимиздән о гәдәр дә чох һөрмәт газана билмәз. Биз билирик ки, бу әксликләрин анҹаг нисби мә'насы вардыр: һазырда һәгигәт дейә гәбул олунан шейин, инди кизлиндә олан

* Бах: «Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit, dargestellt von einem Handarbeiter». Hamburg, Meissner, 1869 [«Физики әмәк нүмайәндәси тәрәфиндән шәрһ олунан инсан әгли әмәйинин маһиййәти». Һамбург, Мейснер нәшриййаты, 1869].

сәһв тәрәфи вардыр ки, бу тәрәф дә вахтилә ашкара чыхачагдыр; эйнилә инди сәһв һесаб олунан шейин һәгиги тәрәфи вардыр ки, бу һәгиги тәрәфин сайәсиндә һәмин сәһв кечмишдә һәгигәт һесаб олуна биләрди; зәрури һесаб олунан шей халис тәсадүфләрдән әмәлә кәлир, тәсадүф һесаб олунан шей исә, архасында зәрурәтин кизләндийи бир формадыр вә илаахыр.

Һекелин «метафизик» метод адландырдығы көһнә тәдгигат вә тәфәккүр методунун, *шейләрә* башлыча олараг мүкәммәл вә дәйишмәз бир шей кими бахан вә галығлары һәлә индийәдәк бейинләрдә дәрин көк салан бу методун вахтилә бөйүк тарихи әсасы олмушдур. Просесләри тәдгиг этмәйә башлая билмәк үчүн әввәлчә шейләри тәдгиг этмәк лазым иди. Муәййән бир шейин дахилиндә баш верән дәйишикликләри өйрәнә билмәк үчүн әввәлчә бу шейин нә олдуғуну билмәк лазымдыр. Тәбиәт элмләриндә мәһз белә олмушдур. Шейләри биткин һесаб эдән көһнә метафизика, чансыз вә чанлы тәбиәт чисимләрини биткин бир шей кими тәдгиг этмиш олан тәбиәтшүнаслыгдан мейдана кәлмишдир. Айры-айры шейләрин бу чүр өйрәнилмәси чох тәрәгги эдиб ирәлийә ени бир гәт'и аддым атмаг мүмкүн олдугда, йә'ни тәбиәтин өзүндә бу шейләрдә әмәлә кәлән дәйишмәни мүнтәзәм сурәтдә өйрәнмәйә башламаг мүмкүн олдугда исә, фәлсәфә саһәсиндә дә көһнә метафизиканын сону етишмиш олду. Доғрудан да, сон әсрин ахырларынадәк тәбиәтшүнаслыг башлыча олараг *топлайычы* элм иди, биткин шейләр һаггында олан бир элм иди, бизим әсримиздә исә бу элм әслиндә *тәнзимэдичи* элм олмушдур, просесләри, һәмин шейләрин әмәлә кәлмәсини вә инкишафыны өйрәнмәк, тәбиәтин бу просесләрини бөйүк бир там шәклиндә бирләшдирән әлагәни тәдгиг этмәк элми олмушдур. Битки вә һейван организминдәки просесләри тәдгиг эдән физиолокия, айры-айры организмин рүшейм һалындан еткинлик һалына чатана гәдәр инкишафыны өйрәнән эмбриолокия, ер күрәси габығынын тәдричән әмәлә кәлмәсини өйрәнән кеолокия, — бүтүн бу элмләр бизим әсримизин етирмәләридир.

Тәбиәтдә баш верән просесләрин гаршылыглы әлагәсини дәркэтмә, хүсусилә үч бөйүк кәшф сайәсиндә сон дәрәчә бөйүк аддымларла ирәлиләди.

Биринчиси, һүчейрәнин кәшф эдилмәси сайәсиндә; битки вә һейванын бүтүн вүчуду һәмин ваһидин төрәйиб артмасы вә парчаланмасы нәтичәсиндә инкишаф эдир. Бу кәшф бизи бүтүн али организмләрин үмуми бир ганун әсасында инкишаф эдиб бөйүдүйүнә инандырмагдан башга, һүчейрәләрин дәйишмәк габилиййәтинә малик олдуғуну көстәрмәклә, организмләрин нөв дәйишмәләринә доғру кедән йолу да ачыб көстәрди, йә'ни көстәрди ки, бу дәйишмәләр нәтичәсиндә организмләр, анчаг фәрди инкишаф дейил, бундан даһа артыг бир шей тәшкил эдән инкишаф просеси кечирә биләр.

Икинчиси, енеркиянын чеврилмәсинин кәшф эдилмәси сайәсиндә; бу кәшф көстәрди ки, һәр шейдән әввәл гейри-үзви тәбиәтдә фәалиййәтдә олан гүввәләрин һамысы, — механики гүввә вә онун әлавәси олуб потенсиал энеркия адланан шей, истилик, шүаланма (ишыг вә шүа истилийи), электрик, магнетизм, кимйәви энеркия,—универсал һәрәкәтин мүхтәлиф тәзаһүр формаларыдыр вә бу формалар мүәййән кәмиййәт нисбәтләриндә бир-биринә чеврилир, белә ки, бу формалардан биринин мүәййән мигдары йоха чыхдыгда, башга формадан олан мүәййән мигдар мейдана кәлиб онун еринә кечир вә тәбиәтдәки бүтүн һәрәкәт, даим бир форманын башга бир формая чеврилмәси кими фасиләсиз бир просесдән ибарәтдир.

Нәһайәт, үчүнчүсү, илк дәфә Дарвинин рабитәли шәкилдә вердийи белә бир сүбут сайәсиндә ки, инсанын өзү дә истисна эдилмәмәклә инди бизи әһатә эдән бүтүн организмләр, ибтидада бирһүчейрәли олан аз мигдар рүшеймләрин узун мүддәт инкишаф просеси нәтичәсиндә мейдана кәлмишдир, һәмин рүшеймләр исә, енә дә кимйәви йолла төрәмиш протоплазмадан вә я зүлалдан әмәлә кәлмишдир.

Бу үч бөйүк кәшф сайәсиндә, һабелә тәбиәтшүнаслығын башга бөйүк мүвәффәгиййәтләри сайәсиндә биз инди, тәбиәтин нәинки тәкчә айры-айры саһәләриндәки просесләр арасында олан рабитәни, һәтта бу айры-айры саһәләри бирләшдирән рабитәни дә үмумиййәтлә вә бүтүнлүклә мейдана чыхара билирик. Беләликлә, эмпирик тәбиәтшүнаслығын өзүнүн вердийи мә'луматдан истифадә эдиб рабитәли бир там шәклиндә олан тәбиәтин үмуми мәнзәрәсини олдугча мүнтәзәм бир шәкилдә вермәк олар. Тәбиәтин бу чүр үмуми мәнзәрәсини вермәк, әввәлләрдә, натурфәлсәфә адланан элмин вәзифәси иди; бу фәлсәфә һәмин вәзифәни анчаг белә еринә етирә билирди ки, һадисәләрин һәлә она мә'лум олмаян керчәк рабитәләрини идеал, фантастик рабитәләрлә әвәз эдир, чатышмаян фактлары уйдурмаларла әвәз эдир, керчәк кәсирләрин ерини анчаг тәсәввүр васитәсилә долдурурду. Һәм дә бу фәлсәфә бир чох даһиянә фикирләр ирәли сүрмүш вә сонралар эдилән бир чох кәшфләри габагчадан дуймушду, лакин мейдана атдығы сарсаг фикирләр дә аз олмамышды. О заманлар башга чүр ола да билмәзди. Инди исә, — бир һалда ки, өз зәманәмиз үчүн гәнаәтбәхш «тәбиәт системи» тәртиб этмәкдән өтрү тәбиәтин өйрәнилмәси нәтичәләринә диалектик нәзәрлә, йә'ни бу нәтичәләрин өз рабитәси нөгтейи-нәзәриндән бахмағымыз кифайәтдир вә бир һалда ки, бу рабитәнин диалектик характердә олан бир рабитә олдуғу, һәтта тәбиәтшүнаслар истәмәсә дә, онларын метафизик бейинләринә батыр, — белә бир һалда, натур фәлсәфәнин сону чатмышдыр. Натур фәлсәфәни дирилтмәк йолунда һәр чүр тәшәббүс нәинки кәрәксиз, һәтта *керийә атылмыш бир аддым оларды.*

Лакин, инди тарихи инкишаф просеси кими анладығымыз тәбиәтә тәтбиг эдилә билән шей, һабелә ҹәмиййәт тарихинин бүтүн саһәләринә дә, инсани (вә илаһи) шейләрлә мәшғул олан бүтүн элмләр мәҹмууна да тәтбиг эдилә биләр. Тәбиәт фәлсәфәси кими, тарих, һүгуг, дин вә и. а. фәлсәфәси дә ондан ибарәт иди ки, һадисәләрдә мейдана чыхарылмасы лазым кәлән керчәк рабитәнин ерини, философлар тәрәфиндән уйдурулмуш рабитә тутурду; тарихә, — һәм бүтөвлүкдә көтүрүлән тарихә, һәм дә онун айры-айры һиссәләринә, — идеяларын, һәм дә айдындыр ки, һәмишә анҹаг, һәр бир мүәййән философун севдийи идеяларын тәдриҹлә һәята кечмәси нәзәрилә бахырдылар. Бу нөгтейи-нәзәрдән белә чыхырды ки, тарих әввәлҹәдән гаршыя гоюлмуш мә'лум идеал бир мәгсәдин еринә етирилмәсинә шүурсуз сурәтдә, лакин зәрури оларағ чалышмышдыр; мәсәлән, Һекелдә белә бир мәгсәд, онун мүтләг идеясынын һәята кечмәси иди вә онун фикринҹә, тарихи һадисәләрдәки дахили рабитә, дөнмәдән бу мүтләг идеяя доғру ҹан атмагдан ибарәт иди. Беләликлә, һәлә мә'лум олмаян керчәк рабитәнин еринә, ени, шүурсуз вә я тәдриҹлә шүурланан сирри бир һикмәт гоюлурду. Демәли, тамамилә тәбиәт саһәсиндә олдуғу кими, бурада да һәмин уйдурма, сүн'и рабитәләри арадан галдырыб керчәк рабитәләри ачмаг лазым иди. Бу вәзифә исә, нәтиҹә э'тибарилә, бәшәр ҹәмиййәти тарихиндә һаким ганунлар кими фәалиййәтдә олан үмуми һәрәкәт ганунларыны ачмаг вәзифәсиндән ибарәт олурду.

Лакин ҹәмиййәтин инкишаф тарихи бир нөгтәдә тәбиәтин инкишаф тарихиндән әһәмиййәтли дәрәҹәдә фәргләнир. Бу фәрг ондан ибарәтдир ки, тәбиәтдә (инсанын тәбиәтә кестәрдийи экс тә'сири бир тәрәфә бурахырыгса) бир-биринә тә'сир эдән гүввәләр анҹаг кор, дүшүнҹәсиз гүввәләрдир вә үмуми ганунлар бу гүввәләрин гаршылыглы тә'сириндә тәзаһүр эдир. Бурада һеч ердә: нә сәтһдә көрүнән һәдсиз-һесабсыз заһири тәсадүфләрдә, нә дә бу тәсадүфләр дахилиндә ганунауйғунлуғун мөвҹуд олдуғуну сүбут эдән гәт'и нәтиҹәләрдә дүшүнүлмүш, арзу эдилән бир мәгсәд йохдур. Әксинә, ҹәмиййәт тарихиндә, дүшүнҹә илә вә я эһтирасын тә'сири алтында һәрәкәт эдән, өз гаршыларына мүәййән мәгсәдләр гоян шүурлу адамлар иш көрүрләр. Бурада дүшүнүлмүш нийййәт олмадан, арзу эдилән мәгсәд олмадан һеч бир иш көрүлмүр. Лакин бу фәрг тарихи тәдгигат үчүн, — хүсусилә айры-айры дөвр вә һадисәләри тәдгиг этмәк үчүн, — нә гәдәр мүһүм олса да, тарихин кедишинин үмуми дахили ганунлара табе олдуғу фактыны әсла дәйишдирмир. Һәгигәтдә бу саһәдә дә, бүтүн айры-айры адамларын шүурла арзу этдикләри мәгсәдләрә бахмаяраг, һадисәләрин сәтһиндә үмумиййәтлә вә бүтүнлүклә, көрүнүр, тәсадүф һөкм сүрүр. Арзу олунан шей чох аз һалларда еринә етир; чох һалларда исә адамларын өз гаршыларына гойдуглары мәгсәдләр, гаршылыглы тоггушма вә зид-

дийјәтә раст кәлир вә я гисмән өз маһијјәтинә көрә, гисмән дә онлары еринә етирмәк үчүн вәсаит чатышмадығына көрә әлдә эдилә билмир. Сайсыз-һесабсыз айры-айры сә'јләрин вә айры-айры һәрәкәтләрин тоггушмасы тарих саһәсиндә дә, чансыз тәбиәтдә һөкм сүрән вәзијјәтин тамамилә эйни олан бир вәзијјәтә кәтириб чыхарыр. Һәрәкәтләрин арзу эдилән мүәјјән мәгсәди олур; лакин ишдә бу һәрәкәтләрдән доған нәтичәләр, гәт'ијјән арзу эдилмәз олур. Әкәр әввәлдә бу нәтичәләр арзу эдилән мәгсәдә заһирән уйғун олурса да, ахырда бунлар һеч дә арзу олунан шейи вермир. Беләликлә, элә көрүнүр ки, үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә тәсадүф, тарихи һадисәләр саһәсиндә дә эйни дәрәчәдә һөкм сүрүр. Лакин сәтһдә тәсадүф баш верән ерләрдә бу тәсадүфүн өзү һәмишә дахили, кизли ганунлара табе вәзијјәтдә олур. Бүтүн мәсәлә дә анчаг, бу ганунлары ачмагдан ибарәтдир.

Тарихин кедиши нечә олурса олсун, инсанлар ону белә ярадырлар: һәр кәс шүурла гаршыя гойдуғу өз мәгсәдләрини тә'гиб эдир, мүхтәлиф истигамәтләрдә һәрәкәт эдән бу чохлу чәһдләрин вә бунларын харичи аләмә көстәрдијиi мүхтәлиф тә'сирләрин үмуми екуну исә, — мәһз тарихдир. Демәли, мәсәлә, һабелә, бу бир йығын айры-айры шәхсләрин истәдијинә мүнчәр олур. Ирадәни эһтирас вә я дүшүнчә мүәјјән эдир. Лакин эһтирасын вә я дүшүнчәнин өзүнү билаваситә мүәјјән эдән амилләр ән мүхтәлиф характердә олур. Бу амилләр гисмән заһири шейләрдән, гисмән дә идеал арзулардан: шөһрәтпәрәстлик, «һәгигәтә вә доғрулуға хидмәт», шәхси нифрәт вә я һәтта һәр чүр халис фәрди шылтагдан ибарәт ола биләр. Лакин, бир тәрәфдән, биз артыг көрдүк ки, тарихдә бир чох айры-айры сә'јләр чох һалда арзу олунан нәтичәләри дейил, тамамилә башга нәтичәләр доғурур вә чох заман бу нәтичәләр нәзәрдә тутулан арзулара тамамилә экс олур, белә ки, бу арзулар да, ахыр нәтичә үчүн, демәли, анчаг табе әһәмијјәтә маликдир. Дикәр тәрәфдән исә, ени бир мәсәлә мейдана чыхыр: бу арзуларын архасында нә кими кизли һәрәкәтверичи гүввәләр вардыр, фәалијјәтдә олан инсанларын бейниндә мүәјјән арзулар формасы алан тарихи сәбәбләр нәдән ибарәтдир?

Көһнә материализм һеч вахт өз гаршысына белә бир суал гоймамышдыр. Көһнә материализмин тарихә бахышы — әкәр үмумијјәтлә онун белә бир бахышы олмушса, —буна көрә дә маһијјәтчә прагматик иди: көһнә материализм һәр шей һаггында һәрәкәтләрин сәбәбләринә көрә мүһакимә еридирди, тарихи хадимләри намуслулара вә һијләкәрләрә бөлүр вә белә бир нәтичә чыхарырды ки, намуслулар, бир гайда оларағ, алдадылмыш, һијләкәрләр исә галиб кәлмишләр. Көһнә материализм үчүн бундан анчаг белә нәтичә чыхырды ки, тарихдә ибрәт алынасы шей чох аздыр, бизим үчүн исә белә нәтичә чыхыр ки, көһнә материализм тарих саһәсиндә фәалијјәтдә олан идеал тәһрик гүввәләрини һадисәләрин сон сәбәби һесаб эдәрәк, бунларын архасында нә-

ләр кизләндийини, бу тәһрик гүввәләрини доғуран тәһрик гүввәләринин нәдән ибарәт олдуғуну тәдгиг этмир вә беләликлә дә өз-өзүнә зидд чыхыр. Ардычыллығын олмамасы һеч дә *идеал* тәһрик гүввәләринин мөвчуд олдуғуну гәбул этмәкдән ибарәт дейил, ондан ибарәтдир ки, бу идеал тәһрик гүввәләринә чатдыгда даяныр вә ирәлийә, бу гүввәләрин һәрәкәтверичи сәбәбләринә доғру кетмирләр. Әксинә, тарих фәлсәфәси, хүсусилә Һекелин шәхсиндә гәбул эдирди ки, тарихи хадимләрин һәм заһирдә көстәрилән, һәм дә керчәк арзулары, тарихи һадисәләрин һеч дә сон сәбәбләри дейилдир вә бу арзуларын архасында башга һәрәкәтверичи гүввәләр дурур вә məhз бунлары өйрәнмәк лазымдыр. Лакин тарих фәлсәфәси бу гүввәләри тарихин өзүндә ахтармырды; әксинә, бу гүввәләри тарихә харичдән, фәлсәфә идеолокиясындан кәтирирди. Мәсәлән, Һекел Гәдим Юнаныстанын тарихини онун өз дахили рабитәси әсасында изаһ этмәк әвәзинә, садәчә дейир ки, бу тарих «көзәл фәрдлик формаларыны» һазырламагдан, «бәдии әсәрин» бир бәдии әсәр олараг һәята кечирилмәсиндән башга бир шей дейилдир. Бу мүнасибәтлә Һекел гәдим юнанлар һаггында бир чох олдугча көзәл вә дәрин фикирләр сөйләйир, лакин буна бахмаяраг, анчаг ибарәләрдән ибарәт олан бу кими изаһат инди бизи даһа кифайәтләндирмир.

Демәли, тарихи хадимләрин арзулары архасында дуран — дәрк эдилмиш вә я дәрк эдилмәмиш, чох заман исә дәрк эдилмәмиш — һәрәкәтверичи гүввәләри тәдгиг эдиркән, нәтичә э'тибарилә тарихин әсл һәрәкәтверичи гүввәләрини тәшкил эдән гүввәләри тәдгиг эдиркән, айры-айры шәхсләрин, һәтта ән көркәмли шәхсләрин арзуларыны нәзәрдә тутмагдан даһа чох бөйүк инсан күтләләрини, бүтөв халглары вә һәр бир мүәййән халг ичәрисиндә исә бүтөв синифләри һәрәкәтә кәтирән арзулары нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Һәтта бурада да әһәмиййәтлиси гыса мүддәтли партлайышлар дейил, тез башланыб сөнән аловлар дейил, бөйүк тарихи дәйишикликләр доғуран узун мүддәтли һәрәкәтләрдир. Фәалиййәтдә олан күтләнин бейниндә вә онун башчыларынын, бөйүк адамлар дейилән шәхсиййәтләрин бейниндә шүурлу арзулар шәклиндә олараг айдын вә я тутгун формада, билаваситә вә я идеоложи формада, бәлкә дә һәтта фантастик формада экс эдән һәрәкәтверичи сәбәбләри тәдгиг этмәк — үмумиййәтлә тарихдә вә онун айры-айры дөврләриндә вә я айры-айры өлкәләрдә һөкм сүрән ганунлары дәрк этмәйә доғру апаран еканә йола чыхмаг демәкдир. Инсанлары һәрәкәтә кәтирән һәр шей, лабүд олараг онларын бейниндән кәлиб кечмәлидир; лакин бу бейиндә онун нә кими бир шәкил алачағы бөйүк бир дәрәчәдә шәраитдән асылыдыр. Инди фәһләләр, 1848-чи илдә Рейндә этдикләри кими, даһа машынлары сындырыб дағытмырлар. Лакин бу һеч дә о демәк дейилдир ки, фәһләләр машынларын капиталистчәсинә тәтбиги илә разылашмышлар.

Лакин бүтүн кечмиш дөврләрдә тарихин бу һәрәкәтверичи сәбәбләринин тәдгиги, һәмин сәбәбләрлә онларын нәтичәләри арасындакы рабитә долашыг вә пәрдәләнмиш олдуғуна көрә, демәк олар, мүмкүн дейилдисә, бизим заманәмиздә бу рабитә о дәрәчә садәләшмишдир ки, тапмачанын һәлли, нәһайәт, мүмкүн олмушдур. Ири сәнае ишә башлаян замандан бәри, йә'ни һеч олмазса 1815-чи ил Авропа сүлһү заманындан бәри Инкилтәрәдә артыг һеч кәсдән кизлин дейилди ки, бу өлкәдә бүтүн сияси мүбаризәнин ағырлыг мәркәзи, ики синфин: бир тәрәфдән, мүлкәдар аристократиянын (landed aristocracy), дикәр тәрәфдән, буржуазиянын (middle class) һөкмранлыға чатмаг сә'йиндән ибарәт иди. Бу факт Франсада да, Бурбонлар орая гайытдыгдан сонра дәрк эдилди. Т'ерридән Кизоя, Мин'е вә Т'ерә гәдәр бүтүн Бәрпа дөврү тарихчиләри, бу фактын орта әсрләрдән бәри Франса тарихини анламаг үчүн бир ачар олдуғуну даим көстәрирләр. 1830-чу илдән э'тибарән исә, бу өлкәләрин һәр икисиндә фәһлә синфинин, пролетариатын һөкмранлыг уғрунда мүбаризә эдән үчүнчү синиф олдуғу э'тираф олунурду. Мүнасибәтләр о дәрәчә садәләшмишди ки, анчаг көзләрини гәсдән юммуш олан адамлар көрмәйә биләрдиләр ки, һеч олмазса һәмин ики эн габагчыл өлкәдә бүтүн эн ени тарихин һәрәкәтверичи гүввәси, бу үч бөйүк синфин мүбаризәсиндән вә онларын мәнафеләринин тоггушмасындан ибарәтдир.

Лакин бу синифләр нечә мейдана кәлди? Әкәр бир заманлар феодал мүлкиййәти олан ири торпаг саһиблийинин әмәлә кәлмәси, илк нәзәрдә, һеч олмазса әсасән сияси сәбәбләрә, зоракы гәсбкарлыға иснад верилә биләрдисә, буржуазия вә пролетариат һаггында буну демәк артыг мә'насыз иди. Бу ики бөйүк синфин халис игтисади сәбәбләр нәтичәсиндә әмәлә кәлиб инкишаф этдийи олдугча айдын иди. Эйни дәрәчә айдын иди ки, торпаг саһиблийи илә буржуазия арасындакы мүбаризә, һабелә буржуазия илә пролетариат арасындакы мүбаризә һәр шейдән әввәл игтисади мәнафе хатиринә эдилән мүбаризә иди, сияси һакимиййәт исә бу мәнафеи һәята кечирмәк үчүн анчаг бир васитә олмалы иди. Һәм буржуазия, һәм дә пролетариат игтисади мүнасибәтләрдәки дәйишикликләрин, даһа доғрусу, истеһсал үсулундакы дәйишикликләрин нәтичәсиндә мейдана кәлмишдир. Бу ики синиф әввәлчә сех сәнәткарлығындан мануфактурая, сонра исә мануфактурадан бухар вә машынларла силаһланмыш ири сәнаеә кечмәк нәтичәсиндә инкишаф этмишдир. Буржуазия тәрәфиндән ишә салынмыш ени мәһсулдар гүввәләр, — һәр шейдән әввәл әмәк бөлкүсү вә бир чох һиссә фәһләсинин бир үмуми мануфактура мүәссисәсиндә бирләшдирилмәси, — вә бунларын сайәсиндә инкишаф этмиш мүбадилә шәраити вә тәләбаты, мүәййән инкишаф пилләсиндә, тарихчә ирс алыныб ганун тәрәфиндән тәгдис эдилмиш мөвчуд истеһсал гурулушу илә, йә'ни феодализм

ичтимаи гурулушуна хас олан сех имтиязлары вә сайсыз-һесабсыз дикәр шәхси вә ерли имтиязларла (имтиязсыз силкләр үчүн эйни дәрәчә сайсыз-һесабсыз бухов олан бу имтиязларла) даһа бир ерә сығмады. Мәһсулдар гүввәләр өз нүмайәндәси олан буржуазиянын васитәсилә, феодал торпаг саһибләри вә сех усталарынын тәмсил этдийи истеһсал үсулуна гаршы үсян этди. Мүбаризәнин нәтичәси мә'лумдур. Феодализм буховлары: Инкилтәрәдә тәдричлә, Франсада бир зәрбә илә дағыдылды, Алманияда исә бу буховлары һәлә дә арадан галдыра билмәмишләр. Лакин мануфактура өз инкишафынын мүәййән пилләсиндә феодал истеһсал үсулу илә тоггушдуғу кими, ири сәнае дә инди бу үсулу әвәз эдән буржуа гурулушу илә тоггушмаға башламышдыр. Буржуа гурулушу илә әлагәдар олуб капиталист истеһсал үсулунун дар чәрчивәси ичәрисиндә галан ири сәнае, бир тәрәфдән, чох бөйүк халг күтләләринин арасы кәсилмәдән даһа чох пролетарлашмасына сәбәб олур, дикәр тәрәфдән исә, кетдикчә артыб алычы тапмаян күлли мигдарда мәһсул ярадыр. Ифрат истеһсал илә күтләви йохсуллуг, — бири о биринин сәбәбидир, — ири сәнаеин доғурдуғу мә'насыз зиддиййәт, истеһсал үсулуну дәйишдирмәк йолу илә мәһсулдар гүввәләрин, онларын һазыркы буховларындан азад эдилмәсини тә'кидлә тәләб эдән зиддиййәт беләдир.

Беләликлә, һеч олмазса ән ени тарих һаггында сүбут эдилмишдир ки, һәр бир сияси мүбаризә синфи мүбаризәдир вә синифләрин өз азадлығы уғрунда апардығы һәр чүр мүбаризә, бу мүбаризәнин лабүд сияси формасына бахмаяраг, — зира һәр бир синфи мүбаризә сияси мүбаризәдир, — нәтичә э'тибарилә *игтисади* азадлыг уғрунда апарылыр. Демәли, шүбһәсиздир ки, һеч олмазса ән ени тарихдә, дөвләт, сияси гурулуш—табе үнсүрдүр, вәтәндаш чәмиййәти, игтисади мүнасибәтләр аләми исә һәлледичи үнсүрдүр. Һекелин дә шәрик олдуғу көһнә бахыша көрә дөвләт, эксинә олараг, мүәййәнэдичи үнсүр иди, вәтәндаш чәмиййәти исә — мүәййән эдилән үнсүр иди. Заһири көрүнүш буна уйғундур. Айрыча бир адамын фәалиййәт көстәрмәси үчүн, онун фәалиййәтинә сәбәб олан бүтүн тәһрик гүввәләри һөкмән онун бейниндән кечмәли олдуғу кими, онун ирадәсинин тәһрикинә чеврилмәли олдуғу кими, эйнилә вәтәндаш чәмиййәтинин бүтүн тәләбаты да, — һазырда һансы синфин һөкмранлыг этдийиндән асылы олмаяраг, — һөкмән дөвләтин ирадәсиндән кечиб ганунлар шәклиндә һамы үчүн мәчбури бир әһәмиййәт кәсб эдир. Бу, ишин формал тәрәфидир вә өзлүйүндә айдындыр. Лакин суал олунур ки, анчаг форма һалында олан бу ирадәнин, — фәрги йохдур, айрыча бир шәхсин вә я бүтөв дөвләтин ирадәсинин, — мәзмуну нәдән ибарәтдир, бу мәзмун һарадан мейдана кәлир вә нә үчүн мәһз буну арзу эдиб башга бир шей арзу этмирләр? Бу суала чаваб ахтарыркән көрүрүк ки, ән ени тарихдә дөвләт ирадәси үмумиййәтлә вә бүтүнлүклә вәтәндаш чәмиййәтинин дәйишән тәләбаты илә, бу вә я

башга бир синфин һөкмранлығы илә мүәййән олунур, нәтиҹә э'тибарилә исә, мәһсулдар гүввәләрин вә мүбадилә мүнасибәтләринин инкишафы илә мүәййән олунур.

Әкәр һәтта гүдрәтли истеһсал вә рабитә васитәләринин мөвҹуд олдуғу бизим ән ени зәманәмиздә дөвләт мүстәгил бир саһә олмайыб мүстәгил инкишаф этмирсә, һәм яшамасында, һәм дә өз инкишафында, нәтиҹә э'тибарилә, иҹтимаи һәятын игтисади шәраитиндән асылыдырса, онда бу һал, бүтүн кечмиш заманлара, йә'ни инсанларын мадди һәятынын истеһсалы үчүн бу гәдәр зәнкин васитәләр олмадығы вә, демәли, бу истеһсал зәрурәтинин инсанлар үзәриндә һөкмән даһа артыг дәрәҹәдә һөкмранлыг этмәли олдуғу заманлара даһа чох аиддир. Әкәр һәтта инди, ири сәнае вә дәмир йоллар дөврүндә, дөвләт, үмумиййәтлә вә бүтүнлүклә, истеһсалда һөкмранлыг эдән синфин игтисади тәләбатынын анҹаг тәмәркүзләшмиш ифадәсидирсә, онда һәр бир мүәййән инсан нәсли өз мадди тәләбатынын өдәнилмәсинә өз һәятынын даһа чох һиссәсини сәрф этмәли олдуғу заман вә, демәли, бу нәсил һәмин мадди тәләбатдан инди бизим асылы олдуғумуздан даһа чох асылы олдуғу заман дөвләтин белә бир рол ойнамасы даһа артыг лабүд иди. Кечмиш дөврләрин тарихинин өйрәнилмәси, ишин бу ҹәһәтинә ҹидди фикир вердикдә, буну дәрһал ән инандырыҹы сурәтдә сүбут эдир. Лакин айдындыр ки, биз бурада белә бир тәдгигата киришә билмәрик.

Әкәр дөвләт өзү вә дөвләт һүгугу игтисади мүнасибәтләрлә мүәййән олунурса, о һалда өзлүйүндә айдындыр ки, бу фикри вәтәндаш һүгугу һаггында да сөйләмәк лазым кәлир, зира бу һүгугун ролу әслиндә мүәййән шәраитдә айры-айры шәхсләр арасында мөвҹуд олан нормал игтисади мүнасибәтләри ганунилә шдирмәкдән ибарәтдир. Лакин бу ганунилә шдирмәнин өзү формаҹа чох мүхтәлиф ола биләр. Мәсәлән, көһнә феодализм һүгугу формаларына буржуа мәзмуну вермәклә бу формаларын чох гисмини сахламаг вә һәтта феодал адына доғрудан-доғруя буржуа мә'насы вермәк олар ки, Инкилтәрәдә, онун бүтүн милли инкишафынын кедишинә уйғун олараг белә дә эдилмишди. Лакин белә дә ола биләр ки, континентал Гәрби Авропада олдуғу кими, әмтиә истеһсалчылары ҹәмиййәтинин биринҹи үмум дүня һүгугуну, йә'ни ади әмтиә саһибләринин бүтүн мүһүм һүгуг мүнасибәтләрини (алыҹы вә сатыҹы, борҹ верән вә борҹ алан, мүгавилә, тәәһһүд вә и. а.) мисилсиз сурәтдә дәгиг тәртиб этмиш олан Рома һүгугуну әсас көтүрмәк олар. Һәм дә, — хырда буржуа вә һәлә ярымфеодализм ҹәмиййәтинин эһтияҹы үчүн,—бу һүгугу я садәҹә мәһкәмә әмәлиййаты васитәсилә алчалдыб һәмин ҹәмиййәтин сәвиййәсинә салмаг олар (үмум алман һүгугу), я да әхлагдан дәм вуран куя элмли юристләрин ярдымы илә ону дәйишдириб көстәрилән иҹтимаи вәзиййәтә уйғунлашдырылмыш хүсуси ганун мәҹәлләсинә, йә'ни мөвҹуд шәраитдә юридик ҹәһәтдән дә пис

олан бир ганун мәчәлләсинә (Пруссия торпаг һүгугу) чевирмәк олар. Нәһайәт, бөйүк буржуа ингилабындан сонра, енә дә һәмин Рома һүгугуну әсас көтүрүб буржуа чәмиййәти үчүн Франса мүлки мәчәлләси кими классик бир ганун мәчәлләси яратмаг олар. Демәли, әкәр вәтәндаш һүгугу нормалары ичтимаи һәятын игтисади шәраитинин анчаг юридик ифадәсидирсә, о һалда бунлар, вәзиййәтдән асылы олараг, һәмин шәраити бә'зән яхшы, бә'зән дә пис ифадә эдир.

Дөвләтдә биз, инсан үзәриндәки илк идеоложи гүввәнин гаршымыза чыхдығыны көрүрүк. Чәмиййәт өз үмуми мәнафеини дахили вә харичи һүчумлардан горумаг үчүн өз органыны ярадыр. Бу орган дөвләт һакимиййәтидир. Бу орган әмәлә кәлән кими дәрһал чәмиййәтә гаршы мүстәгиллик кәсб эдир вә мүәййән бир синфин органы олуб мөһкәмләндикчә, һәмин синфин һөкмранлығыны кетдикчә даһа ачыг һәята кечирмәйә башладыгча, чәмиййәтә гаршы мүстәгиллийи дә мөһкәмләнир. Һаким синфә гаршы мәзлум синфин мүбаризәси һөкмән сияси мүбаризәйә чеврилир, һәр шейдән әввәл һаким синфин сияси һөкмранлығына гаршы апарылан бир мүбаризә олур. Бу сияси мүбаризәнин өз игтисади әсасы илә әлагәдар олдуғу дүшүнчәси зәифләйир, бә'зән исә тамамилә йох олур. Бу дүшүнчә мүбаризә эдәнләрин шүурундан тамамилә силинмирсә дә, тарихчиләрин шүурундан, демәк олар һәмишә силиниб йох олур. Рома республикасы дахилиндә баш вермиш мүбаризәни тәсвир эдән гәдим тарихчиләрдән анчаг Аппиан бу мүбаризәнин, нәтичә э'тибарилә, нә үстүндә олдуғуну: торпаг мүлкиййәти үстүндә олдуғуну бизә ачыг вә айдын сөйләйир.

Лакин чәмиййәтә гаршы мүстәгил бир гүввә шәклинә дүшдүкдән сонра, дөвләт дәрһал ени идеолокия доғурур. Мәһз пешәкар сиясәтчиләрин, дөвләт һүгугу нәзәриййәчиләринин вә вәтәндаш һүгугу илә мәшғул олан юристләрин игтисади фактларла әлагәси тамамилә итиб кедир. Игтисади фактлар ганун шәклинә салынмаг үчүн бунлар һәр бир айрыча һалда юридик әсас шәклини алмалыдыр. Һәм дә, айдындыр ки, бурада артыг инди мөвчуд олан бүтүн һүгуг системи илә һесаблашмаг лазым кәлир. Мәһз буна көрәдир ки, юридик форма һәр шей, игтисади мәзмун исә һеч бир шей кими көрүнүр. Дөвләт һүгугу илә хүсуси һүгуг, өз мүстәгил тарихи инкишафы олан, айрылыгда мүнтәзәм сурәтдә шәрһ олуна билән вә бүтүн дахили зиддиййәтләри ардычыл сурәтдә арадан галдырмаг йолу илә белә бир мүнтәзәмләшмә тәләб эдән мүстәгил саһәләр кими көтүрүлүр.

Даһа йүксәк идеолокиялар, йә'ни мадди игтисади әсасдан даһа чох узаглашан идеолокиялар, фәлсәфә вә дин формасы алыр. Бурада тәсәввүрләрин өз мадди мөвчудлуг шәраити илә әлагәси даһа чох долашыр, ара вәсиләләр онлары даһа чох гаранлыглашдырыр. Лакин бу әлагә енә дә мөвчуд олур. XV әсрин ортала-

рындан башламыш бүтүн Интибаһ дөврү кими о замандан бәри енидән оянмыш фәлсәфә дә, әслиндә шәһәрләрин, йә'ни бүркерләрин инкишаф этмәсинин нәтичәси иди. Фәлсәфә хырда вә орта бүркерләрин инкишаф эдиб ири буржуазия олмасына уйғун фикирләри анчаг өз билдийи кими ифадә эдирди. Бу һал, кечән әсрдәки инкилисләрдә вә франсызларда айдын көрүнүр; онлар чох заман философ олдуглары гәдәр дә игтисадчы идиләр. Һекел мәктәби һаггында буну биз юхарыда кестәрмишик.

Лакин, мадди һәятдан ән чох узагда олан вә, йәгин ки, бу һәята ән чох ябанчы олан динә өтәри бир нәзәр салаг. Дин, ән ибтидаи заманларда инсанларын өз тәбиәти һаггында вә әтрафларындакы харичи тәбиәт һаггында ән надан, чаһил вә ибтидаи тәсәввүрләриндән мейдана кәлмишдир. Лакин һәр һансы идеолокия бир дәфә мейдана кәлдикдән сонра, бүтүн мөвчуд тәсәввүрләр мәчмуу илә әлагәдар сурәтдә инкишаф эдир вә кетдикчә бунлары дәйишдирир. Айры чүр олсайды, о идеолокия олмазды, йә'ни мүстәгил сурәтдә инкишаф эдән вә анчаг өз ганунларына табе олан мүстәгил маһиййәтләрдән ибарәт фикирләрлә әлагәдар олмазды. Инсанларын бейниндә әмәлә кәлән бу тәфәккүр просесинин, нәтичә э'тибарилә онларын мадди һәят шәраити илә мүәййән олунмасы факты лабүд олараг һәмин инсанлар тәрәфиндән дәрк эдилмәмиш галыр, зира айры чүр олсайды, бүтүн идеолокиянын сону чатмыш оларды. Мүәййән гоһум халг групларындан һәр бири үчүн чох вахт үмуми олан ибтидаи дини тәсәввүрләр, һәмин груплар бөлүндүкдән сонра һәр бир айрыча халг арасында, бу халга гисмәт олмуш һәят шәраитиндән асылы олараг хүсуси бир шәкилдә инкишаф эдир. Бу чүр халг групларынын бир гисминдә, йә'ни ари групунда (Һинд-Аврова групу дейилән групда) дини тәсәввүрләрин инкишаф просеси, мүгайисәли мифолокия тәрәфиндән әтрафлы сурәтдә тәдгиг эдилмишдир. Һәр бир айрыча халгын бу йолла ярадылмыш аллаһлары, милли аллаһлар олмуш вә бу аллаһларын һакимиййәти, онларын горудуғу милли әразинин һүдудларындан кәнара чыхмамышдыр, бу һүдудларын харичиндә исә ишләри, шәриксиз олараг башга аллаһлар идарә этмишләр. Бүтүн бу аллаһлар инсанларын тәсәввүрүндә анчаг, онлары ярадан милләт яшадығы мүддәтдә давам этмиш вә бу милләт мәһв оланда онунла бирликдә йох олмушдур. Көһнә миллләтләр, мейдана кәлмәсинин игтисади шәраитини бурада нәзәрдә кечирә билмәйәчәйимиз дүня Рома империясынын зәрбәләри алтында дағылмышлар. Көһнә милли аллаһлар йыхылмышлар, һәтта Рома шәһәринин дар өлчүсү илә бичилмиш Рома аллаһлары да бу агибәтдән яхаларыны гуртара билмәмишләр. Дүня империясыны дүня мигясындакы дин илә тамамламаг эһтиячы олдуғу айдын бир сурәтдә ондан көрүнүр ки, Рома өз ичәрисиндә ерли аллаһлара ситайиш этмәклә бәрабәр, һамылыгла аз-чох мө'тәбәр сайылан ядәлли аллаһлара да ситайиш этмәк гайдасыны гой-

мağа чалышырды. Лакин бу үсулла император декретләри илә дүня мигясында ени дин яратмаг олмаз. Дүня мигясында ени дин олан христиан дини, үмумиләшдирилмиш шәрг теолокиясынын, хүсусилә йәһуди теолокиясынын вә баяғылашдырылмыш юнан фәлсәфәсинин, хүсусән стоисизм фәлсәфәсинин гатышығындан хәлвәтчә яраныб мейдана кәлмишди. Христианлығын ибтидада нә шәкилдә олдуғуну биз инди ялныз чох диггәтли бир тәдгигат йолу илә өйрәнә билирик, чүнки христианлыг дини бизә, ону дөвләт дини һалына салмыш олан Никея килсәсинин вердийи рәсми шәкилдә чатмышдыр. Лакин, һәр һалда, христианлығын 250 илдән сонра дөвләт дини олмасы факты, бунун о заманкы вәзийјәтә нә дәрәчәдә уйғун олдуғуну кифайәт гәдәр көстәрир. Орта әсрләрдә, феодализм инкишаф этдийи дәрәчәдә христианлыг да она уйғун олан вә феодализм иерархиясы әсасында гурулан бир дин шәклини алырды. Бүркерләр мөһкәмләндикдән сонра исә, феодал католисизминә экс олараг, әввәлчә Чәнуби Франсада, орадакы шәһәрләр ән йүксәк тәрәгги этдийи заман албигойлар[109] арасында протестант бид'әти инкишаф этди. Орта әсрләрдә бүтүн башга идеолокия формалары: фәлсәфә, сиясәт вә һүгугшүнаслыг теолокия илә бирләшдирилиб онун бөлмәләринә чеврилмишди. Бунун нәтичәсиндә һәр бир ичтимаи вә сияси һәрәкат теоложи шәкил алмалы олурду. Күтләләрин һиссийятына анчаг дини гида верилмишди; буна көрә дә чошгун бир һәрәкат доғурмаг үчүн, бу күтләләрин өз мәнафеини онлара дини донда тәгдим этмәк лазым иди. Бүркерләр лап әввәлдән өзүнә, һеч бир мүәййән силкә мәнсуб олмаян таванасыз шәһәр плебейләриндән, күнәмузд ишчиләрдән вә һәр чүр хидмәтчиләрдән—сонралардакы пролетариатын сәләфләриндән—ибарәт бир әлавә яратдыглары кими, дини бид'әт дә чох тез ики нөвә айрылмышды: бири мө'тәдил бүркерләр, бири дә, һәтта бид'әтчи бүркерләрин көзү көтүрмәдийи ингилабчы плебейләр.

Протестант бид'әтинин мәһвэдилмәзлийи, күчләнән бүркерләрин мәғлубэдилмәзлийинә уйғун иди. Бу бүркерләр кифайәт гәдәр мөһкәмләндикдә, феодал задәканлара гаршы онларын апардыглары вә о замана гәдәр әсасән ерли характер дашыян мүбаризә, милли мигяс алмаға башлады. Биринчи бөйүк чыхыш Алманияда олду ки, буна да реформасия дейилир. Бүркерләр һәлә бүтүн дикәр гиямчы силкләри: шәһәрләрдә плебейләри вә кәндләрдә задәканларын ашағы тәбәгәләри илә кәндлиләри өз байрағы алтында бирләшдирмәк үчүн кифайәт гәдәр күчлү олмайыб инкишаф этмәмишдиләр. Һамыдан әввәл задәканлар мәғлуб олдулар; о заман бүтүн бу ингилаби һәрәкатын ән йүксәк нөгтәсини тәшкил эдән кәндли үсяны башланды. Лакин шәһәрләр кәндлиләрә көмәк этмәди, буна көрә дә һөкмдар князларын гошунлары ингилабы боғду вә онлар ингилабын бүтүн әлверишли нәтичәләриндән истифадә этдиләр. О замандан э'тибарән там үч йүз

ил әрзиндә Алмания, тарихдә мүстәгил вә фәал һәрәкәт эдән милләтләр сырасындан йох олур. Лакин, алман Лүтердән башга, бир дә франсыз Калвин вар иди. Калвин реформасиянын буржуа характерини халис франсыз кәскинлийи илә ирәли сүрүб килсәйә республика шәкли, демократик шәкил верди. Алманияда Лүтерин реформасиясы баяғылашыб бу өлкәни мәһв олмаға доғру апардығы һалда, Калвинин реформасиясы Ченеврәдә, Һолландия вә Шотландияда республикачылар үчүн байраг олду, Һолландияны Испаниянын вә Алмания империясынын һөкмранлығындан азад этди вә буржуа ингилабынын Инкилтәрәдә баш верән икинчи пәрдәси үчүн идеоложи костюм верди. Бурада калвинизм о заманкы буржуазиянын мәнафеи үчүн там мә’насы илә дини пәрдә олду, буна көрә дә, задәканларын бир һиссәси илә буржуазия арасында сазишлә гуртаран 1689-чу ил ингилабындан сонра гәт’и сурәтдә гәбул эдилмәйә наил олмады. Инкилтәрә дөвләт килсәси бәрпа эдилди, лакин артыг әввәлки шәклиндә, йә’ни папа ролу ойнаян кралын башчылыг этдийи католисизм шәклиндә дейилди: инди она түнд калвинизм рәнки верилмишди. Көһнә дөвләт килсәси шән католик базар күнүнү байрам эдир вә калвинистләрин чансыхан базар күнүнү тә’гиб эдирди. Буржуа руһунда олан ени дөвләт килсәси, калвинистләрин мәһз һәмин чансыхан базар күнүнү тәтбиг этди ки, бу һәлә индийә гәдәр дә Инкилтәрәдә давам эдир.

Франсада азлыгда галан калвинистләр 1685-чи илдә мәғлуб эдилди, онлары зорла католик этдиләр вә я өлкәдән говдулар. Лакин бунун нәтичәси нә олду? Азад фикирли П’ер Бейл һәлә о заман чошгун фәалиййәт көстәрирди, 1694-чү илдә исә Волтер анадан олду. XIV Лүдовикин зоракылыг тәдбирләри нәтичәсиндә франсыз буржуазиясынын өз ингилабына дини форма дейил, ялныз сияси форма вермәси асан иди вә бу форма буржуазиянын инкишаф этмиш вәзиййәтинә еканә уйғун форма иди. Милли мәчлисләрдә протестантлар әвәзинә азад фикирлиләр ичлас эдирдиләр. Бу, христианлығын өз сон мәрһәләсинә гәдәм гойдуғуну көстәрирди. Христианлыг даһа, һеч бир мүтәрәгги синфин сә’йләри үчүн идеоложи дон вермәк игтидарында дейилди; христианлыг кетдикчә ялныз һаким синифләрин дини олурду вә бу синифләр ондан анчаг идарәэтмә васитәси кими, ашағы синифләри итаәтдә сахламаг үчүн истифадә эдирдиләр. Һәм дә һаким синифләрдән һәр бири өз хүсуси дининдән истифадә эдир: торпаг саһиби олан задәканлар — католик иезуитизминдән вә я протестант ортодокслуғундан; либерал вә радикал буржуалар исә — расионализмдән истифадә эдирләр. Буна үстәлик мә’лум олур ки, ишдә бу чәнабларын өзләринин өз динләринә инаныб-инанмадыгларынын һеч фәрги йохдур.

Демәли, биз көрүрүк ки, дин бир дәфә мейдана кәлдикдән сонра, габагкы зәманәләрдән ирс алдығы мүәййән тәсәввүрләр

эһтиятыны һәмишә мүһафизә эдир, чүнки үмумиййәтлә бүтүн идеолокия саһәләриндә ән'әнә чох бөйүк мүһафизәкар гүввәсидир. Лакин бу тәсәввүрләр эһтиятында әмәлә кәлән дәйишикликләр һәмин дәйишикликләри әмәлә кәтирән инсанларын синфи, йә'ни игтисади мүнасибәтләриндән ирәли кәлир. Бурада элә бу да кифайәтдир.

Бундан әввәлки шәрһимиздә Марксын тарих нәзәриййәсинин анчаг үмуми очеркини вермәк, вә эн чоху, ону бә'зи мисалларла айдынлашдырмаг оларды. Бу нәзәриййәнин һәгиги олмасыны көстәрән сүбутлар анчаг тарихин өзүндән кәтүрүлә биләр, буна көрә дә мән бурада һаглы олараг дейә биләрәм ки, башга әсәрләрдә бу кими сүбутлардан кифайәт гәдәр көстәрилмишдир. Лакин тәбиәтә диалектик бахыш һәр чүр натурфәлсәфәни лүзумсуз вә намүмкүн этдийи кими, Марксын тарих нәзәриййәси дә фәлсәфәйә тарих саһәсиндә өлдүрүчү зәрбә вурур. Инди һәм орада, һәм дә бурада вәзифә, һеч дә башымыздан рабитәләр уйдурмагдан ибарәт дейил, фактларын өзүндә олан рабитәләри кәшф этмәкдән ибарәтдир. Беләликлә, тәбиәтдән вә тарихдән говулмуш фәлсәфәнин өһдәсиндә һәләлик, ялныз халис тәфәккүр аләми галыр: тәфәккүр просесинин өз ганунлары нәзәриййәси, мәнтиг вә диалектика галыр.

1848-чи ил ингилабындан сонра «элмли» Алмания нәзәриййә илә видалашды вә әмәли фәалиййәтә башлады. Әл әмәйи әсасында гурулмуш хырда пешә вә мануфактура өз ерини әсл ири сәнаеә тәрк этди. Алмания енә дүня базарына чыхды. Ени кичик Алмания империясы[110] бу инкишафын йолу үзәриндә, бир чох хырда дөвләтләрин мөвчуд олмасы, феодализм галыглары вә бүрократия нәтичәсиндә яранан маниәләрин, һеч олмазса, эн башлычаларыны арадан галдырды. Лакин спекулясия философларын кабинетләрини тәрк эдиб фонд биржасында өзүнә мә'бәд тикдикчә, элмли Алмания нәзәриййәйә олан бөйүк марагыны итирирди,—эн бөйүк сияси тәнәззүлә уғрадығы заманларда Алманияя шөһрәт газандырмыш олан марагыны, йә'ни әлдә эдиләчәк нәтичәнин әмәли ишдә әлверишли олуб олмаячағындан, полис әмрләринә зидд олуб олмаячағындан асылы олмаяраг, халис элми тәдгигата көстәрдийи марагы итирирди. Доғрудур, алманларда рәсми тәбиәтшүнаслыг, хүсусилә айры-айры тәдгигат саһәсиндә, өз зәманәсинә көрә һәлә йүксәк сәвиййәдә иди. Лакин американ журналы «Science»-нин һаглы олараг гейд этдийи кими, айры-айры фактлар арасындакы бөйүк рабитәни тәдгиг этмәк вә бунлары үмумиләшдириб ганун шәклинә салмаг ишиндә гәт'и мүвәффәгиййәтләр инди даһа кечмишдәки кими Алманияда дейил, әсасән Инкилтәрәдә әлдә эдилир. Фәлсәфә дә дахил олмагла тарих элмләринә кәлдикдә исә, бурада, классик фәлсәфә илә

бирликдә, һеч бир маниә гаршысында даянмаян көһнә нәзәри тәдгигат руһу да тамамилә йох олуб кетди. Онун ерини кәмағыл эклектизм, горхагчасына вәзифә вә кәлир гайғысы вә һәтта ән алчаг мәнсәбпәрәстлик тутду. Бу элмин рәсми нүмайәндәләри буржуазиянын вә мөвчуд дөвләтин ачыг идеологлары олдулар, өзү дә элә бир заманда ки, һәм буржуазия, һәм дә мөвчуд дөвләт фәһлә синфинә ачыгча дүшмәндирләр.

Алманларын нәзәриййәйә олан марагы инди анчаг фәһлә синфи ичәрисиндә сөнмәйиб яшайыр. Һәм дә бурадан ону һеч бир васитә илә чыхарыб атмаг мүмкүн дейилдир. Бурада мәнсәбпәрәстлик, варланмаг вә юхарыдан лүтфкарлыгла һимайә олунмаг мүлаһизәләри әсла йохдур. Әксинә, элм нә гәдәр чәсарәт вә гәт'иййәт көстәрирсә, фәһләләрин мәнафе вә сә'йләринә бир о гәдәр уйғун кәлир. Чәмиййәтин бүтүн тарихини анламағын ачарыны әмәйин инкишафы тарихиндә тапан ени мәсләк, лап әввәлдән башлыча олараг фәһлә синфинә мүрачиәт этмиш вә фәһлә синфи тәрәфиндән о гәдәр бөйүк рәғбәтлә гаршыланмышдыр ки, буну о, рәсми элмдә ахтармыр вә ондан көзләмирди. Алман фәһлә һәрәкаты классик алман фәлсәфәсинин варисидир.

Ф. ЭНКЕЛС

ЮРИДИК СОСЯЛИЗМ

Орта әсрләрин дүнякөрүшү маһиййәтчә теоложи дүнякөрүшү иди. Дахили бирликдән фе'лән мәһрум олан Авропа аләмини христианлыг үмуми харичи дүшмәнә, мүсәлман аләминә гаршы бирләшдирмишди. Даим гаршылыглы тә'сир йолу илә инкишаф этмиш бир груп халглардан ибарәт олан Гәрби Авропа аләминин бирлийини католисизм яратмышды. Бу теоложи бирләшмә нәинки ялныз идеал бирләшмә иди. Һәгигәтдә о ялныз өз монархист мәркәзи олан папанын шәхсиндә мөвчуд олмаг дейил, биринчи нөвбәдә, феодал вә иерархия гайдасы илә тәшкил олунмуш килсәнин шәхсиндә мөвчуд иди; һәр өлкәдә бүтүн торпағын тәхминән үчдә бири килсәнин әлиндә иди, буна көрә дә феодализм гурулушунда килсә бөйүк бир гүввә иди. Килсә вә онун феодал торпаг саһиблийи мүхтәлиф өлкәләр арасында реал бир әлагә хидмәтини көрүрдү; килсәнин феодал тәшкили дүнйәви феодал дөвләт гурулушунун дин тәрәфиндән тәгдис олунмасы иди. Һәм дә руһаниләр еканә элмли синиф иди. Бурадан өзлүйүндә белә бир нәтичә чыхырды ки, килсә эһкамы һәр чүр тәфәккүрүн чыхыш нөгтәси вә әсасы иди. Һүгугшүнаслыг, тәбиәтшүнаслыг, фәлсәфә — бу элмләрин бүтүн мәзмуну, килсә нәзәриййәсинә уйғун вә я зидд кәлмәсиндән асылы олмаяраг, һәмин нәзәриййәйә мүтабигләшдирилирди.

Лакин феодализмин дахилиндә бүркерлик гүввәси инкишаф эдирди. Ени синиф ири торпаг саһибләрининин әлейһинә чыхды. Шәһәр бүркерләри биринчи нөвбәдә вә мүстәсна олараг эмтиә истеһсалчысы вә тачир идиләр, феодал истеһсал үсулу исә башлыча олараг она әсасланырды ки, мәһдуд бир даирә дахилиндә истеһсал эдилмиш мәһсуллар гисмән өз истеһсалчылары тәрәфиндән, гисмән дә һәмин мәһсуллары төйчү шәклиндә әлдә эдән фео-

даллар тәрәфиндән истеһлак олунурду. Феодализм ҹәмиййәтинә уйғунлашдырылмыш олан католик дүнякөрүшү даһа бу ени синфи, онун истеһсал вә мүбадилә шәртләрини тә'мин эдә билмирди. Буна бахмаяраг, һәмин ени синиф дә һәлә узун мүддәт гүдрәтли теолокиянын буховлары илә бағланмыш һалда галырды. Бүтүн реформасия һәрәкатлары вә бунларла әлагәдар олуб XIII әсрдән XVII әсрә гәдәр дин пәрдәси алтында кедән мүбаризә, нәзәри ҹәһәтдән бүркерләрин, шәһәр плебсинин вә онларла иттифагда гиямчы олмуш кәндлиләрин ялныз, көһнә теоложи дүнякөрүшүнү дәйишилмиш игтисади шәраитә вә ени синфин вәзиййәтинә уйғунлашдырмаг йолундакы тәкрар ҹәһдләриндән ибарәт иди. Лакин бир шей чыхмырды. Дин байрағы Инкилтәрәдә ахырынҹы дәфә XVII әсрдә далғаланмышды, бундан әлли ил кечмәмишдән исә Франсада, буржуазиянын классик дүнякөрүшүнә чеврилмәли олан ени дүнякөрүшү — *юридик дүнякөрүшү* өз һәгиги шәклиндә мейдана чыхды.

О — дүнйәви дүнякөрүшүнә чеврилмиш теоложи дүнякөрүшү иди. Илаһи һүгуг эһкамынын ерини инсан һүгугу тутду, килсәнин ерини — дөвләт. Кечмишдә игтисади вә иҹтимаи мүнасибәтләр килсәнин вә эһкамын яратдығы мүнасибәтләр кими гавраныларды, чүнки бунлар килсә тәрәфиндән тәсдиг эдилмишди; инди бунлар һүгуга әсасланан вә дөвләт тәрәфиндән ярадылмыш мүнасибәтләр кими тәсәввүр олунурду. Бүтүн ҹәмиййәт мигясында әмтиә мүбадиләси өзүнүн ән чох инкишаф этмиш шәклиндә, хүсусән аванслар вә кредит системи шәраитиндә мүрәккәб гаршылыглы мүгавилә мүнасибәтләри доғурдуғуна көрә, бунунла да һамылыгҹа гәбул эдилән вә ялныз ҹәмиййәт тәрәфиндән мүәййән эдилә билән гайдалар олмасыны, дөвләт тәрәфиндән мүәййән эдилән һүгуг нормалары олмасыны тәләб этдийинә көрә, элә бир тәсәввүр ояныр ки, куя һәмин һүгуг нормалары игтисади мүнасибәтләрдән әмәлә кәлмәк дейил, дөвләтин рәсми гәрарлары әсасында яраныр. Рәгабәт – азад әмтиә истеһсалчыларынын бу әсас тиҹарәт формасы исә ән бөйүк бир тәнләшдириҹи олдуғуна көрә, ганун гаршысында бәрабәрлик — буржуазиянын башлыҹа шүары олмушдур. Белә бир факт ки, йүксәлмәкдә олан бу ени синфин феодаллара вә о заман бунлары мүдафиә эдән мүтләгиййәтчи монархияя гаршы апардығы мүбаризә, һәр бир синфи мүбаризә кими, сияси мүбаризә олмалы, дөвләт һакимиййәтинә йийәләнмәк уғрунда мүбаризә олмалы иди вә *һүгуг тәләбләри* уғрунда апарылмалы иди, — бу факт юридик дүнякөрүшүнүн мөһкәмләнмәсинә ярдым эдирди.

Лакин буржуазия өз антагонист экизини, пролетариаты, онунла бирликдә исә ени синфи мүбаризә доғурду; һәмин мүбаризә һәлә буржуазия сияси һакимиййәти гәт'и әлә алмамышдан башланмышды. Вахтилә буржуазия задәканлара гаршы мүбаризәдә һәлә узун заман ән'әнә үзрә теоложи дүнякөрүшүнү

рәhбәр тутдуғу кими, пролетариат да әввәлдә дүшмәниндән юридик дүнјакөрүшүнү көтүрмүшдү вә буржуазия әлейhинә мүбаризә силаhыны hәмин дүнјакөрүшүндә ахтарырды. Пролетариатын илк партия тәшәккүлләри, hәмчинин онларын нәзәри нүмайәндәләри бүтүнлүклә юридик әсас, «hүгуг әсасы» үзәриндә галырдылар, лакин онлар өзләри үчүн буржуазиянынкындан фәргләнән бир hүгуг әсасы дүзәлтдиләр. Бир тәрәфдән, бәрабәрлик тәләби о мә'нада кенишләндирилди ки, hүгуг бәрабәрлийинә ичтимаи бәрабәрлик дә әлавә эдилмәлидир; дикәр тәрәфдән, Адам Смитин ирәли сүрдүйү мүддәалардан: әмәк hәр бир сәрвәтин мәнбәидир, лакин фәhлә өз әмәйинин мәhсулуну торпаг саhиби вә капиталист илә бөлүшдүрмәли олур дейән мүддәалардан белә бир нәтичә чыхарылды ки, мәhсулун бу чүр бөлкүсү әдаләтсиздир, буна көрә дә о я тамамилә ләғв эдилмәлидир, я да фәhләнин хейринә дәйишдирилмәлидир. Лакин дуйғу көстәрирди ки, мәсәләләри халис юридик әсас, «hүгуг әсасы» үзәриндә сахламаг hеч дә буржуа-капиталист истеhсал үсулунун, хүсусилә дә муасир ири сәнае истеhсал үсулунун яратдығы фәлакәтләри арадан галдырмаг демәк дейилдир; буну дуймаг илк сосялистләрин артыг ән бөйүк нүмайәндәләрини — Сен-Симону, Фур'ени вә Оуэни юридик-сияси саhәдән тамамилә әл чәкмәйә вә hәр чүр сияси мүбаризәни сәмәрәсиз э'лан этмәйә вадар этди.

Бу нөгтейи-нәзәрләрин hәр икиси фәhлә синфинин өз игтисади вәзиййәтиндән доған азадлыг сә'йләрини мүвафиг шәкилдә ифадә этмәк вә бүтүнлүклә әhатә этмәк үчүн эйни дәрәчәдә ярарсыз иди. Бәрабәрлик тәләбләрини, эйни дәрәчәдә әмәйин там мәhсулунун әлдә эдилмәси тәләбләрини конкрет юридик шәкилдә ифадә этмәк лазым кәлдикдә, hәмин тәләбләр hәлл олунмаз зиддиййәтләр ичәрисиндә долашыб галырды, hәм дә ишин маhиййәти, истеhсал үсулунун дәйишдирилмәси чох вә я аз дәрәчәдә тохунулмаз галырды. Бөйүк утопистләрин сияси мүбаризәдән имтина этмәси, эйни заманда синфи мүбаризәдән дә имтина этмәк иди, йә'ни мәнафеини мүдафиә этдикләри синфин өзүнү көстәрмәсинин еканә мүмкүн формасындан имтина этмәк иди. Һәр ики нөгтейи-нәзәр, өзүнү доғурмуш олан тарихи шәраити нәзәрә алмырды; бунларын hәр икиси hиссә: бири—әдаләт hиссинә, дикәри — инсаниййәт hиссинә мүрачиәт эдирди. Һәр икиси өз тәләбләрини хош арзулар формасына салырды, бу хош арзулары исә, демәк олмазды ки, нә сәбәбә мин ил әввәл вә я мин ил сонра дейил, мәhз инди hәята кечирмәк лазымдыр.

Феодализм истеhсал үсулунун капиталист истеhсал үсулуна чеврилмәси нәтичәсиндә истеhсал васитәләри үзәриндә hәр hансы бир мүлкиййәтдән мәhрум эдилмиш олан вә капиталист истеhсал үсулу механизминин тә'сири алтында hәмишә, нәслдән нәслә кечән бу вәзиййәтдә — мүлкиййәтдән мәhрум бир синиф вәзиййәтиндә галан фәhлә синфи буржуазиянын юридик иллү-

зиясында өзүнүн һәят шәраити үчүн гәт'и бир ифадә тапа билмәз. Фәһлә синфи өзүнүн бу һәят шәраитини өзү анҹаг о заман тамамилә дәрк едә биләр ки, һадисәләрә юридик рәнклә рәнкләнмиш чешмәклә дейил, һәгигәтдә олдуғу кими бахсын. Бу ҹәһәтдән исә она Маркс өзүнүн тарихин материалист анлайышы илә көмәк етди, о сүбут етди ки, инсанларын бүтүн юридик, сияси, фәлсәфи, дини вә башга бу кими тәсәввүрләри нәтиҹә е'тибарилә онларын һәятынын игтисади шәраитиндән, онларын мәһсул истеһсал вә мүбадилә етмәк үсулундан яраныр. Бунунла да пролетариатын һәят вә мүбаризә шәраитинә уйғун бир дүнякөрүшү верилмиш олду: фәһләләрин мүлкиййәтинин олмамасына ялныз онларын бейниндә иллүзияларын олмамасы уйғун кәлә биләрди. Һәмин пролетар дүнякөрүшү исә инди бүтүн дүняда өз зәфәр йүрүшүнү иҹра едир.

ЭНКЕЛС—И. БЛОХА

Лондон, 21—22 сентябр 1890-чы ил

Һөрмәтли чәнаб,

Сизин 3-дә яздығыныз мәктубу мәним үчүн Фолкстона көндәрмишдиләр; орада әлимин алтында лазыми китаб олмадығына көрә Сизә чаваб верә билмәмишдим. 12-дә эвә гайытдыгда көрдүм бир йығын тә'чили ишләр вардыр, одур ки, анчаг бу күн Сизә бир нечә сәтр язмаға имкан тапдым. Кечикмәйимин сәбәби мәһз будур вә кечикдийим үчүн үзр истәйирәм.

Биринчи мәсәлә барәсиндә. Әввәлән, «Аиләнин»[111] 19-чу сәһифәсиндән Сиз белә нәтичә чыхарырсыныз: пуналуа аиләсинин еткинләшмәси просеси о гәдәр тәдричлә баш верир ки, Һавай адаларында крал аиләсиндә, һәтта бизим әсрдә дә (*бир анадан доғулан*) гардаш илә бачы арасында никаһлар олмушдур. Бүтүн гәдим тарих боюнча да белә никаһ тимсалларына, мәсәлән, һәлә Птоломейләрдә, раст кәлирик. Лакин бурада,—бу да икинчиси,— *ана* тәрәфдән вә я анчаг *ата* тәрәфдән олан гардаш-бачылары бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр; ἀδελφὸς, ἀδελφή — *гардаш, бачы* сөзләри δελφὸς — *бәтн* сөзүндән әмәлә кәлир вә, демәли, әввәлдә анчаг *ана тәрәфдән* олан гардаш-бачылары билдирир. Матриархат заманындан э'тибарән исә һәлә узун заман белә бир тәсәввүр давам этмишдир ки, бир анадан доғулан ушагларын аталары мүхтәлиф олса да, онлар бир-биринә, аталары бир, аналары исә мүхтәлиф олан ушаглара нисбәтән даһа артыг яхындырлар. Пуналуа аилә формасы анчаг бир анадан олан ушаглар арасында никаһа йол вермир, бир атадан олан ушаглар арасында исә никаһа йол верир, зира мүвафиг тәсәввүрә көрә, бунлар бир-биринә һәтта һеч *гоһум да дейилдирләр* (чүнки матриархат һүгугу гүввәдәдир). Лакин антик гәдимләрдә гардаш илә бачы арасында тәсадүф эдилән никаһ һаллары, мәнә мә'лум олдуғу үзрә, анчаг элә никаһлар олмушдур ки, бунларда әр-арвад я мүхтәлиф

аналардан төрәмишдир, я да онларын мүхтәлиф аналардан төрәмиш олдуғу мүәййән эдилмәмишдир, она көрә дә бу кими һаллар никаһын гейри-мүмкүн олдуғу һаллар гәбилиндән дейилдир. Демәли, бу никаһлар пуналуа адәтләринә гәт'иййән зидд дейилдир. Сиз нәзәрдән гачырмышсыныз ки, пуналуа дөврү илә юнан моногамиясы арасында матриархатдан патриархата доғру сычрайыш баш вермишдир вә бу да бүтүн вәзиййәти хейли дәйишдирир.

Ваксмут өзүнүн «Гәдим Эллин абидәләри» китабында[112] языр ки, гәһрәманлыг әсриндә юнанларда «әр илә арвадын, валидейнләрлә ушаглар арасындакы гоһумлуг истисна олмагла, ән яхын гоһумлуғу олмасы барәсиндә һәр һансы бир шүбһәнин һеч изи дә йохдур» (III, сәһ. 157). «Доғма бачыны алмаг Критдә ярамаз бир шей сайылмырды» (енә орада, сәһ. 170). Сонунчу гейд Страбондандыр, X китаб; анчаг мән о ери инди тапа билмирәм, чүнки мәтн фәсилләрә бөлүнмәмишдир. Бурада мән *доғма* бачы дедикдә, нә гәдәр ки, бунун экси сүбут эдилмәмишдир, ата тәрәфдән олан бачыны нәзәрдә тутурам.

Икинчи мәсәлә барәсиндә. Сизин биринчи әсас мүддәаныза мән белә тә'риф верирәм: тарихин материалист анлайышына көрә, тарихи просесдә мүәййәнэдичи чәһәт *нәтичә э'тибарилә* керчәк һәятын истеһсалы вә тәкрар истеһсалыдыр. Нә мән, нә дә Маркс һеч бир заман бундан артыг бир шей иддиа этмәмишик. Әкәр бириси бу мүддәаны бу мә'нада тәһриф эдирсә ки, куя игтисади чәһәт *еканә* мүәййәнэдичи чәһәтдир, онда бунунла да һәмин мүддәаны һеч бир шей демәйән абстракт, мә'насыз бир ибарәйә чевирмиш олур. Игтисади вәзиййәт базисдир, лакин үстгурумун мүхтәлиф чәһәтләри дә: синфи мүбаризәнин сияси формалары вә онун нәтичәләри — әлдә эдилән гәләбәдән сонра галиб синфин гойдуғу конститусиялар вә с., һүгуг формалары вә һәтта бүтүн бу керчәк вурушмаларын бунларда иштирак эдәнләрин зеһниндә ин'икасы, сияси, һүгуги, фәлсәфи нәзәриййәләр, дини көрүшләр вә бунларын даһа да инкишаф эдиб әһкам системи шәкли алмасы да тарихи мүбаризәнин кедишинә тә'сир көстәрир вә бир чох һалларда әсасән онун *формасыны* мүәййән эдир. Бурада бүтүн бу чәһәтләрин гаршылыглы тә'сири вардыр ки, бунда да, ән нәһайәт, зәрури олан игтисади һәрәкат сайсыз-һесабсыз тәсадүфләр арасындан өзүнә йол ачыр (бу шейләрин вә һадисәләрин дахили әлагәси о гәдәр узагдыр вә я о гәдәр чәтин мүәййән эдилә биләр ки, биз ону унуда биләрик, ону йох һесаб эдә биләрик). Әкс һалда нәзәриййәни һәр һансы бир тарихи дөврә тәтбиг этмәк — бир дәрәчәли ән садә бир тәнлийи һәлл этмәкдән даһа асан оларды.

Биз өз тарихимизи өзүмүз ярадырыг, лакин, әввәлән, бу тарихи чох мүәййән вәзиййәт вә шәраитдә ярадырыг. Бунларын ичәрисиндә игтисади шәраит нәтичә э'тибарилә һәллэдичи ша-

раитдир. Лакин сияси шәраит вә и. а., һәтта инсанларын бейниндә яшаян ән'әнәләр, һәллэдичи олмаса да, мүәййән бир рол ойнайыр. Пруссия дөвләти дә тарихи сәбәбләр вә нәтичә э'тибарилә игтисади сәбәбләр үзүндән мейдана кәлиб инкишаф этмишдир. Лакин педант олмадан чәтин иддиа этмәк олар ки, Шимали Алманиянын чохлу хырда дөвләтләри ичәрисиндә мәһз Бранденбург бөйүк дөвләт ролу ойнамалы имиш, бу дөвләтдә Шимал илә Ҹәнуб арасында игтисади фәргләр, дил фәргләри, реформасия заманындан э'тибарән исә дини фәргләр дә өз тәҹәссүмүнү тапмышды, һәм дә буна сәбәб мәһз ялныз игтисади зәрурәт иди, башга ҹәһәтләр исә тә'сир көстәрмирди (бурада һәр шейдән әввәл белә бир вәзиййәт өзүнү көстәрмишди ки, Бранденбург Пруссияя саһиб олдуғуна көрә, Полша мәсәләләринә ҹәлб олунмушду вә бу васитә илә дә бейнәлхалг сияси мүнасибәтләрә ҹәлб олунмушду, бу мүнасибәтләр исә Австрия сүлаләсинин гүдрәти ярадылдығы заман да һәллэдичи мүнасибәтләр олду). Һеч кәс күлүнҹ вәзиййәтә дүшмәдән, кечмишдә вә һазырда һәр бир кичик алман дөвләтинин яшамасыны игтисади ҹәһәтлә изаһ эдә билмәз вә я юхары алманлар арасында самитләрин еринин дәйишилмәси мәншәини игтисади ҹәһәтлә изаһ эдә билмәз, самитләрин еринин белә дәйишилмәси исә Судетләрдән Таунуса гәдәр узанан дағ силсиләсинин әмәлә кәтирдийи ҹоғрафи бөлкүнү кенишләндириб бүтүн Алманиядан кечән әсл бир гуршаға чевирмишдир.

Икинҹиси, тарих элә яраныр ки, сон нәтичә айры-айры чохлу ирадәләрин тоггушмасындан ирәли кәлир, һәм дә бу ирадәләрдән һәр бири нәдирсә, енә дә чохлу хүсуси һәят шәраити үзүндән, элә дә олур. Беләликлә, сайсыз-һесабсыз кәсишән гүввәләр вардыр, сайсыз-һесабсыз гүввәләр паралеллограмлары групу вардыр вә бу кәсишмәдән үмуми бир нәтичә — тарихи һадисә алыныр. Бу тарихи нәтичәни дә енә *шүурсуз* вә гейри-иради олараг, бир там кими фәалиййәт көстәрән бир гүввәнин мәһсулу һесаб этмәк олар. Ахы бирисинин истәдийи шейә һәр бир башгасы мане олур вә сон нәтичәдә һеч кәсин истәмәдийи бир шей алыныр. Беләликлә, индийә гәдәр давам эдән тарих тәбии-тарихи просес кими давам эдир вә әслиндә эйни һәрәкәт ганунларына табедир. Лакин өз бәдән гурулушунун вә харичи, нәтичә э'тибарилә, игтисади вәзиййәтин (вә я өз шәхси вәзиййәтинин, яхуд үмуми ичтимаи вәзиййәтин) тәләб этдийи шейи истәйән айры-айры адамларын ирадәләри һеч дә истәдикләри шейә чатмайыб орта бир вәзиййәт һалында, үмуми бир әвәзләйичи һалында бирләшир,— бундан һеч дә белә бир нәтичә чыхарылмамалыдыр ки, ирадәләр сыфра бәрабәрдир. Әксинә, һәр бир ирадә әвәзләйичидә иштирак эдир вә буна көрә дә һәмин әвәзләйичийә дахилдир.

Сонра, мән Сиздән хаһиш эдирәм бу нәзәриййәни илк мәнбәләрдән өйрәнәсиниз, башгаларынын дедикләриндән өйрәнмәйәсиниз — ахы доғрудан да бу хейли асандыр. Маркс һеч элә бир

әсәр язмамышдыр ки, орада бу нәзәрийјә рол ојнамасын. Хүсусилә «*Луи Бонапартын 18 брүмери*» һәмин нәзәрийјәнин тәтбиг едилмәсинин чох көзәл нүмунәсидир. Ејнилә «*Капиталда*» да чох көстәришләр вардыр. Сонра мән, әлбәттә, өз әсәрләримдән бунлары көстәрә биләрәм: «Ҹәнаб Евкени Дүрингин элмдә јаратдығы чеврилиш» вә «Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону»; бу әсәрләрдә мән, өзүмә мә'лум олдуғуна көрә, тарихи материализмин бүтүн мөвҹуд шәрһләри ичәрисиндә онун ән әтрафлы шәрһини вермишәм.

Маркс вә мән гисмән өзүмүз тагсыркар идик ки, кәнҹләр бә'зән игтисади ҹәһәтә лазым кәлдијиндән артыг әһәмијјәт верирдиләр. Биз өз әлејһдарларымыза э'тираз едиркән, онларын инкар етдикләри башлыча принсипи хүсусилә нәзәрә чарпдырмалы олурдуг, лакин гаршылыглы тә'сирдә иштирак едән галан ҹәһәтләрә дә лазыми диггәт вермәк үчүн һеч дә һәмишә кифајәт гәдәр вахт, ер вә мүнасибәт олмурду. Лакин мүәјјән бир тарихи дөврү тәсвир етмәк, јә'ни буну әмәли сурәтдә тәтбиг етмәк лазым кәлдикдә, дәрһал мәсәлә дәјишилирди вә артыг бурада һеч бир сәһв ола билмәзди. Тәәссүф, чох заман белә күман едирләр ки, ени нәзәрийјәни тамамилә анламышлар вә әсас мүддәалар баша дүшүлдүкдән, һәм дә чох заман дүзкүн олмајараг баша дүшүлдүкдән сонра, ону дәрһал тәтбиг едә биләрләр. Бунда мән бир чох ән ени «марксистләри» төһмәтләндирә биләрәм; ахы буна көрә дә һејрәт едиләҹәк бир долашыглыг мејдана кәлмишдир.

Биринчи мәсәлә һаггында мән дүнән (буну сентјабрын 22-дә јазырам), юхарыда дедикләрими гәт'и тәсдиг едән даһа бир һәлл едичи ер тапдым; бу, Шөманын «Гәдим юнан абидәләри» әсәриндәдир, Берлин, 1855, I ҹилд, сәһ. 52: «Лакин мә'лумдур ки, *аналары мухтәлиф олан* гардаш-бачылар арасында никаһлар сонракы Юнаныстанда яхын гоһум арасында ҹинси әлагә сајылмырды».

Үмид едирәм ки, фикри гыса ифадә етмәјә чалышараг јаздығым ағлакәлмәз гәдәр узун ара ҹүмләләри Сизи о гәдәр дә горхутмаз.

Сизә садиг

Ф. Энкелс

ЭНКЕЛС—К. ШМИДТӘ

Лондон, 27 октябр 1890-чы ил

Илк бош дәгигәдән истифадә едәрәк Сизә чаваб верирәм. Мәним зәннимчә, Сиз «Züricher Post» гәзетиндә ишләмәк тәклифини гәбул етмәклә дүзкүн һәрәкәт етмиш оларсыныз. Сиз орада игтисадийят саһәсиндә чох шей өйрәнә биләрсиниз, хүсусилә даим ядда сахласаныз ки, Сурих ялныз үчүнчү дәрәчәли пул вә еһтикар базарыдыр, буна көрә дә орада алынан бүтүн тәәссурат икинчи вә үчүнчү ин'икас нәтичәсиндә зәифләмиш вә һәтта шүурлу сурәтдә сахталашдырылмышдыр. Лакин Сиз тәчрүбәдә бүтүн механизм илә таныш оларсыныз вә Лондондан, Ню-Йоркдан, Парисдән, Берлиндән, Венадан вә и. а. илк мәнбәдән алынан биржа һесабатларыны изләмәйә мәчбур оларсыныз. Онда дүня базары Сизин көзүнүзүн гаршысында пул вә гиймәтли кағызлар базары кими көрүнәр. Игтисади, сияси вә башга ин'икаслар мәсәләси дә инсан көзүндәки ин'икаслар кимидир. Бунлар призмадан кечир вә буна көрә дә чеврилмиш шәкилдә — башы үстә көрүнүр. Анчаг бизим тәсәввүрүмүз үчүн онлары енидән аяг үстә гоячаг бир әсәб апараты йохдур. Биржачы сәнаеин вә дүня базарынын һәрәкәтини ялныз пул базары вә гиймәтли кағызлар базарынын тәрсинә ин'икасында көрүр, буна көрә дә нәтичә онун үчүн дөнүб бир сәбәб олур. Буну мән һәлә 40-чы илләрдә Манчестердә мүшаһидә етмишдим: Лондонун биржа һесабатлары, бунлара әсасән сәнае инкишафынын кедиши вә онун вахташыры максимум вә минимумлары һаггында тәсәввүр әлдә етмәйә әсла ярамырды, чүнки бу чәнаблар бүтүн һадисәләри пул базарынын бөһранлары илә изаһ етмәк истәйирдиләр, һалбуки пул базарындакы бөһранларын өзү әксәрән анчаг бир әламәт иди. О заман бундан бәһс олунур ки, сәнае бөһранларынын мүвәггәти ифрат истеһсалдан әмәлә кәлмәси инкар едилсин вә буна көрә дә бүтүн мәсәлә бир дә гәрәзли бир шәкил алырды, бу да тәһрифләрә әл атмаға сөвг

эдирди. Инди бу мәсәлә, һәр һалда бизим үчүн, һәмишәлик арадан галхыр, һәм дә белә бир ҹәһәт шүбһәсиз фактдыр ки, пул базарынын да өз бөһранлары ола биләр вә бу заман сәнае саһәсиндә ишләрин ачыгҹа позулмасы һаллары анҹаг табе бир рол ойнайыр вә я һәтта һеч бир рол ойнамыр. Бурада, хүсусилә тарихи ҹәһәтдән сон 20 ил әрзиндә, һәлә чох шейи мүәййән вә тәдгиг етмәк лазымдыр.

Иҹтимаи мигясда әмәк бөлкүсү олан ердә айры-айры әмәк просесләри бир-биринә нисбәтән мүстәгил олур. Истеһсал нәтиҹә э'тибарилә һәллэдиҹидир. Лакин мәһсул тиҹарәти әсл истеһсалдан айрылдыгда, бу тиҹарәт өз йолу илә кедир вә бурада истеһсалын һәрәкәти үмумиййәтлә үстүнлүк тәшкил эдир, лакин бу һәрәкәтин айры-айры тәфәррүаты бу үмуми асылылыг ичәрисиндә дә һәр һалда өз ганунларына, һәмин ени амилин тәбиәтинә хас олан ганунлара табедир. Бу һәрәкәтин өз фазалары вардыр вә о өзү дә истеһсалын һәрәкәтинә экс тә'сир көстәрир. Американын кәшф эдилмәси гызыла олан шиддәтли һәвәсдән доғмушду, бу һәвәс һәлә бундан әввәл дә портәкизлиләри Африкая сөвг эдирди (мүгайисә эт: Зөтбер — «Гиймәтли металлар истеһсалы»), чүнки XIV вә XV әсрләрдә бу гәдәр гүдрәтли инкишаф эдән Аврпопа сәнаеи вә она мүвафиг олан тиҹарәт даһа чох мүбадилә васаити тәләб эдирди, 1450—1550-ҹи илләрдә бөйүк бир күмүш өлкәси олан Алмания исә буну верә билмирди. 1500-ҹи илдән 1800-ҹү иләдәк Һиндистанын портәкизлиләр, һолландиялылар, инкилисләр тәрәфиндән ишғал эдилмәсиндән мәгсәд Һиндистандан *идхал этмәк* иди. Орая ихраҹ этмәк һаггында һеч кәс дүшүнмүрдү. Бунунла белә халис тиҹарәт мәнафеиндән доған бу кәшфләр вә ишғаллар сәнаеә нә гәдәр бөйүк экс тә'сир көстәрди: һәмин өлкәләрә ялныз *ихраҹ этмәк* тәләбаты ири сәнаеи яратды вә инкишаф этдирди.

Пул базары мәсәләси дә белэдир. Пул тиҹарәти әмтиә тиҹарәтиндән айрылдыгда, о дәрһал—мүәййән шәраитдә вә истеһсал илә әмтиә тиҹарәтинин мүәййән этдийи сәрһәдләр дахилиндә — өзү инкишаф эдир, онун өз тәбиәтиндән ирәли кәлән хүсуси ганунлары вә фазалары олур. Бундан әлавә, пул тиҹарәти өз сонракы инкишафында гиймәтли кағызларын тиҹарәти һесабына кенишләндикдә, һәм дә бу гиймәтли кағызлар тәкҹә дөвләт кағызларындан ибарәт олмаг дейил, һәмчинин бунлара сәнае вә нәглиййат мүәссисәләринин сәһмләри дә әлавә олундугда вә, беләликлә, пул тиҹарәти онун үзәриндә үмумиййәтлә һөкмран олан истеһсалын бир һиссәсинә билаваситә һаким олдугда, — онда пул тиҹарәтинин истеһсала экс тә'сири даһа күҹлү вә даһа мүрәккәб олур. Банкирләр дәмир йолларын, шахталарын, мә'дәнләрин вә и. а. мүлкиййәтчиси олурлар. Бу истеһсал васитәләри икили характер алыр; онларын иши каһ билаваситә истеһсалын мәнафеинә, каһ да сәһмдарларын тәләбатына уйғунлашмалы олур, чүнки

сәһмдарлар эйни заманда банкирдирләр. Бунун ән парлаг мисалы Шимали Америка дәмир йолларыдыр. Һазырда онларын бүтүн иши Чей Гулд, Вандербилт вә и. а. кимиләрин биржа әмәлийятындан — нәглийят васитәси олмаг э'тибарилә айрыча бир йолун фәалиййәтинә вә мәнафеинә тамамилә ябанчы олан әмәлийятдан асылыдыр. Һәтта бурада, Инкилтәрәдә дә биз мүхтәлиф дәмир йол чәмиййәтләринин торпагларыны бир-бириндән айырмаг үстүндә онларын он илләр бою давам эдән мүбаризәсини көрмүшүк, элә бир мүбаризәсини көрмүшүк ки, бурада истеһсал вә нәглийятын мәнафеи үчүн дейил, анчаг рәгабәт үзүндән һәдсиз пул хәрчләнирди; бу рәгабәт исә анчаг сәһм саһиби олан банкирләрин биржа әмәлийятыны йүнкүлләшдирмәк мәгсәди күдүрдү.

Истеһсалын әмтиә тичарәтинә вә бунларын һәр икисинин пул тичарәтинә мүнасибәтини мәним нечә анламағым һаггындакы бу бир нечә гейддә мән үмумиййәтлә тарихи материализм һаггында Сизин суалларыныза артыг әсасән чаваб вердим. Буну әмәк бөлкүсү нөгтейи-нәзәриндән даһа асан баша дүшмәк олар. Чәмиййәт мүәййән үмуми вәзифәләрин мейдана кәлмәсинә сәбәб олур ки, о, бунларсыз кечинә билмәз. Бу вәзифәләри еринә етирмәли олан адамлар, *чәмиййәт дахилиндә* ени бир әмәк бөлкүсү саһәси ярадырлар. Бунунла бирликдә онлар элә бир хүсуси мәнафе дә кәсб эдирләр ки, бу да онлары вәкил эдәнләрин мәнафеинә экс олур; бу адамлар онлары вәкил эдәнләрә гаршы мүстәгил олурлар, беләликлә дә, дөвләт мейдана кәлир. Сонра исә әмтиә тичарәтиндә вә хейли кечдикдән сонра пул тичарәтиндә мейдана чыхан эйни һаллар баш верир. Ени мүстәгил гүввә үмумиййәтлә вә бүтүнлүклә истеһсалын һәрәкәтинин ардынча кетмәлидир, лакин бу гүввә өзү дә, она хас олан, яхуд, даһа доғрусу, бир дәфә әлдә этдийи вә тәдричән инкишаф эдән нисби мүстәгиллик сайәсиндә истеһсал шәраитинә вә истеһсал кедишинә тә'сир көстәрир. Бу исә бәрабәр олмаян ики гүввәнин: бир тәрәфдән, игтисади һәрәкатын, дикәр тәрәфдән, мүмкүн гәдәр чох мүстәгиллийә чан атан ени сияси һакимиййәтин, артыг мейдана кәлмиш олдуғуна көрә мүстәгил һәрәката да малик олан сияси һакимиййәтин гаршылыглы тә'сиридир. Игтисади һәрәкат үмумиййәтлә вә бүтүнлүклә өзүнә йол ачачагдыр, лакин игтисади һәрәкат өзүнүн яратдығы вә нисби бир мүстәгиллийә малик олан сияси һәрәкатдан да экс тә'сир алмалыдыр. Игтисади һәрәката, бир тәрәфдән, дөвләт һакимиййәтинин һәрәкаты, дикәр тәрәфдән дә бу һакимиййәтлә бир заманда яранмыш олан мүхалифәтин һәрәкаты тә'сир көстәрир. Пул базарында үмумиййәтлә вә бүтүнлүклә, юхарыдакы гейд-шәртләр нәзәрдә тутулмагла, сәнае базарынын һәрәкаты экс олундуғу кими вә, әлбәттә, *тәһриф олунмуш шәкилдә* экс олундуғу кими, һөкумәтлә мүхалифәт арасындакы мүбаризәдә дә, бундан әввәл мөвчуд олуб мүбаризә этмиш синифләрин мүбаризәси экс олунур,—һәм дә эйнилә belә тәһриф

олунмуш шәкилдә экс олунур: даһа билаваситә дейил, долайы йолла экс олунур, синифләр мүбаризәси кими дейил, сияси принсипләр уғрунда кедән мүбаризә кими, һәм дә о гәдәр тәһриф олунмуш бир шәкилдә экс олунур ки, мәсәләнин нә ердә олдуғуну баша дүшә билмәйимиз үчүн мин илләр лазым кәлмишдир.

Дөвләт һакимиййәтинин игтисади инкишафа экс тә'сири үч чүр ола биләр. Дөвләт һакимиййәти эйни истигамәтдә тә'сир көстәрә биләр, — онда иш сүр'әтләнир; — о, игтисади инкишафа экс тә'сир эдә биләр, — бу һалда, һазыркы заманда һәр бир бөйүк халгда бу һакимиййәт мүәййән вахт кечдикдән сонра дағылмыш олур; яхуд дөвләт һакимиййәти игтисади инкишафа мүәййән истигамәтләрдә манечилик көстәриб ону башга истигамәтләрдә ирәлиләдә биләр. Бу һал, нәтичә э'тибарилә, әввәлки ики һалын биринә мүнчәр олур. Лакин айдындыр ки, икинчи вә үчүнчү һалларда сияси һакимиййәт игтисади инкишафа чох бөйүк зәрәр вура биләр вә күлли мигдарда гүввә вә материалын исрафына сәбәб ола биләр.

Бундан әлавә, элә һаллар да вар ки, игтисади эһтият гүввәләри элә кечирилиб зорла дағыдылыр, буна көрә дә кечмишдә мүәййән шәраитдә мүәййән ерин вә мүәййән милләтин бүтүн игтисади инкишафы тамамилә мәһв ола билирди. Инди бу кими фактлар чох заман экс нәтичәләр верир, һәр һалда бөйүк халгларда экс нәтичәләр верир. Мәғлуб эдилән тәрәф галиб кәлән тәрәфә нисбәтән бә'зән нәтичә э'тибарилә һәм игтисади, һәм сияси, һәм дә мә'нәви чәһәтчә даһа чох газанмыш олур.

Һүгуг мәсәләси дә бунун кимидир. Пешәкар һүгугшүнаслар ярадан ени әмәк бөлкүсүнә эһтияч доғдугда, дәрһал енә тәзә бир мүстәгил саһә мейдана кәлир вә бу саһә истеһсал вә мүбадиләдән үмумиййәтлә нә гәдәр асылы олса да, һәр һалда бу саһәләрә экс тә'сир көстәрмәк кими хүсуси бир габилиййәтә малик олур. Мүасир дөвләтдә һүгуг үмуми игтисади вәзиййәтә уйғун кәлмәклә бәрабәр, ону ифадә этмәклә бәрабәр, һабелә онун *дахилән аһәнкдар* бир ифадәси олмалыдыр, йә'ни элә бир ифадәси олмалыдыр ки, өз дахили зиддиййәтләри үзүндән өзүнү рәдд этмәсин. Буна наил олмаг үчүн исә игтисади мүнасибәтләрин дүрүст ин'икасыны кетдикчә даһа чох позурлар. Ганунлар мәчәлләсиндә бир синфин һөкмранлығынын кәскин, юмшалдылмамыш вә тәһриф эдилмәмиш шәкилдә ифадә олунмасы һаллары нә гәдәр аз олса, һәмин һадисәйә бир о гәдәр чох тәсадүф эдилир. Бу исә «һүгуг идеясына» зидд оларды. 1792—1796-чы илләр дөврүндәки ингилабчы буржуазиянын халис ардычыл һүгуг идеясы һәлә Наполеон мәчәлләсиндә бир чох чәһәтдән сахталашдырылмышды, бу мәчәлләдә тәчәссүм этдириләнләр исә, пролетариатын артмагда олан гүввәси сайәсиндә күндән-күнә һәр чәһәтдән юмшалдылмалы олур. Буна бахмаяраг, Наполеон мәчәлләси дүнянын һәр ериндә дүзәлдилән ени мәчәлләләрин әсасыны тәшкил

әдән ганунлар күллийятыдыр. Беләликлә, «һүгуги инкишафын» кедиши әксәрән анҹаг ондан ибарәтдир ки, әввәлҹә игтисади мүнасибәтләрин билавраситә юридик принсипләрә кечирилмәсиндән ирәли кәләң зиддиййәтләри арадан галдырмаға вә аһәнкдар бир һүгуг системи яратмаға чалышырлар, сонра исә кәләҹәк игтисади инкишафын тә'сири вә ҹәбр гүввәси еңә даим бу системи дағыдыр вә ону ени зиддиййәтләр ичәрисиндә долашдырыр. (Мән бурада һәләлик ялныз мүлки һүгугдан бәһс эдирәм.)

Игтисади мүнасибәтләрин һүгуг принсипләри шәклиндә олан ин'икасы да бу мүнасибәтләри лабүддән еңә башы үстә дуран бир шәкилдә көстәрир. Бу ин'икас элә бир шәкилдә әмәлә кәлир ки, һәмин просес иштирак эдәнин шүуруна чатмыр; һүгугшүнас белә хәял эдир ки, априор мүддәалар әсасында иш көрүр, һалбуки бу ялныз игтисади ин'икаслардыр. Беләликлә, һәр шей башы үстә дурур. Һәлә ашкара чыхарылмамышкән бизим *идеоложи көрүш* адландырдығымыз шейи ярадан бу тәһрифин өз нөвбәсиндә игтисади әсаса әкс тә'сир көстәрдийи вә мүәййән чәрчивә дахилиндә ону дәйишдирә билдийи исә, мәнә элә кәлир ки, өзлүйүндә айдындыр. Аилә инкишафынын эйни пилләси көтүрүләрсә, ирси һүгугун әсасы — игтисади әсасдыр. Буна бахмаяраг, чох чәтин сүбут этмәк олар ки, мәсәлән, Инкилтәрәдә вәсиййәтләрин тамамилә азад олмасы, Франсада исә бу азадлығын бүтүн тәфәррүаты илә чох мәһдуд эдилмәси ялныз игтисади сәбәбләрдән ирәли кәлмишдир. Лакин бу һалларын һәр икиси әмлакын бөлүшдүрүлмәсинә тә'сир этмәклә игтисадиййата чох күчлү тә'сир көстәрмиш олур.

Даһа йүксәк сәмаларда кәзән идеоложи саһәләрә — дин, фәлсәфә вә и. а. кәлдикдә, тарихдән әввәл бунларын тарихи дөврдә ашкара чыхарылыб мәнимсәнилән мәзмуну олмушдур ки, инди биз бу мәзмуну мә'насыз бир шей адландырардыг. Тәбиәт, инсанын өзүнүн варлығы, руһлар, сеһрли гүввәләр вә и. а. һаггындакы бу мүхтәлиф янлыш тәсәввүрләр әксәриййәтлә ялныз мәнфи игтисади әсаса маликдир; тәбиәт һаггындакы янлыш тәсәввүрләр, тарихдән әввәлки дөврүн ашағы сәвиййәдә олан игтисади инкишафы үчүн әлавә амил, бә'зән дә бу инкишафын шәрти вә һәтта сәбәби олмушдур. Игтисади тәләбат тәбиәтин дәрк эдилмәсини ирәлиләдән башлыҹа амил иди вә заман кечдикҹә даһа чох белә амил олмушса да, буна бахмаяраг, бүтүн бу ибтидаи мә'насызлыглар үчүн игтисади сәбәбләр ахтармаг педантлыг оларды. Элмләрин тарихи, бу мә'насызлығын тәдриҹән арадан галдырылмасынын, яхуд ениси илә, һәр һалда аз йөндәмсиз олан бир мә'насызлыгла әвәз эдилмәсинин тарихидир. Бу ишлә мәшғул олан адамлар да еңә әмәк бөлкүсүнүн хүсуси саһәләринә мәнсубдурлар вә онлара элә кәлир ки, куя мүстәгил бир саһәни тәдгиг эдирләр. Онлар ичтимаи әмәк бөлкүсү дахилиндә мүстәгил бир груп тәшкил этдикләринә көрә, онларын әсәрләри, о ҹүмләдән

сәһвләри дә бүтүн ичтимаи инкишафа, һәтта игтисади инкишафа да экс тә'сир көстәрир. Бүтүн бунлара бахмаяраг, онлар енә дә игтисади инкишафын һаким тә'сири алтында олурлар. Буну, мәсәлән, фәлсәфәдә лап асанлыгла, фәлсәфәнин буржуа дөврү һаггында сүбут этмәк олар. Һоббс илк мүасир материалист иди (XVIII әср мә'насында), лакин мүтләг монархия бүтүн Авропада тәрәгги этдийи вә Инкилтәрәдә халгла мүбаризәйә башладығы бир дөврдә мүтләгиййәт тәрәфдары иди. Локк диндә вә һабелә сиясәтдә 1688-чи ил синфи сазишинин өвлады иди. Инкилис деистләри вә онларын даһа ардычыл давамчылары олан франсыз материалистләри әсл буржуазия философлары идиләр, франсызлар һәтта буржуа ингилабынын философлары идиләр. Кантдан Һекелә гәдәр олан алман фәлсәфәсиндә алман буржуа мешшаны каһ мүсбәт, каһ да мәнфи шәкилдә өзүнү көстәрир. Лакин әмәк бөлкүсүнүн хүсуси бир саһәси олмаг э'тибарилә һәр бир дөврүн фәлсәфәси илкин шәрт олараг өз сәләфләриндән ирс алдығы мүәййән тәфәккүр материалына малик олур вә буна әсасланыр. Буна көрә дә элә бир һал баш верир ки, игтисади чәһәтдән керидә галмыш өлкәләр фәлсәфәдә һәр һалда биринчи ери тута билирләр: франсызлар Инкилтәрә фәлсәфәсинә әсаландыглары һалда, XVIII әсрдә Франса Инкилтәрәдән, сонра исә Алмания онларын һәр икисиндән габагда олмушдур. Лакин истәр Франсада, истәрсә Алманияда о дөврдә фәлсәфә, һабелә әдәбиййатын үмуми тәрәггиси игтисади йүксәлишин нәтичәси иди. Бу саһәләрдә дә игтисади инкишафын сон нәтичәдә үстүн олмасы мәним үчүн шүбһәсиздир, лакин бу үстүнлүк һәмин саһәнин ярatдығы шәраит дахилиндә олур: мәсәлән, фәлсәфәдә бу үстүнлүк, игтисади амилләрин сәләфләрдән ирс галыб мейданда олан фәлсәфә материалына көстәрдийи тә'сирин нәтичәси олараг яранмыш шәраит дахилиндә олур (бу амилләр дә енә әксәрән ялныз өз сияси вә с. либасында тә'сир көстәрир). Бурада игтисадиййат һеч бир ени шей яратмыр, анчаг мейданда олан тәфәккүр материалынын дәйишилмәсинин вә кәләчәк инкишафынын шәклини мүәййән эдир, лакин бунун өзүнү дә әксәрән ялныз долайы йолла эдир, һалбуки сияси, юридик, мә'нәви ин'икаслар фәлсәфәйә билавасitә вә чох мүһүм тә'сир көстәрир.

Дин барәсиндә ән зәрури оланлары мән, Фейербах һаггындакы китабчанын сон фәслиндә сөйләмишәм*.

Демәли, әкәр Барт бу фикирдәдир ки, куя биз игтисади һәрәкатын сияси вә и. а. ин'икасларынын бу һәрәката олан һәр чүр экс тә'сирини инкар эдирик, онда Барт садәчә, ел дәйирманлары илә вурушур. О кәрәк Марксын «*Он сәккиз брүмеринә*» бир нәзәр салсын; бурада демәк олар ялныз сияси вурушмаларын вә һадисәләрин ойнадығы *хүсуси* ролдан, әлбәттә, игтисади шә-

* Бах: бу мәчмуә, сәһ. 192—208. *Ред.*

раитдән онларын *үмуми* асылылығы чәрчивәси дахилиндә ойнадығы ролдан бәһс олунур; яхуд «Қапитала»[113], мәсәлән, иш күнү бөлмәсинә нәзәр салсын; бурада ганунверичилийин олдугча гәт'и бир тә'сир көстәрдийи гейд олунмушдур, ганунверичилик исә сияси ишдир; яхуд буржуазиянын тарихинә һәср олунан бөлмәйә (24-чү фәсил) нәзәр салсын. Әкәр сияси һакимиййәт игтисади чәһәтдән күчсүздүрсә, онда биз нә үчүн пролетариатын сияси диктатурасы уғрунда мүбаризә эдирик? Зоракылыг (йә'ни дөвләт һакимиййәти) өзү дә игтисади гүввәдир!

Инди китабын[114] өзүнү тәнгид этмәйә вахтым галмыр. Әввәлчә кәрәк III чилд* чыхсын; һәм дә бу иши, мәсәлән, Бернштейн чох көзәл еринә етирә биләр.

Лакин бүтүн бу чәнабларда чатышмаян чәһәт диалектикадыр. Онлар даим бир ердә сәбәб, башга ердә нәтичә көрүрләр. Онлар көрмүрләр ки, бу бош бир абстраксиядыр, бу чүр метафизики, гүтби эксликләр кәрчәк дүняда ялныз бөһранлар заманы олур, бүтүн бөйүк просес гаршылыглы тә'сир формасында әмәлә кәлир (һәрчәнд гаршылыглы тә'сир кестәрән гүввәләр һеч дә бәрабәр дейилдир: бунларын арасында игтисади һәрәкат даһа чох күчлүдүр, илкин вә һәллэдичидир), бурада мүтләг шәкилдә һеч бир шей йохдур, һәр шей нисбидир. Онларын нәзәриндә Һекел йохмуш.

* — «Қапитал». *Ред.*

Ф. ЭНКЕЛС

«СОСЯЛИЗМИН УТОПИЯДАН ЭЛМƏ ДОҒРУ ИНКИШАФЫНЫН» ИНКИЛИСҸƏ НƏШРИНƏ КИРИШ

Тəгдим олунан бу китабҹа əввəлҹə даһа кениш бир əсəрин бир һиссəси иди. Берлин университетинин приват-досенти доктор Е. Дүринг тəгрибəн 1875-ҹи илдə сосялизмə иман кəтирдийини бирдəн-бирə вə бөйүк бир сəс-күйлə бəян этди вə алман ҹамаатына, ялныз мүфəссəл тəртиб олунмуш сосялизм нəзəриййəси дейил, һабелə ҹəмийййəти дəйишдирмəйин там бир əмəли планыны да тəгдим этди. Өзлүйүндə айдындыр ки, о өз сəлəфлəринин үстүнə һүҹум этди; о, əн чох Марксын үстүнə дүшүб бүтүн аҹығыны она төкдү.

Бу һадисə баш вердийи заман Алманияда сосялист партиясынын ики һиссəси — эйзенахчыларла лассалчылар — лап енидə бирлəшмишди, белəликлə дə партия нəинки сон дəрəҹə гүввəтлəнмишди, һабелə вар гүввəсини умуми дүшмəнлə мүбаризəйə вермəк имканы да əлдə этмишди, бу исə даһа мүһүм иди. Алманияда сосялист партиясы сүр'əтлə гүввə олмагда иди. Лакин онун гүввə олмасы үчүн һəр шейдəн əввəл ениҹə əлдə эдилмиш бирлийи тəһлүкəйə салмамаг лазым иди. Һалбуки доктор Дүринг ачыгдан-ачыға өз этрафында секта яратмаға башламышды ки, бу да кəлəҹəк мүстəгил партиянын өзəйи иди. Буна көрə дə биз мейдан охуяна ҹаваб вермəйə вə истəр-истəмəз дөйүшə кирмəйə məҹбур идик.

Лакин бу иш чох чəтин олмаса да, хейли əзийййəтли бир иш иди. Яхшыча мə'лумдур ки, биз алманларда чох ағыр бир *«əсаслылыг»* вардыр, буну неҹə истəрсəниз адландырын — истəрсəниз əсаслы бир сурəтдə дəриндəн дүшүнмəк, истəрсəниз дəриндəн дүшүнүб əсасландырмаг адландырын. Бизлəрдəн бири ени доктрина һесаб этдийи бир шейи шəрһ этмəйə башладыгда, буну əн əввəл һəр шейи əһатə эдəн бир систем һалына салмағы ваҹиб билир. О, сүбут этмəлидир ки, һəм мəнтигин илк принсиплəри,

һәм дә дүнянын әсас ганунлары әзәлдән бәри, ән нәһайәт мәһз бу ени кәшф олунан вә һәр шейи тамамлаян нәзәрийјәнин анчаг мейдана кәлмәси үчүн мөвчуд имиш. Бу чәһәтдән дә доктор Дүринг тамамилә бу милли бичимдә олан бир адамдыр. Мәним гаршымда нә аз, нә дә чох, там бир «Фәлсәфә системи» — руһ, мә'нәвийят, тәбиәт вә тарих фәлсәфәси системи, — там бир «Сияси игтисад вә сосялизм системи» вә, нәһайәт, «Сияси игтисадын тәнгиди тарихи», өзү дә чап вәрәгинин сәккиздә бир һиссәси һәчминдә, һәм вәзн, һәм дә мәзмун э'тибарилә ағыр олан үч галын чилд, өзүндән әввәлки философлара гаршы вә үмумийјәтлә игтисадчылара, хүсусилә дә Маркса гаршы сәфәрбәрлийә алынмыш дәлилләрдән ибарәт үч орду корпусу дурмушду, — бу һәгигәтән «элмдә» там бир «чеврилиш» яратмаг тәшәббүсүдүр. Мән: заман вә мәкан консепсияларындан башламыш биметаллизмә гәдәр; материя вә һәрәкәтин әбәдилийиндән башламыш мә'нәви идеяларын кечичи характердә олмасына гәдәр; Дарвинин тәбии сечмә ганунундан башламыш кәләчәк чәмийјәтдә кәнчләрин тәрбийәсинә гәдәр бүтүн вә һәр чүр шейләрдән бәһс этмәли олдум. Һәр һалда, әлейһдарымын һәр шейи әһатә эдән системи, онунла мүбаһисәдә бүтүн бу мүхтәлиф шейләр һаггында Марксын бахышларыны вә өз бахышларымы шәрһ этмәйимә, һәм дә бүтүн әввәлкиләрдән даһа рабитәли шәкилдә шәрһ этмәйимә имкан верирди. Башлыча олараг мәһз буна көрә мән, бүтүн башга чәһәтләрдән сәмәрәсиз олан һәмин вәзифәни өһдәмә көтүрмәйә мәчбур олдум.

Мәним чавабым әввәлчә бир сыра мәгалә шәклиндә сосялист партиясынын Лейпсигдә чыхан мәркәзи органы «Vorwärts»[115]-дә, сонра да «Ч-б Евкени Дүрингин элмдә яратдығы чеврилиш» адлы китаб шәклиндә чыхды ки, бунун да икинчи нәшри 1886-чы илдә Сүрихдә бурахылды.

Инди Франса палатасында Лиллдән депутат олан достум Пол Лафаргын хаһишинә көрә бу китабын үч фәслиндән бир китабча тәртиб этдим, о исә буну тәрчүмә эдиб 1880-чы илдә «*Утопик сосялизм вә элми сосялизм*» ады илә нәшр этди. Бу китабчанын полякча вә испанча нәшри үчүн онун франсызча мәтни әсас көтүрүлдү. 1883-чү илдә алман достларымыз бу китабчаны, әввәлчә язылмыш олдуғу дилдә нәшр этдиләр. Сонра һәмин алманча мәтниндән италянчая, русчая, данимаркачая, һолландчая вә румынчая тәрчүмә эдилмишди. Беләликлә, инкилисчә олан һәмин нәшр дә дахил олмагла бу китабча он дилдә чап эдилиб яйылмышдыр. Күман эдирәм ки, һәтта илк дәфә 1848-чи илдә нәшр олунмуш «Коммунист Манифести» әсәримиз вә Марксын «Капиталы» да дахил олмагла, һеч бир сосялист әсәри бу гәдәр тәрчүмә эдилмәмишдир. Бу китабча Алманияда тәхминән 20 000 нүсхә үмуми тиражла дөрд дәфә нәшр олунмушдур.

Әлавә һиссә олан «Марканын»[116] язылмасындан мәгсәд алман сосялист партиясына, Алманияда торпаг мүлкийјәтинин мейда-

на кәлмәси вә инкишафы тарихи һаггында бә'зи ибтидаи мә'луматы вермәк иди. О заман бу, хүсуси она көрә лазым иди ки, алман сосял-демократ партиясы тәрәфиндән шәһәр фәһләләринин бирләшдирилмәси иши доғру йолла артыг баша чатдырылмагда иди вә партиянын гаршысында, кәнд тәсәррүфат фәһләләри илә вә кәндлиләрлә мәшғул олмаг вәзифәси дурурду. Бу әлавә белә бир мүлаһизәйә көрә һәмин нәшрә дахил эдилмишди ки, бүтүн тевтон тайфалары үчүн үмуми олан ибтидаи торпаг саһиблийи формалары вә бунларын дағылмасы тарихи Инкилтәрәдә Алманиядакындан даһа аз мә'лумдур. Мән, Максим Ковалевскинин бу яхынларда ирәли сүрдүйү һипотезә тохунмайыб, мәтни әввәлки шәклиндә сахладым; бу һипотезә көрә, әкин ерләри вә чәмәнләр марка үзвләри арасында бөлүнмәздән әввәл бир нечә нәсил бою бөйүк патриархал ичма аиләси һәмин торпағы бирликдә бечәрмишдир (инди дә мөвчуд олан чәнуби славян задругасы буна мисал ола биләр); сонралар исә ичма бөйүйүб, тәсәррүфаты бирликдә идарә этмәйә имкан вермәйәчәк дәрәчәйә чатдыгда, ичма торпаглары бөлүшдүрүлдү. Эһтимал ки, Ковалевски тамамилә һаглыдыр, лакин бу мәсәлә һәлә sub judice*-дәдир.

Бу әсәрдә ишләдилән ени терминләр, игтисади терминләр Марксын «Капиталынын» инкилисчә нәшриндәки терминолокияя уйғундур. Биз «әмтиә истеһсалы» дедикдә, игтисади инкишафын элә бир фазасыны нәзәрдә тутуруг ки, бурада шейләр ялныз истеһсалчыларын тәләбатыны тә'мин этмәк үчүн дейил, һабелә мүбадилә мәгсәдилә дә истеһсал олунур, йә'ни истеһлак дәйәрләри кими дейил, *әмтиә кими* истеһсал олунур. Бу фаза, мүбадилә үчүн шей истеһсал эдилмәйә башландығы замандан бизим зәманәмизә гәдәр давам эдир; бу фаза ялныз капиталист истеһсалы заманы тамамилә инкишаф этмиш олур, йә'ни элә бир шәраитдә тамамилә инкишаф этмиш олур ки, бурада истеһсал васитәләринин саһиби олан капиталист, фәһләләри, йә'ни өз иш гүввәсиндән башга һәр чүр истеһсал васитәсиндән мәһрум эдилмиш олан адамлары муздла ишә көтүрүр вә чәкилән хәрчләрә нисбәтән мәһсулларын сатыш гиймәтиндән артыг галан һиссәсини өз чибинә гоюр. Биз, орта әсрләрдән башлаяраг, сәнае тарихини үч дөврә бөлүрүк: 1) сәнәткарлыг дөврү; бурада хырда усталар-сәнәткарлар вә онларын бир гәдәр көмәкчиси вә шакирди олур, һәм дә һәр бир ишчи шейин бүтөвүнү истеһсал эдир; 2) мануфактура дөврү; бурада кениш бир мүәссисәйә топланылмыш даһа чох фәһлә шейин бүтөвүнү әмәк бөлкүсү гайдасы илә истеһсал эдир, йә'ни һәр бир фәһлә ишин ялныз мүәййән бир һиссәсини көрүр, буна көрә дә мәһсул ялныз, бир-бир онларын һамысынын әлиндән кечдикдән сонра һазыр олур; 3) мүасир сәнае дөврү; бурада

* — мүзакирә мәрһәләсиндәдир. *Ред.*

мәhсулу мүәййән бир гүввәнин hәрәкәтә кәтирдийи машынлар истеhсал эдир, фәhләнин ролу исә ялныз механизмләрин ишинә нәзәр етирмәкдән вә бунлары тәнзим этмәкдән ибарәт олур.

Мән чох көзәл билирәм ки, бу китабчанын мәзмуну Британия охучуларынын хейли hиссәсинә мөhкәм тохуначагдыр. Лакин биз континент әhли Британия «респектабеллийи», йә'ни Британия филистерлийи мөвhуматы илә азачыг да олса hесаблашсайдыг, онда вәзиййәт индикиндән даhа пис оларды. Тәгдим эдилән бу китабча бизим «тарихи материализм» адландырдығымыз нәзәриййәни мүдафиә этмәк үчүн язылмышдыр, «материализм» сөзү исә Британия охучуларынын чох бөйүк әксәриййәтинин гулағына ябанчы кәлир. «Агностисизмә»[117] hәлә бәлкә бир тәhәр йол верилә биләр, лакин материализм гәт'иййән йолверилмәз бир шейдир.

Буна бахмаяраг XVII әсрдән э'тибарән бүтүн мүасир материализмин илк вәтәни мәhз Инкилтәрәдир.

«Материализм Бөйүк Британиянын доғма оғлудур. Hәлә Бөйүк Британия схоластики Дунс Скот өзүндән сорушурду: материя дүшүнмәйә габил дейилдирми?

Белә бир мө'чүзәни мүмкүн этмәк үчүн о hәр шейә гадир аллаhа әл атырды, йә'ни теолокиянын өзүнү мәчбур эдирди ки, материализм тәблиғ этсин. Бундан әлавә о номиналист иди. Номинализм инкилис материалистләриндә башлыча үнсүрләрдән бири иди вә үмумиййәтлә материализмин илк ифадәсидир.

Инкилис материализминин әсл баниси Бэкондур. Онун нәзәриндә тәбиәтшүнаслыг hәгиги элмдир, hисси тәчрүбәйә әсасланан физика исә тәбиәтшүнаслығын ән мүhүм бир hиссәсидир. О, hомеомериялардан бәhс эдән Анаксагору вә атомлардан бәhс эдән Демокрити чох заман мө'тәбәр бир сима кими мисал кәтирир. Онун нәзәриййәсинә көрә hиссләр янылмыр вә hәр чүр билийин мәнбәидир. Элм тәчрүбәви элмдир вә расионал методу hиссләр йолу илә әлдә эдилән мә'лумата тәтбиг этмәкдән ибарәтдир. Индуксия, тәhлил, мугайисә, мүшаhидә, эксперимент расионал методун башлыча шәртләридир. Материянын әзәли хассәләриндән биринчиси вә ән мүhүму hәрәкәтдир, — тәкчә механики вә риязи hәрәкәт дейил, даhа чох дәрәчәдә сә'й, hәят руhу, кәркинликдир, — яхуд, Якоб Бөменин ифадәси илә десәк, материянын «әзиййәтидир» [«Qual»]*. Материянын илк формалары —

* *«Qual»* — фәлсәфи чинасдыр. «Qual» hәрфиййән мүәййән бир hәрәкәтә сөвг эдән әзаб, әзиййәт демәкдир. Эйни заманда да мистик Бөме бу алман сөзүнә латынча qualitas (кейфиййәт) сөзүндән дә бә'зи шейләр дахил эдир. Онун бәhс этдийи «qual» кәнардан верилән әзиййәтин әксинә олараг, шейин, мүнасибәтин вә я мүнасибәтә табе олан шәхсиййәтин өзбашына инкишафындан мейдана кәлән, өзү дә hәмин инкишафа сәбәб олан фәал бир амилдир. *Инкилисчә нәшринә Энкелсин гейди.*

чанлы, она дахилән хас олан, фәрдиләшдиричи, спесифик фәргләр ярадан маһиййәт гүввәләридир.

Материализмин илк ярадычысы олан Бэконда материализм һәртәрәфли инкишафын һәлә садә формада кизли рүшеймләринә маликдир. Материя һисс эдилән өз шаиранә парлаглығы илә бүтүн инсанын үзүнә күлүмсәйир. Афоризмләр шәклиндә шәрһ эдилән нәзәриййәнин өзү исә, әксинә, һәлә теоложи ардычылсызлыгларла долудур.

Материализм өзүнүн сонракы инкишафында биртәрәфли олур. Һоббс Бэкон материализминин системләшдиричисидир. Һиссийят өз парлаг әлванлығыны итирир вә һәндәсә мүтәхәссисинин абстракт һиссийятына чеврилир. Физики һәрәкәт механики вә я риязи һәрәкәтә гурбан верилир, һәндәсә башлыча элм э’лан эдилир. Материализм инсана дүшмән олур. Инсана дүшмән олан чисимсиз руһу онун өз саһәсиндә арадан галдырмаг үчүн материализм өзү өз нәфсини өлдүрүб аскет олмаг мәчбуриййәтиндә галыр. О дүшүнән бир вүчуд кими мейдана чыхыр, лакин о дүшүнчәнин бүтүн нәтичәләрини амансыз бир ардычыллыгла инкишаф этдирир.

Әкәр бизим һиссләримиз бүтүн билигкләримизин мәнбәидирсә — дейә Һоббс Бэкона әсасланараг мүһакимә еридир, — онда сейрэтмә, фикир, тәсәввүрләр вә и.а. — бунлар һамысы аз вә я чох дәрәчәдә өз һисси формасындан азад эдилмиш чисмани аләмин кабусларындан башга бир шей дейилдир. Элм бу кабуслара ялныз ад верә биләр. Эйни бир ад бир чох кабуса аид эдилә биләр. Һәтта адларын да адлары ола биләр. Лакин бир тәрәфдән, һисси аләми бүтүн идеяларын мәнбәи һесаб этмәк, дикәр тәрәфдән дә, сөзүн тәкчә сөз дейил, ондан артыг бир шей олдуғуну, бизим һәмишә тәсәввүр этдийимиз айры-айры маһиййәтләрдән башга бир нөв үмуми маһиййәтләр олдуғуну иддиа этмәк зиддиййәт олларды. Чисимсиз субстансия, әксинә, чисимсиз чисим кими бир зиддиййәтдир. Чисим, варлыг, субстансия — бунлар һамысы эйни бир реал идеядыр. *Тәфәккүрү дүшүнән материядан айырмаг олмаз.* Материя бүтүн дәйишилмәләрин суб’ектидир. Әкәр «сонсуз» сөзү, мүәййән бир кәмиййәтә бизим руһумузун сонсуз әлавәләр этмәк бачарығы демәк дейилдирсә, мә’насыздыр. Ялныз мадди олан шей гавранылдығына, дәрк эдилдийинә көрә, аллаһын варлығы һаггында һеч бир шей мә’лум дейилдир. Ялныз мәним өз варлығым йәгиндир. Һәр һансы бир инсан еһтирасы, гуртармагда вә я башланмагда олан механики бир һәрәкәтдир. Сә’йләрин об’ектләри — биз мәһз бунлары не’мәт адландырырыг. Инсан да тәбиәтин табе олдуғу эйни ганунлара табедир. Гүдрәт вә азадлыг эйни шейдир.

Һоббс Бэкону системә салмышдыр, лакин билик вә идеяларын һиссләр аләминдән әмәлә кәлдийи һаггында онун әсас принсипини даһа әтрафлы әсасландырмамышдыр.

Локк өзүнүн «Инсан зәкасынын мәншәи һаггында тәчрүбә» адлы әсәриндә Бэкон вә Һоббсун принсипини әсасландырыр. Һоббс Бэкон материализминин теист мөвһуматыны мәһв етдийи кими, Коллинз, Додуэлл, Кауард, Һартли, Пристли вә и. а. да Локк сенсуализминин ахырынчы теоложи һәдләрини мәһв етмишләр. Деизм—һеч олмазса материалист үчүн — диндән яха гуртармагдан өтрү әлверишли вә асан үсулдан башга бир шей дейилдир»*.

Карл Маркс мүасир материализмин Британияда мейдана кәлдийи һаггында белә язырды. Әкәр инди инкилисләр өз бабаларынын хидмәтләринин белә е'тираф едилмәсиндән о гәдәр дә валеһ олмурларса, буна анчаг тәәссүф етмәк олар. Һәр һалда инкар етмәк олмаз ки, Бэкон, Һоббс вә Локк, гуруда вә дәниздә франсызлар үзәриндә алманларын вә инкилисләрин әлдә етдикләри бүтүн гәләбәләрә бахмаяраг, XVIII әсри башлыча олараг франсыз әсри едән франсыз материалистләринин чох көзәл бир мәктәбинин аталарыдыр, һәм дә бу — һәмин әсрин ахырларында олан Франса ингилабындан чох әввәл олмушду вә биз истәр Инкилтәрәдә, истәрсә Алманияда бу ингилабын нәтичәләрини һәлә дә өз шәраитимизә уйғунлашдырмаға чалышырыг.

Буну әсла инкар етмәк олмаз. Бизим әсрин орталарында элмли бир әчнәби яшамаг үчүн Инкилтәрәйә кәлдикдә, инкилис «респектабел» орта синфинин дини чәһаләти вә күтлүйү онда ән чох һейрәт доғурурду — о буну башга чүр дәрк едә дә билмәзди. О заман биз һамымыз материалист идик вә я, һеч олмазса, чох радикал азад фикирли адамлар идик вә бизим үчүн белә бир факт анлашылмаз галырды ки, Инкилтәрәдә элмли адамларын демәк олар һамысы һәр чүр ағласығмаз мө'чүзәләрә инанырды, — һәтта Бакленд вә Мантелл кими кеологлар да өз элмләринин нәтичәләрини тәһриф едирдиләр ки, бу нәтичәләр дүнянын ярадылмасы һаггында Муса әфсанәсиндәки мифә чох да бәрк тохунмасын. Белә бир чәһәд ағла сығмырды ки, дини мәсәләләрдә өз ағлына архаланмаг чәсарәтиндә олан адамлар тапмаг үчүн элмсиз күтләйә, о заман дейилдийи кими, «үз-көзү ююлмамыш чамаата», фәһләләрә, хүсусилә сосялистләрә, Оуэнин ардычылларына мүрачиәт етмәк лазым кәлирди.

Лакин о замандан бәри Инкилтәрә «мәдәнидәшмишдир». 1851-чи ил сәркиси Инкилтәрәнин ада мәһдудлуғу үчүн бир дәфн зәнки олду. Инкилтәрә емәк вә ичмәкдә, адәтләриндә, тәсәввүрләриндә яваш-яваш бейнәлмиләлләшди, о бурада елә мүвәффәгиййәтләрә наил олду ки, мән кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә бу арзуму билдирмәк истәйирәм: континентин бә'зи адәтләри Инкилтәрәдә кениш яйылдығы кими, бә'зи инкилис адәтләри

* *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* «Мүгәддәс аилә». Франкфурт-Майн, 1845-чи ил, сәһ. 201—204[118] .

дә континентдә бу чүр кениш яйылсын. Бир шей шүбһәсиздир: зейтун яғынын (1851-чи илә гәдәр ялныз аристократияя мә'лум олан бу яғын) яйылмасы илә янашы олараг, дини мәсәләләрдә континент скептисизми фәлакәтли бир шәкилдә яйылырды; иш о ерә чатды ки, агностисизм, һәлә инкилис дөвләт килсәси[119] гәдәр нәчиб һесаб эдилмәсә дә, һәр һалда респектабеллик чәһәтдән демәк олар баптистләр сектасы илә бир пилләдә, Ничат ордусундан[120] исә һәр һалда бир пиллә юхарыда дурур. Мән дә белә бир фикирдән хилас ола билмирәм: э'тигадсызлығын белә артмасындан бүтүн варлығы илә һиддәтләнән вә она лә'нәт яғдыран бир чохлары үчүн буну билмәк бир тәсәлли олар ки, ени ичад олунмуш бу идеялар башга ердә әмәлә кәлмәмишдир, күндәлик мәишәтдә ишләдилән бир чох башга шейләр кими, онларын да үстүндә Made in Germany — Алманияда һазырланмышдыр — сөзләри язылмамышдыр; бунлар, эксинә, гәдимдән Инкилтәрәдә мейдана кәлмишдир вә бунларын Британиядакы баниләри ики йүз ил бундан әввәл өз индики төрәмәләриндән хейли ирәлиләрә кетмишдиләр.

Доғрудан да агностисизм утанчаг материализм дейилсә, бәс нәдир? Агностикин тәбиәт һаггындакы бахышы башдан-баша материалист бахышыдыр. Бүтүн тәбии аләм ганунлара әсасән идарә эдилир вә кәнардан һәр чүр тә'сири тамамилә рәдд эдир. Лакин, агностик эһтият үзүндән әлавә эдиб дейир ки, бизә мә'лум олан аләмдән кәнарда бир али вүчудун мөвчуд олуб-олмадығыны биз сүбут этмәк игтидарында дейилик. Бу шәртин, Лаплас Наполеонун нә сәбәбә бу бөйүк астрономун «Фәза механикасында»[121] дүняны ярадanын һеч ады да чәкилмәдийи суалына гүрурла: «Je n'avais pas besoin de cette hypothése»* чавабыны вердийи заманлар мүәййән бир дәйәри ола биләрди. Инди исә каинатын инкишафы һаггында бизим тәсәввүрүмүз нә ярадан үчүн, нә дә гадири-күлл үчүн гәт'ийән һеч бир ер гоймур. Лакин бүтүн мөвчуд аләмдән кәнарда мүәййән бир али вүчудун олдуғуну гәбул этмәк истәсәйдиләр, бу өзлүйүндә зиддиййәтли оларды, һәм дә мәним зәннимчә, диндар адамларын дуйғуларыны әсассыз ерә тәһгир этмәк демәк оларды.

Бизим агностик бунунла да разылашыр ки, бизим бүтүн билийимиз өз һиссләримиз васитәсилә алдығымыз мә'лумата әсасланыр. Лакин, дейә о әлавә эдир, биз һарадан билирик ки, һиссләримиз бизә гаврадыглары шейләрин дүзкүн ин'икасыны верир? Сонра о бизә дейир ки, шейләрдән вә я бунларын хассәләриндән данышыркән, һаггында һәгигәтән гәт'и бир шей билмәк игтидарында олмадығы һәмин шейләри вә я бунларын хассәләрини дейил, ялныз онун һиссләринә бунларын бурахдығы тәәссүраты нәзәрдә тутур. Сөз йох, бу элә бир нөгтейи-нәзәрдир ки,

---

* — «Мәним бу һипотезә эһтиячым йох иди». *Ред.*

буну, көрүнүр, тәкчә дәлилләрлә тәкзиб этмәк чәтиндир. Лакин инсанлар дәлил кәтирмәйә башламаздан әввәл иш көрмүшләр. «Әввәлдә иш олмушдур». Һәм дә инсан әлламәлийи бу чәтинлийи уйдурмаздан һәлә чох әввәл инсан фәалиййәти ону һәлл этмишдир. The proof of the pudding is in the eating*. Биз һәр һансы бир шейи, онун гаврадығымыз хассәләринә уйғун олараг өзүмүз үчүн ишләтдийимиз заман, — мәһз бу заман өз һисси гаврайышларымызын доғру вә я янлыш олдуғуну сәһвсиз шәкилдә йохлайырыг. Бу гаврайышлар янлышдырса, һәмин шейдән истифадә этмәйин мүмкүнлүйү һаггындакы мүһакимәмиз дә һөкмән янлыш олачагдыр вә ондан истифадә этмәк үчүн көстәрилән һәр бир тәшәббүс һөкмән боша чыхачагдыр. Лакин әкәр биз өз мәгсәдимизә чатсаг, әкәр биз көрсәк ки, шей онун барәсиндәки тәсәввүрүмүзә уйғун кәлир, ону ишләтмәкдән көзләдийимиз нәтичәни верир, — онда бизим үчүн гәт'и сүбут эдилмиш олар ки, һәмин чәрчивә дахилиндә шей вә онун хассәләри һаггындакы гаврайышларымыз биздән кәнарда мөвчуд олан керчәклийә уйғун кәлир. Йох әкәр әксинә, биз көрүрүксә ки, сәһв этмишик, онда чох заман бу сәһвин сәбәбини тезликлә тапа билирик; биз тапырыг ки, сынағымызын әсасыны тәшкил эдән гаврайыш я өзү натамам вә сәтһи имиш, я да башга гаврайышларын нәтичәләри илә элә әлагәдар имиш ки, о, вәзиййәтә уйғун кәлмир; буну биз янлыш әгли нәтичә адландырырыг. Нә гәдәр ки, биз өз һиссләримизи лазымынча инкишаф этдириб бунлардан истифадә эдирик, нә гәдәр ки, өз фәалиййәтимизи дүзкүн әлдә эдилән вә истифадә олунан гаврайышлардан ибарәт бир чәрчивә дахилиндә сахлайырыг, — о вахта гәдәр биз һәмишә көрәчәйик ки, өз фәалиййәтимизин мүвәффәгиййәти гавранылан шейләрин об'ектив тәбиәтинә бизим гаврайышларымызын уйғун кәлдийини сүбут эдир. Индийәдәк бизә мә'лум олдуғу кими, һеч элә бир һал йохдур ки, биз белә бир нәтичәйә кәлмәйә мәчбур олаг: бизим элми сүрәтдә йохланмыш һисси гаврайышларымыз бейнимиздә харичи аләм һаггында элә тәсәввүрләр доғурур ки, бунлар өз тәбиәтинә көрә керчәклийә уйғун кәлмир, яхуд харичи аләм илә, онун һаггындакы бизим һисси гаврайышларымыз арасында әзәлдән бәри уйғунсузлуг вардыр.

Лакин бурада ени кантчы агностик мейдана чыхыб дейир: бәли, ола биләр ки, биз шейин хассәләрини дүзкүн гаврамағы бачараг, лакин шейин өзүнү биз һеч бир йолла — нә һисси просеслә, нә дә тәфәккүр просеси илә дәрк эдә билмәрик. Бу өзүндә шей бизим идракымыздан о тәрәфдәдир. Буна артыг Һекел чохдан чаваб вермишдир: әкәр сиз шейин бүтүн хассәләрини билирсинизсә, онда сиз шейин өзүнү дә билирсиниз; онда ялныз белә бир гуру факт галыр ки, көстәрилән шей биздән кәнарда мөвчуддур

* — Пудинги йохламаг ондан ибарәтдир ки, ону ейирләр. *Ред.*

вә сизин һиссләриниз бу факты да тәсдиг етдикдә, сиз һәмин шейи тамамилә дәрк етмиш олурсунуз, — Кантын дәркедилмәз мәшһур өзүндә шейини дәрк етмиш олурсунуз. Инди биз буна ялныз ону әлавә едә биләрик ки, Кант заманы тәбиәт шейләри һаггындакы идракымыз һәлә чох гырыг-кәсик иди вә бунлардан һәр биринин архасында һәлә айрыча бир әсрарәнкиз өзүндә шей олдуғу фәрз едилә биләрди. Лакин һәмин дәркедилмәз шейләр о замандан бәри елмин чох бөйүк тәрәггиси нәтичәсиндә бир-биринин ардынча артыг дәрк вә тәһлил едилмишдир вә бундан әлавә һәтта тәкрар ярадылмышдыр. Өзүмүзүн *ярада* билдийимиз шейи исә биз, әлбәттә, дәркедилмәз бир шей адландыра билмәрик. Бизим әсрин биринчи ярысында үзви маддәләр кимя үчүн бу чүр әсрарәнкиз шейләр иди. Инди биз бунлары өз кимйәви елементләриндән, һәм дә үзви просесләрин көмәйи олмадан бир-биринин ардынча һазырлая билирик. Мүасир кимя дейир: мүәййән бир чисмин кимйәви тәркиби мә'лум олдугда, ону өз елементләриндән һазырламаг олар. Биз, әлбәттә, али үзви маддәләрин, зүлали чисимләр адланан маддәләрин тәркибини дүрүст билмәкдән һәлә чох узағыг; лакин һеч бир әсасла һесаб етмәк олмаз ки, биз йүз илләрдән сонра да буну билмәк дәрәчәсинә чатмаячағыг вә бунун васитәсилә сүн'и зүлал әлдә етмәйи бачармаячағыг. Әкәр биз буна чатсаг, онда бунунла бирликдә биз үзви һәят да ярадарыг, зира һәят өзүнүн ән ибтидаи формаларындан ән али формаларына гәдәр зүлали чисимләрин нормал мөвчудиййәт үсулундан башга бир шей дейилдир.

Лакин бизим агностик өз формал гейд-шәртләрини билдирәндән сонра, тамамилә гаты бир материалист кими данышыр вә һәрәкәт едир, о әслиндә дә беләдир. О бәлкә дә белә дейәчәкдир: *бизә* мә'лум олдуғуна көрә, материяны вә һәрәкәти, яхуд, инди дейилдийи кими, енеркияны нә яратмаг, нә дә мәһв етмәк олмаз, лакин бунларын һәр икисинин бизә мә'лум олмаян бир вахтда ярадылмамыш олдуғу барәдә бизим әлимиздә һеч бир сүбут йохдур. Лакин сиз бу е'тирафдан һәр һансы бир мүәййән һалда онун әлейһинә истифадә етмәк истәдийиниз заман о дәрһал сизи сусмаға мәчбур едәчәкдир. Әкәр о, спиритуализмин мүмкүн олдуғуна in abstracto* йол верирсә, in concreto** бунун мүмкүн олдуғуну һеч билмәк дә истәмир. О сизә белә дейәр: бизим билдийимизә вә билмәк игтидарында олдуғумуза көрә, каинатын һеч бир ярадыны вә я гадири-күллү йохдур; бизә мә'лум олдуғуна көрә, материя вә енеркияны да нә яратмаг, нә дә мәһв етмәк олмаз; бизим үчүн тәфәккүр ялныз бир енеркия формасыдыр, бейнин функсиясыдыр; бизим билдийимиз һәр шей ондан ибарәтдир ки, мадди аләм дәйишилмәз ганунларла идарә олунур вә и. а. вә с.

* — абстракт шәкилдә. *Ред.*
** — конкрет һалда. *Ред.*

Беләликлә, о бир *элм* адамы олдуғуна көрә, мүәййән бир шей *билдийинә* көрә материалистдир; лакин өз элминдән кәнарда, өзүнә ябанчы олан саһәләрдә өз авамлығыны юнан дилинә тәрҹүмә эдиб буну агностисизм адландырыр.

Һәр һалда бир шей шүбһәсиздир: һәтта мән агностик олсайдым да, бу китабчада тарих һаггында шәрһ эдилән бахышы «тарихи агностисизм» адландыра билмәздим. Диндар адамлар мәнә күләрдиләр, агностикләр исә һиддәтлә сорушардылар: мән онлары әлә салмыраммы? Мән эминәм ки, үмум дүня тарихинин кедишинә даир бахышы, — бүтүн мүһүм тарихи һадисәләрин сон сәбәбини вә гәт'и һәрәкәтверичи гүввәсини ҹәмиййәтин игтисади инкишафында, истеһсал вә мүбадилә үсулунун дәйишикликләриндә, бунун да нәтиҹәси олараг ҹәмиййәтин мүхтәлиф синифләрә парчаланмасында вә бу синифләрин бир-бирилә мүбаризәсиндә көрән бахышы билдирмәк үчүн мән инкилис дилиндә, һабелә бир чох башга дилләрдә «тарихи материализм» ифадәсини ишләтсәм, алманча филистерлик адланан Британия «респектабеллийи» һәддиндән чох һиддәтләнмәз.

Әкәр мән тарихи материализмин һәтта Британия филистеринин респектабеллийи үчүн дә файдалы ола биләҹәйини сүбут этсәм, мәнә бәлкә даһа чох илтифатла янашарлар. Мән белә бир факты көстәрдим ки, гырх вә я әлли ил бундан әввәл Инкилтәрәйә көчүб кәлән һәр бир элмли әҹнәбидә, она инкилис «респектабел» орта синифинин дини ҹәһаләти вә я мәһдудлуғу кими көрүнмәли олан шей пис бир һейрәт доғурурду. Инди мән көстәрәҹәйәм ки, о заманкы респектабел инкилис орта синфи зиялы әҹнәбинин һесаб эдә биләҹәйи гәдәр дә ахмаг дейилди. Һәмин синфин дини сә'йләринин өз сәбәби вардыр.

Авропа орта әсрләрдән чыхдыгда, йүксәлмәкдә олан шәһәр буржуазиясы онун ингилаби үнсүрү иди. Орта әсрләрдәки феодал гурулушу дахилиндә һәмин буржуазиянын өзүнә газанмыш олдуғу мө'тәбәр мөвге, онун кенишләнмә габилиййәти үчүн артыг хейли дар олду. Буржуазиянын азад инкишафы феодал системи илә даһа бир арая сығмырды, феодал системи арадан галхмалы иди.

Лакин феодал системинин бөйүк бейнәлмиләл мәркәзи, Рома католик килсәси иди. Бүтүн дахили мүһарибәләрә бахмаяраг, о бүтүн феодал Гәрби Авропасыны бөйүк бир сияси там һалында бирләшдирирди вә бу да эйни дәрәҹәдә һәм схизматик юнан аләминә, һәм дә ислам аләминә зидд иди. Рома католик килсәси феодал гурулушуну илаһи бир не'мәт кими шөһрәтләндирмишди. О өз иерархиясыны феодал гайдасы илә гурмушду вә, нәһайәт, о ән бөйүк бир феодал иди, чүнки бүтүн католик торпаг мүлкиййәтинин азы үчдә бир һиссәси онун әлиндә иди. Һәр бир айрыча өлкәдә дүнйәви феодализмә гаршы мүбаризәйә киришмәздән әввәл онун бу мүгәддәс мәркәзи тәшкилатыны дағытмаг лазым иди.

Лакин буржуазиянын тәрәггиси илә янашы олараг элм дә аддым-аддым сон дәрәчә йүксәлирди. Астрономия, механика, физика, анатомия, физиолокия илә енидән мәшғул олмаға башламышдылар. Буржуазияя өз сәнаеини инкишаф этдирмәк үчүн физики чисимләрин хассәләрини вә тәбиәт гүввәләринин тәзаһүр формаларыны тәдгиг эдән бир элм лазым иди. О вахта гәдәр исә элм килсәнин итаәткар бир хидмәтчиси иди вә она дини э'тигадын гойдуғу чәрчивәдән кәнара чыхмаг ичазәси верилмирди: мүхтәсәр — о, элмдән башга һәр нә десәниз, о иди. Инди элм килсәйә гаршы үсян этди; буржуазиянын элмә эһтиячы вар иди вә бу үсянда иштирак этди.

Беләликлә, мән артмагда олан буржуазиянын мөвчуд килсә илә тоггушмалы олдуғу ялныз ики чәһәти гейд этдим. Лакин бу, ону сүбут этмәк үчүн кифайәтдир ки, әввәлән, католик килсәсинин нүфузуна гаршы мүбаризәдә мәһз бу синиф — буржуазия ән чох иштирак этмишдир; икинчиси, о заман феодализмә гаршы һәр бир мүбаризә дин чилдинә кирмәли иди, биринчи нөвбәдә килсәйә гаршы чеврилмәли иди. Лакин мүбаризәйә чағырыш университетләрдән вә шәһәрләрин ишкүзар адамларындан эшидилирдисә, кәнд әһалиси күтләләри арасында, һәр ердә өз руһани вә дүнйәви феодалларына гаршы гызғын мүбаризә апаран, һәм дә өз яшайышы уғрунда мүбаризә апаран кәндлиләр арасында бу чағырыш лабүд олараг күчлү бир әкссәда доғурурду.

Феодализмә гаршы Авропа буржуазиясынын бөйүк мүбаризәси үч бөйүк һәллэдичи дөйүшдә йүксәк дәрәчә кәркинләшди.

Биринчи дөйүш Алманияда реформасия дейилән дөйүш иди. Лүтерин килсәйә гаршы гияма чағырышына чаваб олараг, ики сияси үсян олду; әввәлчә 1523-чү илдә Франс фон Зиккинкенин башчылығы илә ашағы задәканларын үсяны, сонра да, 1525-чи илдә бөйүк Кәндли мүһарибәси олду. Бунларын һәр икиси башлыча олараг, ән чох әлагәдар партиянын, шәһәр буржуазиясынын гәт'ийййәтсизлийи үзүндән, — сәбәбләриндән бурада бәһс эдә билмәйәчәйимиз гәт'ийййәтсизлик үзүндән ятырылды. Бу замандан э'тибарән мүбаризә айры-айры князларла мәркәзи империя һакимиййәти арасында чәкишмә шәкли алды вә нәтичәдә Алмания 200 ил мүддәтинә Авропанын сияси чәһәтчә фәал олан милләтләри сияһисиндән силинди. Лүтер реформасиясы бурада һәр һалда ени бир дин — мәһз мүтләгиййәт монархиясына лазым олан бир дин яратды. Алманиянын шимал-шәргиндә кәндлиләр лүтерчилийи гәбул эдән кими, дәрһал азад адамлар вәзиййәтиндән тәһкимлиләр вәзиййәтинә салындылар.

Лакин Лүтерин мүвәффәгиййәтсизлийә уғрадығы ердә Калвин галиб кәлди. Онун әһкамы о заманкы буржуазиянын ән чәсарәтли һиссәсинин тәләбләринә уйғун кәлирди. Онун гисмәт һаггындакы нәзәриййәси белә бир фактын дини ифадәси иди ки, тичарәт вә рәгабәт дүнясында мүвәффәгиййәт вә я ифлас айры-айры шәхслә-

рин фəалиййəт вə я мəһарəти илə дейил, онлардан асылы олмаян шəртлəрлə бағлыдыр. «Һəр һансы айрыча бир адамын ирадəси вə я һəрəкəти дейил», гүдрəтли, лакин намə'лум игтисади гүввəлəрин «мəрһəмəти мүəййəн эдир». Бу да игтисади чеврилиш заманы, бүтүн көһнə тичарəт йолларыны вə тичарəт мəркəзлəрини енилəри сыхышдырдығы заман, Америка вə Һиндистан кəшф эдилдийи заман, һəтта гəдимдəн мө'тəбəр һесаб эдилəн игтисади э'тигад символу — гызыл вə күмүшүн дəйəри — сарсыраг позулдуғу заман хүсусилə доғру иди. Һəм дə Калвинин килсə гурулушу башдан-баша демократик вə республикачы руһда иди; аллаһын сəлтəнəти дə республикачылыг руһуна салындығы бир ердə исə мəкəр ер үзү сəлтəнəтлəри краллара, епископлара вə феодаллара сəдагəтли олараг гала билəрдими? Əкəр Алманияда лүтерчилик хырда алман князларынын əлиндə итаəткар бир алəт олдуса, калвинизм Һолландияда республика ядратды, Инкилтəрəдə вə хүсусəн Шотландияда күчлү республикачы партиялар яратды.

Буржуазиянын икинчи бөйүк үсяны калвинизмдə өзүнүн һазыр мүбариз нəзəриййəсини тапды. Бу үсян Инкилтəрəдə олду. Шəһəрлəрин буржуазиясы она биринчи тəканы верди, кəнд маһалларынын орта кəндлилəри (йоменри) исə ону гəлəбəйə чатдырды. Гəрибə бир һал: бүтүн үч бөйүк буржуа ингилабынын һəр үчүндə мүбариз орду кəндлилəрдир. Гəлəбə əлдə эдилдикдəн сонра һəмин гəлəбəнин игтисади нəтичəлəри үзүндəн мəһз кəндлилəр лабүд олараг вар-йохдан чыхан бир синиф олурлар. Кромвелдəн йүз ил сонра инкилис йоменриси демəк олар тамамилə йох олду. Һалбуки ялныз бу йоменринин вə шəһəрлəрдəки плебей үнсүрүнүн ишə гарышмасы сайəсиндə мүбаризə сон гəт'и нөгтəйə чатдырылды вə I Карл э'дам эдилди. Буржуазиянын һеч олмазса гəлəбəнин о заман топланмаг үчүн артыг тамамилə етишмиш олан бəһрəлəрини əлдə этмəси үчүн ингилабы һəмин мəгсəддəн хейли ирəлийə апармаг лазым иди; 1793-чү илдə Франсада вə 1848-чи илдə Алманияда да тамамилə эйни һал олмушду. Көрүнүр, буржуа чəмиййəтинин инкишаф ганунларындан бири доғрудан да бундан ибарəтдир.

Ингилаби фəалиййəтин бу йүксəлишиндəн сонра лабүд олараг иртича баш верди вə бу да енə өз мəгсəдиндəн хейли узаглара кетди. Бир сыра тəрəддүдлəрдəн сонра, нəһайəт, ени ағырлыг мəркəзи əмəлə кəлди вə бу да кəлəчəк инкишаф үчүн башланғыч нөгтəси олду. Инкилтəрə тарихинин филистерлəр тəрəфиндəн «бөйүк гиям» ады верилмиш олан көзəл бир дөврү вə бундан сонракы дөйүшлəр, 1689-чу илдəки нисбəтəн чүз'и бир һадисə илə, либерал историографиясынын «шанлы ингилаб» адландырдығы һадисə илə гуртарыр.

Ени башланғыч нөгтəси йүксəлмəкдə олан буржуазия илə кечмиш ири феодал торпаг саһиблəри арасындакы сазишдəн ибарəт олду. Индики кими, о заман да аристократия һесаб эдилəн бу ири феодал торпаг саһиблəри Франсада Луи-Филиппин ялныз узун

муддәтдән сонра кәлиб чатдығы мөвгеә: милләтин илк буржуалары мөвгеинә чатмаг йолуна артыг чохдан дүшмүшдүләр. Инкилтәрәнин хошбәхтлийиндән, көһнә феодал баронлар Гырмызы вә Ағ гызыл күл мүһарибәләриндә бир-бирләрини гырыб чатмышдылар. Онларын эксәрән енә һәмин көһнә нәсилләрин төрәмәләриндән ибарәт варисләри о гәдәр узаг олан ян хәтләрдән әмәлә кәлмишдиләр ки, тамамилә ени бир корпорасия тәшкил этдиләр. Онларын адәт вә сә'йләри феодал адәт вә сә'йләриндән даһа чох буржуа адәт вә сә'йләри иди. Онлар пулун гәдрини чох көзәл билирдиләр вә торпаг рентасыны дәрһал галдырмаға башладылар, йүзләрлә кичик иҹарәдары торпагдан говуб, онлары гоюнларла әвәз этдиләр. VIII Һенрих килсә маликанәләрини пайламагла вә уҹуз гиймәтә сатмагла, буржуазия иҹәрисиндән чохлу ени лендлордлар ярадырды; һәмчинин XVII әсрин ахырларынадәк ири маликанәләрин арасы кәсилмәдән мүсадирә олунмагда давам этмәси эйни нәтиҹәни верирди, сонра бунлар ени төрәйән вә я ениҹә төрәмәйә башлаян адамлара пайланырды. Буна көрә дә VII Һенрих заманындан э'тибарән инкилис «аристократиясы» сәнаеин инкишафына нәинки мане олмурду, һәтта эксинә, бундан файда көтүрмәйә чалышырды. Там эйни сурәтлә һәмишә ири торпаг саһибләринин элә бир һиссәси тапылырды ки, игтисади вә я сияси ниййәтләр үзүндән малиййә вә сәнае буржуазиясынын башчылары илә әмәкдашлыға разылашырды. Беләликлә, 1689-ҹу ил сазиши асанлыгла баш тута билди. Сияси гәнимәтләр — вәзифәләр, мүфтәхорлуг ерләри, йүксәк маашлар — торпаг задәканларынын нәҹиб нәсилләринин пайына дүшүрдү, бу шәртлә ки, орта малиййә, сәнае вә тиҹарәт синфинин игтисади мәнафеи кифайәт гәдәр көзләнилсин. Бу игтисади мәнафе артыг о заман кифайәт гәдәр күҹлү иди; нәтиҹә э'тибарилә бу мәнафе милләтин үмуми сиясәтини мүәййән эдирди. Әлбәттә, бу вә я башга айрыҹа мәсәлә үстүндә чәкишмә олурду, лакин аристократик олигархия чох яхшы баша дүшүрдү ки, онун өз игтисади тәрәггиси сәнае вә тиҹарәт буржуазиясынын тәрәггиси илә айрылмаз сурәтдә бағлыдыр.

Бу замандан э'тибарән буржуазия Инкилтәрәнин һаким синифләринин ҹүз'и, лакин танынмыш бир һиссәси олду. Башгалары илә бирликдә онун да халгын чох бөйүк зәһмәткеш күтләләрини әзмәкдә марагы вар иди. Таҹир вә я фабрикант өз приказчикләринә, өз фәһләләринә, өз нөкәрләринә нисбәтән, өзү чөрәк верән бир аға мөвгеи тутур вә я, Инкилтәрәдә һәлә лап бу яхынларда дейилдийи кими, «тәбии һөкмдар» мөвгеи тутурду. Она бунлардан мүмкүн гәдәр даһа чох мигдарда вә яхшы кейфиййәтли әмәк көтүрмәк лазым иди; бу мәгсәдлә о, бунларда лазыми бир итаәткарлыг тәрбийә этмәли иди. О өзү диндар иди; онун дини она элә бир байраг вермишди ки, бу байраг алтында о, крала вә лордлара галиб кәлмишди. О тезликлә бу диндә белә бир васитә

дә кәшф этди ки, бунун ярдымы илә өз тәбии тәбәәләринин шүуруну дәйишдирсин вә бу тәбәәләри аллаһын дәркэдилмәз вәһйи илә онлара һаким гоюлмуш ағаларын әмрләринә итаәткар этсин. Мүхтәсәр, бу замандан э'тибарән инкилис буржуасы чох бөйүк истеһсалчы халг күтләсиндән ибарәт «ашағы силкләри» әзмәкдә иштирак этмәйә башлады, һәм дә бу заман ишләдилән васитәләрдән бири динин тә'сири иди.

Лакин бурая буржуазиянын дини мейлләрини күчләндирмиш олан даһа бир чәһәт: Инкилтәрәдә материализмин тәрәггиси әлавә олунду. Бу ени аллаһсызлыг нәзәриййәси нәинки, мө'мин орта силки дәһшәтә салырды, — бүтүн бунлардан әлавә, о өзүнү, буржуазия да дахил олмагла элмсиз бөйүк күтлә үчүн кифайәт гәдәр яхшы олан динин әксинә олараг, алимләр вә элмли адамлар үчүн еканә ярарлы бир фәлсәфә э'лан этди. Һоббс илә бирликдә бу нәзәриййә крал һөкмранлығыны мүдафиәйә галхды вә мүтләгиййәт монархиясыны бу puer robustus sed malitiosus*-у, йә'ни халгы итаәтә кәтирмәйә чағырды. Һоббсун ардычыллары олан Болингброк, Шефтсбери вә саирләриндә дә материализмин ени, деист формасы аристократик эзотерик** бир нәзәриййә олараг галырды вә буна көрә дә буржуазия материализмә нифрәт этди, һәм дә буржуазия материализмә онун тәкчә дини бид'әтинә көрә дейил, һабелә антибуржуа сияси әлагәләринә көрә дә нифрәт эдирди. Мәһз буна көрә дә аристократиянын материализм вә деизминин әксинә олараг, Стүартлара гаршы мүбаризә үчүн һәм байраг, һәм дә дөйүшчүләр верән мәһз протестант секталары мүтәрәгги орта синфин башлыча дөйүш гүввәләрини дә верди вә һәлә инди дә «бөйүк либерал партиянын» әсасыны тәшкил эдир.

Бу заман материализм Инкилтәрәдән Франсая кечди, бурада о, картезиан фәлсәфәсиндән доғмуш олан икинчи бир материалист фәлсәфә мәктәбинә тәсадүф этди вә онунла бирләшди. Франсада да о әvvәлләр ялныз аристократ нәзәриййәси олараг галмагда иди. Лакин онун ингилаби характери тезликлә ашкара чыхды. Франсыз материалистләри өз тәнгидләриндә тәкчә дин саһәси илә кифайәтләнмирдиләр: онлар өз заманәсинин һәр бир элми ән'әнәсини, һәр бир сияси тә'сисатыны тәнгид эдирдиләр. Онлар өз нәзәриййәләринин һәр шейә тәтбиг эдилә биләчәйини сүбут этмәк үчүн ән гыса бир йол сечмишдиләр: онлар өз нәзәриййәләрини, өз адларынын әсасыны гоймуш олан бөйүк әсәрдә, «Энсиклопедияда» бүтүн билик об'ектләринә чәсарәтлә тәтбиг этдиләр. Беләликлә дә, бу вә я дикәр формада, — ачыг материализм, яхуд деизм шәклиндә, — материализм Франсада бүтүн элмли кәнчләрин дүнякөрүшү олду. Һәм дә онун тә'сири о гәдәр бөйүк иди ки, инкилис

* — натараз вә бәдрәфтары. *Ред.*
** — вагиф оланлар үчүн. *Ред.*

роялистләри тәрәфиндән ярадылмыш олан бу нәзәриййә бөйүк ингилаб заманы франсыз республикачылары вә террорчулары үчүн нәзәри бир байраг олду вә «Инсан һүгуглары бәяннамәсинин» мәтнини тәшкил этди.

Бөйүк Франса ингилабы буржуазиянын үчүнҹү үсяны иди, лакин өз үзәриндән дини кейимләри тамамилә атмыш вә мүбаризәни ачыг сияси саһәйә кечирмиш олан биринҹи үсян иди. Бу ингилаб һабелә биринҹи үсян иди ки, бурада мүбаризә доғрудан да вурушан тәрәфләрдән биринин, йә'ни аристократиянын тамамилә мәһв эдилмәси илә вә дикәринин, йә'ни буржуазиянын там гәләбәси илә нәтиҹәләнди. Инкилтәрәдә ингилабдан әввәлки тә'сисатла ингилабдан сонраки тә'сисат арасында ардыҹыл әлагә вә ири торпаг саһибләри илә капиталистләр арасындакы сазиш өз ифадәсини мүһакимә нүмунәләринин ардыҹыллығында, һабелә феодал һүгуг формаларынын хейли дәрәҹәдә сахланмасында тапды. Франсада, әксинә, ингилаб кечмишин ән'әнәләри илә әлагәни тамамилә кәсди, феодализмин сон галыгларыны мәһв этди вә көһнә Рома һүгугуну — Маркс тәрәфиндән «әмтиә истеһсалы» адландырылмыш игтисади инкишаф пилләсиндән ирәли кәлән һүгуги мүнасибәтләрин, демәк олар, бу мүкәммәл ифадәсини мүлки мәҹәлләдә мүасир капиталист мүнасибәтләринә мәһарәтлә уйғунлашдырды, — һәм дә о гәдәр мәһарәтлә уйғунлашдырды ки, Франсанын бу ингилаби ганунлар мәҹәлләси, Инкилтәрә дә истисна олмамагла, һәлә инди дә бүтүн башга өлкәләрдә мүлкиййәт һүгугунда ислаһатлар ярадыларкән бир нүмунә хидмәтини көрүр. Лакин бурада бир шей унудулмамалыдыр. Әкәр инкилис һүгугу капитализм ҹәмиййәтинин игтисади мүнасибәтләрини, инкилис орфографиясы инкилис тәләффүзүнә нә дәрәҹәдә уйғун кәлирсә, — бир нәфәр франсызын дедийи кими, бу дилдә Лондон язылыр Истамбул охунур,— өз ифадә этдийи шейә о дәрәҹәдә уйғун кәлән барбар-феодал ләһҹәсиндә ифадә этмәкдә давам эдирсә дә, һәр һалда енә һәмин инкилис һүгугу еканә бир һүгугдур ки, шәхси азадлығын, ерли өзүнүидарәнин вә мәһкәмә мүдахиләсиндән башга һәр ҹүр кәнар мүдахиләйә гаршы тә'минатын — бир сөзлә, континентдә мүтләгиййәт монархияларынын һөкмранлығы алтында тамамилә арадан галхмыш олан вә һәлә индийәдәк һеч бир ердә там мә'насилә енидән әлдә эдилмәйән гәдим керман азадлыгларынын ән яхшы һиссәсини әсрләр бою саф шәкилдә сахламыш, Америкая вә мүстәмләкәләрә көчүрмүшдүр.

Лакин бизим Британия буржуасы үзәринә гайыдаг. Франса ингилабы Франсанын дәниз васитәсилә олан тиҹарәтини континент монархияларынын ярдымы илә позмаг, Франсанын мүстәмләкәләрини тутмаг вә франсызларын дәниздә рәгабәт һаггындакы сон иддиаларыны мәһв этмәк үчүн һәмин буржуая чох көзәл бир имкан верди. Ону ингилаба гаршы мүбаризәйә сөвг этмиш олан әсаслардан бири бу иди. Икинҹиси бу иди ки, һәмин ингилабын

методлары — тәкчә бунун «чинайәткар» террору дейил, һәтта буржуазиянын һөкмранлығыны сон һәддә чатдырмаг чәһдләри дә — она гә'иййән хош кәлмәди. Бир дә ахы она һәм әдәб (мүәллиминә лайиг әдәб) өйрәдән, һәм онун үчүн модалар ичад едән, һәм дә өлкә дахилиндә гайда-ганунун көзәтчиси олмаг э'тибарилә орду үчүн вә ени мүстәмләкә торпаглары вә ени базарлар тутан донанма үчүн она забитләр верән өз аристократиясы олмадан, Британия буржуасы нә едә биләрди? Лакин буржуазия ичәрисиндә һәр һалда тәрәггипәрвәр бир азлыг вар иди — сазиш бу адамларын мәнафеи үчүн о гәдәр дә хейирли дейилди. Башлыча олараг аз варлы буржуазиядан ибарәт олан бу азлыг ингилаба рәғбәтлә янашырды, лакин парламентдә күчсүз иди.

Беләликлә, материализм нә гәдәр чох дәрәчәдә Франса ингилабынын э'тигад символу олурдуса, аллаһдан горхан инкилис буржуасы өз дининдән бир о гәдәр мөһкәм япышырды. Мәкәр Парисдәки террор вахтлары сүбут этмәдими ки, халг диндән әл чәкмәйә башладыгда нәләр баш верир? Материализм Франсадан гоншу өлкәләрә нә гәдәр чох яйылырдыса вә өзүнә яхын нәзәри чәрәянлардан, хүсусилә алман фәлсәфәсиндән нә гәдәр чох көмәк алырдыса; материализм вә үмумиййәтлә азад фикирлилик континентдә элмли адамын һәгигәтдә нә гәдәр чох зәрури бир әламәти олурдуса, Инкилтәрәнин орта синфи өз мүхтәлиф дини әгидәләриндән бир о гәдәр инадла япышырды. Бу әгидәләр бир-бириндән нә гәдәр кәскин фәргләнсә дә, һамылыгла ачыг-айдын дини әгидә, христиан әгидәләри иди.

Франсада ингилаб буржуазиянын сияси гәләбәсини тә'мин этдийи бир заманда, Инкилтәрәдә Уатт, Аркрайт, Картрайт вә башгалары сәнае ингилабына биринчи тәканы вердиләр вә бу ингилаб игтисади гүввәләрин ағырлыг мәркәзини тамамилә башга ерә көчүртдү. Инди буржуазиянын сәрвәти торпаг аристократиясынын сәрвәтиндән мүгайисә эдилмәйәчәк дәрәчәдә сүр'әтлә артмаға башлады. Буржуазиянын өз ичәрисиндә фабрикантлара нисбәтән малиййә аристократиясы, банкирләр вә с. кетдикчә даһа артыг арха сырая чәкилмәйә башладылар. 1689-чу ил сазиши, һәтта буржуазиянын хейринә тәдричлә эдилән дәйишикликләрдән сонра да, һәмин сазишдә иштирак эдәнләрин гүввәләри нисбәтинә даһа уйғун кәлмирди. Иштирак эдәнләрин характери дә дәйишилмишди: 1830-чу илдәки буржуазия әввәлки әсрин буржуазиясындан чох кәскин сурәтдә фәргләнирди. Һәлә аристократиянын әлиндә галан вә онун тәрәфиндән ени сәнае буржуазиясынын иддиаларына гаршы йөнәлдилән сияси һакимиййәт ени игтисади мәнафеә уйғун кәлмәмәйә башлады. Аристократияя гаршы енидән мүбаризә апармаг лазым иди, бу мүбаризә исә ялныз ени игтисади гүввәнин гәләбәси илә нәтичәләнә биләрди. Бүтүн мүгавимәтә бахмаяраг, 1830-чу ил Франса ингилабынын тә'сири алтында илк дәфә парламент ислаһаты кечирилди. Бу, буржуазия үчүн парла-

ментдә мө'тәбәр вә гүдрәтли бир мөвге яратды. Сонра тахыл ганунлары[122] ләғв эдилди, бу да торпаг аристократиясы үзәриндә буржуазиянын, хүсусилә онун ән фәал һиссәси олан фабрикантларын һәмишәлик үстүнлүйүнү яратды. Бу, буржуазиянын чох бөйүк бир гәләбәси иди, лакин эйни заманда да онун ялныз өз хейринә газанмыш олдуғу сон гәләбәси иди. О өзүнүн бүтүн сонракы гәләбәләрини әввәлләр онунла бирликдә һәрәкәт эдән, лакин сонра онун рәгиби ролунда мейдана чыхан ени ичтимаи гүввә илә бөлмәли олурду.

Сәнае ингилабы ири капиталистләр-фабрикантлар синфини яратды, эйни заманда исә сайча хейли чох олан фабрик фәһләләри синфини дә яратды. Сәнае ингилабы истеһсал саһәләрини бир-биринин ардынча бүрүдүкчә, һәмин синиф сайча дурмадан артырды. Онун сайы илә бәрабәр күчү дә артырды вә онун бу күчү артыг 1824-чү илдә, инад эдән парламенти коалисиялар азадлығына гаршы олан ганунлары ләғв этмәйә мәчбур этдийи заман өзүнү көстәрди. Ислаһат уғрунда тәшвигат заманы фәһләләр ислаһат партиясынын радикал ганадыны тәшкил эдирдиләр. 1832-чи ил фәрманы илә онлар сәс һүгугундан мәһрум эдилдикдә, өз тәләбләрини Халг хартиясында (People's charter) ифадә этдиләр вә тахыл ганунларына гаршы олан күчлү буржуа Чәмиййәтинин эксинә олараг, мүстәгил чартистләр партиясы һалында тәшкил олундулар. Бу — заманәмизин *биринчи фәһлә партиясы* иди.

Сонра 1848-чи илин феврал вә март айларында континентдә ингилаблар баш верди, бу ингилабларда фәһләләр чох мүһүм рол ойнадылар вә һәр һалда Парисдә онлар чыхыш эдиб, капитализм чәмиййәти нөгтейи-нәзәриндән гәт'иййән йол верилә билмәйәчәк тәләбләр ирәли сүрдүләр. Бундан сонра исә үмуми иртича башланды. Әввәлчә чартистләр 1848-чи ил апрелин 10-да мәғлуб олдулар, сонра һәмин илин июнунда Парис фәһләләринин үсяны ятырылды, даһа сонра, 1849-чу илдә Италияда, Мачарыстанда, Чәнуби Алманияда мүвәффәгиййәтсизлик олду вә, нәһайәт, 1851-чи ил декабрын 2-дә Луи Бонапарт Парисә галиб кәлди. Беләликлә, гыса бир мүддәтә олса да, фәһлә тәләбләри кими бир уюғу узаглашдырмаг мүмкүн олду, лакин билсәниз бу нәйин баһасына мүмкүн олду! Әкәр Британия буржуасы һәлә әввәлләр ади халгы дин әсарәтиндә сахламаг лазым кәлдийи әгидәсиндә идисә, онда бүтүн башына кәләнләрдән сонра бунун лазым кәлдийини нә гәдәр мөһкәм һисс этмәли иди! Һәм дә континентдәки өз гардашларынын истеһзаларына азачыг да олса диггәт вермәдән, ашағы силкләр арасында инчили тәблиғ этмәк үчүн о, илдән-илә минләр вә он минләрлә пул хәрчләмәкдә давам эдирди. О өз дини апараты илә кифайәтләнмәйәрәк, о заман дини эһтикарын ән бөйүк тәшкилатчысы олан «Чонатан гардаша»[123] мүрачиәт этди вә Америкадан ревивализми[124], Муди, Санки вә бу кимиләрини кәтирт-

ди; нәһайәт, о һәтта Ничат ордусундан тәһлүкәли ярдым алмаға да разы олду; бу орду исә гәдим христианлығын тәблиғат үсулларыны енидән чанландырыр, йохсуллара аллаһын әзиз бәндәләри кими мүрачиәт эдир, капитализмә гаршы өз дини гайдасына көрә мүбаризә апарыр вә беләликлә дә гәдим христиан синфи мүбаризәсинин бә'зи чәһәтләрини инкишаф этдирир ки, бунлар да, инди бу ишә нағд пул хәрчләйән варлы адамлар үчүн күнләрин бириндә чох фәлакәтли ола биләр.

Көрүнүр, белә бир шейи тарихи инкишафын гануну һесаб этмәк олар ки, һеч бир Аврopa өлкәсиндә буржуазия—һәр һалда узун мүддәт — сияси һакимиййәтә, орта әсрләр бою феодал аристократиясынын саһиб олдуғу кими мүстәсна шәкилдә саһиб ола билмир. Һәтта феодализмин көкүндән гопарылмыш олдуғу Франсада да бир синиф олмаг э'тибарилә бүтүнлүкдә буржуазия ялныз гыса мүддәтләр әрзиндә һөкумәтдә һакимиййәтә тамамилә саһиб олмушду. Луи-Филипп заманы, 1830-чу илдән 1848-чи иләдәк, буржуазиянын ялныз чүз'и бир һиссәси һөкм сүрүрдү; йүксәк сенз нәтичәсиндә олдугча чох һиссәси сечки һүгугларындан мәһрум иди. Икинчи республика заманы, 1848—1851-чи илләрдә, буржуазия бүтөвлүкдә һөкм сүрүрдү, лакин о ялныз үч ил һөкм сүрмүшдү; онун бачарыгсызлығы Икинчи империяя йол ачды. Ялныз инди, Үчүнчү республика заманы, бир там олмаг э'тибарилә буржуазия ийирми ил әрзиндә һакимиййәт башында галды, лакин артыг инди о, хоша кәлән тәнәззүл әламәтләри бүрузә вермәкдәдир. Индийәдәк буржуазиянын узун мүддәт һөкмранлығы, һеч вахт феодализм көрмәйән вә чәмиййәтин ән әввәлдән буржуа бинөврәси үзәриндә гурулдуғу ялныз Америка кими өлкәләрдә мүмкүн олмушдур. Лакин Франса вә Америкада да буржуазиянын варисләри олан фәһләләр инди артыг гапыны бәрк дөймәкдәдирләр.

Инкилтәрәдә буржуазия һеч вахт һакимиййәтә тәкликдә саһиб олмамышдыр. Һәтта онун 1832-чи илдәки гәләбәси дә бүтүн йүксәк һөкумәт вәзифәләрини, демәк олар, тамамилә аристократиянын әлиндә сахлады. Варлы орта синфин бу вәзиййәтә итаәткарлыгла дөзмәси мәним үчүн та о вахта гәдәр анлашылмаз галды ки, нәһайәт күнләрин бириндә ири либерал фабрикант У.А. Форстер, Брэдфорд кәнчләринә мүрачиәтлә нитг сөйләйәрәк, онлардан өз хейирләри үчүн һәр һалда франсыз дилини өйрәнмәйи хаһиш этди. Һәм дә о нағыл этди ки, назир олдуғу заман, франсыз дилини дә азы инкилис дили гәдәр билмәйин зәрури олдуғу бир чәмиййәтә дүшдүкдә өзүнү нечә ахмаг вәзиййәтиндә һисс эдибмиш. Доғрудан да, о заманкы инкилис буржуалары, бир гайда оларағ, тамамилә авам төрәдиләр идиләр вә бунлар истәр-истәмәз, ишкүзар дирибашлыгла бирләшән ада мәһдудлуғу вә ада ловғалығындан фәргли олан башга хүсусиййәтләр тәләб эдән бүтүн йүк-

сәк һөкумәт вәзифәләрини аристократияя вермәли олурдулар*. Һәлә инди дә гәзетләрдә «middleclass education»** мөвзуундакы сонсуз мүбаһисәләр көстәрир ки, инкилис буржуазиясы һәлә дә өзүнү даһа яхшы бир тәрбийә үчүн һазырлыглы һесаб этмир, өзүнә даһа садә бир шей ахтарыр. Буна көрә дә, тамамилә тәбии көрүнүрдү ки, тахыл ганунлары ләғв эдиләндән сонра да, гәләбә чала билмиш олан адамлар, бу Кобденләр, Брайтлар, Форстерләр вә саирләри өлкәнин һөкумәтиндә һәр һансы шәкилдә иштирак этмәкдән кәнар эдилмишдиләр, анчаг ийирми илдән сонра ислаһат һаггындакы ени фәрман, нәһайәт, һөкумәтин гапыларыны онларын үзүнә ачды. Һәтта индийәдәк инкилис буржуазиясы өз ичтимаи вәзиййәтинин даһа ашағы олдуғуну о гәдәр дериндән баша дүшүр ки, өзүнүн вә халгын пулу илә чохлу аваралардан ибарәт кәрәксиз бир күруһ сахлайыр вә бу күруһ бүтүн тәнтәнәли һалларда милләти лайигинчә тәмсил этмәлидир, һәм дә нәтичә э'тибарилә буржуазиянын өзү тәрәфиндән ярадылмыш олан бу мәһдуд чәмиййәтә буржуалардан бири дахил олмаға лайиг көрүлдүкдә, буржуалар буну өзләри үчүн бөйүк бир шәрәф һесаб эдирләр.

Беләликлә, сәнае вә тичарәт орта синфи торпаг аристократиясыны сияси һакимиййәтдән һәлә тамамилә узаглашдыра билмәдийи бир заманда тарих сәһнәсинә ени бир рәгиб, фәһлә синфи чыхды. Чартизм һәрәкатындан вә континентдәки ингилаблардан сонра башланмыш олан иртичa вә буна үстәлик 1848-чи илдән

* Ишкүзарлыг мүнасибәтләриндә дә милли-шовинист ловғалығы чох пис бир мәсләһәтчидир. Лап сон заманлара гәдәр ади бир инкилис фабриканты өз дилиндән башга бир дилдә данышмағы инкилис үчүн алчаглыг һесаб эдирди вә бир дәрәчәйә гәдәр ловғаланырды ки, «языг» әчнәбиләр Инкилтәрәйә көчүб кәлирләр вә ону өз мәһсулларыны харичдә сатмаг зәһмәтиндән хилас эдирләр. О һеч фикир вермирди ки, эксәри алманлардан ибарәт олан бу әчнәбиләр беләликлә Инкилтәрәнин харичи тичарәтинин хейли һиссәсини — ихрач гәдәр идхалы да — өз әлләринә алырлар вә инкилисләрин билаваситә харичи тичарәти яваш-яваш ялныз мүстәмләкәләрлә, Чин, Бирләшмиш Штатлар вә Чәнуби Америка илә эдилән тичарәтдән ибарәт олурду. О буна даһа аз фикир верирди ки, һәмин алманлар харичдәки башга алманларла тичарәт эдирдиләр, харичдәки алманлар исә яваш-яваш бүтүн дүняда тичарәт колонияларындан ибарәт бүтөв бир шәбәкә яратмышдылар. Гырх ил бундан әввәл Алмания ихрач үчүн кениш истеһсала башладыгда исә бу алман тичарәт колониялары, Алманиянын белә гыса бир мүддәтдә тахыл ихрач эдән өлкәдән биринчи дәрәчәли сәнае өлкәсинә чеврилмәсиндә она чох көзәл хидмәт этмиш олду. Нәһайәт о заман, тәгрибән он ил бундан әввәл, инкилис фабриканты тәшвишә дүшмәйә башлады вә өз сәфирләриндән вә консулларындан сорушмаға башлады ки, нә сәбәбә о өз мүштәриләрини әлиндә сахлая билмир. Буна бирсәслә белә чаваб вердиләр: 1) сиз өз алычыныэын дилини өйрәнмирсиниз, ондан исә тәләб эдирсиниз ки, сизин дилдә данышсын вә 2) сиз нәинки өз алычынызын тәләбатыны, вәрдишләрини вә зөвгүнү өдәмәйә чалышмырсыныз, һәтта тәләб дә эдирсиниз ки, о һәлә сизин инкилис тәләбатынызы, вәрдишләринизи вә зөвгүнүзү гәбул этсин.

** — «буржуазия үчүн тәһсил». *Ред.*

1866-чы илədək Инкилтәрә сәнаеинин мисилсиз дәрәчәдә тәрәгги этмәси (бу тәрәггини адәтән тәкчә тичарәт азадлығы илә изаһ эдирләр, лакин бу тәрәггинин даһа бөйүк сәбәби дәмир йолларын, океан кәмичилийинин вә үмумиййәтлә рабитә васитәләринин йүксәк инкишафыдыр) енидән фәһләләри либераллар партиясындан асылы вәзиййәтә салды ки, бурада онлар чартизм һәрәкатындан әввәл олдуғу кими, енә дә радикал ганад тәшкил эдирдиләр. Лакин фәһләләр тәрәфиндән сечки һүгугу тәләбләринин ирәли сүрүлмәси тәдричлә гәт'и бир шәкил алды. Либераллара рәһбәрлик эдән викиләр һәлә горхаглыг көстәрдикләри һалда Дизраэли өз үстүнлүйүнү сүбут этди; о, ториләр үчүн әлверишли олан фүрсәтдән истифадә эдәрәк шәһәр сечки даирәләриндә, айрыча яшайыш бинасы [household suffrage] тутан һәр кәс үчүн сечки һүгугу һаггында ганун тәтбиг этди вә бунунла бәрабәр сечки даирәләрини дәйишдирди. Бундан аз сонра кизли сәсвермә [the ballot] тәтбиг эдилди; сонра, 1884-чү илдә мәнзил кирайәнишинләринин сечки һүгугу бүтүн даирәләрә, о чүмләдән графлыглардакы даирәләрә дә аид эдилди вә сечки даирәләри енидән бөлүшдүрүлдү ки, бу да онлары бир дәрәчәйә гәдәр бәрабәрләшдирирди. Бүтүн бунларын сайәсиндә сечкиләрдә фәһлә синфинин күчү о гәдәр артды ки, инди 150—200 сечки даирәсиндә фәһләләр сечичиләрин әксәриййәтини тәшкил эдирләр. Лакин ән'әнәйә һөрмәтлә янашылмасы үчүн парламент системиндән даһа яхшы бир мәктәб йохдур! Әкәр лорд Чон Маннерсин зарафатла «бизим көһнә задәканлар» адландырдығы група орта синиф пәрәстиш вә һөрмәтлә бахырдыса, фәһлә күтләси дә о заман «яхшы синиф» адланан буржуазияя һөрмәт вә ихласла бахырды. Доғрудан да, он беш ил бундан әввәл Британия фәһләси нүмунәви бир фәһлә иди вә ону муздла ишә көтүрән адамын вәзиййәтинә онун ән бөйүк бир һөрмәтлә янашмасы, өзү үчүн һүгуглар тәләб этдийи заман өзүнү мәһдудлашдырыб итаәткар олмасы, бизим алман катедер-сосялистләринә өз һәмвәтәнләринин — алман фәһләләринин гәт'и коммунист вә ингилаби сә'йләринин вурдуғу яралара бир мәлһәм иди.

Лакин инкилис буржуалары яхшы ишкүзар адамлар идиләр вә алман професссорларындан узағы көрүрдүләр. Онлар ялныз вәзиййәтин тәләби үзүндән өз һакимиййәтләринә фәһләләри шәрик эдирдиләр. Чартист һәрәкаты заманы онлар халгын, бу puer robustus sed malitiosus-ун нәйә гадир олдуғуну анламағы өйрәнмишдиләр. О замандан э'тибарән буржуазия Халг хартиясы тәләбләринин хейли һиссәсини истәр-истәмәз гәбул этмәли олду вә бу тәләбләр өлкәнин ганунуна чеврилди. Халгы мә'нәви васитәләрлә чиловда сахламаг инди һәмишәкиндән даһа вачиб иди. Күтләләрә тә'сир көстәрмәйин биринчи вә ән мүһүм васитәси исә енә дә дин олараг галырды. Буна көрә дә мәктәб идарәләриндә кешишләр һөкм сүрүрдүләр, буна көрә дә айиндән башламыш

Ничат ордусуна гәдәр мө'мин бошбоғазлығынын мүхтәлиф үсулларындан өтрү буржуазия өз үзәринә кетдикчә даһа чох верки гоймалы олурду.

Инди континент буржуасынын азад фикирлилийи вә динә гаршы лагейдлийи үзәриндә Британиянын респектабел филистерлийи галиб кәлди. Франсыз вә алман фәһләләри гиямчы олдулар. Онларын һамысына сосялизм тә'сир көстәрмишди вә һакимиййәти әлә алмаг үчүн васитәләр сечәркән гануна риайәт эдилмәсинә, чох әсаслы мүлаһизәләрә көрә, о гәдәр дә сә'й этмирдиләр. Бу puer robustus орада доғрудан да күндән-күнә даһа артыг malitiosus олурду. Өткәм бир оғлан ушағы кәми көйәртәсиндә яндырыб ловғалыгла чәкдийи сигары, она дәниз хәстәлийинин кетдикчә даһа чох әзиййәт вердийини һисс этдикдә хәлвәтчә бир кәнара атдығы кими, франсыз вә алман буржуасына да ән сон бир васитә олараг анчаг белә этмәк галырды ки, өз азад фикирлилийини хәлвәтчә бир кәнара атсын. Кафирләр бир-биринин ардынча заһирән мө'мин чилдинә кирмәйә башладылар, дин, онун нәзәриййәси вә айинләри һаггында эһтирамла данышмаға башладылар вә бунлардан ян кечмәк мүмкүн олмадығына көрә, өзләри дә бунлара риайәт этмәйә башладылар. Франсыз буржуалары чүмә күнләри әт емәкдән имтина этдиләр, алман буржуалары исә чәзб олунанадәк килсәдәки өз ерләриндә отуруб сонсуз протестант моизәсинә гулаг асырдылар. Буржуалар өз материализми илә әнкәлә дүшдүләр. «Дин халг үчүн мүһафизә олунмалыдыр» — чәмиййәти тамамилә мәһв олмагдан хилас этмәк үчүн сон вә еканә васитә бундан ибарәтдир. Онлар өз бәдбәхтликләриндән бу фикрә ялныз о заман кәлдиләр ки, дини һәмишәлик мәһв этмәк үчүн әлләриндән кәләни артыг этмишдиләр. Онда әлә бир вахт кәлиб чатды ки, Британия буржуасы өз нөвбәсиндә онлара күлүб бағыра билирди: «Ахмаглар, мән буну сизә һәлә ики йүз ил бундан әввәл дейә биләрдим!»

Лакин мән күман эдирәм ки, нә Британия буржуасынын дини күтбейинлийи, нә дә континент буржуасынын post festum* мүрачиәти, кетдикчә даһа артыг йүксәлмәкдә олан пролетар далғасынын гаршысыны ала билмәйәчәкдир. Ән'әнә бөйүк бир маниәдир, тарихдә эталәт гүввәсидир. Лакин ән'әнә ялныз пассивдир, буна көрә дә мәһв олуб кетмәлидир. Дин дә узун müддәт капитализм чәмиййәтинин даяғы ола билмәз. Әкәр бизим юридик, фәлсәфи вә дини тәсәввүрләримиз мөвчуд чәмиййәтдә һөкм сүрән игтисади мүнасибәтләрин даһа яхын вә я даһа узаг изләриндән ибарәтдирсә, онда игтисади мүнасибәтләр тамамилә дәйишилдикдән сонра, бу тәсәввүрләр узун мүддәт гала билмәз. Я биз фөвгәлтә-

* — байрамдан сонра, йә'ни һадисә артыг баш вердикдән сонра кечикмиш. *Ред.*

бии бир вәһйә инанмалыйыг, я да разылашмалыйыг ки, һеч бир дини тәблиғат мәһв олмаға үз гоян чәмиййәти хилас эдә билмәз.

Доғрудан да, Инкилтәрәдә фәһләләр дә енидән һәрәкәтә кәлмишләр. Шүбһәсиз, мүхтәлиф ән'әнәләр онлары сыхыр. Онлары һәр шейдән әввәл буржуа ән'әнәләри: мәсәлән, чох яйылмыш белә бир мөвһумат сыхыр ки, куя ялныз ики партия, мүһафизәкарлар партиясы вә либераллар партиясы мөвчуд ола биләр вә куя фәһлә синфи гүдрәтли либераллар партиясынын ярдымы илә өзүнүн азад олмасына чалышмалыдыр. Сонра — онлары фәһләләр арасында, мүстәгил чыхыш этмәк үчүн фәһлә синфинин илк инамсыз тәшәббүсләр этдийи вахтдан галан ән'әнәләр сыхыр: бир чох көһнә тред-юнионларда белә бир ән'әнә — мүнтәзәм шакирдлик этмәмиш олан бүтүн фәһләләрин харич эдилмәсидир; бу ялныз о демәкдир ки, һәр бир белә һәмкарлар иттифагы өзү үчүн өз штрейкбрехерләрини һазырлайыр. Лакин бүтүн бунлара бахмаяраг, ч-б профессор Брентанонун өзүнүн өз катедер-ссялист достларына кәдәрлә хәбәр вермәйә мәчбур олдуғу кими, инкилис фәһлә синфи ирәлиләмәкдәдир. Инкилтәрәдә һәр шей кими, фәһлә синфи дә яваш-яваш, аддым-аддым ирәлиләйир, каһ тәрәддүд эдир, каһ фәһмлә инамсыз, бә'зән сәмәрәсиз тәшәббүсләр эдир. О бә'зи ерләрдә ссялизм *сөзүнә* доғру һәдсиз инамсызлыгла ирәлиләйәрәк, онун *маһиййәтини* яваш-яваш гаврайыр. О ирәлиләйир вә онун ирәлиләмәси фәһлә тәбәгәләрини бир-биринин ардынча әһатә эдир. Һазырда онун ирәлиләмәси Лондон Ист-Эндинин ихтисассыз фәһләләрини гәфләт юхусундан оятмышдыр вә биз һәмин ени гүввәләрин өз тәрәфләриндән фәһлә синфинә нә гәдәр көзәл бир тәкан вердикләрини көрдүк. Әкәр бу ирәлиләмәнин кедиши бу вә я башга тәнгидчиләрин сәбрсиз тәләбләри илә аяглашмырса, гой бу тәнгидчиләр унутмасынлар ки, инкилис милли характеринин ән яхшы чәһәтләрини мәһз фәһлә синфи мүһафизә эдир вә Инкилтәрәдә ирәлийә доғру атылмыш олан һәр бир аддым сонра һеч вахт һәдәрә кетмәз. Әкәр көһнә чартистләрин оғуллары, юхарыда кестәрилән сәбәбләр үзүндән, лап да көзләнилдийи кими олмамышларса, чох йәгин ки, онларын нәвәләри өз бабаларына лайиг олачаглар.

Лакин Авропа фәһлә синфинин гәләбәси бир тәк Инкилтәрәдән асылы дейилдир. Бу гәләбә ялныз, һеч олмазса, Инкилтәрә, Франса вә Алманиянын биркә сә'йләри илә тә'мин эдилә биләр. Ахырынчы ики өлкәнин һәр икисиндә фәһлә һәрәкаты Инкилтәрәдәки фәһлә һәрәкатыны хейли өтүб кечмишдир. Алманияда һәтта фәһлә һәрәкатынын нә заман галиб кәләчәйини дә тә'йин этмәк олар. Орада сон ийирми беш ил әрзиндә фәһлә һәрәкатынын газандығы мүвәффәгиййәтләр мисилсиздир. Бу фәһлә һәрәкаты кетдикчә артан бир сүр'әтлә ирәлиләйир. Әкәр алман буржуазиясы өз мискин ачизлийини вә сияси габилиййәт, интизам, мөһкәмлик вә күчү олмадығыны кестәрдисә, алман фәһлә синфи кестәрди

ки, онда бүтүн бу сифәтләр кифайәт гәдәрдир. Тәгрибән дөрд йүз ил бундан әввәл Алмания Авропа буржуазиясынын биринчи бөйүк үсянынын башландығы ер олмушду; индики вәзиййәтә көрә фикир еридиләрсә, мәкәр мүмкүн дейилдирми ки, Алмания һәмчинин Авропа пролетариатынын биринчи бөйүк гәләбә чалачағы бир ер олсун?

Фридрих Энкелс

20 апрел 1892-чи ил.

Ф. ЭНКЕЛС

ИЛК ХРИСТИАНЛЫҒЫН ТАРИХИНӘ ДАИР

I

Илк христианлығын тарихиндә мүасир фәһлә һәрәкаты илә диггәтәлайиг тәмас нөгтәләри вардыр. Мүасир фәһлә һәрәкаты кими христианлыг да мәзлумларын һәрәкаты олараг мейдана кәлмишдир: о, әввәлҹә гулларын вә көләликдән азад эдиләнләрин, йохсулларын вә һүгугсузларын, Рома тәрәфиндән фәтһ эдилмиш вә я пәракәндә салынмыш халгларын дини олараг мейдана чыхырды. Һәм христианлыг, һәм дә фәһлә сосялизми кәләҹәкдә көләликдән вә йохсуллугдан хилас олмағы тәблиғ эдир; христианлыг бу хилас олма йолуну ахирәт һәятында, өләндән сонра, көйләрдә ахтарыр, сосялизм исә — бу дүняда, ҹәмиййәтин енидән гурулмасында ахтарыр. Һәм христианлыг, һәм дә фәһлә сосялизми тә'гиб олунмуш вә сыхышдырылмышдыр, бунларын ардыҹылларына нифрәт этмишләр, онлара гаршы мүстәсна ганунлар тәтбиг этмишләр: христианлығын ардыҹылларына бәшәр нәслинин дүшмәнләри дейә, фәһлә сосялизминин ардыҹылларына исә — дөвләтин, динин, аиләнин, иҹтимаи гайданын дүшмәнләри дейә тәтбиг этмишләр. Лакин бүтүн тә'гибләрә бахмаяраг, чох вахт исә һәтта билаваситә һәмин тә'гибләр сайәсиндә һәм христианлыг, һәм дә сосялизм ирәлийә доғру өзләри үчүн галибиййәтлә, гаршысыалынмаз бир сурәтдә йол ачмышдыр. Христианлыг мейдана кәләндән үч йүз ил сонра Рома дүня империясынын гәбул олунмуш дөвләт дини олду, сосялизм исә ҹәми 60 ил әрзиндә өзү үчүн элә бир мөвге әлдә этмишдир ки, бу онун галиб кәләҹәйини гәт'и тә'мин эдир.

Демәли, әкәр ҹ-б профессор Антон Менкер өзүнүн: «Әмәйин бүтүн мәһсулуну әлдә этмәк һүгугу» китабында тәәҹҹүб эдирсә ки, Рома императорлары заманларында торпаг саһиблийинин сон дәрәҹәдә мәркәзләшмиш олдуғу бир шәраитдә вә, демәк олар,

ялныз гуллардан ибарәт олан о заманкы фәһлә синфинин һәдсиз әзаблар чәкдийи бир шәраитдә нә сәбәбә «Гәрби Рома империясынын сүгутундан сонра сссялизм яранмады», — әкәр о буна тәәччүб эдирсә, демәли, мәһз белә бир чәһәти көрмүр ки, бу «сссялизм», о заман мүмкүн олдуғу дәрәчәдә, христианлығын шәхсиндә һәгигәтән мөвчуд слмуш вә һәтта һөкмранлыға чатмышды. Иш ялныз ондадыр ки, бу христианлыг ичтимаи дәйишиклийи бу дүняда дейил, ахирәт дүнясында, көйләрдә, өләндән сонра башланачаг әбәди һәятда, куя яхын кәләчәкдә башланмалы олан «мин иллик сәлтәнәтдә» һәята кечирмәк истәйирди, — тарихи илк шәртләр үзүндән исә бу башга чүр ола да билмәзди.

Бу ики тарихи һадисәнин бир-бирилә мүгайисә эдилә билмәси, артыг орта әсрләрдә мәзлум кәндлиләрин вә хүсусән шәһәр плебейләринин илк үсянларында өзүнү көстәрир. Һәмин үсянлар, һабелә орта әсрләрдәки бүтүн күтләви һәрәкатлар лабүд олараг дини донда мейдана чыхырды, бунлар илк христианлығын бир нөв бәрпасы иди, онун башланмыш олан позулмагдан хилас эдилмәси иди*; лакин һәр дәфә дини һәйәчанлар архасында яхшыча дуюлан дүнйәви мәнафеләр кизләнирди. Бу, хатирәси әзиз тутулан Ян Жижканын рәһбәрлийи алтында чех таборитләринин тәшкилиндә ән айдын бир сурәтдә ашкара чыхмышды; лакин бу хүсусиййәт бүтүн орта әсрләрдә өзүнү көстәрәрәк,

---

* Ислам аләминин дини үсянлары, хүсусән Африкадакы үсянлар бунун спесифик бир экслийини тәшкил эдир. Ислам—Шәрг әһалиси үчүн, хүсусән әрәбләр үчүн, йә'ни бир тәрәфдән, тичарәт вә сәнәтлә мәшғул олан шәһәрлиләр үчүн, дикәр тәрәфдән исә бәдәви көчәриләр үчүн уйғунлашдырылмыш бир диндир. Вахташыры тәкрар олунан тоггушмаларын рүшейми дә мәһз бундадыр. Шәһәрлиләр варланыр, чаһ-чәлала гуршанырлар, «ганунлара» риайәт эдилмәсинә э'тинасызлыг көстәрирләр. Бәдәвиләр исә йохсулдурлар, йохсуллуг үзүндән дә чидди әдәб-эркан көзләйирләр, һәмин сәрвәтләрә, һәмин зөвгләрә һәсәдлә вә һәрисликлә бахырлар. Белә олдугда онлар мүәййән бир имамын, мәһдинин башчылығы илә бирләширләр ки, кафирләри чәзаландырсынлар, айинләрә вә әсл динә эһтирамы бәрпа этсинләр вә бунун әчри олараг хаинләрин сәрвәтләрини мәнимсәсинләр. Йүз ил кечәндән сонра, тәбиидир ки, онлар да һәмин хаинләрин о заманкы вәзиййәтинә дүшүрләр; дини енидән тәмизләмәк лазым кәлир, ени мәһди зүһур эдир вә әһвалат енидән башланыр. Африка Әлмөрәввидләринин вә Әлмүһәдләринин Испанияя истила һүчумлары заманындан башламыш, инкилисләрә чох мүвәффәгиййәтлә мүгавимәт көстәрән һартумлу сонунчу мәһдийә[125] гәдәр вәзиййәт белә олмушду. Иранда вә башга ислам өлкәләриндәки үсянлар мәсәләси дә бунун кими вә я тәгрибән бунун кими олмушду. Дини дон кейдирилмиш бүтүн бу һәрәкатлар игтисади сәбәбләрдән доған һәрәкатлар иди; лакин бу һәрәкатлар һәтта галиб кәлдикдә дә, кечмишдәки игтисади шәраити тохунулмаз сахлайыр. Беләликлә, һәр шей көһнә гайдасында галыр вә тоггушмалар вахташыры тоггушмалара чеврилир. Христиан Гәрбинин халг үсянларында исә, эксинә, бу һәрәкатлара дини дон кейдирилмәси көһнәлмиш игтисади гурулуш үзәринә һүчумлар үчүн ялныз байраг вә пәрдә олур; сон нәтичәдә көһнәлмиш игтисади гурулуш деврилир, ону ени гурулуш әвәз эдир, чәмиййәт ирәлийә доғру инкишаф эдир.

Алманијада Ҝәндли мүһарибәсиндән сонра тәдричлә јох олур вә 1830-чу илдән сонра коммунист фәһләләрдә јенидән чанланыр. Һәм франсыз ингилабчы коммунистләри, һәм дә хүсусән Вејтлинг вә онун ардычыллары, Ернест Ренан ашағыдакы сөзләри дејәндән һәлә чох әввәл илк христианлыға истинад едирдиләр:

«Әҝәр сиз илк христиан ичмалары һаггында тәсәввүр әлдә етмәк истәјирсинизсә, Бејнәлхалг Фәһлә Чәмијјәтинин һәр һансы јерли бөлмәсинә диггәт јетирин».

Библијанын алман тәнгидини, һәтта мүасир журналистикада да мисли көрүнмәмиш бир дәрәчәдә бајағы ашдырмаг әсасында «Христианлығын мәншәи»[126] адлы килсә-тарихи романыны гурашдырмыш олан бу франсыз беллетристи өзү дә билмирмиш ки, онун бу јухарыдакы сөзләриндә нә гәдәр һәгигәт вардыр. Мән Интернасионалын елә бир көһнә үзвүнү көрмәк истәрдим ки, мәсәлән, Павелин коринфлиләрә Икинчи намәси дејилән намәни охудугда онун көһнә јаралары, һеч олмазса бир чәһәтдән, ачылмасын. 8-чи фәсилдән башламыш бүтүн намәдә даими вә — аh! — јахшыча мә'лум олан фәрјад сәси ешидилир: les cotisations ne rentrent pas — тә'дијјәләр дахил олмур! 60-чы илләрин ән еһтираслы тәблиғатчыларындан нә гәдәр дә чоху, бу намәнин мүәллифи ким олурса олсун, мә'налы бир тәрздә онун әлини сыхыб дејәрди: «Демәли, бу сәнин дә башына ҝәлмишдир!» Биз дә бу мөвзуда бә'зи шејләр даныша биләрик — бизим Чәмијјәтдә дә коринфлиләр чох иди; бу дахил олмајан тә'дијјәләр, ҝөзүмүзүн өнүндә пәрваз едиб әсла әлимизә ҝәлмәјән Тантал әзаблары доғуран бу тә'дијјәләр, — бунлар ки, мәһз мәшһур «Интернасионал милјонлары» имиш!

Илк христианлар һаггында бизим ән јахшы мәнбәләримиздән бири — классик гәдимләрин Волтери олан Самосаталы Лукиандыр; о, дини мөвһуматын бүтүн нөвләринә ејни дәрәчәдә скептикчәсинә јанашырды, буна ҝөрә дә, христианлара һәр һансы бир башга дини ичмаа бахдығындан өзкә чүр бахмаға онун нә бүтпәрәст-дини, нә дә сијаси әсаслары јох иди. Әксинә, бунларын мөвһуматы үстүндә о, бунларын һамысына, ејни дәрәчәдә һәм Јупитер ситајишчиләринә, һәм дә Христос ситајишчиләринә истеһза едир; Лукианын сәтһи-расионалист нөгтеји-нәзәриндән мөвһуматын бу һәр ики нөвү ејни дәрәчәдә чәфәнҝдир. Һәр һалда бу гәрәзсиз шаһид, сөз арасы, бир авантүристин, Һеллеспонт саһилиндә Паридә доғулан вә өзүнү Протеј дејә гәләмә верән Перегрин адлы бирисинин һәјатынын тарихини нағыл едир. Ҝәнчлијиндә бу Перегрин өз кар'ерасыны Ермәнистанда зинакарлыгдан башламышды, чинајәт башында тутулмушду вә өлкәнин адәтинә ҝөрә е'дам едилмәли имиш. Хошбәхтлик үз верәрәк гачыб јахасыны гуртарандан сонра Паридә өз атасыны боғмуш вә гачыб ҝизләнмәјә мәчбур олубмуш.

«Мәһз бурада белә олур ки», — Шоттун тәрҹүмәсиндән ситат кәтирирәм,— «о, Фәләстиндә христианларын дин хадимләри вә тәфсирчиләри илә көрүшүб, онларын гәрибә нәзәрийййәси илә дә таныш олур. Һәм дә чох кечмәдән о элә мүвәффәгиййәтләрә чатыр ки, өз мүәллимләри она нисбәтән ушаг кими көрүнүрдүләр. О һәм пейғәмбәр, һәм иҹма ағсаггалы, һәм дә ибадәт йығынҹагларынын башчысы олур, — бир сөзлә, о һәр ишдә һәр шей олур; онларын языларыны тәфсир эдир вә өзү күлли мигдарда ениләрини язып, белә ки, ән нәһайәт ону йүксәк бир вүҹуд саймаға башлайырлар, она бир ганунвериҹи кими мүраҹиәт эдиб ярдым истәйирләр, ону өзләринин һимайәчиси (епископу) э'лан эдирләр... Бу сәбәбдән (йә'ни христиан олдуғу үчүн) Протей бир дәфә һөкумәт адамлары тәрәфиндән тутулуб һәбсханая салыныр... О, һәбсдә буховланмыш олдуғу заман, онун дустаглығыны бөйүк бир бәдбәхтлик һесаб эдән христианлар ону азад этмәк үчүн ҹүрбәҹүр тәшәббүсләр эдирләр. Лакин бу мүйәссәр олмур вә онлар там гейри-ади бир сә'йлә һәр ҹәһәтдән онун гайғысына галмаға башлайырлар. Сүбһ тездән гарылар, дул гадынлар вә етим ушаглар онун салындығы һәбсхананын дарвазасынын ағзында дурурлар; даһа нүфузлу христианлар һәтта һәбсхана кешикчиләрини пул илә әлә алыр вә кеҹәләр сүбһә гәдәр онун янында галырлар; онлар орая емәк кәтирирләр, онун янында өз мүгәддәс китабларыны охуюрлар, — мүхтәсәр, севимли Перегрин» (о заман һәлә ону белә адландырырдылар) «онлардан өтрү ән азы ени бир Сократ иди. Һәтта бә'зи Кичик Асия шәһәрләриндән христиан иҹмаларынын элчиләри онун янына кәлирдиләр ки, она боллу ярдым эдиб тәсәлли версинләр, мәһкәмәдә ону мүдафиә этсинләр. Лап инанылмаз бир шейдир ки, адамлар, өз дин гардашлары дара дүшәндә неҹә дәрһал онун башынын үстүнү алырлар; белә һалларда онлар нә әмәк, нә дә хәрҹ әсиркәмирләр. Беләликлә, Перегринә о заман һәр тәрәфдән пул кәлирди, белә ки, мәһбуслуг ондан өтрү бөйүк кәлир мәнбәи олду. Бу фағыр адамлары алдадыб инандырмышдылар ки, онларын руһу вә ҹисми өлмәздир, онлар әбәди яшаяҹаглар; буна көрә дә онлар өлүмә һәгарәтлә бахырлар, бир чохлары исә һәтта көнүллү олараг өлүмә кедирләр. Һәм дә онларын ән баш ганунвериҹиси онлара белә бир фикир ашыламышды ки, онун дининә кечдикдә, йә'ни юнан аллаһларындан үз дөндәриб бу чармыха чәкилмиш софистә ситайиш этмәйә, онун тәләбләри әсасында яшамаға башладыгда дәрһал бирбирләрилә гардаш олаҹаглар. Буна көрә дә онлар истиснасыз олараг бүтүн хариҹи не'мәтләрә нифрәт эдир вә бунлара биркә саһиб олурлар — онлар йохламадан вә сүбут истәмәдән бу нәзәрийййәйә иман кәтирмишдиләр. Буна көрә дә шәраитдән һийләкәрликлә истифадә этмәйи баҹаран фәндкир бир алдадыҹы онларын арасына дүшдүкдә, бу садәдил адамлара додагалты күләрәк, тезликлә варлы бир адам ола биләр. Ону да дейәк ки, Перегрин Сурияның о заманкы префекти тәрәфиндән енә һәбсдән бурахылды».

Онун бә'зи сонракы сәркүзәштләри тәсвир эдиләндән сонра дейилир:

«Беләликлә, бизим дилавәр икинҹи дәфә» (Паридән) «өлкәни кәзиб долашмаға чыхды, һәм дә йол хәрҹи үчүн һәр ҹүр пул әвәзиндә христианларын һүсн-рәғбәтилә кифайәтләнирди, онлар һәр ердә ону мүдафиә эдир вә һәр ҹәһәтдән әзизләйирдиләр. О бир мүддәт белә ейиб-иҹди. Лакин о, һәтта христианларын ганунларыны да поздугда, — йәгин дуймушдулар ки, о, христианларда гадаған олунан шейләр ейир, — ону өз иҹмаларындан кәнар этдиләр».

Лукиандан бу парчаны охуюркән гаршымда нә гәдәр кәнҹлик хатирәләри ҹанланыр! Будур, һамыдан әввәл «пейғәмбәр Албрехт»; о, тәхминән 1840-ҹы илдән э'тибарән бир неҹә ил әрзиндә Исвечрәдәки Вейтлинг коммунист иҹмаларыны там мә'насы

илә талан этмишди; о узун саггаллы екә вә сағлам бир киши имиш, дүняны хилас этмәли олан өз әсрарәнкиз ени инчили үчүн динләйичиләр ахтарараг бүтүн Исвечрәни пияда кәзмишди, амма көрүнүр, о чох зәрәрсиз бир долашыгчы олмуш, өзү дә чох кечмәдән өлмүшдүр. Онун даһа аз зәрәрсиз ардычылы, һолштейнли «доктор» Кеорг Кулманы көтүрәк; о, Вейтлингин һәбсханада олдуғу мүддәтдә фүрсәтдән истифадә эдиб Франса Исвечрәси ичмаларыны *өз* инчилинә чәлб этмәйә чалышмыш вә буну бир заман о гәдәр мүвәффәгиййәтлә этмишди ки, онларын һәтта, ән йолсузу олса да, демәк олар ән габилиййәтлиси олан Август Беккери дә өз тәрәфинә чәкмишди. Һәмин Кулман онлара мүһазирәләр охуюрду ки, бунлар: «Ени дүня, яхуд ер үзүндә руһ сәлтәнәти. Э'лан» ады илә 1845-чи илдә Ченеврәдә нәшр эдилмишди. Кулманын ардычылы (йәгин ки, Август Беккер) тәрәфиндән тәртиб эдилмиш мүгәддимәдә исә дейилир:

«Элә бир адам йох иди ки, бизим бүтүн изтирабларымызы, бизим бүтүн сыхынты вә үмидләримизи, — бир сөзлә, дөврүмүзү там дәринлийи илә һәйәчанландыран нә варса, һамысыны ифадә этмиш олсун... Дөврүмүзүн көзләдийи белә бир адам зүһур этмишдир. О — һолштейнли доктор Кеорг Кулмандыр. О, ени дүня һаггында, яхуд һәятда руһ сәлтәнәти һаггында нәзәриййә илә чыхыш этмишдир».

Әлбәттә, мәним әлавә этмәйимә лүзум йохдур ки, ени дүня һаггындакы бу нәзәриййә — Ламенне үслубу илә яры библия ифадәләри дону кейдирилмиш вә пейғәмбәр тәкәббүрү илә тәгдим олунмуш ән ади сентиментал чәфәнкиятдан башга бир шей дейилдир. Лакин буна бахмаяраг, Асия христианлары Перегрини әл үстүндә кәздирдикләри кими, вейтлингчи садәдилләр дә һәмин фырылдагчыны әл үстүндә кәздирмишдиләр. Онлар, фөвгәл'адә демократизмин вә бәрабәрчилийин бу ифрат ардычыллары, — һәр бир мәктәб мүәллимини, журналисти, үмумиййәтлә сәнәткарлардан башга һамыны онлары истисмар этмәк истәйән «алимләр» һесаб эдиб бунлара кәскин бир шүбһә илә янашан бу адамлар өз һәрәкәтләри илә мелодраматик һоггабаз Кулманын онлара белә бир фикир тәлгин этмәсинә имкан вермишдиләр ки, күя «ени дүняда» не'мәтләрин бөлүшдүрүлмәсини ән мүдрик бир шәхс, йә'ни Кулман, тәнзим эдәчәкдир, буна көрә дә артыг инди, көһнә дүняда шакирдләр бу әлламәйә бүтүн не'мәтләри овуч долусу вермәли, өзләри исә гырынтыларла кифайәтләнмәлидирләр. Перегрин-Кулман ичма һесабына... бир мүддәт наз-не'мәтлә яшайыб кеф чәкди. Доғрудур, бу о гәдәр чох сүрмәди; шүбһәэдәнләрин вә иман кәтирмәйәнләрин артан наразылығы, Ваадт кантону һөкумәти тәрәфиндән тә'гибләр тәһдиди Лозаннадакы «руһ сәлтәнәтинә» сон гойду вә Кулман йох олду.

Авропа фәһлә һәрәкатынын илк дөврүнә тәчрүбәдә бәләд олан һәр кәсин ядына онларча бу чүр мисал дүшәр. Инди бу чүр ифрат

һәрәкәтләр, һәр һалда бөйүк мәркәзләрдә даһа мүмкүн дейилдир, һәрәкатын ени зәмин әлдә этмәкдә олдуғу узаг ерләрдә исә хырда белә бир Перегрин һәлә дә бир мүддәт, мәһдуд мүвәффәгиййәт газаначағыны үмид эдә биләр. Бүтүн өлкәләрдә фәһлә партиясына ҹүрбәҹүр элә үнсүрләр сохулурду ки, рәсми аләмдән онларын бир көзләмәси йох иди, яхуд онлар һәмин аләмдә артыг өз ролларыны ойнамышдылар; бунлар: чичәк пейвәнди әлейһдарлары, пәһриз мүбәллиғләри, векетарианлар, антививисексиячылар, натуралист һәкимләр, иҹмалары дағылмыш олан азад иҹма мүбәллиғләри, дүнянын яранмасы һаггында ени нәзәриййәләр тәртиб эдәнләр, фәрасәтсиз вә я уғурсуз ихтирачылар, һәгиги вә я уйдурма әдаләтсизликләрин гурбаны олуб бүрократлар тәрәфиндән «рәзил давакарлар» ләгәби верилмиш оланлар, виҹданлы сарсаглар вә виҹдансыз алдадычылар иди; илк христианларын да сырасына бу ҹүр адамлар гошулурдулар. Көһнә дүнянын позулмасы просесинин азад этдийи, йә'ни кәнара тулладығы бүтүн үнсүрләр бир-биринин ардынҹа кәлиб христианлығын ҹазибә даирәсинә дүшүрдүләр, она көрә ки, бу ҹазибә даирәси һәмин позулма просесинә гаршы дуран еканә гүввә иди, — зира бу гүввә өзү һәмин позулманын өзүнүн зәрури мәһсулу иди, — бу сәбәбдән дә, башга үнсүрләр анҹаг бир күн яшаян кәпәнәкләр олдуғу һалда, һәмин гүввә давам эдир вә артырды. Һеч элә бир фантастик хүля, сарсаглыг вә я лайиһәбазлыг йох иди ки, кәнҹ христиан иҹмаларына сохулмасын вә өзүнү, һеч олмазса бә'зи ерләрдә вә мүвәггәти олараг диггәтлә динләйән гулаглар вә сә'йли диндар гәлбләри тапмасын. Бизим илк коммунист фәһлә иҹмаларымыз кими, илк христианлар да өз бахышларына мүтабиг олан һәр шейә һәдсиз инанырдылар, белә ки, биз һәтта, христианлар үчүн Перегрин тәрәфиндән тәртиб эдилмиш «күлли мигдар язылардан» бу вә я дикәр бир парчанын бизим Әһди-ҹәдидә яманмамыш олдуғуна әмин дейилик.

II

Библиянын алман тәнгиди — илк христианлығын тарихи саһәсиндәки биликләримизин индийәдәк еканә элми әсасы олан бу тәнгид — ики истигамәтдә давам этмишдир.

Бу истигамәтләрин бири — *Түбинкен мәктәбидир ки*, даһа кениш мә'нада Д. Ф. Штраусу да бу мәктәбә аид этмәк олар. Тәнгиди тәдгигатда бу мәктәб, *теолокия* мәктәби үчүн мүмкүн олдуғу дәрәҹәдә узаглара кедир. Һәмин мәктәб э'тираф эдир ки, дөрд инҹилин һамысы көз илә көрәнләрин нағыл этдикләри дейил, итирилмиш языларын чох сонралар енидән ишләнмиш мәтнләридир вә апостол Павелә иснад верилән намәләрин ән чоху дөрдү һәгигидир вә и. а. Һәмин мәктәб тарихи рәвайәтләрдәки бүтүн мө'ҹүзәләри вә бүтүн зиддиййәтли фикирләри ағлакәлмәз бир

шей кими позуб атыр, ердә галанлардан исә «һәлә хилас эдилмәси мүмкүн оланларыны хилас этмәйә» чәһд эдир вә онун теологлар мәктәби олмаг характери бунда чох айдын тәзаһүр эдир. Бунунла һәмин мәктәб ән чох она архаланан Ренана имкан вермишдир ки, эйни методу тәтбиг эдәрәк даһа бир чох шейләри «хилас этсин» вә Әһди-чәдидин ән азы шүбһәли олан күлли мигдар нағылларындан әлавә, шәһидләр һаггында бир чох башга әфсанәләри дә бизә тарихән шәксиз материал кими сырымаға чәһд этсин. Лакин, Түбинкен мәктәбинин Әһди-чәдиддә гейри-тарихи вә я сахта дейә рәдд этдийинин һамысыны элм үчүн, әлбәттә, гәт'и арадан галдырылмыш һесаб этмәк олар.

Дикәр истигамәт ялныз бир адам — *Бруно Бауэр* тәрәфиндән тәмсил олунмушдур. Онун бөйүк хидмәти бир тәк инчилләри вә апостолларын намәләрини амансыз тәнгид этмәсиндән ибарәт олмайыб, бир дә бундан ибарәтдир ки, о тәкчә йәһуди вә юнан Искәндәриййә үнсүрләрини дейил, һабелә халис юнан вә юнан-Рома үнсүрләрини, христианлығын дүня дининә чеврилмәси үчүн йол ачмыш олан мәһз бу үнсүрләри дә тәдгиг этмәклә чидди мәшғул олан биринчи шәхс олмушдур. Бирдән бирә вә һазыр шәкилдә йәһудиликдән төрәмиш олан вә башлыча чәһәтләри э'тибарилә гәрарлашан өз әһкамлары вә этикасы илә Фәләстиндән бүтүн дүняя галиб кәлмиш олан христианлыг әфсанәсини Бруно Бауэр заманындан э'тибарән даһа мүдафиә этмәк мүмкүн дейилди; бу әфсанә анчаг теолокия факултәләриндә вә, элмин зәрәринә дә олса, «дини халг үчүн сахламаг» истәйән адамлар арасында һәлә дә бир тәһәр гала билир. Константин заманы дөвләт дини олмуш христианлыға Искәндәриййә Филон мәктәбинин вә юнан-Рома вулгар фәлсәфәсинин — Платон фәлсәфәси вә хүсусән стоисизм фәлсәфәсинин — чох бөйүк тә'сири һәлә һеч дә бүтүн тәфәррүаты илә мүәййән эдилмәмишдир, лакин бу тә'сирин олдуғу сүбут эдилмишдир вә бу да башлыча олараг Бруно Бауэрин хидмәтидир; о әсасән сүбут этмишдир ки, христианлыг кәнардан, Йәһудистандан кәтирилмәмишдир вә юнан-Рома аләминә зорла гәбул этдирилмәмишдир, лакин о, — һеч олмазса дүня дини формасында кәтүрүлдүкдә — һәмин аләмин ән характерик мәһсулудур. Әлбәттә, көк салмыш мөвһуматла мүбаризә апаран һәр кәс кими, Бауэр дә бу ишдә ифратчылыг этмишдир. Мейдана кәлмәкдә олан христианлыға Филонун вә хүсусән Сенеканын тә'сирини әдәби сәнәдләр әсасында да мүәййән этмәк, Әһди-чәдид мүәллифләрини исә бу көстәрилән философларын әсл плакиаторлары кими тәсвир этмәк үчүн Бауэр ени динин мейдана кәлмәси вахтыны ярым әср габаға чәкмәли, Рома тарихчиләринин буна әкс олан мә'луматыны кәнара атмалы вә тарихин шәрһ эдилмәсиндә үмумиййәтлә бөйүк сәрбәстликләрә йол вермәли олмушдур. Онун фикринчә, өзлүйүндә христианлыг ялныз Флавиләр заманы, Әһди-чәдид әдәбийяты исә ялныз Адриан,

Антонин вә Марк Аврели заманы мейдана кәлир. Бунун нәтичәси олараг Бауэрдә, Иса вә онун шакирдләри һаггындакы Әһди-чәдид рәвайәтләри үчүн һәр бир тарихи зәмин дә арадан галхмыш олур; һәмин рәвайәтләр елә әфсанәләрә чеврилир ки, онларда дахили инкишаф фазалары вә илк иҹмалар дахилиндәки мә'нәви мүбаризә чох вә я аз уйдурулмуш шәхсиййәтләр үзәринә кечирилир. Бауэрә көрә, ени динин доғулуш ери Галилея вә Гүдс дейил, Искәндәриййә вә Ромадыр.

Демәли, Түбинкен мәктәби Әһди-чәдид тарихинин вә әдәбиййатынын тәнгид эдилмәмиш сахладығы галығында бизә элмин һазырда һәлә мүбаһисәли һесаб этмәйә разылаша билдийинин сон максимумуну вердийи һалда, Бруно Бауэр бизә һәмин мәктәбин тәнгид эдә билдийинин максимумуну верир. Әсл һәгигәт бу һүдуд арасындадыр. Һазыркы мә'лумат шәраитиндә һәмин әсл һәгигәтин мүәййән эдилә биләчәйи чох шүбһәлидир. Ени тапынтылар, хүсусән Ромада, Шәргдә, биринчи нөвбәдә исә Мисирдәки ени тапынтылар бу мәсәләдә бизә һәр һансы тәнгиддән хейли чох шей верә биләр.

Лакин, Әһди-чәдиддә еканә бир китаб вардыр ки, онун язылдығы вахты бир нечә ай фәрги илә дүрүст мүәййән этмәк олар: бу китаб йәгин ки, 67-чи илин июну илә 68-чи илин январы вә я апрели арасында язылмышдыр; беләликлә, һәмин китаб христианлығын ән илк заманларына аиддир вә о заманкы христианларын тәсәввүрләрини ән садәдил бир доғрулугла вә мүвафиг идиоматик дил илә экс этдирир; буна көрә дә, зәннимчә илк христианлығын әсл маһиййәтини мүәййән этмәк үчүн һәмин китаб Әһди-чәдидин бүтүн дикәр китабларындан чох-чох мүһүмдүр, зира бизә кәлиб чатмыш шәклиндә көтүрүлән бу китабларын мәтни хейли сонралар язылмышдыр. Һәмин китаб — Иоаннын Вәһйи адланан китабдыр; бүтүн библияда ән анлашылмаз көрүнән бу китаб, алман тәнгиди сайәсиндә инди ән анлашыглы вә ән айдын бир китаб олдуғуна көрә, мән өз охучуларыма ондан данышмаг истәйирәм.

Бу китаба сәтһи нәзәр салдыгда, дәрһал йәгин этмәк олур ки, бир тәк онун тәртибчисиндә дейил, һәмин тәртибчинин фәалиййәт көстәрдийи «әтраф мүһитдә» дә нечә бир чошгунлуг вар имиш. Бизим Вәһй — өз гәбилиндән олан вә өз дөврүндә еканә бир китаб дейилмиш. Бизим тарихимиздән әввәл 164-чү илдән, йә'ни бизә кәлиб чатмыш олан вә Даниилин китабы адланан илк китабын язылдығы һәмин илдән башламыш, аз гала бизим тарихимизин 250-чи илинә гәдәр, йә'ни Коммодианын «Carmen»[127] әсәринин тәхминән язылдығы һәмин илә гәдәр Ренан, ән сонралара аид бәнзәтмәләри һесаба алмадан, бизә кәлиб чатмыш ән азы 15 дәнә классик «апокалипсис» сайыр. (Мән она көрә Ренана истинад эдирәм ки, онун китабы мүтәхәссисләр даирәсиндән кәнарда да ән мәшһур вә ән асан баша дүшүлән бир китабдыр.) Бу елә бир

вахт иди ки, һәтта Ромада вә Јунаныстанда, бундан да хејли артыг дәрәчәдә Кичик Асијада, Сурijада вә Мисирдә ән мүхтәлиф халгларын ән кобуд мөвһуматынын тамамилә гејри-тәнгиди бир сурәтдә гарышдырылмасы һеч бир тәрәддүд көстәрилмәдән гәбул эдилир, она мө'мин алдадычылығы вә ачыгча фырылдагчылыг әлавә эдилирди; элә бир вахт иди ки, бу заман мө'чүзәләр, вәчдләр, көрүнмәләр, кабуслар, кәләчәк һаггында фалчылыг, әлкимја, каббала[128] вә башга мистик чәфәнкијатлар чох көркәмли рол ојнајырды. Илк христианлыг мәһз бу шәраитдә мејдана кәлмишди, һәм дә элә бир синфин адамлары ичәрисиндә мејдана кәлмишди ки, һәмин синиф фөвгәл'тәбии шејләр һаггындакы бу чүр фантазијалары һәр һансы бир башга синифдән даһа артыг гаврајырды. Әбәс дејилдир ки, Мисирдә христиан гностикләри[129] башга мәнбәләрлә бәрабәр Лејден папирусларынын да сүбут этдији кими, христиан тарихинин икинчи әсриндә әлкимја илә гызғын мәшғул олур вә өз нәзәријјәләринә әлкимја тәсәввүрләри дахил эдирмишләр. Татситә көрә, ики дәфә — Клавди заманы, сонра да Вителли заманы — фалчылыг үстүндә Ромадан говулмуш олан Килдани вә јәһуди mathematici* исә јалныз, көрәчәјимиз кими, Иоаннын Вәһјинин өзәјини тәшкил эдән бир һәндәсә нөвү илә мәшғул олурмушлар.

Буна ашағыдакылары да әлавә этмәк лазымдыр. Бүтүн апокалипсисләр өз охучуларыны алдатмаға өзләрини һаглы билир. Онлар нәинки јалныз бир гајда олараг, мәсәлән, Даниилин китабы, Енохун китабы, Ездранын, Барухун, Јәһуданын вә саирләринин апокалипсисләри, Сивилла китаблары кими, әксәрән өз ујдурма тәртибчиләриндән хејли сонралар јашамыш олан тамамилә башга шәхсләр тәрәфиндән јазылмышдыр, һәтта буна үстәлик һәр аддымда башлыча олараг элә һадисәләр һаггында пејғәмбәрлик эдир ки, бу һадисәләр артыг чохдан баш вермишдир вә һәгиги тәртибчијә јахшыча мә'лумдур. Мәсәлән, Даниилин китабынын тәртибчиси 164-чү илдә, Антиох Епифан өләндән азачыг әввәл, куја Навуходоносор дөврүндә јашамыш олан Даниилин дили илә кәләчәкдән хәбәр вериб Иран вә Македонија дүнја империјаларынын јүксәләчәјини вә мәһв олачағыны, Рома дүнја империјасынын башланачағыны сөјләјир ки, өз пејғәмбәрлик күчүнү бу чүр сүбут этсин вә охучуда белә сон бир пејғәмбәрлијә инам ојатсын ки, Исраил халгы бүтүн әзабларa дөзәчәк вә ән нәһајәт галиб кәләчәкдир. Демәли, әкәр Иоаннын Вәһји һәгигәтән онда көстәрилән мүәллифин әсәри олсајды, онда бүтүн апокалипсис әдәбијјаты ичәрисиндә о еканә истисна тәшкил эдәрди.

Өзүнү тәртибчи дејә гәләмә верән Иоанн һәр һалда Кичик Асија христианларынын чох һөрмәт этдији бир шәхс олмушдур. Едди ичмаа көндәрилән намәләрин дили буну көстәрир. Демәли,

* — ријазијјатчылары. *Ред.*

ола биләр ки, бу адам — тарихдә варлығы, доғрудур, о гәдәр сәһиһ олмаса да, һәр һалда чох мөһтәмәл олан апостол Иоаннды. Әкәр мүәллиф һәгигәтән һәмин апостол олсайды, онда бу анҹаг, бизим нөгтейи-нәзәримизи гүввәтләндирмиш оларды. Бу, белә бир фикри ән яхшы тәсдиг этмиш оларды ки, һәмин китабын христианлығы һәгигәтән әсл илк христианлыгдыр. Лакин бунунла янашы олараг гейд этмәк лазымдыр ки, Вәһй, көрүнүр, Иоанна иснад верилән инҹилин вә я үч намәнин мүәллифи олан эйни мүәллифә мәхсус дейилдир.

Вәһй бир нечә көрүнмәдән ибарәтдир. Биринҹи көрүнмәдә баш каһин либасында Христос зүһур эдир; о, едди Асия иҹмаыны тәмсил эдән едди мәш'әл арасындан кечиб кедир вә һәмин иҹмаларын едди «мәлаикәсинә» көндәриләҹәк намәләри «Иоанна» дейиб яздырыр. Бурада артыг лап әввәлдә *бу* христианлыг илә Константин заманынын, Никея килсәси тәрәфиндән ифадә олунан дүня дини арасындакы фәрг өзүнү кәскин бир сурәтдә көстәрир. Үч үгнум нәинки мә'лум дейилдир, о бурада һеч мүмкүн дә дейилдир. Сонралардакы *бир* мүгәддәс руһ әвәзиндә бурада, Исайя, XI фәсил, 2-чи айә әсасында раввинләр тәрәфиндән иҹад олунмуш «*едди* аллаһ руһу» көрүрүк. Христос — аллаһын эвладыдыр, биринҹи вә ахырынҹыдыр, алфа вә омегадыр, лакин һеч дә аллаһын өзү вә я аллаһа бәрабәр дейилдир; эксинә, о — «аллаһын *яратдыгларынын* башланғычыдыр», демәли, аллаһын әзәлдән мөвҹуд олан, лакин мәзкур едди руһ кими, табе бир төрәтмәсидир. XV фәсилдә, 3-ҹү айәдә ҹәфакешләр аллаһы мәдһ этмәк үчүн көйдә «аллаһын гулу Мусанын маһнысыны вә мә'сум маһнысыны» охуюрлар. Беләликлә, бурада Христос нәинки аллаһа табе бир вәзиййәтдә чыхыш эдир, о һабелә мүәййән ҹәһәтдән Муса илә бир пилләйә гоюлмуш олур. Христос Гүдсдә чармыха чәкилмиш (XI, 8), лакин дирилмишдир (I, 5,18); о — дүнянын күнаһлары мүгабилиндә гурбан верилмиш бир «мә'сумдур» ки, бүтүн тайфаларын вә бүтүн дилләрдә данышанларын диндарлары онун ганы илә аллаһын гаршысында бағышладылмышдыр. Бурада биз, илк христианлығын инкишаф эдиб дүня материнә чеврилмәсинә имкан вермиш олан әсас тәсәввүрү көрүрүк. О заманлар самиләрин вә авропалыларын бүтүн динләриндә белә үмуми бир бахыш вар иди ки, адамларын һәрәкәтләри илә тәһгир олунмуш аллаһлара гурбан вермәклә онлары рәһмә кәтирмәк олар; христианлығын (Филон мәктәбиндән көтүрүлмүш) илк ингилаби әсас мүддәасы ондан ибарәт иди ки, бүтүн диндарлар үчүн бир нәфәр васитәчинин өзүнү көнүллү сурәтдә гурбан вермәси кими бөйүк бир гурбан сайәсиндә бүтүн заманларын вә бүтүн адамларын күнаһлары һәмишәлик олараг бағышладылмышдыр. Бунун нәтиҹәсиндә сонралар һәр ҹүр гурбан вермәк зәрурәти арадан галхмыш олурду, бунунла да бирликдә бир чох дини айинләрин әсасы да арадан галхмышды; башга динләрә мәнсуб оланларла һәр

чүр әлагәни чәтинләшдирән вә я гейри-мүмкүн эдән айинләрин арадан галдырылмасы исә дүня дининин илк шәрти иди. Бунунла бәрабәр, гурбан вермәк адәти халг адәтиндә о гәдәр дәрин көк салмышды ки, бүтпәрәстлийин бир чох чәһәтләрини бәрпа этмиш олан католисизм, һеч олмазса символик нәзирләр верилмәсини тәтбиг этмәклә һәмин адәтә уйғунлашмағы лазым билди.

Арашдырдығымыз китабда илкин күнаһ әһкамындан исә, эксинә, һеч әламәт дә йохдур.

Лакин бүтүн китабда олдуғу кими бу намәләрдә дә ән характерик чәһәт ондан ибарәтдир ки, һеч вахт вә һеч бир ердә мүәллифин ағлына кәлмир ки, өзүнү вә я өз һәмдинләрини *йәһуди* адландырмайыб башга чүр адландырсын. О, Смирнадакы вә Филаделфиядакы сектантларын әлейһинә чыхыркән онлара гаршы белә бир иттиһам ирәли сүрүр: «Онлар дейирләр ки, йәһудидирләр, онлар элә дейилдирләр, амма шейтан йығынағыдырлар»; Пергам сектантлары һаггында дейилмишдир ки, онлар Валаамын нәзәриййәсинә әсасланырлар, Валаам исә Валака дейирди *Исраил өвладларыны* ширникдирсин ки, онлар бүтләрә гурбан кәсилән һейванлары есинләр вә зина этсинләр. Демәли, биз бурада шүурлу христианлары дейил, өзләрини йәһуди дейә гәләмә верән адамлары көрүрүк; әлбәттә, онларын йәһудилийи әввәлки йәһудилийә нисбәтән ени инкишаф пилләсидир, лакин мәһз буна көрә о — еканә һәгиги йәһудиликдир. Буна көрә дә өвлиялар пәрвәрдикарын тахты гаршысына кәлдикләри заман әввәлчә һәр нәсилдән 12 000 олмагла 144 000 йәһуди кәлир вә ялныз бундан сонра, һәмин ениләшдирилмиш йәһудилийә дөндәрилмиш олан сайсыз-һесабсыз бүтпәрәстләр күтләси кәлир. Христианлыг тарихинин 69-чу илиндә бизим мүәллиф һәлә мәһз белә аз дәрк эдирмиш ки, о, дини инкишафын кәләчәкдә инсан руһу тарихиндә ән ингилаби үнсүрләрдән биринә чеврилмәли олан тамамилә ени фазасынын нүмайәндәсидир.

Демәли, биз көрүрүк ки, һәлә өзү-өзүнү дәрк этмәмиш олан о заманкы христианлыг, Никея килсәсинин әһкамларда тәсбит олунмуш сонракы дүня дининдән ерлә көй гәдәр фәргли иди; орада христианлыг бүсбүтүн танынмаздыр. Бурада исә, онда сонралардакы христианлығын нә әһкамы вардыр, нә дә этикасы; лакин бурада белә бир чәһәт дәрк олунур ки, бүтүн дүня илә мүбаризә кедир вә бу мүбаризә гәләбә илә нәтичәләнәчәкдир; мүасир христианларын тамамилә итирмиш олдуглары вә бизим зәманәмиздә чәмиййәтин ялныз дикәр гүтбүндә — сосялистләрдә мөвчуд олан мүбаризә фәрәһи вә гәләбәйә инам вардыр.

Доғрудан да, әввәлдә гүдрәтли олан дүня илә мүбаризә вә бунунла бәрабәр ениликчиләрин бир-бирләрилә мүбаризәси — эйни дәрәчәдә һәм илк христианлара, һәм дә сосялистләрә хасдыр. Бу бөйүк һәрәкатларын һәр икисиндә кифайәт гәдәр чохлу пейғәмбәр вардырса да, бу һәрәкатлары рәһбәрләр вә пейғәмбәрләр

яратмамышдыр, бунларын, һәр икиси күтләви һәрәкатдыр. Күтләви һәрәкатлар исә илк заманлар зәрурәт үзүндән гармагарышыг олур; она көрә гармагарышыг олур ки, күтләләрин һәр чүр тәфәккүрү әввәлдә зиддиййәтли олур, айдын олмур, рабитәсиз олур; лакин бу гармагарышыглығын бир сәбәби дә, илк заманлар бу һәрәкәтләрдә пейғәмбәрләрин һәлә дә рол ойнамасыдыр. Бу гармагарышыглыг, бир-бирилә ән азы үмуми харичи дүшмәнә гаршы мүбаризә эдилдийи гәдәр шиддәтли мүбаризә апаран сайсыз-һесабсыз секталарын яранмасында ифадә олунур. Илк христианлыг дөврүндә белә олмушдур, һеч бир бирлик мүмкүн олмаян ердә бирлик тәблиғ эдән хошфикир мешшанлары нә гәдәр кәдәрләндирсә дә, сосялист һәрәкатынын илк чағларында да белә олмушдур.

Мәкәр Интернасйоналы ваһид бир әһкам бирләшдирирди? Әксинә. Орада 1848-чи илә гәдәр олан дөврүн франсыз ән'әнәсинә мәнсуб коммунистләр вар иди, һәлә бунларын өзү дә мүхтәлиф чаларлы коммунистләр иди; Вейтлинг мәктәбинә мәнсуб коммунистләр, һәмчинин башгалары — енидән дирчәлдилмиш Коммунистләр иттифагына мәнсуб оланлар; Франсада вә Белчикада чохлуг тәшкил эдән прудончулар; бланкистләр; Алмания фәһлә партиясы; нәһайәт, Испанияда вә Италияда мә'лум вахт үстүн кәлмиш олан бакунинчи анархистләр, — һәм дә бунлар ялныз башлыча груплар иди. Интернасйонал тә'сис олунан вахтдан там бир рүб әср кечмәси лазым кәлди ки, һәр ердә вә гәт'и олараг анархистләрдән айрылма баш версин вә һеч олмазса ән үмуми игтисади нөгтейи-нәзәрләрин бирлийи ярадылсын. Һәм дә бизим рабитә васитәләримиз шәраитиндә, дәмир йоллар, телеграф, нәһәнк сәнае шәһәрләри олдуғу шәраитдә, бизим мәтбуатымыз, мүтәшәккил халг йығынчагларымыз шәраитиндә белә олмушдур.

Илк христианлар да һәмчинин сайсыз секталара парчаланмышды ки, мәһз бу да мүбаһисәләр төрәтмәк вә беләликлә, ән нәһайәт, бирлик әлдә эдилмәси үчүн васитә олду. Бизим бу, шүбһәсиз ки, ән көһнә христианлыг сәнәдимиздә биз бу парчаланмая раст кәлирик вә бизим мүәллиф бу парчаланмая гаршы, күнаһлар ичиндә батыб галмыш бүтүн харичи аләмә гаршы мүбаризәйә галхдығы гәдәр барышмаз бир амансызлыгла мүбаризәйә галхыр. Бунлар, биринчи нөвбәдә, Эфесдәки вә Пергамдакы николаитләрдир; сонра, Смирнада вә Филаделфияда — о адамлардыр ки, дейирләр биз йәһудийик, лакин онлар йәһуди дейилдирләр, шейтан йығынағыдырлар; Пергамда — Валаам адланан яланчы пейғәмбәрин нәзәриййәсинин тәрәфдарларыдыр; Эфесдә — о адамлардыр ки, дейирләр биз апостолуг, һәгигәтдә исә апостол дейилдирләр; нәһайәт, Тиатирдә Иезавел адланан яланчы гадын пейғәмбәрин тәрәфдарларыдыр. Һәмин секталар һаггында биз бундан мүфәссәл һеч бир шей билмирик, ялныз Валаамын вә Иезавелин ардычыллары барәсиндә дейилир ки, онлар бүтләрә гур-

бан кәсилән һейванлары ейирмишләр вә зина эдирмишләр. Бу беш сектанын бешини дә Павелин ардычыллары олан христианлар кими, бүтүн бу намәләри исә — яланчы апостол Павел әлейһинә, бу уйдурма Валаам вә «Николай» әлейһинә язылмыш намәләр кими гәләмә вермәйә чалышмышлар. Чох аз инандырычы олан мүвафиг дәлилләр Ренан тәрәфиндән топланмышдыр: «Мүгәддәс Павел», Парис, 1869, сәһ. 303—305, 367—370. Онларын һамысы, һәмин намәләри апостолларын Әмәлләринә вә Павелин Намәләри адланан намәләрә әсасланмагла изаһ этмәк тәшәббүсүндән ибарәтдир, йә'ни элә әсәрләрә ки, бунлар һәр һалда өз индики шәклиндә көтүрүлсә, Вәһйдән азы 60 ил сонра язылмышдыр, белә ки, бунларда олан мүвафиг факт мә'луматы нәинки сон дәрәчә шүбһәлидир, һәмчинин бир-биринә тамамилә зиддир. Лакин һәллэдичи мүлаһизә одур ки, эйни бир сектаны беш мүхтәлиф ад илә, һәм дә тәкчә Эфес үчүн ики ад илә (яланчы апостоллар вә николаитләр), Пергам үчүн дә енә ики ад илә (валаамитләр вә николаитләр) адландырмаг, һәр дәфәдә бунлары там айдын бир сурәтдә ики мүхтәлиф секта кими көстәрмәк бизим мүәллифин ағлына кәлә билмәзди. Лакин белә бир эһтималы инкар этмәк олмаз ки, бу секталарын тәркибиндә элә адамлар да вармыш ки, онлары инди Павелин ардычыллары адландырардылар.

Мүәллифин тәфсилата киришдийи һәр ики һалда онун иттиһамы бундан ибарәтдир ки, бүтләрә гурбан кәсилән һейванлары ейир вә зина эдирләр — бу ики нөгтә ки,онларын барәсиндә — һәм гәдим йәһудиләр, һәм дә христиан йәһудиләр — йәһудилийи гәбул этмиш бүтпәрәстләрлә даим мүбаһисә этмишләр. Бүтпәрәсләрин кәсдикләри гурбанларын әти нәинки мәчлисләрдәки тәамлара сәрф олунурду, — буну емәкдән имтина этмәк исә гонаг үчүн ләягәтсизлик иди вә һәтта тәһлүкәли бир һәрәкәт ола биләрди, — бу әт һәтта ичтимаи базарларда да сатылырды вә бунун һалал әт олуб олмадығыны айырд этмәк һеч дә һәмишә мүмкүн дейилди. Зина дедикдә исә енә һәмин йәһудиләр ялныз никаһсыз чинси әлагәләри дейил, һәмчинин мүәййән дәрәчәдә гоһум оланлар арасында йәһуди ганунунун гадаған этдийи никаһы, һабелә йәһудиләрлә бүтпәрәстләр арасында никаһы да нәзәрдә тутурдулар; апостол Әмәлләринин XV фәслинин 20 вә 29-чу айәләриндә бу сөзә адәтән мәһз белә мә'на верирләр. Лакин бизим Иоаннын, мө'мин йәһудиләрә ичазә верилән чинси әлагәләрә дә өз бахышы вардыр. XIV фәслин 4-чү айәсиндә о, көйләрдәки 144 000 йәһуди һаггында белә дейир: «Бунлар, өзләрини гадынла мурдарламаянлардыр, зира онлар бакирдирләр». Доғрудан да, бизим Иоаннын көйләриндә бир нәфәр дә олса гадын йохдур. Демәли, Иоанн илк христианлығын башга языларында да тез-тез тәсадүф эдилән о чәрәяна мәнсубдур ки, һәмин чәрәян чинси әлагәни үмумиййәтлә күнаһ һесаб эдир-

ди. Әкәр биз ону да нәзәрә алсаг ки, Иоанн Романы бөјүк бир әхлагсыз адландырыр вә дејир ки, ер үзүнүн падшаһлары Рома илә зина едиб онун әхлагсызлыг шәрабындан мәст олурдулар, Рома тачирләри исә Ромадакы бөјүк әхлагсызлыгдан варланырлар, — әкәр буну нәзәрә алсаг, онда намәләрдә биз әсла юхарыдакы сөзү, Әһди-чәдидин башга ерләрини тәсдиг едә билмәк үчүн мәддаһ теологларын һәмин сөзә вермәк истәдикләри дар мә'нада көтүрә билмәрик. Әксинә, намәләрин һәмин ерләри дәрин сарсынтыларын баш вердији бүтүн дөврләрә хас олан бир һалы ајдын көстәрир, мәһз ону көстәрир ки, бүтүн башга маниәләрлә бирликдә, чинси әлагәләр саһәсиндәки мөһкәм ән'әнәви гайдалар да зәифләјир. Христианлығын илк әсрләриндә, нәфси өлдүрән аскетизм илә янашы олараг, һәмчинин христианлыг азадлығыны киши илә гадын арасында аз-чох гејри-мәһдуд әлагә азадлығына да аид етмәк мејли чох тез-тез мејдана чыхыр. Мүасир сосялист һәрәкатында да вәзијјәт бунун кими олмушдур. Алманчаја тәрчүмәсиндә «нәфс һүгугларынын бәрпасына» чеврилмиш олан сен-симонист «réhabilitation de la chair»*-ин 30-чу илләрдә о заманкы Алманияда, бу «исмәтли ушаг отағында» нечә ағлакәлмәз бир дәһшәт оятмышды! Лакин ән чох дәһшәтә кәләнләр о заман һөкмранлыг едән о нәчиб силкләр (биздә о заман һәлә синифләр йох иди) иди ки, нә Берлиндә, нә дә өз маликанәләриндә онлар даим өз нәфс һүгугларыны бәрпа етмәдән яшаја билмирдиләр! Әкәр бу мәрһәмәтли адамлар, нәфс үчүн бундан да бөјүк сәрбәстликләр нәзәрдә тутан Фур'ени дә танысайдылар, онда көр нә оларды! Утопизм арадан галдырылдыгча, бу сарсаглыгларын ерини нисбәтән расионал вә һәгигәтдә хејли дәрәчәдә радикал анлајышлар тутду; Алмания Һейненин «исмәтли ушаг отағындан» инкишаф едиб сосялист һәрәкатынын мәркәзинә чеврилдији вахтдан е'тибарән исмәтли јүксәк тәбәгәнин икиүзлүлүклә һиддәтләнмәсинә анчаг истеһза етмәјә башладылар.

Намәләрин әһкамлара аид олан бүтүн мәзмуну бундан ибарәтдир. Галан чәһәтләрдән намәләр өз һәмфикирләрини гызғын тәблиғата, әлејһдар гаршысында өз growинә чәсарәтлә вә гүрурла әмәл етмәјә, дахили вә харичи дүшмәнләрлә йорулмаг билмәдән мүбаризә апармаға тәһрик едир — вә әкәр бундан бәһс олунса, ејни дәрәчәдә мүвәффәгијјәтлә һәмин намәләр Интернасионала мәнсуб пејғәмбәр әһвал-руһијјәли бир әзмкар тәрәфиндән дә языла биләрди.

III

Намәләр бизим Иоаннын едди Кичик Асия ичмаына, онларын васитәсилә дә ердә галан, ислаһ олунмуш 69-чу ил йәһудилијинә мүрачиәтинин әсл мөвзууна анчаг киришдир ки, сонралар христианлыг да һәмин йәһудиликдән мејдана кәлмишдир. Мәһз бу-

* — «нәфс бәраәтләндирилмәсинин». *Ред.*

рада биз илк христианлығын ән мүгәддәс еринә кәлиб чатырыг.

Илк христианлар нә кими адамлардан топланмышды? Ингилаби чәрәяна лайиг олдуғу кими, әсасән халгын ашағы тәбәгәләринә мәнсуб «бәлакешләрдән вә сыхынты чәкәнләрдән». Бәс бу сонунчулар кимләрдән ибарәт иди? Шәһәрләрдә — дүшкүнләшмиш азадлардан, чәнуб гулдарлыг штатларынын mean whites*-инә, яхуд Авропа сәфилләринә, я да мүстәмләкә вә Чин limанларынын авантүристләринә бәнзәр ән мүхтәлиф адамлардан, сонра, азад бурахылмышлардан вә башлыча олараг гуллардан; Италия, Сичилия, Африка латифундияларында — гуллардан; әяләтләрин кәнд маһалларында — кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә борч әсарәти алтына дүшән хырда кәндлиләрдән ибарәт иди. Бүтүн бу үнсүрләр үчүн гәт’ийјән һеч бир үмуми гуртулуш йолу йох иди. Онларын һамысынын итирдикләри чәннәт архада галмышдыр, тәнәззүл эдән азадлар үчүн бу чәннәт кечмишдәки полис иди ки, эйни заманда һәм шәһәр, һәм дә дөвләт олан бу полисдә онларын улу бабалары бир заманлар азад вәтәндашлар идиләр; һәрби әсир олан гуллар үчүн бу — әсарәт алтына алынандан вә әсир дүшәндән әввәл сүрдүкләри азад һәят иди; хырда кәндлиләр үчүн бу — мәһв эдилмиш гәбилә гурулушу вә үмуми торпаг саһиблийи иди. Рома фатеһинин һамарлайычы дәмир юмруғу бунларын һамысыны ер үзүндән силиб атмышды. Антик дөврүн наил олдуғу ән бөйүк ичтимаи груплар тайфадан вә гоһум тайфалар иттифагындан ибарәт иди; барбарларда бунлар гәбилә әлагәләри үзрә, шәһәрләр яратмыш олан юнанларда вә италикләрдә исә, — бир вә я бир нечә гоһум тайфаны әһатә эдән полисләрдә тәшкил эдилмишди. Филипп вә Александр Эллин ярымадасында сияси бирлик яратдылар, лакин бунунла һәлә юнан милләти ярадылмыш олмады. Милләтләр ялныз Рома дүня һөкмранлығынын дағылмасы нәтичәсиндә мүмкүн олду. Бу һөкмранлыг хырда иттифаглара һәмишәлик сон гоймушду; һәрби гүввә, Рома мүһакимә үсулу, Рома верки апараты ән’әнәви дахили тәшкилаты гәт’и позмушду. Истиглалиййәтин вә сәрбәст тәшкилатын итирилмәсинә һәрби вә мүлки һакимиййәт башчыларынын кобуд сойғунчулуғу әлавә олунмушду; онлар фәтһ этдикләри әһалинин әввәлчә сәрвәтләрини әлиндән алырдылар, сонра да һәмин сәрвәтләри сәләм фаизи илә онун өзүнә борч верирдиләр ки, онун ени веркиләр вермәйә имканы олсун. Натурал тәсәррүфатын еканә вә я үстүн ер тутан тәсәррүфат олдуғу районларда веркиләрин ағырлығы вә бунун төрәтдийи пул эһтиячы нәтичәсиндә кәндлиләр кетдикчә даһа артыг вә әсарәтли бир сурәтдә сәләмчиләрдән асылы вәзиййәтә дүшүрдүләр, бөйүк әмлак фәргләри яранырды, варлылар зәнкинләшир вә йохсуллар там диләнчи көкүнә дүшүрдүләр. Нәһәнк Рома дүня дөвләтинә айры-айры хырда тайфаларын вә я

* — ашағы тәбәгәләрә мәнсуб ағлара. *Ред.*

шәһәрләрин һәр һансы бир мүгавимәти исә үмидсиз бир шей иди. Әсарәт алтына дүшәнләр, мәзлумлар вә йохсуллашмыш оланлар үчүн бәс чарә нә иди, нә кими бир ничат йолу вар иди—мәнафеләри бир-биринә ябанчы вә я һәтта экс олан бүтүн бу мүхтәлиф инсан груплары үчүн нә кими бир үмуми чарә вар иди? Һәр һалда белә бир чарә тапмаг лазым иди ки, беләликлә бир бөйүк ингилаби һәрәкәт онларын һамысыны әһатә этсин.

Белә чарә тапылды. Лакин бу дүняда йох. О заманкы вәзиййәтдә чарә анчаг дин саһәсиндә ола биләрди. Белә олдугда башга бир аләм ачылды. Бәдән өләндән сонра руһун яшамагда давам этмәси фикри Рома аләминин һәр ериндә тәдричлә үмумән гәбул эдилмиш э'тигад символуна чеврилди. Эйнилә дә белә бир фикир кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә үмумән гәбул эдилмәкдә иди ки, өләнләрин ер үзүндәки һәрәкәтләринә көрә онларын руһуна я мүәййән бир әчр, я да мүәййән бир чәза вериләчәкдир. Гейд этмәли ки, әчр мәсәләси, әлбәттә, чох шүбһәли мәсәлә иди; гәдим инсанларда о дәрәчә кортәбии материалистлик вар иди ки, онлар ер үзүндәки һәяты көлкәләр сәлтәнәтиндән олдугча йүксәк тутмая билмәздиләр; юнанларда ахирәт һәяты әслиндә бәдбәхтлик сайылырды. Нәһайәт христианлыг мейдана кәлди, ахирәт аләминдәки әчрләрә вә чәзалара чидди янашды, көйләри вә чәһәннәми яратды, беләликлә дә элә бир чарә тапылды ки, бу чарә бәлакешләри вә сыхынты чәкәнләри бизим бу аләмдән бирбаша әбәди чәннәтә апарырды. Доғрудан да, ялныз о дүняда әчр алмаг үмиди илә, стоисизм-Филон нәзәриййәсинин тәркдүнялығы вә аскетизмини элә бир ени дүня дининин этик принсипи дәрәчәсинә галдырмаг мүмкүн иди ки, бу дин мәзлум халг күтләләрини өз ардынча апара билсин.

Лакин көйләрдәки бу чәннәт диндарларын үзүнә һеч дә, өләндән сонра бирдән-бирә ачылмыр. Биз көрәчәйик ки, пайтахты Ени Гүдсдән ибарәт олан танры сәлтәнәти ялныз чәһәннәм гүввәләри илә шиддәтли мүбаризәдән сонра әлдә эдилир вә ашкара чыхыр. Лакин илк христианларын тәсәввүрүндә бу мүбаризә узагда дейилди. Бизим Иоанн лап әввәлдә өз китабына, «*тезликлә* баш верәчәк оланларын» вәһйи кими характеристика верир; бунун ардынча 3-чү айәдә исә э'лан эдиб дейир: «Бу пейғәмбәрлик сөзләрини охуян вә бунлары динләйәнләр хошбәхтдирләр, зира *аз галмышдыр*»; Христос Филаделфиядакы ичмаа буну язмағы буюрур: «*Тезликлә* кәләчәйәм». Сонунчу фәсилдә исә мәлаикә «*тезликлә* баш верәчәк оланы» Иоанна көстәрдиййини дейир вә она буюрур: «Бу китабдакы пейғәмбәрлик сөзләрини мөһүрләмә, зира *аз галмышдыр*», Христос өзү дә ики дәфә (12-чи айә вә 20-чи айә) дейир: «*Тезликлә* кәләчәйәм». Бу кәлишин нә гәдәр тезликдә көзләнилдиййини биз сонралар көрәчәйик.

Мүәллифин сонра бизә ачыб көстәрдийи апокалипсис көрүнмәләри тамамилә илк чағлардакы нүмунәләрдән, һәм дә эксәр

һалларда һәрфиййән көтүрүлмүшдүр. Бир гисми Әһди-әтигин классик пейғәмбәрләриндән, хүсусән Иезекиилдән, бир гисми дә Даниилин китабы кими тәртиб эдилмиш чох сонралардакы йәһуди апокалипсисләриндән, хүсусилә дә Енохун китабындан көтүрүлмүшдүр ки, о заман бу китаб, һеч олмазса гисмән, язылмышды. Тәнгид ән мүфәссәл сурәтдә мүәййән этмишдир ки, бизим Иоанн һәр мәнзәрәни, һәр горхунҹ әламәти, динсиз бәшәриййәтин дүчар эдилдийи һәр фәлакәти, — бир сөзлә, өз китабынын бүтүн материалыны һарадан көтүрмүшдүр; белә ки, Иоанн өзүнүн сон дәрәҹә фәрасәтсиз олдуғуну бүрузә вермәкдән башга, һәмчинин ачыгҹа көстәрир ки, о, өз уйдурма вәҹд вә көрүнмәләрини тәсвир этдийи шәкилдә һеч хәялән дә олса дуймамышдыр.

Бу көрүнмәләрин ардычыллығы гысача олараг беләдир. Әввәлҹә Иоанн көрүр ки, аллаһ тахтда әйләшмиш вә әлиндә едди мөһүрлә мөһүрләнмиш бир китаб тутмушдур, аллаһын гаршысында исә — гурбан кәсилмиш, лакин дирилмиш мә'сум (Христос) даянмышдыр ки, бу да мөһүрләри ачмаға лайиг сайылыр. Мөһүрләри ачаркән ҹүрбәҹүр горхунҹ э'ҹазкар һадисәләр баш верир. Бешинҹи мөһүрү ачаркән аллаһын сәҹдәкаһы алтында Иоанн, аллаһ кәламы йолунда өлдүрүлмүш христиан шәһидләринин руһларыны көрүр вә онлар уҹадан дейирләр: «Худая, ер үзүндә яшаянлары нә вахта гәдәр мүһакимә этмәйәҹәксән вә онлардан бизим ганымызы алмаяҹагсан?» Бундан сонра онлара ағ кейимләр верирләр вә дилә тутурлар ки, бир аз да көзләсинләр, чүнки кәрәк даһа артыг шәһид өлдүрүлсүн.

Демәли, бурада «мәһәббәт дининдән» һәлә бир кәлмә дә йохдур, дейилмир ки: «Өз дүшмәнләринизи севин, сизә нифрәт эдәнләрә хейир-дуа верин» вә и.а.; бурада ачыг интигам, христианлары тә'гиб эдәнләрдән сағлам, саваб интигам тәблиғ эдилир. Һәм дә бүтүн китабда беләдир. Бөһран нә гәдәр чох яхынлашырса, көйдән нә гәдәр тез-тез фәлакәт вә ҹәза яғырса, бизим Иоанн бир о гәдәр даһа бөйүк севинҹлә хәбәр верир ки, күлли мигдар инсан өз күнаһларындан һәлә енә дә төвбә этмәк истәмир, аллаһын гамчысы һәлә енидән онларын үзәриндә шаггылдамалыдыр, Христос дәмир әса көтүрүб бу адамлары отармалы вә гадир-күллүн гейз-гәзәб шәрабы тәкнәсиндә тапдаламалыдыр, аллаһсызлар исә өз гәлбләриндә һәлә енә дә инад көстәрәҹәкләр. Бу — һеч риякарлыг көстәрмәдән тәбии сурәтдә ону һисс этмәкдир ки, дөйүш кедир вә à la guerre comme à la guerre*.

Еддинҹи мөһүрү ачдыгда, әлләриндә шейпур едди мәлаикә зүһур эдир; һәр дәфә онлардан бири шейпуру чалдыгда, ени мүдһиш һадисәләр көрүнүр. Еддинҹиси шейпуру чалыб гуртардыгда, һәр биринин әлиндә аллаһ гәзәби илә долу каса олан ени едди

---

* — иш ки, мүһарибәйә галды, мүһарибә кәрәк мүһарибә олсун. *Ред.*

мәлаикә сәһнәйә чыхыр вә һәмин касалардакы гәзәб ер үзүнә төкүлүр; енә дә ени фәлакәт вә чәзалар башланыр ки, әслиндә бунлар әксәрән артыг дәфәләрлә дейиләнләрин йоручу тәкрарыдыр. Сонра, арвад — Вавилон, бу бөйүк зинакар ал рәнкли палтар кейиб су үзүндә отурмуш көрүнүр, о Иса евлиялары вә шәһидләринин ганындан мәст олмушдур; Вавилон — едди тәпә үзәриндә гурулуб ер үзүнүн бүтүн падшаһларына һаким олан бөйүк шәһәрдир. Бу арвад едди башлы вә он буйнузлу вәһши бир һейвана минмишдир. Едди баш едди тәпә демәкдир, һабелә едди «падшаһ» демәкдир. Бу падшаһлардан беши һәлак олмуш, бири сағдыр, еддинчиси исә һәлә кәләчәкдир, ондан сонра исә биринчи беш падшаһын өлүмчүл яраланмыш, лакин сағалмыш олан бири дә кәләчәкдир. Ахырынчы падшаһ ер үзүндә 42 ай, яхуд $3\,^1/_2$ ил (7 иллик һәфтәнин ярысы гәдәр) падшаһлыг әдәчәк диндарлары шиддәтлә тә'гиб эдәчәк вә аллаһсызлыг һөкмран олачагдыр. Лакин сонра бөйүк гәт'и дөйүш баш верәчәкдир; бөйүк зинакар Вавилон вә онун бүтүн тәрәфдарлары, йә'ни күлли мигдарда адам мәһв эдилмәклә евлия вә шәһидләрин интигамы алыначагдыр; иблис говулуб мин ил чәһәннәмдә сахланачаг вә бу мүддәтдә Христос дирилмиш шәһидләрлә бирликдә һөкмранлыг эдәчәкдир. Лакин мин ил кечәндән сонра иблис енидән азад олачаг, руһларын ени бөйүк вурушмасы башланачаг вә бу вурушмада иблис гәт'и мәғлуб эдиләчәкдир. О заман өлүләрин икинчи дирилмәси баш верәчәк, ердә галан өлүләр дә ояначаг вә аллаһын (фикир верин ки, Христосун *дейил*, аллаһын!) мәшһәри аяғына кәтириләчәкдир, диндарлар ени көйә, ени торпаға вә Ени Гудсә кечиб әбәди яшаячаглар.

Бүтүн бунлар ялныз христианлыгдан әввәлки йәһудилик материалындан дүзәлдилмишдир, буна көрә дә, демәк олар, анчаг халис йәһуди тәсәввүрләри верир. О заман ки, Исраил халгы үчүн бу дүнядa ағыр күнләр башланды, — асурилэрә вә бабилстанлылара бач верилмәсиндән башламыш һәр ики сәлтәнәтин, Исраил вә йәһуди сәлтәнәтинин дағылмасындан башламыш селевкит әсарәтинә гәдәр, демәли, Исайядан Даниилә гәдәр—һәр дәфә фәлакәт заманы хәбәр верилирди ки, хиласкар зүһур эдәчәкдир. Артыг Даниилдә, XII фәслин 1—3-чү айәләриндә биз көрүрүк ки, йәһудиләри һифз эдән мәлаикәнин, Микаилин зүһур эдиб йәһудиләри бөйүк фәлакәтдән гуртарачағы хәбәр верилир; өләнләрин бир чоху дириләчәк, бир нөв мәһшәр гурулачаг вә халгы һагг йола чағырмыш олан мүәллимләр даим улдуз кими парлаячаглар. Христианлыг характери дашыян чәһәт ялныз буну гейд этмәкдән ибарәтдир ки, тезликлә Христос сәлтәнәти башланачаг вә дирилмиш диндарлар, башлыча олараг шәһидләр шәрәф газаначаглар.

Бу ирәличәдән хәбәр вермәләрин, о заманкы һадисәләрә аид олдуғу дәрәчәдә изаһыны бизә алман тәнгиди, хүсусән Эвалд,

Лукке вә Фердинанд Бенари вермишләр. Ренанын көмәйилә бу изаһ илаһийята мәнсуб олмаян даирәләрә дә мүйәссәр олмушдур. Бөйүк зинакар арвадын Вавилонун Рома олдуғуну, едди тәпә үзәриндәки шәһәр демәк олдуғуну биз артыг көрдүк. Онун миндийи вәһши һейван һаггында XVII фәслин 9—11-чи айәләриндә белә дейилмишдир:

«едди баш» (вәһши һейванын башлары) «едди тәпәдир ки, арвад бу тәпәләрин үстүндә отурмушдур вә едди падшаһдыр; бу падшаһлардан беши һәлак олмушдур, бири сағдыр, бири дә һәлә дүняя кәлмәмишдир, кәлдикдә исә чох галмаячагдыр. О вәһши һейван ки, вар иди вә даһа йохдур, о — еддиләрдән бири олан сәккизинчидир вә һәлак олачагдыр».

Бурада вәһши һейван Рома дүня һөкмдарлығыдыр ки, далбадал едди император тәрәфиндән тәмсил эдилмишдир; бу императорлардан бири өлүмчүл яраланмышдыр вә даһа падшаһлыг этмир, лакин сағалмышдыр вә гайыдачагдыр ки, сәккизинчи олараг кафирлик вә аллаһсызлыг сәлтәнәтини яратсын. Она йол вериләчәкдир ки,

«өвлияларла муһарибә эдиб онлара галиб кәлсин; ер үзүндә яшаянлар вә адлары мә'сумун һәят китабында язылмамыш оланлар һамысы она тә'зим эдәчәкдир; кичикләр вә бөйүкләр, варлылар вә йохсуллар, азадлар вә гуллар үчүн гайда гоюлачагдыр ки, һамынын сағ голунда вә я алнында о вәһши һейванын шәкли олсун, голунда вә я алнында һәмин шәклин, яхуд вәһши һейванын адынын, я да онун ады сайынын олдуғу адамлардан гейри һеч кәс алыб-сата билмәйәчәкдир. Бурада һикмәт вар. Кимин ағлы варса, о вәһши һейванын рәгәмини һесаблая биләр, зира бу рәгәм инсан рәгәмидир, онун рәгәми 666-дыр» (XIII фәсил, 7—18-чи айәләр).

Биз анчаг гейд эдирик ки, беләликлә бурада бойкот, Рома дүня дөвләти тәрәфиндән христианлара гаршы тәтбиг эдилмиш васитәләрдән бири кими көстәрилир, демәли, айдындыр ки, бу — иблисин ихтираыдыр; сонра о мәсәләйә кечирик ки, бәс артыг бир дәфә һөкмранлыг этмиш олан, өлүмчүл яраланыб гейб олан лакин сыра илә сәккизинчи олараг гайыдыб антихрист ролу ойнаячаг бу Рома императору кимдир?

Августу сыра илә биринчи һесаб этсәк, икинчи Тибери, үчүнчү Калигула, дөрдүнчү Клавди, бешинчи Нерон, алтынчы Галба олачагдыр. «Беши һәлак олмуш, бири яшайыр», йә'ни Нерон артыг һәлак олмуш, Галба исә яшайыр. Галба 68-чи ил июнун 9-дан 69-чу ил январын 15-дәк һөкмдарлыг этмишдир. Лакин о, тахта чыхандан сонра Вителлинин сәркәрдәлийи алтындакы Рейн лекионлары үзә дурмушдулар, эйни заманда башга әйаләтләрдә дә башга сәркәрдәләр тәрәфиндән һәрби гиямлар һазырланырды. Романын өзүндә преторианлар һәйәчана кәлмиш, Галбаны өлдүрмүш вә Отону император э'лан этмишдиләр.

Бундан нәтичә чыхармаг олар ки, бизим Вәһй китабы Галба заманы, йәгин ки, онун һөкмдарлығынын ахырларында, я да ән кечи Отонун, «еддинчинин» үч айлыг (69-чу ил апрелин 15-дәк)

һөкмдарлығы заманы язылмышды. Бэс о ки, вар иди вэ инди йохдур, йэ'ни сэккизинчи кимдир? Буну бизэ 666 рэгэми айдынлашдырар.

Самилэрдэ — килданилэрдэ вэ йэһудилэрдэ — о заман сеһр сэнэти интишар тапмышды; бу сэнэт һэрфлэрин икили мэ'насына эсасланырды. Тарихимиздэн тэхминэн 300 ил эввэл йэһуди һэрфлэри рэгэм эвэзинэ дэ ишлэдилирди: a=1; b=2; g=3; d=4 вэ и.а. Каббалалистика эсасында кэлэчэкдэн хэбэр верэнлэр мүэййэн бир адын һэрфлэринин рэгэм мэ'наларыны сайыб һесаблайыр вэ бунларын мэчмууна эсасэн кэлэчэкдэн хэбэр вермэк истэйирдилэр; мэсэлэн, һэмин рэгэм мэ'насы олан сөзлэр вэ я сөз бирлэшмэлэри дүзэлдиб ад саһибинин кэлэчэйи һаггында нэтичэлэр чыхарырдылар. Кизли сөзлэр вэ с. дэ һэмин рэгэм дилиндэ ифадэ олунурду. Бу сэнэти юнан сөзү олан gematriah, кеометрия сөзү илэ адландырырдылар; бунунла гызғын мэшғул олан вэ Татсит тэрэфиндэн mathematici адландырылмыш килданилэр, йэгин ки, «кобуд шулуглуг» үстүндэ Клавди заманы, сонра да енидэн Вителли заманы Ромадан говулмушдулар.

666 рэгэми дэ эйни риязийят васитэсилэ мейдана кэлмишди. Бу рэгэмин архасында биринчи беш Рома императорундан биринин ады кизлэнир. Лакин Ириней икинчи эсрин ахырларында 666 рэгэминдэн элавэ, 616 вариантыны билирди; бу вариант мейдана кэлдийи заман һэмин рэгэмин сирри һэр һалда бир чохларына мэ'лум иди. Экэр ахтарылан чаваб бу рэгэмлэрин һэр икисинэ эйни дэрэчэдэ уйғун кэлсэ, онда һэмин чаваб бунунла йохланмыш олачагдыр.

Бу чавабы Берлиндэ Фердинанд Бенари тапмышдыр. Бу ад — Нерондур. Һэмин рэгэм נרון קסר (Neron Kesar) сөзлэринэ, йэ'ни юнанча Nerôn Kaisar, император Нерон сөзлэринин, империянын шэрг ярысында Нерон сиккэлэринин үзэриндэ һэкк олунмуш бу сөзлэрин талмудла вэ Палмира язылары илэ тэсдиг олунан йэһуди язылышына эсасланыр. Йэ'ни: н (нун)=50; р (реш)=200; о эвэзиндэ в (вов)=6; н (нун)=50; к (куф)=100; с (самеһ)=60; вэ р (реш)=200; екуну=666. Экэр биз латын язылышы Nero Caesar сөзлэрини эсас көтүрсэк, онда икинчи нун=50 йох олур вэ биз 666 — 50=616 рэгэмини, йэ'ни Иринейин вариантыны алмыш олуруг.

Доғрудан да, Галба заманы бүтүн Рома империясында бирдэн-бирэ шулуглуг башланмышды. Галба өзү Испания вэ Галлия лекионларынын башында дурурду вэ һэмин лекионлар Нерону йыхмаг үчүн Рома үзэринэ еримишдилэр; Нерон гачмышды вэ азад эдилмиш бир гула эмр этмишди ки, ону өлдүрсүн. Лакин Галбанын элейһинэ гэсддэ бир тэк Ромадакы преторианлар дейил, эялэтлэрдэки команданлар да иштирак эдирдилэр; тахта чыхмаг иддиасында олуб һэр ердэ өз лекионлары илэ пайтахт үзэринэ еримэйэ һазырлашан ени-ени шэхслэр мейдана чыхырды. Элэ

көрүнүрдү ки, империя дахили мүһарибә пәнҹәсинә верилмишдир; елә көрүнүрдү ки, империянын дағылмасы яхынлашыр. Бүтүн бунлара үстәлик олараг мәһз Шәргдә белә бир шайиә яйылмышды ки, Нерон өлдүрүлмәмишдир, анҹаг яраланмышдыр, парфиялыларын янына гачмыш вә Фәратын архасындан гошунла гайыдыб кәләҹәкдир ки, ени, даһа ганлы вә мүдһиш бир һөкмдарлыға башласын. Бу хәбәрләр Ахайяны вә Асияны хүсусилә горхуя салмышды. Көрүнүр мәһз Вәһйин язылмыш олдуғу вахтларда яланчы Нерон мейдана чыхыб өзүнүн чохлу тәрәфдарлары илә бирликдә Патмос вә Кичик Асия яхынлығында, Экей дәнизиндәки Китнос адасында (индики Термияда) мәскән салмыш вә — һәлә Отон заманы — өлдүрүләнә гәдәр орада яшамышды. Тәәҹҹүблүдүрмү, Неронун илк дәфә ҹидди тә'гиб этмиш олдуғу христианлар арасында белә бир бахыш яйылмышды ки, Нерон бир антихрист олараг енидән гайыдаҹагдыр вә онун гайытмасы, бунунла да әлагәдар олараг ени сектаны гырыб мәһв этмәк йолундакы гәт'и ҹәһди Христосун енидән зүһур эдәҹәйинин ҹәһәннәм гүввәләри илә бөйүк галибиййәтли дөйүш олачағынын вә мин иллик сәлтәнәтин «тезликлә» кәлиб чатачағынын әламәти вә башланғычыдыр ки, бунун кәлиб чатачағына олан инам шәһидләрин өлүмә севинҹлә кетмәсинә имкан верирди?

Илк ики әсрдәки христиан әдәбийятында вә христианлығын тә'сири алтында олан әдәбийятда кифайәт дәрәҹәдә көстәришләр вардыр ки, 666 рәгәминин сирри о заман бир чохларына мә'лум иди. Доғрудур, Ириней бу сирри һәлә билмирди, лакин үчүнҹү әсрин ахырларынадәк яшамыш олан бир чох башга адамлар кими, о да билирди ки, апокалипсисдәки вәһши һейван — Неронун енидән гайыдыб тахта чыхачағы демәкдир. Сонра бу из дә итиб кедир вә бизим әсәр гейбдән хәбәр верән диндарлар тәрәфиндән фантастик шәкилләрдә тәфсир олунур; мән өзүм һәлә ушаглыгда элә гоҹалар таныйырдым ки, онлар гоҹа Иоанн Албрехт Бенкелдән сонра дүнянын дағылачағыны вә 1836-ҹы илдә мәһшәр гурулачағыны көзләйирдиләр. Бу пейғәмбәрлик дүз чыхды, һәм дә мәһз или илинә дүз кәлди. Амма күнаһкарлар аләми үчүн дейил, Вәһйин мө'мин тәфсирчиләринин өзләри үчүн мәһшәр гурулду. Зира 1836-ҹы илдә Ф. Бенари 666 рәгәминин ачарыны верди, бунунла да һәр ҹүр пейғәмбәрлик һесабламаларына, бүтүн бу ени gematriah-а мүдһиш бир сон гойду.

Бизим Иоанн диндарлар үчүн кәләҹәкдәки көйләр сәлтәнәтинин ялныз ән заһири тәсвирини верә билир. Ени Гүдс, һеч олмазса о заманкы анлайышлара көрә, әлбәттә, чох бөйүкдүр; о, һәр тәрәфи 12 мин стадийә =2 227 километрә бәрабәр олан бир квадрат тәшкил эдир, демәли, онун саһәси аз гала 5 милйон квадрат километрә бәрабәрдир ки, бу да Америка Бирләшмиш Штатларынын ярысындан бөйүкдүр; о, халис гызылдан вә даш-гашдан тикилмишдир. Орада аллаһ өз садиг бәндәләри арасында яшайыр вә

күнәш әвәзинә онлара ишыг сачыр, орада даһа нә өлүм вардыр, нә гәм, нә дә изтираб; шәһәрин ортасындан аб-һәят чайы ахыр вә онун саһилләриндә 12 чүр мейвә верән дирилик ағачлары битир вә бунларын мейвәләри һәр ай енидән етишир; ярпаглары исә «халгларын сағламлығына хидмәт эдир». Ренанын фикринчә бу — мүаличә чайы нөвүдүр (бах: «Антихрист», сәһ. 542). Орада өвлиялар әбәди яшайырлар.

Бизә мә'лум олдуғу үзрә, өз башлыча игамәткаһы олан Кичик Асияда тәхминән 68-чи илдә ярадылмыш христианлыг белә олмушдур. Үч үгнүмдән һеч бир әсәр йохдур — әксинә, сонралардакы йәһудилийин көһнә ваһид вә шәриксиз Йәһвасы вардыр; йәһуди милли аллаһындан инкишаф эдиб көйүн вә ерин ваһид һөкмдарына чеврилмиш олан бу Йәһва бүтүн халглар үзәриндә һөкмранлыға чалышыр, динә кәләнләрә рәһм вә'д эдир вә иман кәтирмәйәнләри амансызлыгла мәһв эдир; о, антик дөврүнүн ганунуна садиг галыр: parcere subjectis ac debellare superbos*. Буна көрә дә, һәмин мәһшәрдә, сонралардакы инчил вә намәләрин тәсвир этдийи кими, Христос дейил, бу аллаһ өзү башда әйләшир. Фарсларын, сонралардакы йәһудилик тәрәфиндән мәнимсәнилмиш олан төрәмә нәзәриййәсинә көрә мә'сум Христос әзәлдән аллаһын төрәмәсидир, Исайянын поэзия сурәтләриндән биринин (XI фәсил, 2-чи айә) янлыш тәсвир эдилмәсиндән әмәлә кәлмиш олан «едди аллаһ руһу» да енә аллаһдан төрәмишдир, лакин бунлар бир рүтбә ашағыда дururлар. Онларын һеч бири аллаһ вә я она бәрабәр дейилдир, һамысы она табедир. Мә'сум өзү дүнянын күнаһларыны бағышлатмаг үчүн өзүнү гурбан верир вә бунун мүгабилиндә көйләрдә рүтбәси хейли йүксәлир; зира онун өзүнү гурбан вериб белә көнүллү өлмәси бүтүн китабда онун дахили маһиййәтинин дәринликләриндән зәрури сурәтдә ирәли кәлән бир шей кими дейил, онун мүстәсна рәшадәти кими гейд олунур. Өзлүйүндә айдындыр ки, бурада көйләр сарайынын бүтүн хидмәтчиләри һей'әти дә вардыр: ағсаггаллар, мәлаикәбашылар, мәлаикәләр вә өвлиялар. Монотеизм дин олмаг үчүн артыг Зәндавәстдән[130] башлаяраг та гәдимләрдән политеизмә күзәштләр этмәли олмушдур. Йәһудиликдән айрылыб бүтпәрәстләрин чисмани аллаһларына кечмәк йәһудиләрдә мүтәмадийән давам этмишдир, говуландан сонра исә көйләр сарайынын хидмәтчиләри һей'әти, фарсларда олдуғу кими, дини халгын фантазиясына бир гәдәр даһа чох уйғунлашдырыр. Һәтта, даим өзүнә бәрабәр олан һәрәкәтсиз йәһуди аллаһыны артыг дахилән диференсиаллашмыш, әсрарәнкиз үчләр вәһдәтиндән ибарәт бир аллаһ илә әвәз этмиш олан христианлыг да көһнә аллаһлара ситайиши халг күтләләри арасындан ялныз, өвлиялара ситайиш васитәсилә сыхышдырыб чыхара

* — иман кәтирәнләрә рәһм, ловғаларла мүһарибә этмәли. *Ред.*

билмишди; мәсәлән, Фалмерайерин дедийинә көрә, Юпитер ситайиши Пелопоннесдә, Майнда, Аркадияда ялныз IX әсрә яхын йох олмушдур («Морея ярымадасынын тарихи», I чилд, сәһ. 227[131]). Ялныз һазыркы буржуа дөврү вә онун протестантизми енидән өвлиялары арадан галдырыр вә, нәһайәт, диференсиаллашмыш монотеизми чидди гәбул эдир.

Илкин күнаһ вә иманла бағышланмаг һаггындакы нәзәрийјә дә бизим бу языя эйни дәрәчәдә аз мә'лумдур. Бу илк мүбариз ичмаларын иманы чох сонралардакы галибийјәтли килсәнин иманына әсла охшамыр. Онун ән мүһүм мәзмуну мә'сумун күнаһлары бағышлатмаг үчүн өзүнү гурбан вермәси илә бәрабәр, Христосун яхын кәләчәкдәки икинчи зүһурундан вә мин иллик сәлтәнәтин тезликлә кәлиб чатачағындан ибарәтдир; һәм дә бу иман ялныз фәал тәблиғатда, харичи вә дахили дүшмәнләрлә гызғын мүбаризәдә, бүтпәрәст һакимләр гаршысында өзүнүн ингилаби нөгтейи-нәзәринин мәғрурчасына э'тираф эдилмәсиндә вә кәләчәк гәләбә наминә шәһидлийә һазыр олмагда сынагдан кечирилир.

Биз көрдүк ки, бизим мүәллиф, өзүнүн йәһудидән башга бир шей олдуғуну һәлә һеч билмир. Бунунла әлагәдар олараг бүтүн китабын һеч бир эриндә хач суюна салмаг һаггында бир кәлмә дә йохдур; бундан әлавә, бир чох башга шейләр дә бизи әмин эдир ки, хачы суя салмаг христианлығын икинчи дөврүнүн тә'сисатыдыр. 144 мин диндар йәһуди хач суюна салынмаға дейил, «мөһүр вурулмаға» дүчар эдилмишди. Көйләрдәки өвлиялар вә ердәки диндарлар һаггында дейилир ки, онлар өз күнаһларындан силкиндиләр вә өз ағ кейимләрини мә'сумун ганы илә ююб пак этмишләр; хач суюна салмаг үчүн олан мүгәддәс тәкнә һаггында һеч сөһбәт дә йохдур. Антихристин зүһурундан әввәлки һәр ики пейғәмбәр (XI фәсил) дә һәмчинин һеч кәси хач суюна салмыр вә XIX фәслин 10-чу айәсинә көрә Исанын әламәти — хач суюна салмаг дейил, пейғәмбәрлик руһудур. Әкәр о заман хач суюна салмаг тәтбиг эдилмиш олсайды, онда бүтүн бу һалларда ондан бәһс этмәк тәбии оларды; буна көрә дә биз демәк олар гәт'и бир йәгинликлә бу нәтичәйә кәлә биләрик ки, хач суюна салмаг бизим мүәллифә мә'лум дейилмиш вә хач суюна салмаг анчаг, христианларын йәһудиләрдән гәт'и айрылдығы заман мейдана кәлмишдир.

Мүәллиф икинчи, даһа сонралардакы әсрар һаггында, дуалама һаггында да эйни дәрәчәдә аз билир. Әкәр Лүтер мәтниндә Христос, иманы камил олан һәр бир тиатирлийә вә'д эдирсә ки, онун янына кәләчәк вә онунла бирликдә кизли сурәтдә мүгәддәс шам емәйи ейәчәкдир, — бу анчаг янлыш фикир оядыр. Юнан мәтниндә deipnêsô — мән (онунла) шам эдәчәйәм язылмышдыр, инкилис библиясы исә буну тамамилә доғру олараг ашағыдакы сөзләрлә верир: «I shall *sup* with him». Бурада һәтта садәчә хейрат олан бир кизли шамдан да әсла бәһс олунмур.

Һеч шүбһә ола билмәз ки, язылыш тарихи — 68-чи вә я 69-чу ил — белә спесифик бир тәрздә мүәййән эдилмиш олан бизим бу китаб бүтүн христиан әдәбиййатынын ән көһнәсидир. Башга һеч элә бир китаб йохдур ки, кебраизмләрлә[132], ағыр чүмлә гурулушлары илә вә граматик сәһвләрлә долу олан белә бир барбар дилдә язылмыш олсун. Мәсәлән, I фәслин 4-чү айәсиндә һәрфиййән белә дейилмишдир: «Һәм индинин, һәм кечмишин, һәм дә кәләчәйин сизә хейир-бәрәкәт вә әмниййәти». Һазырда ялныз пешәкар теологлар вә я марагы олан башга тарихчиләр һәлә дә инкар эдә биләрләр ки, инчилләр вә апостолларын Әмәлләри, инди итирилмиш олан элә языларын сонрадан һазырланмыш нүсхәсидир ки, онларын зәиф тарихи өзәйи һазырда әфсанә өртүйү алтында даһа танынмаз олмушдур; ялныз онлар инкар эдә биләрләр ки, һәтта апостолларын намәләринин «әсл» (Бруно Бауэрә көрә) адланан икиси дә я даһа сонралара аид язылардыр, я да ән яхшы һалда, намә'лум мүәллифләрин көһнә әсәрләринин артырмалар вә әлавәләр йолу илә дәйишдирилән нүсхәләринин ишләнмишидир. Буна көрә дә белә бир чәһәт хүсусилә мүһүмдүр ки, бизим бурада көрдүйүмүз китабын язылыш вахты бир нечә ай фәрглә дүрүст мүәййән эдилмишдир, — бу китаб бизә христианлығы онун ән инкишаф этмәмиш формасында көстәрир, элә бир формада көстәрир ки, бу формада христианлығын IV әср дөвләт догмасына бу динин ишләниб һазырланмыш әһкамлары вә мифолокиясына мүнасибәти, христиан вә антик үнсүрләринин тә'сири алтында әмәлә кәлмиш Эдда аллаһлары нәзәриййәсинә Татсит дөврү керманларынын һәлә сабитләшмәмиш олан мифолокиясынын мүнасибәти кимидир. Әлбәттә, бурада дүня дининин рүшейми вардыр, лакин һәмин рүшейм дахилиндә эйни дәрәчәдә дә инкишафын, сонрадан сайсыз-һесабсыз секталарда һәята кечирилмиш олан минләрлә имканларынын һамысы мөвчуддур. Христианлығын тәшәккүл тапмасы дөврүнүн бу чох гәдим абидәси исә бизим үчүн мәһз она көрә хүсусилә мүһүмдүр ки, йәһудилийин — күчлү Искәндәриййә тә'сири алтында — христианлыға дахил этмиш олдуғуну бизә халис шәкилдә көстәрир. Сонралара аид оланларын һамысы Гәрб, юнан-Рома ашгарыдыр. Сонралардакы юнан вулгар фәлсәфәсинин маарифли монотеизми ялныз, монотеист йәһуди дини васитәсилә элә бир дини форманы ала билмишди ки, ялныз бу формада о, күтләләри өз ардынча апара билмишди. Лакин бу васитәчилик баш верән кими, һәмин монотеизм ялныз юнан-Рома аләминдә, һәмин аләмин яратдығы идеялар мәчмууну даһа да инкишаф этдирәрәк вә онунла бирләшәрәк дүня дини ола билмишдир.

ГЕЙДЛӘР

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

БИБЛИЈА ВӘ МИФОЛОКИЈА АДЛАРЫ КӨСТӘРИЧИСИ

ГЫСА МӨВЗУ-ТЕМАТИКА КӨСТӘРИЧИСИ

ГЕЙДЛƏР

[1] Маркс 1649-чу илдə Лионда чыхмыш олан бу китабы нəзəрдə тутур: «Petri Gassendi Animadversiones in decimum librum Diogenis Laertii, qui est de Vita, Moribus, Placitisque Epicuri» («Диокен Лаэртсинин онунчу китабына, Эпикурун һəяты, адəтлəри вə дүшүнчəлəриндəн бəһс эдəн бу китаба даир П'ер Гассендинин гейдлəри»). — *7.*

[2] Эпикуреизм, стоисизм вə скептисизм фəлсəфəсинин тарихинə даир Марксын 1839-чу илдə яздығы вə гисмəн диссертасиясында истифадə этдийи едди дəфтəр шəклиндə материаллар галмышдыр. — *7.*

[3] Бу китаб нəзəрдə тутулур: K. F. Köppen. «Friedrich der Grosse und seine Widersacher». Leipzig, 1840 — *8.*

[4] Маркс Д. Юмун «Инсан тəбиəти һаггында» китабынын алманча бу нəшриндəн ситат кəтирир: «Ueber die menschliche Natur». Erster Band. Halle, 1790, S. 485. — *8.*

[5] Маркс Эпикурун Менойкейə мəктубундан бир парчаны Диокен Лаэртсинин онунчу китабындан ситат кəтирир; буну Маркс юнан дилиндə ситат кəтирмишдир. — *8.*

[6] Эсхилин «Зəнчирлəнмиш Прометей» фачиəсиндəн олан бу мисралары, һəмчинин юхарыдакы бир мисраы Маркс юнан дилиндə ситат кəтирмишдир. — *9.*

[7] «*Kölnische Zeitung*» («Көлн гəзети») — күндəлик алман гəзети олуб һəмин адла 1802-чи илдəн э'тибарəн Көлндə чыхырды. Бу гəзет XIX əсрин 30-чу иллəриндə вə 40-чы иллəринин əввəллəриндə католик килсəсини Пруссия дөвлəтиндə һөкмран олан протестантизмдəн мүдафиə эдирди. Сияси редактору 1842-чи илдə иртичачы публисист, Пруссия һөкумəтинин кизли акенти Һермес олан «Kölnische Zeitung», Марксын редакторлуғу илə чыхан «Rheinische Zeitung»-ун əлейһинə шиддəтли мүбаризə апарырды. — *10.*

[8] Маркс Лукианын бу китабынын алманча нəшриндəн ситат кəтирир «Griechische Prosaiker in neuen Übersetzungen». Fünftes Bändchen. Stuttgart.

1827, S. 176 («Јунан насирләри әсәрләринин јени тәрҹүмәләри». Бешинҹи китабча. Штутгарт, 1827, сәһ. 176). — *11.*

9 *Фетишизм* — ајры-ајры шејләрин вә ҹисимләрин илаһиләшдирилмәси, онлара әсрарәнкиз, фөвгәлтәбии гүввә иснад верилмәси демәкдир; фетишизм галыглары мүасир динләрдә дә вардыр. — *15.*

10 *Епикур фәлсәфәси* — гәдим јунан материализминин ән чох ишләниб һазырланмыш системләриндән бирдир; бу фәлсәфә өзүнүн маарифчилик вә атеистлик характери илә фәргләнирди. Епикур аллаһларын дүнја ишләринә мүдахиләсини рәдд едирди вә дахили һәрәкәт мәнбәинә малик олан материјанын әбәдилијини мүдафиә едирди. О, руһун өлмәзлији фикрини рәдд едирди, аллаһлар вә өлүм гаршысында горху төрәдән наданлыг вә мөвһуматын әлејһинә чыхырды. О, инсан сәадәтини фәлсәфәнин мәгсәди е'лан едир вә көстәрирди ки, бунун үчүн мөвһум фикирләрдән хилас олмаг вә тәбиәтин ганунларыны өјрәниб билмәк лазымдыр. Епикурун материализм нәзәријјәси фәлсәфәнин идеалист тарихчиләри тәрәфиндән һәр васитә илә тәһриф едилир, килсә тәрәфиндән бөјүк нифрәтлә гаршыланыр вә тә'гиб олунурду. — *16.*

11 *Стоикләр* — ерамыздан әввәл III әсрдә Гәдим Јунаныстанда мејдана кәлиб ерамызын VI әсринә гәдәр јашамыш олан фәлсәфи ҹәрәјанын нүмајәндәләри иди; бу ҹәрәјан материализм илә идеализм арасында тәрәддүд едирди. Илк дөврдә (гәдим вә орта стоја) онлар башлыҹа олараг тәбиәт ганунларынын вә идрак нәзәријјәсинин өјрәнилмәсинә, һәм дә әсасән материалист мөвгеләриндән өјрәнилмәсинә фикир верирдиләр. Рома империјасы дөврүндә стоикләр (јени стоја) мә'нәвијјат проблемләринә хүсуси мараг көстәрирдиләр. Онлар һәмин проблемләри дини-идеалист руһда тәфсир едәрәк руһун ҹисмдән ајры јашамасыны, инсанын талеә мүтилијини, шәрә мүгавимәт көстәрмәмәјини, тәркидүнјалығы, аскетизми, аллаһахтарычылыг вә саирәни мүдафиә едирдиләр; бүтүн бунлар христиан дининин тәшәккүл тапмасына тә'сир көстәрмишдир. — *16.*

12 *Скептикләр* — Јунаныстанда вә Ромада гулдарлыг ҹәмијјәтинин дағылмасы дөврүндәки фәлсәфи ҹәрәјанын нүмајәндәләри идиләр; бу ҹәрәјан об'ектив һәгигәти сәһиһ дәрк етмәјин вә, демәли, елми тәфәккүр инкишафынын да мүмкүн олдуғуна шүбһә едирди. Суб'ектив-идеалист мејлләри ифадә едән гәдим скептикләрин нәзәријјәсиндә, бир заман күчлү олмуш антик фәлсәфи фикрин позулмасы өзүнү көстәрирди. — *16.*

13 «Kölnische Zeitung»-ун редактору Һермесин кәнҹликдә алман тәләбәләринин мүхалифәт һәрәкатында иштиракына ишарәдир. — *21.*

14 «*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*» («Сијасәт, тиҹарәт вә сәнае мәсәләләринә аид Рејн гәзети») күндәлик гәзет олуб 1842-ҹи ил јанварын 1-дән 1843-ҹү ил мартын 31-нәдәк Көлндә чыхмышдыр. Гәзет, Пруссија мүтләгијјәтинә гаршы мүхалифәтчилик әһвал-руһијјәсиндә олан Рејн буржуазијасынын нүмајәндәләри тәрәфиндән тә'сис едилмишди. Кәнҹ һекелчиләрдән бә'зиләри (сол һекелчиләр) дә гәзетдә әмәкдашлыға ҹәлб едилмишди. К. Маркс 1842-ҹи илин апрелиндән «Rheinische Zeitung»-ун әмәкдашы, һәмин илин октјабрындан исә онун редакторларындан бири олмушду. «Rheinische Zeitung»-да Ф. Енкелсин дә бир сыра мәгаләләри дәрҹ едилмишди. Марксын редакторлуғу заманы гәзет кетдикҹә даһа мүәјјән бир сурәтдә ингилаби-демократик характер алмаға башламышды. Һөкумәт «Rheinische Zeitung» үчүн ҹидди сензура гојмуш, сонра да ону гапатмышды. — *21.*

15 *Корибантлар* — Кибела илаһәси айининин каһинләридир; *кабирләр* — гәдим јунан аллаһлары олан кабирләрин айининин каһинләридир. Корибантлар вә кабирләр Кичик Асијада Крит куретләри илә — Зевсин анасы илаһә Рејанын каһинләри илә ејниләшдирилирди. Мифә көрә куретләр галханлара гылынҹ вурмагла ени доғулмуш Зевсин чығыртысыны батырырдылар. — *22.*

16 Маркс динин фәлсәфи тәнгидинә гаршы иртиҹачы алман мәтбуатынын гызғын мүбаһисә ачдығыны нәзәрдә тутур; һәмин тәнгид Штраусун «Исанын һәјаты» китабы илә башланмышды: (D. F. Strauß. «Das Leben Jesu»); бу китабын биринҹи ҹилди 1835-ҹи илдә, икинҹи ҹилди 1836-чы илдә чыхмышдыр. — *23.*

17 *«Berliner politisches Wochenblatt»* («Берлин сијаси һәфтәлији») — ифрат мүртәҹе орган олуб 1831-ҹи илдән 1841-ҹи иләдәк К. Һаллерин, Леонун, Раумерин вә башгаларынын иштиракы илә нәшр едилирди; вәлиәһд Фридрих-Вилһелм (1840-ҹы илдән е'тибарән крал IV Фридрих-Вилһелм) тәрәфиндән она јардым вә һимајә едилирди. — *23.*

18 *«Hamburger Korrespondent»* — «Staats und Gelehrte Zeitung des Hamburgischen unparteiischen Korrespondenten» гәзетинин («Гәрәзсиз Һамбург мүхбиринин сијаси вә елми гәзети») мүхтәсәр адыдыр. XIX әсрин 40-ҹы илләриндә гәзет һәр күн чыхырды, иртиҹачы-монархист мәсләкиндә иди. — *23.*

19 *«Deutsche Jahrbücher»* — ҝәнҹ һекелчиләрин әдәби-фәлсәфи журналы олан «Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst» журналынын («Елм вә инҹәсәнәт мәсәләләринә даир иллик алман журналынын») мүхтәсәр адыдыр. Журнал 1841-ҹи илин ијулундан 1843-ҹү илин јанварынадәк Лејпсигдә А. Рукенин редакторлуғу илә нәшр едилирди. — *23.*

20 Маркс, јәгин ки, орта әсрләрин илк чағларында мәдәнијјәт вә идеоложија саһәсиндә католик килсәсинин инһисарынын әмәлә ҝәлмәсини нәзәрдә тутур; Енҝелсин сөзләри илә дејилсә, о заман гәдим мәдәнијјәт, гәдим фәлсәфә, сијасәт, һүгугшүнаслыг ер үзүндән силиниб јох едилмишди. «Бунун нәтиҹәсиндә инкишафын бүтүн илк пилләләриндә олдуғу кими, интеллектуал тәһсил инһисары кешишләрин әлинә кечди, бунунла да тәһсил өзү әсасән илаһијјат характери алды» (Ф. Енҝелс, «Алманијада кәндли мүһарибәси», 1953, сәһ. 33). Сијасәт вә һүгугшүнаслыг руһаниләрин әлиндә дөнүб илаһијјатын ади саһәләри олмушду. Антик дөврүн фәлсәфәси илә бирликдә, онунла әлагәдар олан тәбии-елми фәнләр вә ријазијјат да тәнәззүл етмишди. Поезија, мусиги вә тәсвири инҹәсәнәтләр дә килсәнин хидмәтинә верилмишди. Әдәбијјат «өвлијаларын» тәрҹүмеји-һалындан, тарих исә килсә хроникасындан ибарәт едилмишди. Фәлсәфә илаһијјатын хидмәтчисинә чеврилмишди, инсан билијинин бүтүн саһәләриндә килсә елмә зидд вә ән мүртәҹе тәсәввүрләри мүдафиә едирди. — *24.*

21 *Варфоломеј ҝеҹәси* — Франса сарајынын әмри илә вә католик руһаниләринин тәһрики илә 1572-ҹи ил августун 24-үнә ачылан ҝеҹә (мүгәддәс Варфоломеј бајрамынын ахшамы) Парисдә протестант-гукенотларын католикләр тәрәфиндән күтләви гырылмасына дејилир. Һәмин гырғын үч күн давам етмиш вә бу мүддәтдә бир нечә мин адам өлдүрүлмүшдү. Гукенотлара гаршы бу ҹүр таланлар Франсанын һәр јериндә тәшкил едилмишди. — *24.*

22 *Инквизисия* — бид'этчиләрә вә бид'этчиликдә шүбһә ояданлара диван тутмаг мәгсәдилә XIII әсрдә католик килсәсинин папалыг тәрәфиндән ярадылмыш хәфиййә вә мәһкәмә органы иди. Орта әсрләрдә инквизисия антифеодал вә антикатолик һәрәкатына гаршы, һәр чүр формада олан азадфикирлилийә гаршы мүбаризәдә аләт олмушду; орта әсрләрин бир чох ән бөйүк алимләрини инквизисия күдаза вермишди. Инквизисия часуслуг, пулла шаһидләр тутмаг, вәһшичәсинә ишкәнчә вермәк вә кизли килсә мәһкәмәси васитәсилә фәалиййәт көстәрирди; онун һөкмләри сон дәрәчә шиддәтли олурду. Инквизисия тонгалларында вә зинданларында йүз минләрлә күнаһсыз адам һәлак олмушду. XIX әсрин орталарында инквизисия өз функсияларынын чох һиссәсини итирмишдисә дә, тәрәггипәрвәр вә ингилаби бахышлары енә тә'гиб этмәкдә иди. — *24*.

23 *Гукенотлар* — XIV—XVII әсрләрдә Франсада калвинист протестантлар иди. Гукенот һәрәкатынын илк дөврүндә бу һәрәкатын әсас күтләси буржуазия илә сәнәткарлардан ибарәт иди. Сонралар чәнуби Франсанын әяләтләриндәки задәканлар вә феодал ә'янларын бир һиссәси бу һәрәкатда үстүн рол ойнамаға башладылар: бунлар крал һакимиййәтинин мәркәзиййәтчилик сиясәтиндән наразы идиләр. Гукенот һәрәкатынын инкишафы католикләрлә гукенотлар арасында вәтәндаш мүһарибәсинә сәбәб олду; 1562-чи илдә башланан бу мүһарибә 1572-чи ил Варфоломей кечәсиндән сонра хүсусилә кәскин бир характер алды вә фасиләләрлә 1594-чү иләдәк давам этди. 1598-чи илдә верилмиш олан Нант фәрманы гукенотлара мәзһәб азадлығы верди. Лакин XVIII әсрин ахырларындакы Франса ингилабына гәдәр һөкумәт вә католик килсәси гукенотлары тә'гиб этмәкдә иди. — *26*.

24 «*Königsberger Zeitung*» — «Königlich-Preußische Staats-Kriegs- und Friedens-Zeitung» («Дөвләт, һәрб вә сүлһ мәсәләләринә даир Пруссия крал гәзети») адлы күндәлик гәзетин мүхтәсәр адыдыр; 1752-чи илдән 1850-чи иләдәк Кенигсбергдә бу ад илә чыхмышдыр. XIX әсрин 40-чы илләриндә бу гәзет тәрәггипәрвәр буржуа гәзети иди. — *28*.

25 Һүгуг тарихи мәктәбиндән — тарих вә һүгуг элминдә XVIII әсрин ахырларында Алманияда әмәлә кәлмиш олан мүртәче чәрәяндан бәһс олунур. — *32*.

26 Маркс, нәсилчә скиф олан вә Диокен Лаэртсинин дедийинә әсасән юнанлар тәрәфиндән едди юнан һүкәмасы групуна аид эдилән философ Анахарсиси нәзәрдә тутур. — *35*.

27 *Сентябр ганунлары* — 1835-чи илин сентябрында Франса һөкумәти тәрәфиндән верилмиш мүртәче ганунлардыр; һәмин ганунлар андлы ичласчылар мәһкәмәсинин фәалиййәтини мәһдудлашдырыр вә мәтбуат әлейһинә шиддәтли тәдбирләр тәтбиг эдирди. Мәтбуат һаггында, вахташыры нәшрләр үчүн пул кировунун артырылмасы нәзәрдә тутулур, мүлкиййәт вә мөвчуд дөвләт гурулушу әлейһинә чыхыш этмәк үстүндә исә һәбс чәзасы вә бөйүк пул чәримәләри тәтбиг эдилирди. — *40*.

28 «*Мүгәддәс аилә, яхуд Тәнгиди тәнгидин тәнгиди. Бруно Бауэр вә компаниясы әлейһинә*» — К. Маркс илә Ф. Энкелсин илк биркә әсәридир. 1844-чү илин сентябр — ноябрында язылмыш олан бу әсәр 1845-чи илин февралында Франкфурт-Майнда чыхмышдыр.

«Мүгәддәс аилә» — «Allgemeine Literatur-Zeitung» («Үмуми әдәби гәзет») әтрафында груплашмыш олан Бауэр гардашларына вә онларын ардычылларына зарафатла верилмиш аддыр. Маркс вә Энкелс онларын

идеалист бахышларыны, керчәк һәятдан айры дүшмәләрини, абстракт фәлсәфи вә теоложи мүбаһисәләрә гапылмаларыны тәнгид эдирдиләр. Суб'ективизмә тәрәф юварланмыш олан кәнҹ һекелчиләр халг күтләләрини тарихи просесдә ялныз эталәтли материал, артыг бир йүк э'лан эдирдиләр, сечмә шәхсиййәтләри исә, о ҹүмләдән өзләрини «руһун», «мүтләг тәнгидин» дашыйычылары, тарихин ярадыҹылары адландырырдылар. Кәнҹ һекелчиләр инҹилин сәһиһлийини рәдд эдир, лакин дини шүуру халгын шүуру илә эйниләшдирирдиләр. Онлар Алманияда һөкм сүрән мүртәҹе иҹтимаи гайдалары дейил, ялныз һаким идеялары, хүсусән дини Алманиянын мүтәрәгги инкишафы йолунда башлыҹа манеәләр һесаб эдирдиләр. Беләликлә онлар һәмин иҹтимаи гайдаларын әлейһинә дейил, ялныз һаким идеяларын вә ибарәләрин әлейһинә чыхырдылар. «Бу фәлсәфи тәнгидин әлдә эдә билдийи еканә нәтиҹәләр христианлыг һаггында бир нечә, о да биртәрәфли тарихи-дини изаһатдан ибарәт иди» (Маркс вә Энкелс). — *45.*

29 *Метафизика* — шейләри вә тәзаһүрләри бир-бирилә әлагәси, һабелә дахили зиддиййәтләри олмаян биткин вә дәйишилмәз һесаб эдән антидиалектик тәфәккүр үсулу вә идрак методудур.

Бу һалда метафизикадан XIX әсрә гәдәр давам этдийи мә'нада, йә'ни фәлсәфәнин элә бир һиссәсиндән бәһс олунур ки, бу һиссә тәҹрүбә даирәсиндән кәнара чыхан мәсәләләри, мәсәлән варлығын ибтидасы, дүнянын маһиййәти, аллаһ, руһ, ирадә азадлығы мәсәләләрини вә с. мәсәләләри халис нәзәри йолла изаһ эдир. XVII әср метафизикләри дедикдә Маркс, зәканы һәгиги идракын еканә мәнбәи һесаб эдән вә һисси тәҹрүбәни сәһиһ саймайыб она э'тинасызлыг көстәрән расионалистләри нәзәрдә тутур. Әкәр бу ҹәрәян XVII әсрдә дини-әһкамчы ҹәрәяна гаршы мүбаризәдә зәканын ән күҹлү амил олдуғуну мүдафиә эдәрәк мүтәрәгги рол ойнайырдыса, XVIII әсрдә материалист фәлсәфәнин вә элмин инкишафы үчүн манеәйә чеврилмишди. — *45.*

30 *Спекулясия* — идеализмә хас олуб тәҹрүбә вә практика илә әлагәси олмаян абстракт, мүҹәррәд мүлаһизәләрдир. Спекулятив тәфәккүрүн чыхыш нөгтәләри — тәҹрүбәдән һасил эдилән дейил, халис нәзәри йолла әлдә эдилән үмуми принсипләрдир. — *45.*

31 *Картези материализми* — XVII әср франсыз философу Декартын (латынҹа — Cartesius) ардыҹылларынын нәзәриййәсидир, бунлар онун фәлсәфәсиндән материалист нәтиҹәләр чыхармышдылар. — *46.*

32 *Иезуитләр* — католик килсәсинин ән мүртәҹе вә мүбариз тәшкилатларындан биринин — 1534-ҹү илдә И. Лойола тәрәфиндән ярадылмыш олан иезуитләр ҹәмиййәтинин («Иса ҹәмиййәтинин») үзвләри иди. Әсас мәгсәди католисизми гүввәтләндирмәкдән вә папа һакимиййәтини мөһкәмләндирмәкдән ибарәт олан иезуитләр ҹәмиййәти: «мәгсәд васитәләри доғрулдур» мүддәасыны рәһбәр тутурду вә алдатма, ҹасуслуг, кизли гәтлләр, айры-айры дөвләтләрин дахили ишләринә гарышмаг үсулуну кениш тәтбиг эдирди. Иезуитләр инквизисиянын фәалиййәтинә хейли дәрәҹәдә истигамәт верәрәк «бид'әтчиләрин» тә'гиб олунмасыны тәшкил эдирдиләр, габагҹыл мүтәфәккирләрә диван тутурдулар, бүтүн азадлыг һәрәкатларынын әлейһинә чыхырдылар.

Янсенистләр — Франсада вә Һолландияда католисизм дахилиндә протестантизмә яхын бир дини ҹәрәян иди, Һолландия илаһиййатчысы К. Янсенинин нәзәриййәси әсасында мейдана кәлмишди. Янсенистләр католик килсәсинин иерархиясы әлейһинә, онун руһаниләринин дүнйәви һәяты әлейһинә чыхыш этмәклә вә риайәткар, мө'мин олмаға чағырмагла бәрабәр, иезуитләри вә онларын икиүзлү әхлагыны кәскин сурәтдә тәнгид

едирдиләр. XVII әсрин икинчи ярысында иезуитләрлә янсенистләр арасында кедән мүбаризәдә Рома папасы вә Франсанын крал һакимиййәти иезуитләрин тәрәфини сахлайыб янсенистләрә гаршы шиддәтли тәдбирләр көрдүләр. — *47.*

33 J. Locke. «An Essay Concerning Human Understanding» (Ч. Локк. «Инсан зәкасы һаггында тәчрүбә»). Биринчи нәшри 1690-чы илдә Лондонда чыхмышдыр. — *48.*

34 *Схоластика* — орта әсрләрдә мәктәб вә университетләрдә кечилән дини-идеалист фәлсәфәнин һаким чәрәянларынын үмуми адыдыр. Илаһиййатын хидмәтиндә олан схоластика тәбиәти вә әтрафдакы керчәк һәяты тәдгиг этмәк дейил, христиан килсәсинин әһкамларына әсасланырды, онун үмуми принсипләриндән нәзәри йолла конкрет нәтичәләр чыхармаға вә инсанын әхлагыны мүәййән этмәйә чалышырды. Схоластик фәлсәфәнин бөйүк нүмайәндәси олан Дунс Скотун нәзәриййәсинин өзүндә һәмин нәзәриййәнин сүгутунун артыг бүтүн әсас үнсүрләри вардыр. Дунс Скот, номинализмин тәрәфдары олараг мейдана чыхмышды, номинализм исә, Марксын дедийи кими, материализмин илк ифадәси иди. — *48.*

35 *Номинализм* — орта әср фәлсәфәсиндә бир чәрәян иди; бу чәрәян үмуми нөв анлайышларыны ялныз, реал мөвчуд олан тәк-тәк шейләрин адландырылмасы үчүн ярарлы олан адлар — инсан тәфәккүрүнүн вә дилинин төрәтмәси һесаб эдирди. Орта әср реалистләринин әксинә олараг номиналистләр анлайышларын шейләри үчүн илк нүмунә вә ярanма мәнбәи олмасыны рәдд эдирдиләр. Беләликлә, онлар шейи илкин вә анлайышы икинчи һесаб эдирдиләр. Бу мә'нада номинализм орта әсрләрдә материализмин илк ифадәсидир. — *48.*

36 *Теистик* — теизмә, элә бир дини әһкама хас олан шейләрдир ки, бу әһкама көрә каинатын ярадычысы олан ваһид, шәхси бир аллаһ вардыр; теизм элми дүнябахышы илә бир арая сыған дейилдир. — *50.*

37 *Деизм* — шәхси аллаһ идеясыны инкар эдән, лакин дүнянын ярanмасынын симасыз илк сәбәбкары олан бир аллаһын варлығыны мүмкүн саян фәлсәфи-илаһиййатчы чәрәяндыр. Феодал-килсә дүнякөрүшүнүн һөкмранлығы шәраитиндә деизм чох вахт материализмин вә атеизмин үстүөртүлү бир формасы кими мейдана чыхырды. Сонракы дөврдә, буржуа идеологларынын ялныз ән мә'насыз вә өзүнү нүфуздан салмыш олан килсә әһкамлары вә айинләрини атараг дини һифз этмәк вә бәраәтләндирмәк сә'йләри деизм пәрдәси алтында кизләдилирди. — *50.*

38 L. Feuerbach. «Das Wesen des Christenthums». Leipzig, 1841 (Л. Фейербах «Христианлығын маһиййәти». Лейпсиг, 1841). — *53.*

39 *Феодал сосялизми* — антикапиталист ичтимаи демогокиясы васитәсилә фәһләләри феодал синифләрин тәрәфинә чәкмәйә вә онлардан буржуазия әлейһинә мүбаризәдә истифадә этмәйә чалышан мүртәче чәрәяндыр. Бу чүр тәблиғат илә Франсада монархистләрин бир һиссәси — Бурбонлар ханәданынын тәрәфдарлары, Инкилтәрәдә исә «Кәнч Инкилтәрә», йә'ни аристократлардан вә әдибләрдән ибарәт олуб тори партиясына гошулан бир груп сияси хадимләр (Дизраэли, Карлейл вә башгалары) мәшғул олурду. Бу чәрәян Пруссия юнкер-феодал партиясынын бир һиссәсинә мүәййән тә'сир көстәрмишди; һәмин чәрәянын бахышлары «Rheinischer Beobachter» гәзетиндә тәблиғ эдилирди ки, Маркс да ««Rheinischer Beobachter» гәзетинин коммунизми» мәгаләсини (бах: бу мәчмуә, сәһ. 63—67) һәмин гәзетин әлейһинә язмышдыр. — *69.*

40 *Христиан сосялизми* — дини дүнјакөрүшүнү «сосјалист» ибарәбазлығы илә өртбасдыр етмәјә чалышан мүртәче чәрәјан иди, ондан һәм феодал синифләри, һәм дә буржуазија истифадә едирди. О, мүәјјән дәрәчәдә тәшәккүл тапмыш бир чәрәјан олараг Франсада XIX әсрин 40-чы илләриндә мејдана чыхмышды; онун башлыча нүмајәндәләри Бүше вә Ламенне иди. Бу чәрәјанын Инкилтәрәдә дә мүәјјән тә'сири олмушдур; орада онун идејаларыны «Кәнч Инкилтәрә» сырасындакы феодал сосјалистләр, һабелә Ладлоу, Кингсли вә башгалары тәблиғ едирдиләр. 40-чы ил Алманијасында христиан сосјализминин тәблиғи илә хүсусән Пруссија һөкумәт феодал-клерикал партијасынын нүмајәндәләри, һабелә католик килсәси мәшғул олурду. — *69.*

41 *Вәфалы Еккарт* — орта әср алман әфсанәләринин гәһрәманларындан биридир, сәдагәтли инсан образыдыр. — *70.*

42 Шиллерин «Зәнк һаггында маһны» шеириндән. — *71.*

43 Даумерин бу әсәрләри нәзәрдә тутулур: «Der Feuer- und Molochdienst der alten Hebräer». Braunschweig, 1842 («Гәдим јәһудиләрин ода вә Молоха ситајиши». Брауншвејг, 1842) вә «Die Geheimnisse des christlichen Alterthums». Hamburg, 1847 («Гәдим христианлығын әсрары». Һамбург, 1847); һәмин әсәрләрдә Даумер гурбан вермәк ајининин јәһудиләр ичәрисинә кәнардан кәтирилдији һаггындакы гәрарлашмыш бахышын әксинә олараг, гурбан вермәјин јәһуди вә христиан дини зәмининдә мејдана кәлмәси мүддәасыны, елмә зидд олан бу мүддәаны сүбут етмәјә чалышыр. — *72.*

44 *Јени гуранын сурәләри* — Даумерин: «Mahomed und sein Werk». Hamburg, 1848 («Мәһәммәд вә онун әсәри». Һамбург, 1848) китабына истеһзалы ишарәдир; гуранын фәсилләринә әрәбчә сурә дејилир. — *72.*

45 А. Книккенин бу әсәри нәзәрдә тутулур: «Ueber den Umgang mit Menschen», Hannover, 1804 («Инсанларла рәфтар һаггында». Һанновер, 1804); мүәллиф һәмин китабда инсанын башга инсанларла өз гаршылыглы мүнасибәтиндәки рәфтарыны мүәјјән едир. Бу китаб сәтһи мүһакимәләр вә чејнәнмиш һәгигәтләрлә долудур, бунларын бир чоху бајағы егоизм вә һакимијјәт саһибләринә кәдалыгла пәрәстиш руһундадыр. — *73.*

46 Маркс вә Енкелс, Иоһанн Волфганг Көтенин «Вилһелм Мејстерин тә'лим илләри» әсәринә иснад едирләр; һәмин әсәрдә елм вә инчәсәнәт адамларынын рүтбәли вүчудлардан асылы олуб әзаб чәкдикләрини көстәрән сәһнәләр вардыр. — *75.*

47 *Валденсләр* — XII әсрин ахырларында Чәнуби Франса шәһәрләринин ашағы тәбәгәләри ичәрисиндә әмәлә кәлмиш дини секта иди. Рәвајәтә көрә онун баниси Лион тачири Петр Валд һесаб олунурмуш. Валденсләр мүлкијјәтдән әл чәкмәји тәблиғ едир, католик килсәсинин сәрвәт топламасыны писләјир вә илк христианлығын адәтләринә гајытмаға чағырырдылар. Валденсләрин бид'әти хүсусилә Исвечрәнин чәнуб-гәрб һиссәсинин вә Совојјанын дағлыг рајонларынын кәнд әһалиси ичәрисиндә јајылмышды вә ибтидаи-ичма гурулушунун вә патриархал мүнасибәтләрин галыгларыны мүдафиә етмәк характери дашыјырды. — *78.*

48 *Албилиләр* — дини секта иди; XII—XIII әсрләрдә онун бахышлары Чәнуби Франса вә Шимали Италија шәһәрләриндә кениш јајылмышды. Онун башлыча мәркәзи Чәнуби Франсанын Алби шәһәри иди. Дәбдәбәли католик ајинләри вә килсә иерархијасы әлејһинә чыхан албилиләр чәнуб

шәһәрләринин алверчи-сәнәткар әһалисинин феодализмә гаршы протестини дини формада ифадә эдирдиләр. Килсә торпагларыны әлә кечирмәйә чалышан Ҹәнуби Франса задәканлары да онлара гошулмушду. Папа III Иннокенти 1209-ҹу илдә албилиләр үзәринә сәлиб йүрүшү тәшкил этмишди. Узун мүһарибә вә шиддәтли ҹәза тәдбирләри нәтиҹәсиндә албилиләр һәрәкаты ятырылды. — *78.*

49 Франсада 1251-ҹи илдәки кәндли үсянынын («чобанлар» үсяны дейилән үсянын) башчыларындан бири *маҹар кешиши* ады илә мәшһур иди. — *78.*

50 *Каликсчиләр* вә *таборитләр* — Чехияда алман задәканларына, Алмания империясына вә католик килсәсинә гаршы чеврилмиш олан һусит милли-азадлыг вә реформасия һәрәкатында (XV әсрин биринҹи ярысы) ики ҹәрәян иди; *Каликсчиләр* (яхуд пияләчиләр, дуаланма айининин тәкҹә чөрәклә дейил, һабелә пияләдән шәраб ичмәклә иҹра олунмасыны тәләб эдәнләр) чех задәканларына вә бүркерлийинә архаланараг чалышырдылар ки, мө'тәдил килсә ислаһаты илә вә килсә маликанәләринин әлә кечирилмәси илә кифайәтләнилсин. *Таборитләр* (һәрәкатын мәркәзи олан Табор шәһәринин ады илә адланырдылар) һуситләрин ингилаби-демократик ганадыны тәшкил эдирдиләр вә өз тәләбләриндә кәндли күтләләринин вә шәһәрләрдәки ашағы тәбәгәләрин һәр ҹүр феодал зүлмүнү ләғв этмәк сә'йини әкс этдирирдиләр. Феодал иртиҹаы ҹәбһәси каликсчиләрин таборитләрә гаршы хәянәткар чыхышындан һуситләр һәрәкатыны ятыртмаг үчүн истифадә этмишди. — *79.*

51 1381-ҹи илин язында вә яйында Инкилтәрәдә баш вермиш олан чох бөйүк кәндли үсяныдан бәһс олунур. Үсян этмиш кәндлиләр сәнәткарларын вә шәһәрләрдәки ашағы тәбәгәләрин көмәйилә Лондону тутмушдулар, лакин өз башчылары Уот Тайлерин өлдүрүлмәси нәтиҹәсиндә онларын ичәрисинә позғунлуг дүшмүш вә онлар крал II Ричардын вә'дләринә инанараг дағылышыб эвләринә чәкилмишдиләр. Феодаллар бундан истифадә эдиб үсянын иштиракчыларына шиддәтли диван тутмушдулар. Лакин ени үсян баш верәҹәйиндән горхуя дүшән феодаллар кәндлиләрин бә'зи тәләбләрини ишдә һәята кечирмәйә мәҹбур олмушдулар. Үсян әзҹүмлә Инкилтәрәдә тәһкимчилик һүгугунун ләғв эдилмәсиндә көркәмли рол ойнамышды. — *79.*

52 *Флакеллантлар* (яхуд «өзләринә әзиййәт верәнләр») — XIII—XV әсрләрдә Авропада яйылмыш олан дини-аскетизм сектасы иди. Флакеллантлар тәблиғ эдирдиләр ки, адам өзүнә әзиййәт вермәк йолу илә күнаһларынын бағышланмасына наил ола биләр.

Лоллардлар (һәрфиййән — «дуа вирд эдәнләр») — Инкилтәрәдә вә Авропанын башга өлкәләриндә (XIV әсрдә мейдана кәлән) дини секта иди; католик килсәсинә кәскин дүшмән иди. Бу секта инкилис реформатору Уиклифин нәзәриййәсини гәбул эдәрәк, ондан даһа радикал нәтиҹәләр чыхармышды вә феодал имтиязларына гаршы дини-мистик формада чыхыш эдирди. Әксәриййәти халг күтләләри ичәрисиндән чыхан адамлардан вә ашағы руһаниләрин нүмайәндәләриндән ибарәт олан лоллардларын бир чоху 1381-ҹи илдә Уот Тайлерин үсянында иштирак этмишди. XIV әсрин ахырларындан э'тибарән лоллардлар шиддәтлә тә'гиб олунурдулар. — *80.*

53 *Хилиазм* (юнанҹа «хилиас» — мин сөзүндәндир) — Христосун икинҹи зүһуру вә әдаләт, умуми бәрабәрлик вә фираванлыг олаҹағы «мин иллик сәлтәнәтинин» гурулаҹағы һаггында дини-мистик нәзәриййәдир. Хилиазм э'тигадлары гулдарлыг гурулушунун позулдуғу дөврдә, фантастик хүляларда чарә ахтаран зәһмәткешләрин дөзүлмәз әсарәт вә изтирабларыны

зәмининдә мейдана кәлмишди. Бу э'тигадлар илк христианлыг заманларында кениш яйылмыш вә сонралар мүхтәлиф орта әср секталарынын нәзәриййәләриндә даим енидән мейдана кәлмишди. — *80.*

54 *Аугсбург мәзһәби* — лүтерчилийин әсасларынын шәрһи олуб, 1530-чу илдә Аугсбургда империя сейминдә император V Карла тәгдим эдилмишди; бу, буркерләрин «учуз килсә» идеалларыны (дәбдәбәли айинләрин ләғв эдилмәси, килсә иерархиясынын садәләшдирилмәси вә и. а.) князларын мәнафеинә уйғунлашдырмағын нәтичәси иди. Папа әвәзинә варлы бир княз килсә башчысы э'лан олунурду. Аугсбург мәзһәби император тәрәфиндән рәдд эдилмишди. Лүтерчи реформасиясыны гәбул этмиш олан князларын она гаршы мүһарибәси 1555-чи илдә Аугсбургдакы дини сүлһ илә нәтичәләнди; һәмин сүлһ һәр князын өз тәбәәләри үчүн истәдийи дини көтүрмәк һүгугуну тәсдиг этди. — *83.*

55 Пруссия тәрәфиндән ярадылмыш «Алмания бирлийиндәки» алман дөвләтләринин нүмайәндәләриндән ибарәт олуб 1850-чи ил мартын 20-дән апрелин 29-надәк Эрфуртда ичлас эдән парламент нәзәрдә тутулур. Бу парламент Алманияны иртичачы-монархист Пруссиянын башчылығы илә бирләшдирмәк планларыны һазырламагла мәшғул иди. Пруссиянын бирләшдиричилик планларынын боша чыхмасы вә «Алмания бирлийинин» дағылмасы Эрфурт парламентинин варлығына сон гойду. — *83.*

56 1525-чи илин майында, Кәндли мүһарибәсинин ән гызғын вахтында Лүтер кәндли һәрәкатына гаршы бу адда кинли бир памфлет бурахмышды. — *84.*

57 Энкелс алман идеалист философу Штраусу, һабелә өзүнүн илк әсәрләриндә дин мәсәләләриндә пантеист кими чыхыш этмиш олан Фейербахы нәзәрдә тутур. — *87.*

58 W. Zimmermann. «Allgemeine Geschichte des großen Bauernkrieges». Th. II. Stuttgart, 1842, S. 75 (В. Тсиммерман. «Бөйүк Кәндли мүһарибәсинин үмуми тарихи». II һиссә. Штутгарт, 1842, сәһ. 75). Мүгайисә эт: Тсиммерманын «Кәндли мүһарибәсинин тарихи» китабынын русча нәшри. I чилд, Москва, 1937, сәһ. 145. — *89.*

59 Энкелс Мүнтсерин 1524-чү илдә Мүлһаузендә ашағыдакы адла чыхан памфлетини нәзәрдә тутур: «Ausgedrückte Entblößung des falschen Glaubens der ungetreuen Welt durchs Zeugnis des Evangelious Lucae, vorgetragen der elenden erbärmlichen Christenheit zur Erinnerung ihres Irrsals» («Күнаһкар дүнянын янлыш э'тигадынын Лука Инчилиндә язылanлара әсасән тәкзиби; фәгир вә бәдбәхт христианлыг үчүн язылыб онун янылдығыны она хатырладыр»). — *89.*

60 Сонралар дүрүстләшдирилмиш мә'лумата көрә, Мүнтсер әввәлчә, империя шәһәри олан Мүлһаузенә кетмиш вә шәһәр ашағы тәбәгәләринин иғтишашында иштирак этмәк үстүндә 1524-чү илин сентябрында орадан говулмушдур. Мүнтсер Мүлһаузендән Нүренбергә кәлмишдир. — *91.*

61 Мүнтсерин 1524-чү илдә Лүтерә вердийи мәтбу чавабын ады белә иди: «Hoch verursachte Schutzrede und Antwort wider das geistlose, sanftlebende Fleisch zu Wittenberg, welches mit verkehrter Weise durch den Diebstahl der heiligen Schrift die erbärmliche Christenheit also ganz jämmerlich besudelt hat» («Яхшыча әсасландырылмыш мүдафиә нитги вә мүгәддәс китабы позуб, фырылдагчылыгла тәһриф эдиб бәдбәхт христианлығы там бир һәясызлыгла ләкәләмиш олан виттенбергли аллаһсыз һарын вүчуда чаваб»). — *91.*

62 Энкелс бу китабы нәзәрдә тутур: Ch. Forster. «The historical geography of Arabia». Vol 1—2, London, 1844 (Ч. Форстер, «Әрәбистанын тарихи ҹоғрафиясы». 1—2-ҹи ҹилдләр, Лондон, 1844).—*93.*

63 *Гуран*—исламын башлыҹа «мүгәддәс китабыдыр»; бу китабда ҹүрбәҹүр әфсанәләр вә мифләр, мәзһәбин шәрһи, әхлаг гайдалары, һабелә мәишәт вә һүгуг нормалары язылмышдыр. Мүсәлман руһаниләри бу китабын бүтөвүнүн Мәһәммәд тәрәфиндән язылдығыны иддиа эдирләр, мүасир элм исә буну тәкзиб эдәрәк сүбут эдир ки, гуранын айры-айры һиссәләри мүхтәлиф вахтларда мүхтәлиф мүәллифләр тәрәфиндән язылмышдыр.—*94.*

64 «*Юхары*» вә «*ашағы*» *килсә*—инкилис килсәсиндә бир-бирилә рәгабәт эдән ики ҹәрәяндыр; бунлардан биринҹисинин тәрәфдарлары башлыҹа олараг аристократлардан ибарәт иди; һәмин ҹәрәян гәдим дәбдәбәли айинләрә ҹидди рәайәт эдилмәси уғрунда мүбаризә апарырды, католикликлик илә ирси әлагә олдуғуну тә'кидлә гейд эдирди; икинҹи ҹәрәян башлыҹа олараг ашағы руһаниләр вә буржуазия ичәрисиндә яйылмышды ки, бунлар айинләрин заһири ҹәһәтинә әһәмиййәт вермирдиләр вә әсас диггәти икиүзлү буржуа-христиан әхлагы руһунда дини тәблиғат апарылмасына верирдиләр.—*99.*

65 Инкилтәрәдә мөвҹуд олуб рәсми инкилис килсәсинин әһкамларындан бу вә я дикәр дәрәҹәдә узаглашан дини секталарын вә ҹәрәянларын нүмайәндәләри нәзәрдә тутулур.—*99.*

66 «Капиталын» биринҹи ҹилдиндән (Бакы, 1949-ҹу ил) бурада көстәрилән парчалар I фәсилдән (сәһ. 39—43), һабелә Марксын XIII фәслә гейдиндән (гейд 89, сәһ. 304) вә XXIII фәслә гейдиндән (гейд 75, сәһ. 533—535) көтүрүлмүшдүр.—*105.*

67 *Тәбии-элми материализм*—«хариҹи аләмин, шүурумузда экс олунан об'ектив реаллығына тәбиәтшүнасларын бөйүк әксәриййәтинин кортәбии, дүшүнүлмәйән, системә салынмамыш вә фәлсәфи ҹәһәтдән шүурсуз инанмаларыдыр» (Ленин). Бу кортәбии материализмин нөгсаны өзүнү әзҹүмлә онда көстәрир ки, тәбиәтчи алимләр,—экәр онлар шүурлу материалист, диалектик матерализмин тәрәфдары олмамышларса,—өз дар ихтисаслары чәрчивәсиндән кәнара чыхан кими дәрһал идеализмин вә метафизиканын әсири олурлар.—*107.*

68 «*Културкампф*» («мәдәниййәт уғрунда мүбаризә»)—Бисмаркын 1870-ҹи илләрдә католисизми полис күҹүнә тә'гиб этмәк йолу илә алман католикләр партиясы әлейһинә, «мәркәз» партиясы әлейһинә апардығы мүбаризәйә дейилир. Һәмин мүбаризәдә Бисмаркын күддүйү мәгсәд ондан ибарәт иди ки, католик партиясынын тәмсил этдийи ҹәнуби алман партикуляризмини зәифләтсин. Һәгигәтдә исә Бисмарк һәмин мүбаризә илә католик килсәсинин дөйүшкән клерикализмини анҹаг мөһкәмләндирмиш олду вә һәгиги мәдәниййәт ишинә зәрәр вурду. 70-ҹи илләрин ахырларында Бисмарк, сосялист фәһлә һәрәкатына гаршы әлбир мүбаризә апармаг үчүн, католик килсәси илә яхынлашмаға разылашды. — *111.*

69 Маркс бурада Алмания сосял-демократиясы рәһбәрләрини она көрә тәнгид эдир ки, онлар тәгдим этдикләри програмда фәһлә партиясынын дини мөвһумата душмәнчилик мүнасибәтини там мүәййән бир шәкилдә

көстәрмәк дейил, ялныз буржуа партияларынын даим ирәли сүрдүйү «вичдан азадлығы» тәләбини тәкрар этмәклә кифайәтләнмишдиләр.— *112.*

70 Бах: Ф. Энкелс. «Анти-Дүринг». Бакы, 1953, сәһ. 97 — 98, 300 — 304, 325 — 326 вә 328 — 329. — *113.*

71 Бисмаркын 1873-чү ил май айында, «културкампф» дөврүндә вермиш олдуғу вә католик килсәсинә гаршы чеврилмиш ганунлардан бәһс олунур. Бах: 68-чи гейд.—*116.*

72 Коперникин: «De revolutionibus orbium coelestium». 1543 («Сәма даирәләринин дөвр этмәләри һаггында». 1543) китабы нәзәрдә тутулур; һәмин китабда келиосентризм нәзәриййәси шәрһ эдилмишдир. Бу нәзәриййәйә көрә, кечмишдә күман эдилдийи кими, бизим планета системинин мәркәзиндә ер дейил, күнәш дурур; ер күнәшин әтрафында фырланмагла бир заманда өз оху әтрафында да фырланыр, —*120.*

73 Гәдим Юнаныстанын бөйүк риязийятчысы Эвклит «Һәндәсәнин әсаслары» яратмышдыр; бу, бүтүн һәндәсәнин гәт'и мүәййән эдилмиш аксиомалара әсасланан илк систематик гурулушудур. Эвклитин яратдығы «Әсаслар» узун заман бүтүн дүнядa һәндәсәйә даир еканә тә'лим китабы олмушдур.—*120.*

74 Юнан астроному Птоломейин кеосентрик систем адланан системинә көрә ер каинатын мәркәзиндәдир. Бу нәзәриййә каината олан дини бахышын әсасыны тәшкил эдирди. Астрономияда бу нәзәриййә Коперникин бөйүк кәшфинә гәдәр өз әһәмиййәтиндә галмагда иди.— *120.*

75 *Әлкимя* — тәбиәтдә мөвчуд олмаян бир иксир, «һикмәт дашы» васитәсилә садә металлары гиймәтли металлара (гызыла, күмүшә) чевирмәк йолунда орта әсрләрдә апарылан ахтарышлара дейилирди. Бу сәмәрәсиз ахтарышлар просесиндә бир сыра маддәләр тапылмышды ки, бунлардан кимя сонралар истифадә этмишдир.—*120.*

76 XYII—XYIII әсрләрдә кимяда һөкм сүрмүш олан белә бир нәзәриййәдән бәһс олунур ки, һәмин нәзәриййәйә көрә янма просеси чисимләрин дахилиндә флокистон адлы хүсуси бир маддәнин олмасындан ирәли кәлир. М. В. Ломоносовун вә Лавуаз'енин апардыглары тәдгигат флокистон нәзәриййәсинин әсассыз олдуғуну сүбут этди. —*121.*

77 Сәма чисимләринин көзәрмиш думанлыглардан әмәлә кәлмәси һипотезасыдыр.—*124.*

78 Энкелсә мә'лум дейилди ки, Майердән, Чоулдан вә Гровдан чох әввәл даһи рус алими М. В. Ломоносов материянын вә һәрәкәтин һифз олунмасынын үмуми принсипини мүәййән этмишди. Ломоносов материянын вә һәрәкәтин һифз олунмасынын «үмуми тәбии гануну», «Тәбиәтдә баш верән бүтүн дәйишикликләри» әһатә эдән ганун һаггындакы өз фикирләрини Л. Эйлерә яздығы мәктубда (1748-чи ил) вә «Чисимләрин бәрклийи вә маелийи һаггында мүлаһизәләрдә» (1760-чы ил) шәрһ этмишдир.—*125.*

79 *Нәштәрчә (амфиокс)*— онурғасызлардан онурғалылара кечид формасы тәшкил эдән кичик (тәхминән 5 см. узунлуғунда) балыға охшар бир һейвандыр; бир сыра дәнизләрдә вә океанларда (Һинд океанында, Сакит океанда, Малайя архипелагы вә Япония саһилләриндә, Аралыг дәнизиндә, Гара дәниздә вә башгаларында) яшайыр.

Пулчуглу (лепидосирен)—чийәрли вә я ики чүр нәфәс алан, һәм чийәрләри, һәм дә гәлсәмәләри олан балыглар фәсиләсинә мәнсуб бир һейвандыр; Чәнуби Америкада вә бир сыра башга ерләрдә яшайыр.—*127*.

80 *Сератодус (буйнуздиш)* — ики чүр нәфәс алан бир балыгдыр, Австралияда яшайыр.

Археоптерикс—гушлар синфинин гырылыб йох олмуш ән гәдим нүмайәндәси олан бир һейвандыр ки, эйни заманда онун бә'зи чәһәтләрдән сүрүнәнләрә бәнзәйиши вар имиш.—*127*.

81 Энкелс, йәгин, Һеккеллин о иддиаларыны нәзәрдә тутур ки, онун тәдгиг этдийи вә «монера» адландырдығы ән садә чанлылар тамамилә гурулушсуз зүлал юмручугларыдыр вә буна бахмаяраг бүтүн мүһүм һәят функсияларыны ичра эдирләр. Бах: Haeckel. «Generelle Morphologie der Organismen». Band I. Berlin, 1866, S. 133—136 (Һеккел. «Организмләрин үмуми морфолокиясы». I чилд. Берлин, 1866, сәһ. 133—136).—*129*.

82 *Eozoon canadense* (эозоон канадензе)—Канадада кембридән габагкы чөкүнтүләрдә тапылмыш газынты төрәмәсидир вә ән гәдим примитив организмләрин галыглары һесаб эдилир. 1878-чи илдә Мөбиус бу газынтынын үзви мәншәдән олдуғу фикрини тәкзиб этмишдир. —*130*.

83 Көтенин «Фауст» әсәриндә Мефистофелин сөзләридир. (I һиссә, 3-чү шәкил).—*132*.

84 Энкелс бурада италян астроному А. Секкинин сөзләрини, онун 1872-чи илдә Брауншвейгдә чыхмыш олан «Die Sonne» («Күнәш») китабынын алманча нәшриндән ситат кәтирир.—*132*.

85 *Баратария* (испанча «barato»—«учуз» сөзүндәндир, мә'нача: «учуз гиймәтә алынмышдыр» ифадәсинә яхындыр)— Сервантесин «Дон-Кихот» романында, губернатору Санчо Панса олан әфсанәви аданын күлмәли адыдыр.—*137*.

86 *Таллиум* 1861-чи илдә Крукс тәрәфиндән кәшф эдилмишдир.

Радиометр—шүаланманын интенсивлийини өлчмәк үчүн Крукс тәрәфиндән 1873-1874-чү илләрдә дүзәлдилмиш чиһаздыр.—*140*.

87 «Медиумизм тәзаһүрләрини нәзәрдән кечирән комиссия» һаггында бәһс олунур; Петербуруг университети янындакы физика чәмиййәтинин 1875-чи ил майын 6-да тә'сис этдийи вә өз ишини 1876-чы ил мартын 21-дә гуртармыш олан бу комиссия Русияда спиритизм яян шәхсләрә— Аксакова, Бутлерова вә башгаларына мүрачиәтлә «һәгиги» спиритизм тәзаһүрләри һаггында мә'лумат вермәләрини тәклиф этмишди. Комиссиянын тәркибинә Д. И. Менделеев, Бобылев, Краевич вә башга алимләр дахил иди. Комиссия бу нәтичәйә кәлмишди ки, «спиритизм тәзаһүрләри шүурсуз һәрәкәтләрдән вә я шүурлу алдатмадан эмәлә кәлир, спиритизм нәзәриййәси исә мөвһуматдыр»; комиссия өзүнүн чыхартдығы нәтичәләри «Голос» гәзетинин 1876-чы ил 25 март тарихли 85-чи №-синдә дәрч этдирмишди. Комиссиянын материалларыны Д. И. Менделеев ашағыдакы сәрлөвһә илә нәшр этдирмишди: «Спиритизм һаггында фикир еритмәк үчүн материаллар». Санкт-Петербург, 1876.—*142*.

88 Мотсартын «Сеһирли флейта» операсынын либереттосундан (I пәрдә, 18-чи шәкил).— *144*.

89 Энкелс Алманијада дарвинизм әлејһинә, хүсусән 1871-чи ил Парис Коммунасындан сонра эдилән мүртәче һүчумлара ишарә эдир. Һәтта кечмишдә дарвинизм тәрәфдары олмуш Вирхов кими бөјүк бир алим дә 1877-чи илдә тәклиф этмишди ки, дарвинизмин тәдриси гадаған олунсун, о иддиа этмишди ки, дарвинизм сосјалист һәрәкаты илә сых әлагәдардыр, буна көрә дә мөвчуд ичтимаи гурулуш үчүн тәһлүкәлидир.—*144.*

90 1870-чи ил ијулун 18-дә Ватикан баш килсәси папанын «гүсурсузлуғу» әһкамыны е'лан этмишди. Алман католик теологу Дөллинкер һәмин әһкамы гәбул этмәкдән имтина этмишди. Мајнтс епископу Кеттелер дә әввәлдә бу јени әһкамын е'лан олунмасынын әлејһинә олмуш, лакин чох кечмәдән ону гәбул эдиб онун гызғын мүдафиәчисинә чеврилмишди.—*145.*

91 Бу сөзләр инкилис тәбиәтшүнасы Т. Һекслинин Лондон «Мәнтиг чәмијјәтинә» («Dialectical Society») мәктубундан көтүрүлмүшдүр; һәмин чәмијјәт Һекслини спиритизм тәзаһүрләрини өјрәнән комитәнин ишиндә иштирак этмәјә дә'вәт этмишди. Һексли бу дә'вәти рәдд эдәрәк, спиритизм һаггында бир сыра истеһзалы мүлаһизәләр сөјләмишди. Һекслинин, 1869-чу ил 29 јанварда јазылдығы көстәрилән мәктубу 1871-чи ил октјабрын 17-дә «Daily News» гәзетиндә чап эдилмишди. Һәмин мәктуб Дәвисин јухарыда ады чәкилән «Мистик Лондон» китабынын (1875) 389-чу сәһифәсиндә дә гејд олунур.—*145.*

92 Көстәрилән гејдләр вә фрагментләр Ф. Энкелсин «Тәбиәтин диалектикасы» китабындан көтүрүлмүшдүр. Москва, 1953, сәһ. 152—154 вә 158.—*147.* Башлыг Марксизм-ленинизм институту тәрәфиндән верилмишдир.

93 Бах: 72-чи гејд.—*147.*

94 «*Sire, je n'avais pas besoin de cette hypothése*» («Падшаһ, бу һипотезә мәним еһтијачым јох иди») өз «Сәма механикасында» нә үчүн аллаһын адыны чәкмәдијини сорушан I Наполеона Лапласын вердији чавабдыр.— *149.*

95 Энкелс 1874-чү ил августун 19-да Тиндалын Белфастда Британија элми-чәмијјәтинин ичласындакы нитгини нәзәрдә тутур («Nature» журналынын 1874-чү ил 20 август тарихли нөмрәсиндә дәрч эдилмишдир).—*150.*

96 Превонун «Histoire du chevalier des Grieux et de Manon Lescaut» («Шевал'е Дегријә илә Манон Лесконун әһвалаты») романынын гәһрәманларыдыр; роман 1733-чү илдә Парисдә нәшр эдилмишдир.—*150.*

97 *Ignorantia non est argumentum* (билмәмәк дәлил дејилдир). Тәбиәтә кешиш-теоложи бахышын нүмајәндәләринин истифадә этдикләри еканә дәлил олараг билмәмәјә әсасланмаг һаггында Спиноза «Этика» әсәринин биринчи һиссәсинә әлавәдә бәһс эдир.—*150.*

98 Энкелс Һејненин «Аллаһ Аполлон» («Der Apollgott») шеирини нәзәрдә тутур.—*153.*

99 *Түбинкен мәктәби*— библијанын тәдгигчи вә тәнгидчиләри мәктәби иди, XIX әсрин биринчи јарысында Ф. Баур тәрәфиндән тә'сис эдилмишди. Инчили һәмин мәктәбин тәрәфдарларынын расионалист тәнгидиндә сәбатсызлыг вардыр, онлар библијанын бә'зи мүддәаларыны тарихән сәһиһ мүддәалар һесаб эдиб бунлары сахламаға чалышырдылар. Һәмин тәдгигчиләр өз ирадәләриндән асылы олмајараг, сәһиһ мәнбә олмаг е'тибарилә библијанын нүфуздан салынмасына чох јардым этмишләр.—*160.*

100 Бах: «Алман идеолокиясы». Қ. Маркс вә Ф. Энкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 7—544.—*166*.

101 Энкелс «алман фәлсәфә ингилабы» һаггында Һейненин мүлаһизәләрини нәзәрдә тутур; һәмин мүлаһизәләр Һейненин 1833-чү илдә яздығы «Алманияда динин вә фәлсәфәнин тарихинә даир» очеркиндәдир.—*168*.

102 Бу китабдан бәһс олунур: M. Stirner, «Der Einzige und sein Eigenthum». Leipzig, 1845 (М. Штирнер. «Еканә вә онун мүлкиййәти». Лейпсиг, 1845).—*174*.

103 L. Feuerbach «Das Wesen des Christenthums». Leipzig 1841.— *175*.

104 Бах: Қ. Маркс вә Ф. Энкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 3—230. — *175*.

105 Алман астроному Иоһанн Галле тәрәфиндән 1846-чы илдә кәшф эдилмиш Нептун планетасындан бәһс олунур. —*178*.

106 Робесп'ерин «али варлыг» э'тигадыны яратмаг чәһди нәзәрдә тутулур. — *187*.

107 Пруссиялыларын (1866-чы ил Австрия-Пруссия мүһарибәсиндә) Садова яхынлығындакы гәләбәсиндән сонра алман буржуа публисистикасында яйылмыш бир ифадәдир ки, онун мә'насына көрә Пруссиянын гәләбәсини куя Пруссия халг маарифи системинин үстүнлүкләри тә'мин этмишдир. —*190*.

108 *Радамант*—гәдим юнан мифолокиясында рәһмсиз һаким образыдыр. —*190*.

109 *Албилиләр*— бах: 48-чи гейд. — *205*.

110 1871-чи илдә Пруссиянын һекемонлуғу алтында яранмыш олан Алмания империясыны (Австриясыз) билдирән терминдир. — *207*.

111 Ф. Энкелсин бу әсәриндән бәһс олунур: «Аиләнин, хүсуси мүлкиййәтин вә дөвләтин мәншәи». — *213*.

112 Бу китабдан бәһс олунур: W. Wachsmuth. «Hellenische Alterthumskunde». Halle, 1826—1830 (В. Ваксмут. «Гәдим Эллин абидәләри». Һалле, 1826—1830). — *214*.

113 Бах: Қ. Маркс. «Капитал». I чилд, Бакы, 1949. VIII фәсил, сәһ. 175—242. — *223*.

114 Бу китабдан бәһс олунур: P. Barth. «Die Geschichtsphilosophie Hegel's und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann». Leipzig, 1890 (П. Барт «Маркса вә өзү дә дахил олмагла Һартмана гәдәр Һекелин вә һекелчиләрин тарих фәлсәфәси». Лейпсиг, 1890). — *223*.

115 «*Vorwärts*» («Ирәли»)—Гота бирләшдиричи гурултайындан сонра Алмания сосял-демократиясынын мәркәзи органы олмушдур; 1876—1878-чи илләрдә Лейпсигдә чыхмышдыр. — *225*.

116 *Марка*—гэдим алман ичмаыдыр. Энкелс «Сосялизмин утопиядан элмə доғру инкишафы» адлы өз əсəринин алманча биринчи нəшринə яздығы əлавəдə, «Марка» сəрлөвhəси илə гəдим заманлардан бəри алман кəндлилəринин тарихинин гыса очеркини вермишдир. —*225.*

117 *Агностисизм* (юнанчадыр, билмəмə демəкдир)—фəлсəфəдə елə бир чəрəяндыр ки, об'ектив реаллығын дəрк олунмасыны гейри-мүмкүн hесаб эдир, демəли, об'ектив həгигəти инкар эдир. Агностисизм дахилиндə фəрглəр вардыр, о чүмлəдəн бизим дəрк этмəдийимиз об'ектив алəмин, «өзүндə шейлəрин» мөвчуд олдуғуну э'тираф эдəн Кант илə об'ектив алəмин варлығыны шүбhə алтына алан Юм арасында фəрг вардыр. Лакин онларын həр икисинин үмуми чəhəти дуйғуларымызын, гаврайышларымызын мəнбəи олан об'ектив реаллығы инкар этмəкдəн ибарəтдир. hазырда тамамилə ашкар олмушдур ки, агностисизм тəбиəтин вə ичтимаи инкишафын гануна уйғунлугларыны элми сурəтдə дəрк этмəк əлейhинə мүбаризə эдəн мүртəче идеалист фəлсəфəнин бир нөвүдүр. —*227.*

118 Бах: К. Маркс вə Ф. Энкелс. Əсəрлəри, 2-чи нəшри, 2-чи чилд, сəh. 142—144. —*229.*

119 *Инкилис дөвлəт килсəси, инкилис килсəси*—XYI əсрдə инкилис кралларынын Рома папасы əлейhинə мубаризəси заманы мейдана кəлмишдир. Килсəнин башчысы крал hесаб олунурду. XYII əсрин əввəллəриндəн э'тибарəн Инкилтəрəнин сияси həятында даим мүhафизəкар чəрянлара ярдым этмишдир. —*230.*

120 *Ничат ордусу*—йохсуллара «мə'нəви» вə мадди ярдым көстəрмəк ады илə 1865-чи илдə Лондонда кешиш Бутс тəрəфиндəн тə'сис эдилмиш буржуа мүртəче христиан-филантропия тəшкилатыдыр. Онун əсас вəзифəлəриндəн бири—халг күтлəлəринин шүуруну корламаг мəгсəдилə дини эхлаги мо'изəлəрдəн вə мүртəче тəблиғат апармагдан ибарəтдир. АБШ-да вə бир сыра башга капиталист өлкəлəриндə, о чүмлəдəн мүстəмлəкəлəрдə онун өз тəшкилатлары вардыр вə мүстəмлəкə сиясəти еридилмəсинə көмəк эдир. О, həрби гайдада тəшкил эдилмишдир. Мүртəче буржуазиянын əлиндə фəhлə həрəкатына вə демократик həрəката гаршы йөнəлдилмиш бир алəтдир. —*230.*

121 П. С. Лапласын «Traité de mécanique céleste...» əсəриндəн бəhс олунур. Vol. I—Y. Paris, 1799—1825. —*230.*

122 Тахыл ганунлары адланан ганунлар харичдəн тахыл кəтирилмəсини мəhдудлашдырмаг вə я гадаған этмəк мəгсəдилə Инкилтəрəдə верилəн ганунлар иди, ири торпаг саhиблəри-лендлордларын мəнафеи үчүн тəтбиг эдилмишди. Тахыл ганунлары үстүндə сəнае буржуазиясы илə торпаг аристократиясы арасында кедəн мүбаризə 1846-чы илдə həмин ганунларын лəғв эдилмəси hаггында ганунун гəбул олунмасы илə нəтичəлəнди.—*240.*

123 «*Чонатан гардаш*»—Америка Бирлəшмиш Штатлары үчүн ишлəдилəн лəгəбдир. —*240.*

124 *Ревивализм*—динин дүшмəкдə олан нүфузуну мөhкəмлəндирмəйə чəhд эдəн дини həрəкатдыр. —*240.*

125 *Əлмөрəввидлəр*—Шимали Африкада вə Чəнуби Испанияда XI—XII əсрлəрдəки бəрбəри феодал сүлалəси иди.

Әлмуһәдләр—XII—XIII әсрләрдә бәрбәри феодал сүлаләси олуб 1146-чы илдә әлмөрәввидләр сүлаләсини йыхмышды.

Һартумлу мәһди—Шәрги Суданда халг үсянынын (1881-1885) башчысы Мәһәммәд Әһмәддир (тәхминән 1844—1885). Кәндлиләрин вә көчәриләрин бу үсяны инкилис вә башга авропалы мүстәмләкәчиләрә гаршы йөнәлдилмишди вә онларын өлкәдән мүвәггәти олараг (1898-чи иләдәк) говулмасы илә нәтичәләнмишди. —*248.*

126 E. Renan. «Histoire des origines du christianisme». Vol. 1—8. Paris, 1863—1883. (Э. Ренан. «Христианлығын мәншәйинин тарихи». 1—8-чи чилдләр. Парис, 1863—1883) —*249.*

127 Коммодианын: «Carmen apologeticum adversus Judaeos et gentes» («Йәһудиләрә вә бүтпәрәстләрә мүрачиәтән мәддаһлыг маһнысы») әсәриндән бәһс олунур. —*254.*

128 *Каббала*—сеһирбазлыгла әлагәдар олуб йәһудиләр арасында яйылмыш мистик дини нәзәриййә иди. —*255.*

129 *Гностикләр*—илк христианлыг дөврүндә дини-мистик бир чәрәян олмушдур; фәлсәфәдә иртичачы эклектик мәсләк иди. Гәдим юнан материализминин гәддар дүшмәнләри олан гностикләр орта әср чәһаләтпәрәстләри үчүн йол ачырдылар. —*255.*

130 *Зендавеста* (дүзү; Авеста) — Гәдим Иранда, Азәрбайчанда вә Орта Асиядә яйылмыш олан Зәрдүшт дининин «мүгәддәс китаблары» күллиййатыдыр; һәмин күллиййат, еһтимала көрә, эрамыздан әввәл IX әсрдән башлаяраг эрамызын III әсринә гәдәр олан мүддәтдә тәртиб эдилмишдир. —*268.*

131 J. Ph. Fallmerayer. «Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters». Stuttgart und Tübingen; erster Theil—1830, zweiter Theil—1836 (Я. Ф. Фалмерайер. «Орта әсрләрдә Морея ярымадасынын тарихи». Штутгарт вә Тубинкен; биринчи һиссә—1830, икинчи һиссә—1836). —*269.*

132 *Кебраизм*—гәдим йәһуди дилинә хас олан сөз вә я ифадәдир.—*270.*

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

А

Август (эрамыздан әввәл 63-чү ил — эрамызын 14-чү или) — Рома императору (эрамыздан әввәл 27-чи ил — эрамызын 14-чү или). — 153, 164, 265.

Августин („мүгәддәс" адландырылмышды) (354—430) — христиан иланиййятчысы вә идеалист философ, дини дүнякөрүшүнүн мүбариз тәблиғатчысы. — 25.

Агассис (Agassiz), Луи Жан Рудолф (1807—1873) — Исвечрә тәбиәтшүнасы, иртичачы-идеалист дүнякөрүшүнүн тәрәфдары, дарвинизмин дүшмәни вә „илаһи ярадычылығы" идеясынын тәрәфдары. — 149, 150.

Адриан (76—138) — Рома императору (117—138). — 253.

Албрехт (Albrecht), Карл (1788—1844) — Вейтлингин ардычылларындан бири олуб Исвечрәдә христиан сосялизми тәблиғ эдирди. — 250.

Антиох IV Епифан — Селевкидләр сүлаләсиндән Сурия падшаһы (эрамыздан әввәл 175—164). — 256.

Антонин Пий (86—161) — Рома императору (138—161). — 254.

Аппиан (I әсрин ахырлары — II әсрин 70-чи илләри) — Гәдим Романын көркәмли тарихчиси. — 203.

Аристотел (эрамыздан әввәл 384—322). — Гәдим дүнянын бөйүк мүтәфәккири; фәлсәфәдә материализм илә идеализм арасында тәрәддүд эдирди; гулдарлар синфинин идеологу. — 16, 28.

Аркрайт (Arkwrigt), Ричард (1732—1792) — сәнае чеврилиши дөврүндә инкилис буржуа саһибкары; Инкилтәрәдә өзкәләрин ихтираларына бир сыра патенти мәнимсәмишди. — 239.

Арно (Arnauld), Антуан (1612—1694) — франсыз философу, Декартын идеалист идрак нәзәриййәсинин тәрәфдары, метафизик. — 47.

Арнолд Брешиански (тәхминән 1100—1155) — орта әср италян ислаһатчысы, Ромада вә башга шәһәрләрдә папа вә руһани феодаллар әлейһинә шәһәрләрин ашағы тәбәгәләри һәрәкатынын идеологу; бид'әтчи олараг э'дам эдилмишди. — 78, 79.

Астон (Aston), Луиза (1814—1871) — хырда буржуа-демократик мәсләкли алман гадын язычысы. — 71.

Ауэрбах (Auerbach), Бертолд (1812—1882) — либерал мәсләкли алман язычысы, сонралар Бисмаркын мәддаһы. — 71, 73.

Б

Бабөф (Babeuf), Гракх (әсл ады Франсуа Ноэл) (1760—1797) — франсыз ингилабчысы, утопик бәрабәрчилик коммунизминин көркәмли нүмайәндәси вә „бәрабәрләр" гәсдинин тәшкилатчысы. —113.

Бакленд (Buckland), Уилям (1784—1856) — инкилис кеологу, эйни заманда Вестминстер килсәсинин баш кешиши. — 229.

Бакунин, Михаил Александрович (1814—1876) — анархизмин идеологу, марксизмин гәддар дүшмәни. — 174, 192.

Барбон (Barbon), Николай (тәхминән 1640—1698) — инкилис һәкими, буржуа игтисадчысы, классик буржуа сияси игтисадынын сәләфләриндән бири. — 108.

Барт (Barth), Паул (1858—1922) — марксизмин әлейһинә чыхмыш олан алман буржуа сосиологу. — 222.

Баур (Baur), Фердинанд Христиан (1792—1860) — алман теологу, Түбинкен мәктәбинин башчысы, Түбинкен профессору. — 160.

Бауэр (Bauer), Бруно (1809—1882) — алман идеалист философу, ән көркәмли кәнч һекелчиләрдән бири, буржуа радикалы, библиянын тәнгидчиси, илк христианлыг тарихинә даир әсәрләрин мүәллифи. — 23, 61, 151, 152, 154, 174, 176, 192, 253, 254, 270.

Бейл (Bayle), П'ер (1647—1706) — франсыз скептик философу олуб метафизика, килсә әһкамлары вә дини мөвһумат әлейһинә чыхмышды. — 47, 48, 206.

Беккер (Becker), Август (1814—1871) — алман публисисти, 40-чы илләрдә Исвечрәдә вейтлингчиләрин рәһбәрләриндән бири. — 251.

Бенари (Benary), Фердинанд (1805—1880)—алман шәргшүнас-филологу, библиянын тәдгигчиси, Берлин профессору. — 163, 165, 265—266.

Бенкел (Bengel), Иоһанн Албрехт (1687—1752) — алман протестант илаһиййәтчиси. — 267.

Бентам (Bentham), Иеремия (1748—1832) — инкилис буржуа сосиологу, утилитаризмин нәзәриййәчиси.—52.

Бернштейн (Bernstein), Эдуард (1850—1932) — алман сосял-демократы; Энкелсин вәфатындан сонра дөнүк чыхыб марксизми тәфтиш этмәк чәһдиндә олмушду. — 223.

Берн'е (Bernier), Франсуа (1625—1688) — франсыз һәкими вә сәйяһы. — 95, 96, 98.

Бертло (Berthelot), Марселен (1827—1907) — бөйүк франсыз кимячысы, үзви маддәләр синтезинә вә кимя тарихинә даир әсәрләрин мүәллифи. — 186.

Бисмарк (Bismarck), Отто (1815—1898) — Пруссиянын назир-президенти, 1871-чи илдән э'тибарән Алмания империясынын биринчи канслери. — 111, 116.

Блан (Blanc), Луи (1811—1882) — Франса хырда буржуа сосялисти вә тарихчиси, 1848—1849-чу илләр ингилабынын хадими олуб буржуазия илә сазишә кәлмәк мөвгеиндә дурурду. — 186.

Блох (Bloch), Иосиф (1871-чи илдә доғулмушдур) — „Sozialistische Monatshefte“ журналынын редактору. — 213.

Боккаччо (Boccaccio), Чованни (1313—1375) — Интибаһ дөврүнүн чох бөйүк Италия новеллачысы вә сатирачысы, өз антиклерикализми илә танынмышдыр. — 79.

Болингброк (Bolingbroke), Һенри (1678—1751) — инкилис деист философу вә сияси хадими, тори партиясынын лидерләриндән бири. — 237.

Болл (Ball), Чон (1381-чи илдә өлмүшдүр) — инкилис кәнд кешиши; халг мүбәллиғи, 1381-чи илдә Инкилтәрәдә Уот Тайлерин кәндли үсяныйын илһамчыларындан бири. — 78, 79.

Бөме (Böhme), Якоб (1575—1624) — алман сәнәткары, мистик философ; онун системиндә диалектика үнсүрләри вар иди. — 17, 49, 217.

Брайт (Bright), Чон (1811—1889) — инкилис фабриканты, буржуа сияси хадими, фритредер; Тахыл ганунлары әлейһинә чәмиййәтин баниләриндән бири; 60-чы илләрин ахырларындан э'тибарән либераллар партиясынын лидерләриндән бири; либерал һөкумәтләрдә бир сыра назир вәзифәләри дашымышдыр. — 242.

Брентано (Brentano), Луйо (1844—1931) — алман буржуа игтисадчысы, катедер-сосялист. — 245.

Бруно (Bruno), Чордано (1548—1600) — бөйүк италян мүтәфәккири, материалисти вә атеисти; каинатын гурулушу һаггында Копер-

никин нәзәриййәсини даһа да инкишаф этдирмишди; өз идеяларындан әл чәкмәкдән боюн гачырмасы үстүндә инквизисия тәрәфиндән яндырылмышды. — 120, 147.

Брукнер (Bruckner), Чон (1726—1804) — инкилис протестант кешиши. — 108.

Бэкон (Bacon), Фрэнсис, барон Веруламски (1561—1626) — көркәмли инкилис философу, инкилис материализминин баниси; тәбиәтшүнас вә тарихчи. — 27, 48—50, 136, 227—229.

Бэр, Карл Максимович (1792—1876) — рус академики, элми эмбриолокиянын баниси. — 127, 149.

Бухнер (Büchner), Лүдвиг (1824—1899) — алман һәкими, тәбиәт элмләринин яйычысы, вулгар материализмин нүмайәндәси. — 180.

В

Ваксмут (Wachsmuth), Вилһелм (1784—1866) — алман тарихчиси, Лейпсиг профессору, антик дүня вә Аврапа тарихинә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи. — 214.

Валдау (Waldau), Макс (Рихард Кеорг Хауэншилдин әдәби тәхәллүсү) (1825—1855) — алман язычысы. — 71.

Вандербилт (Vanderbilt), Корнели (1843—1899) — американ милйонери. — 219.

Вандерлинт (Vanderlint), Чекоб (1740-чы илдә өлмүшдүр) — инкилис игтисадчысы, тахта-шалбан тачири. — 108.

Вее (Wehe), Якоб (1525-чи илдә өлмүшдүр) — Лейпһейм пастору олуб, Мүнтсерин ардычылы иди; 1525-чи илдә Лейпһейм кәндли дәстәсинин рәһбәрләриндән бири иди; һәмин дәстә әзиләндән сонра э'дам эдилмишдир. — 92.

Вейтлинг (Weitling), Вилһелм (1808—1871) — Алмания фәһлә һәрәкатынын доғулушу дөврүндә бу һәрәкатын көркәмли хадими иди, дини маһиййәт дашыян утопик бәрабәрчилик коммунизми системинин ярадычысы иди; сәнәти дәрзилик иди. — 249, 251.

Видок (Vidocq), Франсуа Эжен (1775—1857) — франсыз чаниси, кизли полис акенти иди; „Видок мемуарлары“ она иснад верилир; онун ады маһир хәфиййә вә фырылдагчы үчүн үмуми бир ад олмушдур. — 29.

Вико (Vico), Чанбаттиста (1668—1744) — италян буржуа сосиологу вә һүгугшүнасы иди, тарих просесинин ганунауйғун олдуғуну сүбут этмәйә чалышырды. — 106.

Вилке (Wilke), Христиан Готлоб (1786—1854) — алман теологу, библиянын тәдгигчиси. — 152.

Вирхов (Virchow), Рудолф (1821—1902) — алман патологу вә антропологу. — 144.

Вителли Авл (15—69) — Рома императору (69). — 255, 265, 266.

Витт (Witt), Ян де (1625—1672) — Нидерланд дөвләт хадими, фе'лән Һолландия вилайәтинин һөкмдары (1653—1672), ири тичарәт буржуазиясы мәнафеинин нүмайәндәси. — 108.

Волней (Volney), Константин Франсуа (1757—1820) — франсыз буржуа маарифчиси, деист философ; өзүнүн „Хәрабәләр вә я империяларын ингилабларына аид дүшүнчәләр“ әсәриндә динин вә килсәнин иртича аләти олмаг ролуну көстәрмишдир. — 51.

Волтер (Voltaire), Франсуа Мари (1694—1778) — франсыз деист философу, сатирик язычысы, тарихчиси, XVIII әсрдә буржуа Маарифинин көркәмли нүмайәндәси; мүтләгиййәт вә католисизм әлейһинә мүбаризә апармышдыр. — 28, 47, 100, 184, 206.

Волф (Wolff), Каспар Фридрих (1733—1794) — рус академикидир, әслән Алманиядандыр; көркәмли биолог олуб, организмләрин инкишафы нәзәриййәсинин баниләриндән бири иди. — 127.

Волф (Wolff), Христиан (1679—1754) — алман идеалист философу, метафизик. — 29, 123.

Г

Галилей (Galilei), Галилео (1564—1642) — бөйүк италян физики вә астроному, механиканын әсасларынын ярадычысы вә габагчыл дүнякөрүшү уғрунда чарпышан мүба-

риз; ерин күнәш әтрафында фырланмасы һаггындакы нәзәриййә үстүндә 1633-чү илдә инквизисия тәрәфиндән мүһакимә олунмушду. — 148.

Галле (Gaile), Иоһанн Готфрид (1812—1910) — 1846-чы илдә Нептун сәйярәсини кәшф этмиш олан алман астроному. — 178.

Галба (Серви Сулпитси Галва) (эрамыздан әввәл тәхминән 5-чи ил — эрамызын 69-чу или) — Рома императору (68—69). — 164, 265, 266.

Гассенди (Gassendi), П'ер (1592—1655) — мәшһур франсыз материалист философу, Эпикурун атомистика нәзәриййәсинин тәрәфдары вә тәблиғатчысы иди, Эпикуру христиан килсәсинин ифтираларындан горуюб тәмизә чыхартмышдыр; физик вә риязиййатчы. — 7, 47.

Гаттерер (Gatterer) — бах: *Энкелхардт*, Магдалина Филиппина.

Гребел (Grebel), Конрад — Сүрихдә анабаптистләр сектасынын рәһбәри, Мүнтсерин ардычылы; Чәнуби Алманияда ингилаби тәшвигат апарырды. — 92.

Гров (Grove), Уилям Роберт (1811—1896) — инкилис һүгугшүнасы вә физики. — 125, 149.

Гровнор (Grosvenor), Роберт (1801—1893) — инкилис аристократы олуб викилләрин сағ ганадына мәнсуб иди. — 100, 104.

Гротси (Grotius), Гуго (1583—1645) — Һолландия алими, һүгугшүнас, буржуа тәбии һүгуг нәзәриййәсинин баниләриндән бири. — 28.

Гулд (Gould), Чей (1836—1892) — американ малиййәчиси, милйонер. — 219.

Гутсков (Gutzkow), Карл (1811—1878) — алман язычысы олуб „Кәнч Алмания“ әдәби групунун нүмайәндәләриндән бири; 1838—1842-чи илләрдә „Telegraph für Deutscland“ журналынын редактору. — 71.

Грүн (Grün), (1817—1887) — алман хырда буржуа публисисти, 40-чы илләрин орталарында „һәгиги сосялизмин“ башлыча нүмайәндәләриндән бири. — 175.

Гфрөрер (Gfrörer), Август Фридрих (1803—1861) — христианлыг вә килсә тарихи саһәсиндә чалышан алман тарихчиси, Түбинкен мәктәбинин нүмайәндәси вә Фрейбург университетинин профессору. — 160.

Д

Далтон (Dalton), Чон (1766—1844) — көркәмли инкилис кимячысы вә физики олуб кимяда атомистика идеяларыны инкишаф этдирмишди. — 126.

Дарвин (Darwin), Чарлз (1809—1882) — бөйүк инкилис тәбиәтшүнасы, битки, һейван нөвләринин мәншәи вә инкишафы нәзәриййәсинин баниси; онун нәзәриййәси тәбиәтин дини вә идеалист изаһына сарсыдычы зәрбә вурду. — 106, 127, 131, 136, 149, 182, 196, 225.

Даумер (Daumer), Кеорг Фридрих (1800—1875) — алман язычысы, дин тарихинә даир әсәрләрин мүәллифи. — 70—75.

Дезами (Dézamy), Теодор (1803—1850) — франсыз публисисти, материалист, утопист коммунизмин ингилаби чәрәянынын көркәмли нүмайәндәси. — 52.

Декарт (Descartes), Рене (1596—1650) — көркәмли франсыз дуалист философу, риязиййатчы вә тәбиәтшүнас. — 45—47, 50, 51, 121, 126, 179, 180.

Демокрит (эрамыздан әввәл тәхминән 460 — тәхминән 370) — бөйүк гәдим юнан материалист философу, атомистик нәзәриййәнин баниләриндән бири. — 47, 48, 227.

Дефо (Defoe), Даниел (тәхминән 1660—1731) — игтисадиййат, сиясәт, тарих вә дин мәсәләләрини ишыгландырмыш олан мәшһур инкилис буржуа язычысы вә журналисти; мәшһур „Робинзон Крузо“ романынын мүәллифи. — 107.

Дидро (Diderot), Дени (1713—1784) — көркәмли франсыз философу, механист материализмин нүмайәндәси, атеист, франсыз ингилабчы буржуазиясынын идеологларындан бири, маарифчи вә энсиклопедиячыларын башчысы; өз атеист әсәрләринә көрә галая салынмышды. — 51, 184.

Дизраэли (Disraeli), Бенчамин, граф Биконсфилд (1804—1881) — инкилис дөвләт хадими вә язычысы,

мүһафизәкарлар партиясынын лидери, баш назир (1868 вә 1874—1880). — 243.

Динкелштедт (Dingelstedt), Франтс, барон (1814—1881) — алман шаири вә язычысы; әввәлләрдә хырда буржуа мүхалифәтчи сияси поэзиясынын нүмайәндәси, 40-чы илләрин орталарындан э'тибарән сарай драматургу; монархист. — 71.

Дитскен (Dietzgen), Иосиф (1828—1888) — алман көнчү фәһләси, сосял-демократ, өз өзүнә етишән философ, диалектик материализмин әсаслары үзәринә өзбашына кәлиб чатмышды; динчилийин вә агностисизмин дүшмәни. — 194.

Додуэлл (Dodwell), Һенри (1784-чү илдә өлмүшдүр) — инкилис материалист философу олуб библиянын мәзмунунун доғру олдуғуна шүбһә этмиш вә христиан шәһидләри һаггындакы әфсанәләри тәнгид этмишди. — 50, 229.

Дөллинкер (Döllinger), Игнатс (1799—1890) — алман теологу олуб бир заманлар папанын янылмазлығы һаггындакы әһкамы гәбул этмәкдән боюн гачыран алман көһнә католикләри һәрәкатына башчылыг эдирди. — 145.

Дрейпер (Draper), Чон Уилям (1811—1882) — американ физиологу, кимячысы вә либерал-буржуа мәдәниййәт тарихчиси олуб килсә чәһаләтпәрәстлийини ифша эдирди. — 135.

Дунс Скот (Duns Scotus), Иоанн (тәхминән 1265—1308) орта әср философу, схоластик, орта әсрләрдә материализмин илк ифадәси олан номинализмин нүмайәндәси. — 48, 227.

Дүпүи (Dupuis), Шарл Франсуа (1742—1809) — франсыз буржуа маарифчиси; онун дини айинләрин мәншәи һаггындакы китабы дин әлейһинә тәблиғат ишиндә бөйүк рол ойнамышдыр. — 51.

Дүрер (Dürer), Албрехт (1471—1528) — бөйүк алман рәссамы вә нәггашы, һейкәлтәрашы вә архитектору, Алманияда Интибаһ дөврү мәдәниййәтинин чох бөйүк нүмайәндәси. — 119.

Дүринг (Dühring), Евкени (1833—1921) — алман вулгар материалисти, позитивист, эклектик, иртичачы хырда буржуа сосялизминин идеологу вә марксизмин дүшмәни. — 114, 116, 224, 225.

Ж

Жижка (Žižka), Ян (тәхминән 1360—1424) — көркәмли чех сәркәрдәси вә сияси хадими, һусчу һәрәкатынын рәһбәрләриндән бири, чех милли гәһрәманы. — 248.

З

Зиккинкен (Sickingen), Франтс (1481—1523) — реформасияя гошулмуш олан алман рытсары; 1522—1523-чү илләрдә рытсар үсяныныи башчысы. — 82, 234.

И

Иоахим Флорски (Калабрийски) (тәхминән 1132—1202) — орта әср италян мистики, Христин „икинчи зүһуру" вә „мин иллик сәлтәнәт" һаггындакы идеялары яянлардан бири; онун нәзәриййәси католик килсәси тәрәфиндән бид'әтчи нәзәриййә э'лан эдилмишди. — 85.

Иоһанн (1468—1532) — Саксония һерсогу, 1525-чи илдән э'тибарән Саксония курфүрсту; Мүнтсерин тә'гибчиләриндән бири вә 1525-чи илдә Түринкияда үсян этмиш кәндлиләрә диван тутулмасынын тәшкилатчысы. — 89.

Ириней (тәхминән 130 — тәхминән 202) — Кичик Асиялы юнан, 177-чи илдән э'тибарән Лион епископу, „Бид'әтләр әлейһинә" әсәрин вә христианлығы мүдафиә эдән башга әсәрләрин мүәллифи. — 164, 266, 267.

Искәндәриййәли Филон (эрамыздан әввәл тәхминән 20 — эрамызын тәхминән 54-чү или) — I әсрин әввәлләриндә йәһуди-искәндәриййә дини фәлсәфәсинин башлыча нүмайәндәси олуб христиан теолокиясынын әмәлә кәлмәсинә чох бөйүк тә'сир көстәрмишдир. — 152—154, 162, 253.

К

Кабанис (Cabanis), П'ер Жан Жорж (1757—1808) — франсыз һәкими, материалист философ. — 46.

Кабе (Cabet), Эт'енн (1788—1856) — франсыз публисисти, динҹ утопик коммунизмин көркәмли нүмайәндәси, „Икарияя сәяһәт“ китабынын мүәллифи. — 52.

Калвин (Calvin), Жан (1509—1564) — реформасиянын көркәмли хадими, протестантизм ҹәрәянларындан бири олуб Исвечрәдә, Һолландияда, Инкилтәрәдә вә Франсада кениш яйылмыш олан калвинизмин баниси. — 120, 206, 234, 235.

Калигула (12—41) — Рома императору (37—41). — 164, 265.

Кампанелла (Campanella), Томмазо (1568—1639) — италян философу, утопик коммунизмин илк нүмайәндәләриндән бири; дин вә сиясәт саһәсиндә өз габагҹыл көрүшләри үстүндә католик килсәси тәрәфиндән тә'гиб олунурду. — 28.

Кант (Kant), Иммануил (1724—1804) — көркәмли алман философу, XVIII әсрин ахырларында — XIX әсрин әввәлләриндә алман идеализминин баниси. — 123—127, 148, 170, 178—180, 183, 191, 222, 232.

Кантилйон (Cantillon), Ричард (тәхминән 1680—1734) — инкилис игтисадчысы, физиократлар мәктәбинин сәләфи, таҹир. — 108.

Карл I (1600—1649) — инкилис кралы (1625—1649); XVII әср инкилис буржуа ингилабы заманы е'дам эдилмишдир. — 67, 235.

Картрайт (Cartwright), Эдмунд (1743—1823) — мәшһур инкилис ихтирачысы. — 239.

Кар'ер (Carriére), Моритс (1817—1895) — алман идеалист философу, эстетика профессору. — 71.

Кауард (Coward), Уилям (тәхминән 1656—1725) — инкилис һәкими, материалист философ олуб руһун өлмәзлийи вә гейри-мадди субстансиянын мөвҹудлуғуну рәдд эдирди. — 50, 229.

Кенэ (Quesnay), Франсуа (1694—1774) — чох бөйүк франсыз игтисадчысы, физиократлар мәктәбинин баниси; пешәси һәкимлик иди.—108.

Кеплер (Kepler), Иоһанн (1571—1630) — алман астроному олуб Коперникин нәзәриййәси әсасында планетләрин һәрәкәти ганунларыны кәшф этмиш; бу кәшфләр каинат һаггындакы дини тәсәввүрләрә күчлү зәрбә вурду. — 121, 148.

Кеттелер (Ketteler), Вилһелм (1811—1877) — Майнтс епископу. — 145.

Клавди (эрамыздан әввәл 10-чу ил — эрамызын 54-чү или) — Рома императору (41—54). — 164, 255, 265, 266.

Клазоменли (Кичик Асия) Анаксагор (эрамыздан әввәл тәхминән 500—428) — гәдим юнан материалист философу; аллаһсызлыгда тагсырландырылараг Афинадан говулмушду. — 48, 227.

Кларк (Clarke), Самүэл (1675—1729) — инкилис теологу вә идеалист философу. — 17.

Клопшток (Klopstock), Фридрих Готлиб (1724—1803) — алман шаири, Алманияда буржуа Маарифинин илк нүмайәндәләриндән бири. —74.

Книгке (Knigge), Адолф (1752—1796) — алман язычысы. — 73.

Кобден (Cobden), Ричард (1804—1865) — инкилис фабриканты, буржуа сияси хадими, фритредер, Тахыл ганунлары әлейһинә ҹәмиййәтин баниләриндән бири. — 242.

Ковалевски, Максим Максимович (1851—1916) — рус буржуа сосиологу, тарихчиси вә һүгугшүнасы; ибтидаи иҹма гурулушуна даир өз тәдгигләри илә танынмышдыр.—226.

Коллинз (Collins), Антони (1676—1729) — инкилис материалист философу олуб руһун өлмәзлийи һаггындакы дини әһкамы рәдд эдирди. — 50, 229.

Коммодиан (III әср) — латын шаири; бизә онун дини-христиан мәзмуну дашыян вә бүдпәрәстләрә гаршы чеврилән ики ше'ри кәлиб чатмышдыр. — 254.

Кондиляк (Condillac), Эт'енн Бонно (1715—1780) — франсыз деист философу, сенсуалист, Локкун ардыҹылы. — 47, 50.

Кондорсе (Condorcet), Жан Антуан (1743—1794) — франсыз буржуа сосиологу, маарифчиси; XVIII әсрин ахырларында франсыз буржуа ингилабы заманы жирондачылара гошулмушду. — 28, 107.

Константин („бөйүк“ ләгәби верилмишди) (тәхминән 274—337)—Рома императору (306—337) — 152, 253, 256.

Коперник (Kopernik), Николай (1473—1543) — бөйүк поляк астроному, дүнянын һелиосентрик системинин банисы олуб каинат һаггындакы дини тәсәввүрләрә чидди зәрбә вурмушдур; онун нәзәриййәси килсә тәрәфиндән шиддәтлә тә'гиб олунурду.—28, 120, 122, 147, 178.

Копп (Kopp), Керман (1817—1892) — алман кимјачысы вә кимја тарихчиси. — 186.

Көппен (Koppen), Карл Фридрих (1808—1863) — алман радикал публисисти вә тарихчиси, кәнч һекелчи. — 8.

Кромвел (Cromwell), Оливер (1599—1658) — XVII әср инкилис буржуа ингилабы дөврүндә буржуазијанын вә буржуалашмыш задәканларын башчысы, 1653-чү илдән е'тибарән Инкилтәрәнин, Шотландијанын вә Ирландијанын лорд-протектору. — 235.

Круг (Krug), Вилһелм Трауготт (1770—1842) — алман идеалист философу. — 71.

Крукс (Crookes), Уилјам (1832—1919)—инкилис кимјачысы вә физики олуб спиритизмә гапылмагла өзүнү бир алим олараг нүфуздан салмышдыр. — 140, 145.

Кулман (Kuhlmann), Кеорг — Австрија һөкумәтинин кизли хәбәрчиси; өзүнү „пејғәмбәр" дејә гәләмә верән фырылдагчы; Исвечрәдә алман вејтлингчи сәнәткарлары арасында дини ибарәләрлә „халис сосјализм" идејалары тәблиғ едирди. — 251.

Кув'е (Cuvier), Жорж (1769—1832) — бөјүк франсыз тәбиәтшүнасы, зоологу вә палеонтологу олуб ејни заманда елмә зидд, иртичачы идеалист фәлакәтләр нәзәријјәсини мүдафиә едирди. — 125, 149.

К

Кеј (Gay), Жүл (1807 — тези 1876) — франсыз утопист коммунисти. — 52.

Кеорг (1471—1539)—Саксонија һерсогу (1500—1539); 1525-чи илдә Түринкијада үсјан етмиш кәндлиләрә диван тутулмасынын тәшкилатчыларындан бири.—90.

Кеорг IV (1762—1830)—инкилис кралы (1820—1830).—100.

Киббон (Gibbon), Едуард (1737—1794) — инкилис буржуа тарихчиси, „Рома империјасынын тәнәззүлү вә дағылмасы тарихи" адлы чохчилдли әсәрин мүәллифи; һәмин әсәрдә христиан килсәсинин тәнгиди тарихини вермәјә тәшәббүс етмишди.—93.

Кизо (Guizot), Франсуа П'ер Кијом (1787—1874) — франсыз буржуа тарихчиси вә дөвләт хадими, 1840-чы илдән 1848-чи иләдәк дахили вә харичи сијасәтә фе'лән рәһбәрлик етмишди, ири малијјә буржуазијасынын мәнафеини ифадә едирди.—200.

Киллани (Ghillany), Фридрих Вилһелм (1807—1876) — аз танынмыш алман тарихчиси, теологу. — 71.

Көррес (Görres), Јозеф (1776—1848) — иртичачы романтик мәсләкли алман јазычысы, филолог вә тарихчи, католисизм тәрәфдары.—26.

Көте (Goethe), Иоһанн Волфганг (1749—1832) — бөјүк алман јазычысы вә мүтәфәккири. — 70, 71, 172, 181.

Л

Лавуаз'е (Lavoisier), Антуан Лоран (1743—1794) — көркәмли франсыз алими, кимјачысы. — 126.

Лајел (Lyell), Чарлз (1797—1875) — мәшһур инкилис алими, кеологу. — 125, 148.

Ламарк (Lamarck), Жан Батист (1744—1829) — Дарвиндән әввәл биолокија саһәсиндә тәкамүл нәзәријјәсини әсасландырмыш олан көркәмли франсыз тәбиәтшүнасы, материалист. — 127, 149, 181.

Ламенне (Lamennais), Фелисите (1782—1854) — франсыз аббаты, публисисти, христиан сосјализминин идеологларындан бири. — 251.

Ламетри (Lamettrie), Жул'ен (1709—1751) — франсыз һәкими, философу, механист материализмин көркәмли нүмајәндәси. — 46, 50.

Ланке (Lange), Иоахим (1670—1744)—алман теологу, Һалледә профессор, ифрат иртичачы. — 28.

Лаплас (Laplace), П'ер Симон (1749—1827) — көркәмли франсыз астроному, ријазијјатчысы вә физики; күнәш системинин әмәлә кәлмәси һаггында онун һипотезасы дүнјанын јаранмасы һаггындакы дини тәсәввүрләрин тә'сирини олдугча сарсытды. — 123, 124, 128, 148, 149, 230.

Лафарг (Lafargue), Пол (1842—1911) — Франсада марксизмин тәблиғатчысы, франсыз Фәһлә партиясынын баниләриндән бири, бейнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, Марксын вә Энкелсин яхын досту вә шакирди; дин әлейһинә бир чох памфлетләрин мүәллифи. — 225.

Левер'е (Leverrier), Урбен Жан Жозеф (1811—1877) —көркәмли франсыз астроному. — 178.

Лейбнитс (Leibniz), Готфрид Вилһелм (1646—1716) — бөйүк алман риязийятчысы; идеалист философу. — 17, 45, 47, 48, 50, 51, 121.

Леонардо да Винчи (Leonardo da Vinci) (1452—1519) — Интибаһ дөврүндә бөйүк италян рәссамы, энсиклопедиячы алими вә мүһәндиси. — 119.

Леруа (Le Roy), Анри (һолландча — De Roy, латынча — Regius) (1598—1679) —һолландиялы һәким, философ, механист материализмин илк нүмайәндәләриндән бири. — 46.

Линней (Linné), Карл (1707—1778) — көркәмли Исвеч тәбиәтшүнасы, биткиләрин вә һейванларын тәснифаты системинин ярадычысы. — 121, 122.

Ло (Law), Чон (1671—1729) — инкилис буржуа игтисадчысы вә малиййәчиси, Франсада малиййә назири (1719—1720); кағыз пул бурахмагда өз эһтикар фәалиййәти илә мәшһурдур вә онун бу фәалиййәти бөйүк бир ифлас илә нәтичәләнмишди. — 47, 108.

Локк (Lockc), Чон (1632—1704) — көркәмли инкилис дуалист философу, сенсуалист; буржуа игтисадчысы. — 46, 48, 50, 52, 108, 222, 229.

Лохнер (Lochner), Кеорг (1798—1882) — алман филологу. — 71.

Луи Бонапарт — бах: *Наполеон III.*

Луи-Филипп (1773—1850) — франсыз кралы (1830—1848). — 235, 241.

Лукиан (тәхминән 120 — тәхминән — 180) — көркәмли гәдим юнан сатирик язычысы, атеист; өз сатирик әсәрләриндә антик дүнянын тәнәззүлү дөврүндә дини вә фәлсәфи дүнякөрүшүнә вә хүсусән христианлыға истеһза эдирди. — 11, 16, 34, 109, 249, 250.

Лукретси (Тит Лукретси Кар) (эрамыздан әввәл тәхминән 99 — тәхминән 55) — көркәмли Рома философу вә шаири, материалист, атеист. — 16.

Лүдовик XIV (1638—1715) — франсыз кралы (1643—1715) — 206.

Лүдовик XVI (1754—1793) — франсыз кралы (1774—1792), XVIII әсрин ахырларында франсыз буржуа ингилабы заманы э'дам эдилмишдир. — 65, 67.

Лукке (Lucke), Фридрих (1791—1858) — алман протестант илаһиййәтчиси, „Инчилчи Иоаннын әсәрләринин шәрһи" китабынын мүәллифи; 1827-чи илдән Көттинкендә профессор. — 265.

Лүтер (Luther), Мартин (1483—1546) — реформасиянын көркәмли хадими, Алманияда протестантчылығын (лүтеранлығын) баниси; алман бүркерләринин идеологу; 1525-чи ил Кәндли мүһарибәси заманы князларын тәрәфиндә үсянчы кәндлиләрин вә шәһәр йохсулларынын әлейһинә чыхмышды. — 38, 81—86, 88—91, 120, 147, 206, 234.

М

Майер (Mayer), Юлиус Роберт (1814—1878) — көркәмли алман тәбиәтшүнасы, энеркиянын итмәмәси вә чеврилмәси ганунунун илк тә'рифини верәнләрдән бири. — 125.

Македониялы Искәндәр (эрамыздан әввәл 356—323) — гәдим дүнянын мәшһур сәркәрдәси вә дөвләт хадими. — 16, 261.

Макиавелли (Machiavelli), Никколо (1469—1527) — италян сияси мүтәфәккири, тарихчи вә язычысы, капиталист мүнасибәтләринин ортая чыхдығы дөврдә италян буржуазиясынын идеологларындан бири. — 28, 119.

Малбранш (Malebranche), Николá (1638—1715) — франсыз идеалист философу, метафизик. — 17, 45, 47, 50, 51.

Малтус (Malthus), Томас Роберт (1766—1834) — инкилис кешиши, иртичачы игтисадчы, буржуалашмыш торпаг саһиблийи аристократиясынын идеологу, капитализмин мәддаһы, әһали һаггында инсана

гаршы нифрәт нәзәрийјәсинин тәблиғчиси. — 107, 108.
Мандевил (Mandeville), Бернард (1670—1733) — инкилис демократик әхлагчы-јазычысы вә игтисадчысы.— 52, 108.
Маннерс (Manners) Чон, һерсог Ратленд (1818—1906) — инкилис аристократы, тори, фабрик фәһләләринин вәзијјәти һаггында ријакар-филантропик памфлетләрин мүәллифи. — 243.
Мантелл (Mantell), Кидеон Алчернон (1790—1852) — инкилис кеологу, палеонтологу олуб өз элми кәшфләрини библија әфсанәләрилә ујғунлашдырмаға чалышырды. — 229.
Мантел (Mantel), Иоһанн (тәхминән 1468—1530) — илаһијјәтчи, Штутгартда дин тәблиғчиси, Мүнтсерин ардычылы. — 92.
Марк Аврели Антонин (121—180) Рома императору (161—180), стоик философ. — 254.
Медлер (Mädler), Иоһанн Һенрих (1794—1874) — алман астроному. — 123, 128, 133.
Мејрер (Mäurer), Керман (1813—тәхминән 1882) — демократик мәсләкли аз танынмыш алман јазычысы, Бинәсибләр иттифагынын, сонра да Әдаләтлиләр иттифагынын үзвү. — 71.
Мејснер (Meißner), Алфред (1822—1885) — демократик мәсләкли алман јазычысы, 40-чы илләрин орталарында „халис сосјализм“ поэзијасынын нүмајәндәси; сонралар либерал. — 71.
Меланхтон (Melanchton), Филипп (1497—1560) — алман илаһијјәтчиси, Лүтерин ән јахын көмәкчиси олуб онунла бирликдә лүтерчилијин князларын мәнафеинә ујғунлашдырмышдыр; Мүнтсерин ингилаби идејаларына дүшмән мүнасибәт бәсләјирди. — 90.
Менкер (Menger), Антон (1841—1906) — Австријалы һүгугшүнас, Вена университетинин профессору, буржуа сосјализми чәрәјанларындан биринин — јуридик сосјализм дејилән сосјализмин нүмајәндәси. —247.
Милетли Фалес (эрамыздан әввәл тәхминән 624, тәхминән 547) — гәдим јунан философу, кортәбии-материалист Милет мәктәбинин баниси. — 18.
Мин'е (Mignet), Франсуа Окүст Мари (1796—1884) — Реставрасија дөврүнүн франсыз либерал-буржуа тарихчиси олуб феодализм чәмијјәти тарихиндә синфи мүбаризәнин ролуну баша дүшмәк мөвгеинә кәлиб чатмышды. — 200.
Мирабо (Mirabeau) (бөјүјү), Виктор, маркиз де (1715—1798) — франсыз игтисадчысы, физиократ.—108.
Мирабо (Mirabeau) Оноре Габриел (1749—1791) — XVIII әсрин ахырларында франсыз буржуа ингилабынын көркәмли хадими, ири буржуазијанын вә буржуалашмыш задәканларын мәнафеинин ифадәчиси. — 28.
Молешотт (Molesehott), Јакоб (1822—1893) — физиолог, Һолландијада доғулмушдур, вулгар материализмин нүмајәндәси. — 180.
Монталамбер (Montalembert), Марк Рене (1714—1800) — франсыз һәрби мүһәндиси вә нәзәријјәчиси. —119.
Монтеск'је (Montesquieu), Шарл (1689—1755) — франсыз буржуа сосиологу, игтисадчысы вә јазычысы, XVIII әср буржуа Маарифинин нүмајәндәси, конститусијалы монархијанын нәзәријјәчиси. — 28.
Мор (More), Томас (1478—1535) — инкилис сијаси хадими, лорд-канслер, һуманист јазычы, утопик коммунизмин илк нүмајәндәләриндән бири, „Утопија“ әсәринин мүәллифи. — 108.
Муди (Moody), Дуајт (1837—1899) — американ инчилчи миссионери, „ревивализм“ һәрәкатынын тәшкилатчыларындан бири. — 240.
Мундт (Mundt), Теодор (1808—1861) — алман јазычысы, „Кәнч Алманија“ әдәби групунун нүмајәндәләриндән бири; сонралар Бреславлда вә Берлиндә әдәбијјат вә тарих профессору. — 71.
Мүнтсер (Münzer), Томас (тәхминән 1490—1525) — бөјүк алман ингилабчысы, реформасија вә 1525-чи ил Кәндли мүһарибәси заманы кәндли-плебеј чәбһәсинин рәһбәри вә идеологу олуб бәрабәрчи утопик коммунизм идејаларыны тәблиғ эдирди. — 78, 80, 81, 84—92.

Н

Навуходоносор II — Бабилистан падшаһы (ерамыздан әввәл тәхминән 604 — тәхминән 562). — 255.

Наполеон I Бонапарт (1769—1821) — франсыз императору (1804—1814 вә 1815) — 19, 28, 185, 220, 230.

Наполеон III Луи Бонапарт (1808—1873)—франсыз императору (1852—1870). — 240.

Непер (Napier), Ҹон (1550—1617) — шотланд риязийятчысы. — 121.

Нерон (37—68) — Рома императору (54—68). — 155, 156, 164—165, 265—267.

Ноак (Noack), Лудвиг (1819—1885)— алман теологу вә философу. — 71.

Новаири (тәхминән 1280 — тәхминән 1332) — әрәб тарихчиси. — 98.

Норс (North), Дадли (1641—1691) — инкилис комерсанты вә игтисадчысы, дөвләт мә'муру. — 108.

Нострадамус (Nostradamus), Мишел (1503—1566) — франсыз һәкими вә астрологу, мистик. — 74.

Нутон (Newton), Исаак (1642—1727) — бөйүк инкилис физики астроному вә риязийятчысы, элм олмаг е'тибарилә механиканын баниси. — 17, 46, 121—124, 136, 148, 149.

О

Окен (Oken), Лорентс (1779—1851) — алман тәбиәтшүнасы вә натурфилософу. — 127.

Ортес (Ortes), Ҹаммария (1713—1790) — Венесия раһиби, XVIII әсрин көркәмли игтисадчы-язычысы. — 108.

Отон (Марк Салвий Отон) (32—69)— Рома императору (69).—164, 265—267.

Оуэн (Owen), Роберт (1771—1858) — бөйүк инкилис утопист сосялисти; өз фәлсәфи көрүшләрилә XVIII әср франсыз материалистләринә гошулурду. — 52, 54, 211, 229.

Ө

Өврәнкзиб (1618—1707) — Бөйүк Моголлар сүлаләсинә мәнсуб Һиндистан феодал һөкмдары (1658—1707). — 95, 96.

П

Перикл (ерамыздан әввәл тәхминән 493—429) — Афина дөвләт хадими олуб гулдарлыг демократиясынын мөһкәмләнмәсинә көмәк етмишдир. — 16.

Перси (Авл Перси Флакк) (34—62) — Рома сатирики, стоик. — 156, 162.

Петрони (Гай Петрони Арбитр) (66-чы илдә өлмүшдүр) — Рома язычысы, Неронун падшаһлығы дөврүндә дағылмагда олан Рома ҹәмиййәтинин һәятындан бир сыра мәишәт мәнзәрәләринин верилмиш олдуғу „Сатирикон“ романынын еһтимал олунан мүәллифи. — 155.

Петти (Petty), Уилям (1623—1687) — көркәмли инкилис игтисадчысы вә статистикачысы, Инкилтәрәдә классик буржуа сияси игтисадынын баниси. — 108.

Плутарх (тәхминән 46 — тәхминән 125) — гәдим юнан әхлагчы-язычысы, идеалист философ. — 7, 8.

Пристли (Pristley), Ҹозеф (1733—1804) — мәшһур инкилис алими, кимячысы, материалист философу. — 50, 229.

Прудон (Proudhon), П'ер Жозеф (1809—1865) — франсыз публисисти, хырда буржуа идеологу, анархизмин баниләриндән бири. — 192.

Птоломейләр — Мисирдә падшаһ сүлаләси (ерамыздан әввәл 305—30).— 213.

Птолемей, Клавди (II әср) — гәдим юнан риязийятчысы, астроному вә ҹоғрафияшүнасы, дүнянын кеосентрик системи нәзәриййәсинин ярадычысы. — 120.

Р

Рабман (Rabmann), Франтс (1525-чи илдә өлмүшдүр) — дин тәблиғчиси, Мүнтсерин ардычылы вә халг реформасиясы тәрәфдары олуб Шварсвалт вә Клетгау кәндлиләринин вә плебейләринин үсянларында иштирак етмишдир; 1525-чи илин пайызында кәндли һәрәкаты гәт'и мәғлуб едиләндән сонра вәһшичәсинә өлдүрүлмүшдүр. — 92.

Раумер (Raumer), Фридрих (1781—1873) — алман иртиҹачы тарихчиси. — 71.

Ренан (Renan), Эрнест (1823—1892)— франсыз филологу вә дин тарихчиси, идеалист. — 151, 160, 192, 249, 253, 254, 259, 265, 268.

Робесп'ер (Robespierre), Максимилиан (1758—1794) — XVIII әсрин ахырларындакы франсыз буржуа ингилабынын көркәмли хадими, якобинләрин рәһбәри, ингилаби һөкумәтин башчысы (1793—1794); христианлыгы „али варлыг“ э'тигады илә әвәз этмәйә чәһд этмиш, лакин мүвәффәг олмамышды. — 187.

Робине (Robinet), Жан Батист Рене (1735—1820) — франсыз материалист философу. — 51.

Ронке (Ronge), Иоһаннес (1813—1887) — алман кешиши, католисизми алман буржуазиясынын эһтиячларына уйғунлашдырмаға чалышан „алман католикләри“ һәрәкатынын тәшәббүсчүләриндән бири. — 71.

Рохов (Rochow), Густав Адолф (1792—1847) — иртичачы Пруссия юнкерләринин нүмайәндәси; Пруссиянын дахили ишләр назири (1834—1842).—114.

Руссо (Rousseau), Жан Жак (1712—1778) — көркәмли франсыз маарифчиси, демократ, хырда буржуазия идеологу, деист философ. — 28, 117, 184.

С

Сакс (Sachs), Һанс (1494—1576) — алман сәнәткары, реформасия дөврүнүн шаир вә композитору, Лүтерин тәрәфдары, Нүренбергдә мейстерзинкерләр мәктәбинин баниси вә рәһбәри. — 75.

Санки (Sankey), Айра Давид (1840—1908) — американ инчилчи, „ревивализм“ һәрәкатынын тәшкилатчыларындан бири. — 240.

Сафир (Saphir), Моритс Готлиб (1795—1858) — Австрия юморист шаири. — 71.

Секки (Secchi), Анчело (1818—1878)— италян католик кешиши, өз әсәрләрилә каинатын әмәлә кәлмәсинин дини изаһыны хейли нүфуздан салмыш олан көркәмли астроном. — 117, 128, 132, 133, 150.

Сенека (Лутси Анней Сенека) (эрамыздан әввәл тәхминән 4 — эрамызын 65-чи или) — Рома философу, „ени“ стоисизм мәктәби дейилән мәктәбин ән бөйүк нүмайәндәләриндән бири; этика һаггындакы өз мүртәче-идеалист нәзәриййәсилә христиан әһкамчылығынын тәшәккүл тапмасына тә'сир көстәрмишдир. — 152—154, 156, 162, 253.

Сен-Симон (Saint-Simon), Анри (1760—1825) — бөйүк франсыз утопик сосялисти. — 211, 260.

Сервет (Servet), Микел (1511—1553)— Испания һәкими олуб ган дөвраны саһәсиндә мүһүм бир кәшф этмишдир; азад фикирли олмаг үстүндә Калвинин тәләби илә тонгалда яндырылмышдыр. — 120, 147.

Смит (Smith), Адам (1723—1790) — инкилис игтисадчысы, классик буржуа сияси игтисадынын ән бөйүк нүмайәндәләриндән бири олуб клерикализмә гаршы өз дүшмәнчилийи вә өз азад фикирлилийи илә фәргләнирди.—108, 109, 211.

Сократ (эрамыздан әввәл тәхминән 469 — тәхминән 399) — гәдим юнан идеалист философу, гулдарлыг аристократиясынын идеологу. — 16

Спартак (эрамыздан әввәл 71-чи илдә өлмүшдүр) — Рома гладиатору, бизим эрамыздан әввәл 73—71-чи илләрдә Гәдим Ромада гулларын чох бөйүк үсянынын рәһбәри. — 156.

Спиноза (Spinoza), Барух (Бенедикт) (1632—1677)—көркәмли Һолландия материалист философу, атеист. — 28, 45, 47, 50, 51, 123, 150.

Страбон (эрамыздан әввәл тәхминән 63 — эрамызын тәхминән 20-чи или)—гәдим юнан чоғрафияшүнасы вә тарихчиси. — 214.

Стүарт (Steuart), Чемс (1712—1780) — инкилис буржуа игтисадчысы, меркантилизмин сон нүмайәндәләриндән бири. — 107.

Стүартлар — Шотландияда (1371 — 1714) вә Инкилтәрәдә (1603—1714) — һөкмдарлыг этмиш крал сүлаләси. — 237.

Сүлли (Sully), Максимил'ен, һерсог (1559—1641) — франсыз кралы IV Һенрихин биринчи назири, өз игтисади бахышлары чәһәтдән физиократларын сәләфи. — 108.

Т

Тайлер (Tyler), Уот (1381-чи илдә өлмүшдүр) — Инкилтәрәдә 1381-чи илдә чох бөйүк кәндли үсјанынын башчысы. — 79.

Такер (Tucker), Чозая (1712—1799) — XVIII әсрин орталарында инкилис кешиши вә игтисадчысы, А. Смитин сәләфи. — 108.

Таунсенд (Townsend), Чозеф (1739—1816) — инкилис кешиши, кеолог вә сосиологу, Малтусун идея сәләфи олуб әhали hаггында элмә зидд нәзәрийјәни мүдафиә эдирди. — 107, 108.

Татсит (Публи Корнели Татсит) (тәхминән 55 — тәхминән 120) — мәшhур Рома тарихчиси. — 156, 164, 255, 266, 270.

Темпл (Temple), Уилям (1628—1699) — инкилис дипломаты, бир сыра игтисади әсәрләрин мүәллифи, меркантилист, III Вилhелмин ән яхын мүшавири. — 108.

Тертуллиан (Квинт Септими Флоренс) (тәхминән 150 — тәхминән 222) — христиан илаhийјатчиси, чәhаләтпәрәст, элмин гаты дүшмәни. — 17.

Тибери (эрамыздан әввәл 42 — эрамызын 37-чи или) — Рома императору (14—37). — 155, 164, 265.

Тиндал (Tundall), Чон (1820—1893) — инкилис физики олуб өзүнүн конкрет тәдгигләриндә материалист мөвгеләриндә дурур, тәбиәтин инкишафына фөвгәл'тәбии гүввәләрин hәр hансы мүдахиләсинин мүмкүнлүйүнү рәдд эдирди. — 150.

Торричелли (Torricelli), Эванчелиста (1608—1647) — Италия физики вә риязийятчысы, Галилейин шакирди. — 121.

Тсезар (Гай Юли Тсезар) (эрамыздан әввәл тәхминән 100—44) — мәшhур Рома сәркәрдәси вә дөвләт хадими. — 153.

Тситсерон (Марк Тулли Тситсерон) (эрамыздан әввәл 106—43) — көркәмли Рома натиги вә дөвләт хадими, эклектик философ. — 7, 16.

Тселнер (Zöllner), Иоhанн Карл Фридрих (1834—1882) — алман физики вә астроному; спиритизм тәрәфдары. — 143.

Т'ер (Thiers), Адолф (1797—1877) — франсыз буржуа тарихчиси вә дөвләт хадими, баш назир (1836, 1840), республиканын президенти (1871—1873), Парис Коммунасынын чәллады. — 200.

Т'ерри (Thierry), Өкүстен (1795—1856) — Реставрасия дөврүндә франсыз либерал-буржуа тарихчиси олуб Франса тарихиндә мадди мәнафеләрин вә синифләр мүбаризәсинин әhәмиййәтини өз әсәрләриндә мүәййән дәрәчәдә гиймәтләндирә билмишди. — 200.

У

Уатт (Watt), Чемс (1736—1819) — көркәмли инкилис ихтирачысы олуб бухар машыны яратмышдыр. — 239.

Уиклиф (Wycliffe), Чон (тәхминән 1320—1384) — инкилис дин ислаhатчысы; Рома папасындан асылы олмаян инкилис килсәси яратмаг уғрунда мүбаризә апармышдыр; католик килсәси тәрәфиндән бид'әтчи э'лан эдилмишди. — 79.

Уоллес (Wallace), Алфред Рассел (1823—1913) — инкилис зоологу вә зоокеографы олуб тәбии сечмә ганунну үзәринә Дарвин илә бир заманда кәлиб чатмышдыр; спиритизм тәрәфдары. — 136—141, 142—145.

Уоллес (Wallace), Роберт (1697—1771) — инкилис кешиши вә статистикачысы, әhали hаггында элмә зидд нәзәрийјәни мүдафиә этмәкдә Малтусун идея сәләфи. — 107, 108.

Ф

Фейербах (Feuerbach), Лүдвиг (1804—1872) — Марксдан әввәлки дөврдә чох бөйүк алман материалист философу вә атеист олуб идеализмин вә динин, хүсусән христианлығын парлаг тәнгидини вермишдир. — 23, 24, 45—47, 53, 54, 166, 167, 175, 176, 179—183, 185—192, 222.

Филавиләр — Рома императорлары сүлаләси (69—96). — 253.

Филипп II (эрамыздан әввәл тәхминән 382—336) — Македония падшаhы (эрамыздан әввәл 359—336), македониялы Искәндәрин атасы. — 261.

Финлен (Finlen), Чемс—чартист, 1852—1854-чү илләрдә Милли чартист чәмиййәти Ичраиййә комитәсинин үзвү. — 102.

Фихте (Fichte), Иоһанн Готлиб (1762—1814) — алман философу, суб'ектив идеалист, XVIII әсрин ахырларында — XIX әсрин әввәлләриндә алман идеализминин нүмайәндәси. — 28.

Фогт (Vogt), Карл (1817—1895) — алман тәбиәтшүнасы, вулгар материалист. — 180.

Форстер (Forster), Уилям (1819—1886) — инкилис фабриканты, либерал партиясынын лидерләриндән бири. — 241, 242.

Франклин (Franklin), Бенчамин (1706—1790) — көркәмли американ алими вә сияси хадими, Шимали Америкада инкилис мүстәмләкәләринин истиглалиййәти уғрунда мүбаризәнин иштиракчысы, игтисадчы. — 107, 108.

Фридрих II („бөйүк" ләгәби верилмишдир) (1712—1786) Пруссия кралы (1740—1786). — 114.

Фридрих-Вилһелм III (1770—1840) — Пруссия кралы (1797—1840) — 149, 169, 172.

Фридрих-Вилһелм IV (1795—1861)— Пруссия кралы (1840—1861) — 40, 66, 174.

Фур'е (Fourier), Шарл (1772—1837) — бөйүк франсыз утопик сосялисти. — 52, 211, 260.

h

Һартли (Hartley), Давид (1705—1757) — инкилис һәкими, материалист философ. — 50, 229.

Һафиз, Шәмсәддин Мәһәммәд (тәхминән 1300 — тәхминән 1389) — чох бөйүк Иран шаири, тачик әдәбиййатынын классики; әслән тачикдир. — 73.

Һекел (Hegel), Кеорг Вилһелм Фридрих (1770—1831) — чох бөйүк алман философу—об'ектив идеалист олуб идеалист диалектиканы даһа һәртәрәфли ишләйиб һазырламышдыр. — 8, 23, 28, 37, 45, 46, 51, 87, 151, 166—174, 176—179, 181, 183, 188, 192—195, 197—199, 201, 222, 223, 231.

Һейне (Heine), Һенрих (1797—1856)— бөйүк алман ингилабчы шаири. — 153, 168, 260.

Һексли (Huxley), Томас Һенри (1825—1895) — инкилис тәбиәтшүнасы, Ч. Дарвинин ән яхын силаһдашы вә онун нәзәриййәсинин йайычысы.—145.

Һелветси (Helvétius), Клод Адриан (1715—1771) — көркәмли франсыз философу, механист материализмин нүмайәндәси, атеист, франсыз ингилабчы буржуазиянын идеологларындан бири. — 47, 50—52.

Һенрих VII (1457—1509) — инкилис кралы (1485—1509) — 236.

Һенрих VIII (1491—1547) — инкилис кралы (1509—1547) — 236.

Һераклит (эрамыздан әввәл тәхминән 540 — тәхминән 480) — көркәмли гәдим юнан философу, диалектиканын баниләриндән бири, кортәбии материалист. — 28.

Һермес (Hermes), Карл Һенрих (1800—1856) — алман иртичачы публисисти, 1842-чи илдә „Kölnische Zeitung"ун редакторларындан бири; Пруссия һөкумәтинин кизли акенти. — 11—20.

Һершел (Herschel), Вилям (Фридрих Вилһелм) — (1738—1822) — көркәмли инкилис астроному вә оптики; әслән алмандыр. — 124.

Һоббс (Hobbes), Томас (1588—1679) — көркәмли инкилис философу, механист материализмин нүмайәндәси; Һоббсун ичтимаи-сияси көрүшләриндә дини тә'сирләр йох иди, лакин онун көрүшләри кәскин антидемократик мейлләрлә фәргләнирди. — 28, 47, 49, 50, 66, 108, 179, 228, 229, 237.

Һолбах (Holbach), Пол Анри (1723—1789) — көркәмли франсыз философу, механист материализмин нүмайәндәси, франсыз ингилабчы буржуазиясынын идеологларындан бири, дини вә килсәни ифша эдән вә атеизми тәблиғ эдән бир чох китабын вә китабчанын мүәллифи. — 51.

Һорн (Horne), Чорч (1730—1792) — инкилис епископу. — 108, 109.

Һубмайер (Hubmaier), Балтазар (1528-чи илдә өлмүшдүр) — Мүнтсерин ардычылы вә халг реформасиясынын тәблигчиси, Шварс-

валдда кәндлиләрин вә шәһәрлиләрин үсанынын илһамчыларындан бири; 1528-чи илдә тонгалда яндырылмышдыр. — 92.

Һумболдт (Hamboldt), Александр (1769—1859) — көркәмли алман тәбиәтшүнасы. — 149.

Һус (Hys), Ян (тәхминән 1369—1415) — көркәмли чех ислаһатчысы, Прага университетинин профессору, чех милли-азадлыг һәрәкатынын илһамчысы; бит'әтчиликдә тагсырландырылыб тонгалда яндырылмышдыр. — 79.

Һуттен (Hutten), Улрих фон (1488—1523) — алман һуманист-шаири, реформасия тәрәфдары, Рома килсәсинин гызғын дүшмәни, 1522—1523-чү илләрдәки рытсар үсанынын иштиракчысы вә идеологу.—82.

Ч

Чалмерс (Chalmers), Томас (1780—1847) — инкилис протестант теологу вә игтисадчысы, Малтусун ардычылы. — 108, 109.

Ҹ

Ҹоул (Joule), Ҹемс Прескотт (1818—1889) — энеркиянын итмәмәси вә чеврилмәси ганунуну тәҹрүбә йолу илә сүбут этмиш олан инкилис физики. — 125.

Ш

Шаппелер (Schappeler), Христоф (1472—1551) — илаһийят доктору, Мүнтсерин ардычылы; 1524—1525-чи илләрдә Мемминкендә (Юхары Швабияда) плебей мүхалифәтинә башчылыг эдирди. — 92.

Шеллинг (Schelling), Фридрих Вилһелм (1775—1854) — алман философу, XVIII әсрин ахырларында — XIX әсрин әввәлләриндәки алман идеализминин нүмайәндәси, сонралар элмин гаты дүшмәни, дин тәрәфдары. — 23.

Шефтсбери (Shaftesbury), Антони, граф (1671—1713) — инкилис деист философу вә сияси хадими, виг. — 237.

Шиллер (Schiller), Фридрих (1759—1805) — бөйүк алман язычысы. — 70, 71, 183.

Шмидт (Schmidt) Конрад (1863—1932) — алман сосял-демократы, сонралар тәфтишчи. — 217.

Шөман (Schömann), Кеорг Фридрих (1793 – 1879) — алман филологу, антик дөвр тарихчиси. — 216.

Штарке (Starcke), Карл Николай (1858—1926) — Данимарка философу вә сосиологу. — 167, 168, 179, 183—185, 188.

Штернберг (Sternberg), Александр, барон фон (1806—1868) — алман иртичачы язычысы, орта әср феодал аристократиясыны идеаллашдырырды. — 71.

Штирнер (Stirner), Макс (Каспар Шмидтин әдәби тәхәллүсү) (1806—1856) — алман философу, кәнҹ һекелчи, буржуа фәрдиййәчилийинин вә анархизминин идеологларындан бири. — 61, 174, 192.

Шторх (Storch), Никлас — Свиккаулу тохучу, анабаптистләр сектасынын башчысы; Мүнтсерин тә'сири алтында руһани вә дүнйәви феодаллара гаршы халг үсаны тәблиғчиси олмушдур. — 86.

Штраус (Strauß), Давид Фридрих (1808—1874) — алман философу вә публисисти, көркәмли кәнҹ һекелчиләрдән бири, инҹил мифләринин әмәлә кәлмәси тарихинин мәшһур тәдгигчиси; 1866-чы илдән сонра милләтчи либерал. — 24, 152, 160, 174, 176, 192, 252.

Э

Эвалд (Ewald), Кеорг Һенрих (1803—1875) — алман философу, шәргшүнас вә теологу, библиянын тәдгигчиси. — 154, 264.

Эвклид (эрамыздан әввәл IV әсрин ахырлары — III әсрин әввәлләри) — көркәмли гәдим юнан риязийятчысы. — 120.

Эккерман (Eckermann), Иоһанн Петер (1792—1854) — алман язычысы, „Көтенин өмрүнүн сон илләриндә онунла сөһбәтләрин“ мүәллифнашири. — 71.

Энкелһард (Engelhard) Магдалина Филиппина (1756—1831) — аз танынмыш алман шаирәси. — 71.

Эпикур (эрамыздан әввәл тәхминән 341 — тәхминән 270) — көркәмли

гәдим јунан материалист философу, атеист. — 7, 8, 16, 47, 105, 153, 157.

Эсхил (ерамыздан әввәл 525—456) — көркәмли гәдим јунан драматургу, классик фачиәләрин мүәллифи.—34.

Эшли (Ashley), Антони, 1851-чи илдән е'тибарән граф Шефтсбери (1801—1885) — инкилис сијаси хадими, тори. — 99.

Ю

Јулиан (Мүртәд) (тәхминән 331—363) — Рома императору (361—363). — 16.

Јум (Hume), Давид (1711—1776) — инкилис философу, суб'ектив идеалист, агностик; буржуа тарихчиси вә игтисадчысы; дин мәсәләләриндә скептисизм вә азад фикирлилији илә фәргләнирди. — 8, 108, 109, 178.

Я

Јамвлих (тәхминән 330-чу илдә өлмүшдүр) — Рома империјасынын сугуту дөврүнүн философу, јени платончу, мистик. — 139.

БИБЛИЈА ВӘ МИФОЛОКИЈА АДЛАРЫ КӨСТӘРИЧИСИ

Адәм (библ.) — 108.
Аполлон (миф.) — 153.

Барух (библ.) — 255.

Валаам (библ.) — 257, 258.
Валак (библ.) —257.

Һермес (миф.) — 8, 11.

Даниил (библ.) — 163, 255, 263—264.

Ездра (библ.) — 255.
Енох (библ.) — 255, 263.

Зевс (миф.) — 22, 156, 172.

Ибраһим (библ.) — 93.
Иезавел (библ.) — 161, 258.
Иезекиил (библ.) — 263.
Иисус Навин (библ.) — 28.
Иисус Христос (библ.) — 87, 91, 116, 152, 154, 159, 162, 249, 254, 256, 263—264, 268, 269.
Иоанн (библ.) — 136, 154, 158, 163, 164, 254—260, 262, 263, 267.

Исаја (библ.) — 256, 264, 268.

Јәһва (библ.) — 26, 115, 268.
Јәһуда (библ.) — 255.

Лазар (библ.) — 156.

Мәһәммәд (ислам) — 73, 94, 95, 97, 98.
Мәрјәм (библ.) — 110.
Микаил (библ.) — 264.
Муса (библ.) — 32, 162, 256.
Молох (миф.) — 72.

Николај (библ.) — 259.
Нуһ (библ.) — 93.

Павел (библ.) — 108, 249, 252, 259.
Пан (миф.) — 11.
Прометеј (миф.) — 8, 9.

Радамант (миф.) — 190.

Сивилла (миф.) — 255.
Сүлејман (библ.) — 73.

Јупитер (миф.) — 249, 269.

ГЫСА МӨВЗУ—ТЕМАТИКА КӨСТӘРИЧИСИ

Агностисизм вә дин — 230—233.

Албилиләр — 78, 79.

Александрия мәктәби — 16, 152—154, 162, 253—254, 256, 262—263.

Анабаптистләр — 86, 91.

Атеизм — 30—31, 53—55, 73—74, 110, 176—177, 185—187.
— антик — 7—9, 15—17, 153—154.
— буржуа атеизми — 46—49, 53—55, 68, 106—108, 151—154, 174—176, 184—186, 229, 230, 238, 253.
— пролетар атеизми — 30—31, 38—39, 53—55, 61—62, 69, 74, 106—108, 110, 114—116, 211—212.

Библия — 77, 85—87, 93, 94, 152, 153, 155, 161—165, 240—241, 252—270.

Бид'этләр вә бид'этчиләр — 78—82, 88—89, 92, 205, 237.

Буддизм — 186.

Буржуазия вә дин — 68—69, 186—187, 206—207, 209—210, 233, 240, 243—244.

Вичдан азадлығы, фәһлә партиясынын она мүнасибәти — 68, 112, 114—116.

Гулдарлыг чәмиййәти, орада дин — 16—17, 40, 64, 68, 73, 156—157, 186, 204, 247, 264.

Гуран — 94, 98.

Деизм — 50, 105, 222, 229, 237.

Дин —
—онун көкләри — 30—31, 54—59, 61, 73, 96, 105—107, 114—117, 147, 151, 153, 156—157, 176, 186, 187, 204, 220, 251.
—үстгурум кими — 15, 55—61, 68—69, 73, 96, 97, 105—107, 157—158, 187, 204—207, 211—212, 215, 221, 245.
—онун ичтимаи ролу — 30—31, 32, 37—38, 64, 117, 158—160, 188, 204—206, 236, 239, 240, 243—244, 247.

Дини аскетизм — 69, 259—263.

Дини әдәбийят, онун тәдгиги вә тәнгиди — 93—94, 98, 151, 152—155, 158—165, 174—176, 248—250, 252—270.

Дини мифолокия — 16, 35, 98, 115, 174, 230, 270.

Дини идеолокия — 30—31, 38, 64—65, 68—69, 77—81, 94, 106, 119, 120, 148—149, 186—187, 203—209, 221—222, 233—236, 244—245, 248—249, 270.

Дини әхлаг — 26, 38, 65, 69, 99—100, 157—159, 161, 162, 243—245, 259—260.

Дин әһкамлары — 26—27, 77—79, 82—83, 86—88, 153—155, 162—163, 209, 210, 215—216, 234, 253, 255—262, 269—270.

Динин өлүб кетмәси, бунун шәраити — 61—62, 73—74, 105—106, 116, 146.

Дөвләт вә дин — 17—21, 24—29.

„Ени" динләр, онлары ятратмаг чәһдләринин мүртәчелийи — 72—75, 184—188, 191—192, 251—253.

Әлкимя вә дин — 186, 255.

Ибтидаи чәмиййәт, орада дин—15—16, 57—58, 105, 114—115, 151, 176—177, 204, 221.

Идеализм динин нәзәри әсасыдыр — 59—62, 177—180.

Иезуитләр — 47, 206.

Илаһиййят, онун тәнгиди — 16—17, 24—25, 37—39, 47—48, 77, 120, 122, 161, 186—187, 206, 210—211.

Илк христианлыг — 73, 79, 80, 113, 116, 151—162, 204—205, 246—267.

Инкилис килсәси—99, 206—207, 230.

Инквизисия — 24, 120.

Ислам — 93—98, 158, 187, 248.

Иудаизм — 26, 93—94, 115, 153—155, 158, 162, 205, 268.

Каинат, онун һаггында элми вә дини тәсәввүрләрин әкслийи — 120—121, 127—128, 131—135, 178—179.

Калвинизм — 205—206, 234—235.

Капитализм чәмиййәти, бу чәмиййәтдә дин — 115—116, 205—206, 234—240, 244—245.

Католисизм — 76, 81, 125—126, 147, 206, 209—210, 233, 234, 257.

Килсә зәһмәткешләрә гаршы мүбаризәдә истисмарчы синифләр үчүн аләтдир — 99—100, 209, 210, 233, 234.

Кәнч һекелчиләр вә онлар тәрәфиндән динин тәнгиди — 151—155, 174—175, 192.

Лүтерчилик — 38, 76, 82—86, 90—92, 206, 234, 235.

Материализм—
—XVII әср инкилис материализми — 47—50, 222—223, 227—230, 236—238.
—антик материализм — 7—9, 47, 153—154, 261—262.
—атеизмин нәзәри әсасы кими — 57—62, 106—107, 110, 177—180, 193, 196—197, 211—212, 237.
—Фейербах материализми — 46—48, 53—55, 177, 193, 182—183.
—XVIII әср франсыз материализми— 45—47, 53—55, 110, 119, 122—123, 168, 179—182, 183, 222, 229, 237, 239.

Мистисизм — 55, 78, 80, 85, 144, 255.

Монотеизм вә политеизм — 94, 115, 153—155, 176, 188, 268, 270.

Мөʼчүзә вә мөʼчүзәләр — 124, 136—145, 174, 252.

Ничат ордусу — 230, 241, 244.

Номинализм — 48, 227.

XVIII әср маарифчиләри, онлар тәрәфиндән динин тәнгиди — 68.

Пантеизм — 87, 179.

Папалыг, онун мүртәче ролу—84—85, 147, 208.

Пролетар партиясы, динә онун мүнасибәти — 68—69, 110, 112.

Платонизм, христианлыға онун тәʼсири — 252—253.

Пролетариат вә дин — 61—62, 64, 110, 212.

Протестантчылыг — 23—26, 38, 105, 107—109, 119, 120, 148, 205—207, 237, 269.

Реформасия — 38, 76—85, 118—120, 147, 204—206, 208—209, 214, 233.

Руһаниләр — 59, 69, 81, 107—109, 208.

Секталар вә сектантлар — 78, 80, 85, 90, 159—162, 230, 237, 240, 257—259, 269.

Ситайишләр вә дини айинләр — 158—159, 244, 255—256, 268—269.

Спиритизм — 136—145.

Стоисизм, христианлыға онун тә'сири — 7—8, 15, 152—154, 157, 161, 204, 253—254, 261—262.

Теизм — 50, 230.

Түбинкен мәктәби — 160, 252, 253.

Фатализм, диндә онун ролу — 234.

Феодализм чәмиййәти, орада дин — 7, 64, 68, 76—81, 119, 177, 186, 206, 209—210, 233, 234, 247.

Фетишизм — 14—15, 151.

Христиан сосялизми — 69.

Христианлыг — 19, 25—28, 64, 68, 69, 73, 79, 80, 105, 113, 116, 146, 151—154, 157—162, 177, 185—187, 204—205, 208, 239, 246—247, 250—252, 254—260, 262, 264—267.

Шәрг, онун динләри — 60—61, 93—98, 157—158, 248—249.

Элм вә дин, онларын әсаслы әкслийи — 7—9, 16—19, 22—24, 27—28, 77, 117, 120, 122—123, 146—151, 222, 229, 233—235, 236—237, 252—253.

Элми-атеист тәблиғаты — 27—28, 74, 105—107, 110—111, 117, 120, 122—123, 146—150, 221—222, 233.

Эпикуреизм вә дин — 7—8, 15, 47, 153, 157.

МҮНДӘРИЧАТ

Мүгәддимә .... 3—6

К. МАРКС. „ДЕМОКРИТИН НАТУРФӘЛСӘФӘСИ ИЛӘ ЭПИКУРУН НАТУРФӘЛСӘФӘСИ АРАСЫНДАКЫ ФӘРГ" МӨВЗУУНДА ДИССЕРТАСИЈАЈА МҮГӘДДИМӘ .... 7—9

1841-чи илдә јазылмышдыр

К. МАРКС. „KÖLNISCHE ZEITUNG" 179-чу №-синдә БАШ МӘГАЛӘ .... 10—29

(„Rheinische Zeitung" №№ 191, 193 вә 195; 10, 12 вә 14 ијул 1842-чи ил. Beilage.)

К. МАРКС. ҺЕКЕЛИН ҺҮГУГ ФӘЛСӘФӘСИНИН ТӘНГИДИНӘ ДАИР. КИРИШ .... 30—44

(„Deutsch-Französische Jahrbücher", 1844-чү ил)

К. МАРКС вә Ф. ЭНКЕЛС. МҮГӘДДӘС АИЛӘ, ВӘ Ј ТӘНГИДИ ТӘНГИДИН тәнгиди. Бруно Бауэр вә компанијасынын әлејһинә. [Алтынчы фәсилдән] .... 45—52

1844-чү илдә јазылмышдыр

К. МАРКС. ФЕЈЕРБАХ ҺАГГЫНДА ТЕЗИСЛӘР .... 53—55

1845-чи илдә јазылмышдыр.

К. МАРКС вә Ф. ЭНКЕЛС. АЛМАН ИДЕОЛОКИЈАСЫ. [Биринчи фәсилдән] .... 56—62

1845—1846-чы илләрдә јазылмышдыр

К. МАРКС. „RHEINISCHER BEOBACHTER" ГӘЗЕТИНИН КОММУНИЗМИ [Бир парча]. .... 63—67

(„Deutsche-Brüsseler-Zeitung" № 73, 12 сентјабр 1847-чи ил)

К. МАРКС вә Ф. ЭНКЕЛС. КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН МАНИФЕСТИ. [Икинчи вә үчүнчү фәсилдән] .... 68—69

1847—1848-чи илләрдә јазылмышдыр

К. МАРКС вә Ф. ЭНКЕЛС. Г. ФР. ДАУМЕРИН: „ЕНИ ӘСРИН ДИНИ. КОМБИНАСИЈА-АФОРИЗМ НӘЗӘРИ ӘСАСЛАРЫНЫН ТӘЧРҮБӘСИ“. 1—2-чи ҺИССӘ, ҺАМБУРГ, 1850. КИТАБЫНА РЕСЕНЗИЈА .... 70—75

(„Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“ № 2, 1850).

Ф. ЭНКЕЛС. АЛМАНИЈАДА КӘНДЛИ МҮҺАРИБӘСИ. [II фәсил] .... 76—92

(„Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“ № 5—6, 1850).

ЭНКЕЛС — МАРКСА, 1853-чү ИЛ МАЙЫН 24-нә ЯХЫН .... 93—94

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ, 2 ИЮН 1853-чү ИЛ .... 95—96

ЭНКЕЛС — МАРКСА, 6 ИЮН 1853-чү ИЛ .... 97—98

К. МАРКС. КИЛСӘ ӘЛЕЙҺИНӘ ҺӘРӘКАТ. — ҺАЙД-ПАРКДА НҮМАЙИШ .... 99—104

(„Neue Oder-Zeitung“, 28 июн 1855-чи ил)

К. МАРКС. КАПИТАЛ, I ч. [Парчалар] .... 105—109

Ф. ЭНКЕЛС. МҮҺАЧИР ӘДӘБИЙЯТЫ [Икинчи мәгаләдән] .... 110—111

(„Volksstaat“, 26 июн 1874-чү ил)

К. МАРКС. ГОТА ПРОГРАМЫНЫН ТӘНГИДИ [Бир парча] 112

1875-чи илдә язылмышдыр

Ф. ЭНКЕЛС. АНТИ-ДҮРИНГ [Парчалар] .... 113—117

1878-чи илдә язылмышдыр

Ф. ЭНКЕЛС. ТӘБИӘТИН ДИАЛЕКТИКАСЫ. [Айры-айры фәсилләр вә фрагментләр] .... 118—150

1873—1886-чы илләрдә язылмышдыр

Кириш .... 118—135

Тәбиәтшүнаслыг руһлар аләминдә .... 136—145

Меймунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәйин ролу [Бир парча] 146

[Гейдләр вә фрагментләр] .... 147—150

Ф. ЭНКЕЛС. БРУНО БАУӘР ВӘ ИЛК ХРИСТИАНЛЫГ .... 151—159

(„Der Sozialdemokrat“, 4 вә 11 май 1882-чи ил)

Ф. ЭНКЕЛС. ВӘҺЙ КИТАБЫ .... 160—165

(„Progress“, 2-чи чилд, Лондон 1883-чү ил)

Ф. ЭНКЕЛС. ЛҮДВИГ ФЕЙЕРБАХ ВӘ КЛАССИК АЛМАН ФӘЛСӘФӘСИНИН СОНУ .... 166—208

1886-чы илдә язылмышдыр

Ф. ЭНКЕЛС. ЮРИДИК СОСЯЛИЗМ .... 209—212

(„Die Neue Zeit“, 1887, сәһ. 49—62)

ЭНКЕЛС — И. БЛОХА, 21—22 СЕНТЯБР 1890-чы ИЛ .... 213—216

ЭНКЕЛС — К. ШМИДТӘ, 27 ОКТЯБР 1890-чы ИЛ .... 217—223

Ф. ЭНКЕЛС. „СОСЯЛИЗМИН УТОПИЯДАН ЭЛМӘ ДОҒРУ ИНКИШАФЫНЫН“ ИНКИЛИСЧӘ НӘШРИНӘ КИРИШ .... 224—246

1892-чи илдә язылмышдыр

Ф. ЭНКЕЛС. ИЛК ХРИСТИАНЛЫҒЫН ТАРИХИНӘ ДАИР .... 247—270

(„Die Neue Zeit“, 1-чи чилд, 1894—1895, сәһ. 4—13 вә 36—43)

Гейдләр .... 271—288

Адлар көстәричиси .... 289—303

Библия вә мифолокия адлары көстәричиси 304

Гыса мөвзу—тематика көстәричиси .... 305—307

Йығылмаға верилмиш 9/VII-1958-чи ил. Чапа имзаланмыш 10/XII-1958-чи ил. Кағыз форматы 60Х9 1/16. Физики вә шәрти чап вәрәги 19,5. Учот нәшр. вәрәги 19,5. Сифариш № 552. Тиражы 5000. Гиймәти 4 ман. 80 гәп., чилди 2 ман.

Азәрбайчан Дөвләт Нәшрийяты, Бакы,
Һусу Һачыев күчәси, № 6.

Азәрбайчан ССР Мәдәниййәт Назирлийинин
26 комиссар адына мәтбәәси, Бакы,
Әли Байрамов күчәси, № 3.

К. МАРКС и Ф. ЭНГЕЛЬС

О РЕЛИГИИ

Баку • Азернешр • 1958